Afrika ma

Tradíció, átalakulás, fejlődés

Afrika ma

Tradíció, átalakulás, fejlődés

Pécs, 2009

A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll.

A kiadványt, illetve annak részeit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – a kiadó és a szerző előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Afrika Holding Zrt.

Afrikai-Magyar Egyesület

Szerkesztők | Csizmadia Sándor – Tarrósy István

Borítófotó | Kalmár Lajos

Felelős kiadó | Tarrósy István

Kiadó | IDResearch Kft./Publikon Kiadó

Nyomda | Bornus 2009 Kft., Pécs

ISBN | 978-963-88505-8-4

© A szerzők, 2009
© Csizmadia Sándor – Tarrósy István, 2009
Minden jog fenntartva.

Tartalom

Előszó

I. Fejezet: Állam és államiság Afrikában

Tarrósy István
Politikai elméletek és módszertanok a mai afrikai problémák megértéséhez 13

Benkes Mihály
Az afrikai államiság természete és a nemzetközi rendszer 29

Csizmadia Sándor
Az afrikai államhatároktól a határtalan Afrikáig 51

Búr Gábor
Államkudarcok Afrikában 75

Szabó Loránd
A Kongói Demokratikus Köztársaság feldarabol(ód)ásának félelme 93

Patty Petra
A tunéziai fejlődési modell sajátosságai 111

II. Fejezet: Afrikai identitások, afrikai konfliktusok

Tadesse Eyassu
Politikai hatalom és nemzeti identitás Afrika Szarván 139

Stephen Langole
A Nílus vize mint a konfliktusok megoldásának potenciális elősegítője 155

Besenyő János
Hagyomány vagy újkori találmány? A gyermekkatonaság 163

Szliman Ahmed
Nyugat-Szahara: egy megoldatlan geopolitikai konfliktus 187

Aboubacar Abdullah Senghore
Demokratikus kormányzás és a sajtó szabadsága Gambiában –
emberi jogi nézőpontból 195

Suha György
Janus-arcú nemzetközi segélyezés 207

III. Fejezet: Tradíció és átalakulás

Fekete Mária
Gondolatok a *Bölcső* körül 219

Biernaczky Szilárd
Szungyata, avagy a Mali Birodalom alapításának története.
Egy nyugat-afrikai hőseposz térben és időben 237

Vityi Dorottya
Edo világkép – Hiedelmek, rítusok és a művészet összefonódása
egy nyugat-afrikai népcsoporton belül 263

Tesfay Sába
Hagyomány és modernizáció az eritreai földhasználatban 287

Jasper Kata
Núbiai „valóság" a színpadon.
Turizmus, autenticitás, sztereotípiák egy Nílus-parti faluban 307

Szénászky Mária
Alexandriától Alexandriáig 327

IV. Fejezet: Nyelv, nyelvpolitikák és irodalmi reprezentációk

Varga Róbert
Nyelv, politika, nyelvpolitika:
az 1990-es évek nyelvi egységesítő törekvései Algériában 355

Gúti Erika
A Dél-afrikai Köztársaság nyelvpolitikájának tanulságai 367

Kármán Marianna
Nigériai írók a joruba hagyományok vonzásában.
Az afrikai irodalomtörténet-írói szemlélet megújításának szükségszerűsége 377

Illés Zoltán
Abū l-Qāsim aš-Šābbī, Tunézia nemzeti költője 401

Szerzőinkről 415

Előszó

Az *Afrika ma* kötet egyedülálló vállalkozás Magyarországon, ugyanis 22 tudományos vagy tudományos igénnyel megírt tanulmányban mutatja be a mai Afrikát, annak valóságát, a valóság történelmi-kulturális gyökereit. Teszi mindezt ráadásul abban az évben, 2010-ben, amikor világszerte, de Afrikában minden bizonnyal „Afrika évét" ünneplik: 1960-ban vált függetlenné a gyarmati sorból 17 afrikai ország, és hozta létre új, nemzeti kereteit, fogott hozzá nemzeti identitásának meghatározásához. A tanulmányok szerzői különböző szakmai háttérrel rendelkező személyek, de mindannyian – közvetlenül vagy közvetve – több szállal kötődnek a kontinenshez. Éppúgy vannak közöttük elismert kutatók, egyetemi oktatók, mint fiatal, szárnyaikat bontogató leendő kutatók, egyetemi és Ph.D. hallgatók, valamint civil szervezetek képviselői, vagy gyakorló diplomaták. Közösen, a szerkesztők és a kiadó koordinációjában, arra vállalkoznak, hogy ismeretterjesztő jelleggel hozzák közelebb az afrikai hétköznapokat az egyre gyarapodó számú, Afrika iránt érdeklődő olvasóközönségnek. A kötet szerkesztői nem tekintik sajátjuknak az *afro-pesszimista* álláspontot, melynek lényegét néhány évvel ezelőtt egy amerikai származású francia újságíró, Stephen Smith fogalmazta meg tömören: « Afrika haldoklik ». A megállapításnak tények sokasága mond ellent. Ha csak arra utalunk, hogy az egyiptomi Sarm es-Sejkben 2009 novemberben tartott Kínai-Afrikai Fórumon Kína és Afrika képviselői megállapodtak, hogy tovább erősítik gazdasági együttműködésüket, miközben Pekingben bejelentették, hogy a kínai kormány 10 miliárd dollár kedvezményes kölcsönt nyújt a kontinensek; hogy a kínai külügyminiszter 2010. január elején öt afrikai országot (Kenya, Nigéria, Sierra Leone, Algéria, Marokkó) érintő körutat tesz a föld második legnagyobb kontinensén; hogy 2010 decemberben Ouagadougouban megrendezik az afrikai zene kiemelkedő tehetségeit ünneplő « Kora Music Awards » nagyszabású zenei programot, akkor az élet jeleivel találkozunk.

De nem tekintjük sajátunknak az *afro-optimista* álláspontot sem, hiszen pontosan tudjuk, hogy a mára egy milliárd embert számláló kontinens szinte minden szegletében a mai napig államcsínyek, etnikai összetűzések, járványok, fokozódó vízhiány és elképesztő mértékű szegénység nehezíti meg az életben maradás esélyét. Nem beszélve a nemzetközi közösség számára újabban komoly kihívásokat jelentő, Szomáliából kiinduló tengeri kalózkodásról, amely egy második frontot nyitva, már a Guineai-öbölben is megjelent, vagy a Bissau-Guineát és a nyugat-afrikai térség számos országát érintő kábítószer-kereskedelem felerősödéséről, amely a térséget a kemény drogok (elsősorban kokain) egyik legfontosabb tranzit régiójává változtatta.

Az *Afrika ma* a közzétett tanulmányok segítségével tehát a fekete kontinens társadalmainak mindennapjait mutatja be, az afrikai politikai-gazdasági-társadalmi átalakulásokat és fejlődési lehetőségeket bontja ki, elengedhetetlenül nagy figyel-

met szentelve a speciális helyi, közösségi tradícióknak, amelyek ismerete és figyelembe vétele nélkül elképzelhetetlen a helyi közösségek számára is megfelelő fejlesztések sora.

Tény, hogy hazánkban is, és minden bizonnyal Európa-szerte Afrika „felértékelődőben" van. Nem említve azt, a talán „új versenyfutás Afrikáért" elnevezéssel illethető világméretű trendet, amely szerint a vezető ázsiai hatalmak, így Kína, Japán és India, egyértelműen az Egyesült Államok és az EU legkomolyabb kihívóivá váltak az elsősorban a természeti erőforrásokért, a nyersanyaglelőhelyekért és nyersanyag-kitermelési jogokért zajló versenyben.

Ugyan láthatóan egyre több afrikai témájú könyv jelenik meg hazánkban, továbbra is nagyon kevés ezek közül a magyar szerzők által publikált kötet. Az *Afrika ma* ezt a hiányt is igyekszik pótolni a főként magyar és néhány afrikai származású szerző közös tudásának közreadásával. A Publikon Kiadó a kezdetektől zászlajára tűzte és roppant fontosnak tartja, hogy Afrikáról több értelmes, előítéletmentes szó essék, és az Afrikáról folytatott értelmes közbeszédben nyilvánuljanak meg azok a magyar szakemberek, akik „járják Afrikát", akik terepmunkáik, kutatásaik, és egyéb gazdasági, diplomáciai, civil tevékenységük révén megismerték az afrikai kultúrákat és folyamatosan kerülnek egyre közelebb az afrikaiakhoz. Ők tudják hitelesen megosztani a nagyközönséggel Afrika múltját, jelenét és jövőjét. Ez utóbbi pedig nem csupán a bajokról és problémákról szól! Megszámlálhatatlan lehetőségről is!

A kötet szerzői és szerkesztő-kiadó közössége meg van győződve arról, hogy a 21. század nagyban Afrika évszázada lesz: a fejlődés különféle lehetőségeivel, és természetesen az átalakulás számos kihívásának megválaszolási kényszerével. E folyamatban Magyarország, mint az Európai Unió tagja, és mint az évszázadok során több, világviszonylatban mérvadó Afrika-kutatót (pl.: Magyar Lászlót, Almásy Lászlót, Torday Emilt) felvonultató közép-európai ország is ki kell, hogy vegye a részét (természetesen a megfelelő mértékben – hiszen naivitás lenne azt gondolni, hogy Afrika külpolitikai prioritássá válhat hazánk számára). Az ismeretterjesztéssel együtt szükség van arra, hogy a magyar társadalom képessé váljon „Afrika befogadására" és jobb megértésére – ezzel együtt általános ismeret-bővülés, ráeszmélés következhet be: ráeszmélés a fejlődő térségek, a Dél országaiban zajló folyamatok jellegzetességeire és az átalakulások mibenlétére. Nem utolsó sorban pedig mindez hozzájárul a magyar fejlesztési politika finomhangolásához, az EU Fejlesztési Politikájában való hathatós és visszaható magyar szerepvállalás megalapozásához – többek között azzal, hogy a jelenleginél sokkal több lehetőség nyílik civil szervezetek, oktatási intézmények, a gazdasági élet szereplőinek számára, hogy afrikaiakkal együttműködjenek, közös fejlesztési projekteket valósítsanak meg – természetesen mindenki épülésére.

A kötet négy nagy fejezetre tagolódik: az első rész az állam és államiság kérdéskörét járja körül, a második afrikai identitási problémákat, valamint konfliktu-

sokat taglal, és míg a harmadik fejezet hagyományokkal és az átalakulás antropológiai megközelítésével foglalkozik, számos konkrét térségbeli példát felvonultatva, addig a záró, negyedik rész nyelvi és irodalmi reprezentációkat és elképzeléseket mutat be a híres Szungyata eposztól egészen modern nyelvpolitikai megfontolásokig.

A kötettel több célt és célközönséget igyekszik a szerzőgárda szolgálni: egyrészt az Afrika és afrikai témák iránt érdeklődő széles olvasóközönségnek mutatja meg az afrikai kontinens metszetét, másrészt a magyar felsőoktatási intézményekben tanulók számára (elsősorban nemzetközi kapcsolatokat, történelmet, antropológiát, irodalmat, politikatudományt, valamint afrikanisztikát tanuló hallgatókra gondolva) hoz létre egy kurrens referencia-kötetet, amelyet tanulmányaikhoz és jelenlegi, vagy éppenséggel jövőbeni kutatásaikhoz is használhatnak, harmadrészt szintén referencia-kötetként szolgáltathat hasznos (háttér)információkat az afrikai kontinens különböző országaiba készülőknek, legyenek azok diplomaták, katonák, vállalati szereplők, vagy éppen egy civil szervezet képviselői, végül, de nem utolsó sorban fontos tudásbázist foglal egybe a „politikacsinálók" számára is – így például a Külügyminisztérium és a Miniszterelnöki Hivatal térséggel foglalkozó munkatársai számára, valamint a magyar országgyűlés illetékes bizottságai és képviselői számára.

Az *Afrika ma* tanulmánykötet előzményének tekinthető a kiadó által szervezett országos afrikanisztikai konferencia (Pécs, MTA PAB Székház, 2007. december 6–8.) és az ott elhangzott előadások, lefolytatott beszélgetések, viták egy része. Egyfajta folytatást kíván nyújtani továbbá a szintén a kiadó által megjelentetett *Harambee* (2006) című, Füssi Nagy Géza előtt tisztelgő tanulmány-gyűjteménynek, valamint hozzá kíván járulni a hazai afrikanisztikai oktatás és kutatás megerősödéséhez. Ez utóbbi tekintetében fontos események történtek az elmúlt év (2009) során: az ELTE BTK mesterszak indítását készítette elő az afrikanisztika területén, a PTE BTK pedig létrehozta az ország első és jelenleg egyetlen Afrika Kutatóközpontját, amelyet a pécsi Politikai Tanulmányok Tanszék koordinál. Mindezek komoly várakozásoknak adhatnak okot a jövőre nézve. Az *Afrika ma* tehát lehet (és legyen) egyfajta pozitív „jel" a magyar afrikanisztika fejlődése tekintetében, egyben járuljon hozzá az afrikai kontinens jobb megértéséhez.

A szerkesztők

I. FEJEZET

ÁLLAM ÉS ÁLLAMISÁG AFRIKÁBAN

Politikai elméletek és módszertanok a mai afrikai problémák megértéséhez

Tarrósy István

Az afrikai problémák összetettsége, különösen a kontinens társadalmait átszövő történelmi örökségek, tradíciók, modernizálódó új (nemzet)állami konstrukciók és a nemzetközi közösségből érkező globális hatások (és elvárások) egymásra hatása okán megköveteli a multi- és interdiszciplináris kutatói szemléletet és elemzési megfontolásokat. A társadalom- és politikatudósok körében „Afrika évétől" (1960) kezdődően több elemző irányzat is megpróbálkozott az átalakulóban lévő (azóta is folyamatosan transzformálódó) viszonyokat feltérképezni és értelmezni. Jelen írás, miután a különböző megközelítéseket igyekszik bemutatni és egymással ütköztetni, kiemeli Chazan et al. (1999) munkásságát, amely rámutat arra, hogy az általuk alkalmazott *politikai interakció módszertana* képes e komplexitás megfelelő kezelésére, ebből kifolyólag képes az egymásra ható folyamatok viszonylagosan pontos és helytálló értelmezésére.

1. A MODERNISTA ISKOLA

Az 1960-as években teret hódító modernista elemző-iskola a politikai fejlődés oldaláról indította az afrikai politikai viszonyok értelmezését. Ennek alapjául az a feltételezés szolgált, miszerint a függetlenség elnyerésével az afrikai társadalmak olyan „modern" államokat hoznak létre, melyekben a hagyományos (ősi) értékek és hiedelmek rendszerét a hatékonyságot célul kitűző modern építkezés annak újfajta racionalitásával felülírja. A modernista felfogás szerint a társadalom különböző szegmenseiben szinte egyformán került megfogalmazásra a modernizáció és a modern nemzetállam megvalósításának a célja: az, hogy legyen képes (váljon képessé) a függetlenségét elnyert állam a teljes stabilitás megteremtésére és fenntartására, valamint ezzel párhuzamosan zárkózzon fel a fejlett nyugati társadalmak közösségéhez. Gazdasági szempontból ez rohamléptű iparosítást és folyamatos növekedést jelentett. Politikai szempontból az intézményrendszer átalakításáról (bővítéséről), a kormányzati apparátus racionalizálásáról, a hatalom koncentrálásáról és bizonyos fokú politikai részvétel erősítéséről volt szó. A modernista felfogás szerint – képviselői között megemlíthetjük például Samuel P. Huntingtont, aki egy 1971-ben megjelent írásában[1] arra is rámutatott, hogy a modernizáció feltételezi a kapacitá-

sok átalakítását annak érdekében, hogy az ország képes legyen megfelelni az egyre növekvő elvárásoknak – az államnak egyrészt az (új) közösségi identitás kiépülését szorgalmaznia és kontrollálnia kell, másrészt a források és javak egyenlőbb elosztására kell eljárásokat megalkotnia. Az afrikai állapotokra vonatkoztatott modernista elképzelésre hatást gyakoroltak az USA-ban az 1950-es években kidolgozott politikatudományi elméletek, amelyek azt valószínűsítették, hogy a tradicionális környezet modernizációjára fektetett hangsúly elvezethet a politikai fejlődés általánosítható elméletének megalkotásához. Binder et al. (1970) e fejlődés hat alapvető kihívását fogalmazta meg, azaz azokat a krízis-helyzeteket írta le társaival, amelyekkel modernizációja során egy átalakulóban lévő állam szembe kerülhet: 1. az identitás kérdése: különösen az etnikailag erősen heterogén afrikai társadalmakban a közös identitás megfogalmazása és kialakítása; 2. az új vezetők legitimitása: főként az újonnan léttrejött politikai pártok, pártformációk oldaláról vizsgálva a legitim hatalom kiépítését; 3. a társadalmi szerepvállalás és az egyén részvétele a döntéshozatali folyamatokban: hogyan tágítható és egyidejűleg, hogyan kontrollálható kellő mértékben az állampolgárok részvétele a politikák formálásában; 4. hogyan biztosítható az ország különböző (egymástól távol eső) területein a hatékony kormányzati jelenlét és kommunikáció; 5. a javak elosztásának új állami politikája, valamint az állam által vállalt feladatok (például a nemzetbiztonság rendszerének kiépítése, vagy az általános jóléthez szükséges gazdasági növekedés) és az állampolgárok által elvárt egyéb szolgáltatások egyensúlyának megalkotása és fenntartása; 6. a társadalmi integráció: hogyan biztosítható az új nemzetállami keretek között vetélkedő érdekek és kapcsolatok koherenciája? A modernisták szerint a politika feladata az egyensúlyi növekedés megteremtése stabil kormányzás biztosításával. E modell alkalmazhatósága azonban az 1960-as évek végére, az 1970-es évek elejére egyre több kérdést vetett fel, még inkább, ahogyan azt Chazan et al. is aláhúzták, egy olyan Afrikában, amely – felismerve kapacitásának korlátait és hiányosságait – egyre frusztráltabbá vált amiatt, hogy nem tudta végrehajtani modernizációs elképzeléseit, és még öröksége egy részét (sok esetben jelentős részét) is eltékozolta, vagy erőforrásait felélte.

A modernista elmélet több hiányossága is kimutatható. Többek között ki kell mondani, hogy a modernizációs elvárások nem vettek kellőképpen tudomást arról az afrikai adottságról, amely az újonnan létrejött nemzetek fejlődése számára kritikus kérdést jelentett: lehet-e és milyen mértékben a döntően mezőgazdasági termelésre berendezkedett térségekben iparosítást megvalósítani. Az iparosítás fokozását javasló modellek nem lehettek relevánsak Afrika számára. De a modernista iskola azt sem vette megfelelően figyelembe, hogy a szociális egyenlőtlenségek megoldása nem az egyének számára ajánlott pártformációkon keresztül, a politikai pártok részvételével oldható meg, hanem a hagyományos intézmények és normák segítségével. Teljesen eredménytelennek bizonyult – a sajnos még évtizedekkel később is megrögzötten – alkalmazott elv: a nyugati fejlődési modell szerinti építkezés és a nyu-

gati fejlesztési módszertanok átvételének erőltetése annak reményében, hogy azok majd megoldást kínálnak az afrikai (teljesen más összetettségű) bajokra. A nemzetközi pénzintézetek még az 1980-as és 1990-es években is ragaszkodtak a hasonló megközelítésű kiigazítási politikáikhoz és módszereikhez[2], amelyek sajnos a legtöbb esetben csak további problémákat generáltak az afrikai kontextusban. Ahogyan ma is sokszor tapasztalhatjuk, Afrikával kapcsolatban nagyon könnyen abba a hibába esnek sokan, hogy *sztereotíp* módon, túlzott egyszerűsítésekkel próbálják meg leírni a különböző társadalmi jelenségeket, folyamatokat a kontinensen. Richard Sandbrook szerint az afrikaiak számára oly fontos témákat, mint például a pánafrikanizmus, a négritude mozgalma, vagy a szocializmus, a nyugati világ nem kezelte megfelelő komolysággal és súllyal, és inkább e tekintetben is „lenézte" az afrikaiakat.[3]

Mindazonáltal a modernizációs modell hiányosságai és az általa számos esetben helytelenül interpretált kérdések ellenére az afrikai politikát feltérképezni igyekvő irányzat nagyban hozzájárult a posztkoloniális afrikai politikai rendszerek jobb megértéséhez. Olyan alapokat fektetett le, amelyek segítségével korrektül lehetett azonosítani jellemző afrikai társadalmi problémákat és a függetlenné váló új nemzetek átalakulással kapcsolatos dilemmáit. Hozzájárult továbbá ahhoz is, hogy az 1970-es évek második felére egy új elmélet bontakozzon ki az afrikai politikai viszonyok megértésében.

2. A FÜGGŐSÉGI VISZONYOK ELMÉLETE

Az elmélet kiindulópontját az a feltevés jelentette, amely kimondta, hogy az afrikai fejlődés *külső* – legyen az térségi vagy nemzetközi – erőhatások függvényében értelmezhető. A teória szerint ezek az erőviszonyok szoros összefüggésben állnak Afrika erőforrásainak és valójában a kontinens egészének folyamatos kiszipolyozásával. A főként kapitalista érdekek mentén olyan szerkezeti változások következnek be Afrikában, amelyek tovább növelik az afrikaiak lemaradását a globális tendenciáktól és főként az északi államok fejlettségi szintjétől. Az afrikaiak – hasonlóan más fejlődő térségek lakóihoz – fejletlenebb gazdaságokkal és alulfejlett társadalmi berendezkedésekkel rendelkeznek a technológiailag, iparilag, gazdaságilag fejlettebb országokhoz képest, ezáltal ki vannak szolgáltatva a gazdagabbak érdekeinek, elképzeléseinek, és erős függőségi viszonyban vannak velük. A dependencia-elmélet és a vele szorosan együtt említhető gazdasági elmaradottság (*underdevelopment*) teóriája[4], szemben a modernistákkal, nem pusztán a fejlődés folyamatára koncentrál, hanem megpróbálja a fejlődést hátráltató vagy visszafogó tényezőket, így az „elmaradottságnak" gyökereit megtalálni. Nemcsak az egyén és az állam relációjában gondolkodik, hanem az adott állam és az államok nemzetközi közössége, többek között a globális gazdaság képezi vizsgálódása tárgyát. Hangsúlyosan elemzi a tőke mozgását, a kereskedelmi kapcsolatok alakulását és a termelés különböző módjait és kapcsolatrendszerét.

A függőségi viszonyok elmélete szerint Afrika általános visszamaradottsága, de még inkább gazdasági elmaradottsága kezdettől fogva összefonódott az európai gyarmatosítással: egyrészt annak köszönhetően vált Afrika a világgazdaság részévé, másrészt viszont amiatt került a globális rendszer sereghajtói közé. Az elmélet egyik sarokpontja, hogy a globális gazdaságban olyan folyamatok zajlanak, amelyek fenntartják a fejlettebb és a fejlődőben lévő (vagy fejlődni igyekvő) államok közötti *aszimmetrikus* viszonyrendszert. Ebből fakadóan pedig a lehetőségek egyenlőtlenül oszlanak meg a világgazdaság „magját" alkotó iparosodott és gazdaságilag fejlett országok és a periférián lévő kevésbé fejlett országok között. Wallerstein egyenest leszögezi, hogy „elméletileg sem lehetséges, hogy minden állam egyszerre [egy időben] fejlődhessen."[5] Meglátása szerint a globális rendszerben egy állam csak úgy tud fejlődni, hogy növekedése más államok kontójára történik. Ha ez a vélemény a ma egyre sokrétűbben globalizált világában nem is állja meg minden tekintetben a helyét, a dependencia-elmélet mégis egyértelművé teszi, hogy a helyi és a globális szinteken végbemenő kapitalizálódás szükséges – sokszor és sok szereplő számára egyébként „fájdalmas" – előfeltétele a társadalmi átalakulásoknak.[6] Az elmélet megfogalmazói szerint az afrikai politikai rendszereket mindezek fényében szükséges szemlélni, és úgy kell értelmezni azokat, mint a globális viszonyok visszatükröződéseit.

Az elmélet gyengeségeként hozható fel azonban, hogy a „centrum–periféria" összefüggés-rendszere, a „kizsákmányoló és a kizsákmányolt" tipológia túlzottan leegyszerűsíti a globális világ szereplőit – amelyek között ráadásul nem csupán államokat találunk –, és ez nem kedvez a rendszer „finomhangolásának", azaz nem segíti például a fejlődő országok csoportján belüli *különbségek* megállapítását. Ebből kifolyólag e megközelítés sem tudta pontosan – sőt esetenként kifejezetten pontatlanul volt képes – leírni az egyes fejlődő államok bizonyos fejlett államokhoz fűződő viszonyát. Az iskola még ennél is nagyobb hiányosságként róható fel az általa általánosan vallott *pesszimista* afrikai jövőkép. Nem lehet egységes Afrikáról beszélni még akkor sem, ha országai potenciális fejlődési útjait igyekszünk fejtegetni. Afrika ugyanis annyira sokszínűen és extrém módon mutat különböző fejlettségi szinten lévő társadalmi berendezkedéseket, hogy helytelen következtetéseket eredményezhet ez a megközelítés. Annak ellenére, hogy a dependencia-elmélet és az elmaradottság-elmélet nem tudta pontosan leírni az afrikai politikai átalakulásokat és jelenségeket, hasznosnak bizonyult abban, hogy valós trendekre hívta fel a társadalomtudósok figyelmét.

3. AZ ÁLLAMKÖZPONTÚ ISKOLA

Az 1970-es évek végére – elsősorban afrikai származású kutatók köreiben – erősödött meg annak a gondolatnak a létjogosultsága, hogy az afrikai folyamatokat egyfajta *afrikai nacionalista* szemüvegen keresztül vizsgálják. Olyan iskola megala-

pozására került sor, amely központi elemző szempontként az állam aktivitását és tetteit jelölte ki, hangsúlyt fektetve arra, hogy a függetlenség elnyerése utáni harmadik évtized politikai és gazdasági krízisei mennyiben és milyen formában köthetők az államhoz, az államigazgatáshoz, a nemzeti szintű politikához. Ebben az államközpontú elemzésben az állam áll mindenfajta gazdasági és társadalmi változás hátterében – sokszor, mint azok okozója, kiváltója –, és az új afrikai államok vezetői tehetők felelőssé a gazdasági és politikai hanyatlás, több esetben összeomlás miatt. A modernista irányzattal és a függőségi viszonyokat fejtegető iskolával szemben az államközpontú megközelítés határozottan jelölte meg az államszerkezetet és az államhoz köthető politikai feltételeket vizsgálata kulcselemeiként. Az elmélet követői[7] szerint az afrikai politikai viszonyok jellemzésében alapvető fontosságú kérdéseket vetnek fel a politikai vezetők hatalommal való visszaélései, az állami apparátus kiépítettsége és terjeszkedése, valamint az államnak egyrészt az állampolgárokkal és azok csoportjaival, másrészt a nemzetközi közösséggel – a globális piaccal – folytatott együttműködései, interakciói. Az államközpontú modellben gondolkodók az államnak nagyobb és meghatározóbb szerepet tulajdonítottak, mint például a modernisták, és azt fektették le alapelvként, hogy a posztkoloniális állam autonóm szereplőként dönt saját maga sorsáról. A döntési folyamatban külön elemzést igényel a vezetők karakterének és személyes jellemvonásainak feltárása, és az általuk kézben tartott kliensrendszer feltérképezése. Az önkényuralmi jegyektől hemzsegő afrikai társadalmak politikai jellemzése e megközelítés szerint a politikát szinte teljes egészében eszközként kezeli – olyan eszközként, amellyel az egyszemélyi autoriter rezsimek öncélúan használják fel nemzeteik javait és az állampolgároknak biztosítandó lehetőségeket. Az iskola meggyőződése szerint, ha Afrika fejlődése megtorpan, vagy éppen válságba kerül, az kizárólag az új afrikai politikai elitnek és főként az államvezetőknek tulajdonítható.

Sokan értenek egyet azzal, hogy az államközpontú iskola jelentősen hozzájárult a mai afrikai politikai viszonyok megértéséhez azáltal, hogy ráirányította a figyelmet a hatalomszerzés és –menedzselés belső világára, összefüggéseire. Hiányosságának róható fel azonban az, hogy nem volt képes az állam és társadalom kapcsolatrendszerének bemutatására, különösen, ami a nemzetiségek, a különböző tradicionális kultúrák együttélését jelenti, és főképp, ami az együttélésükből fakad, mint megoldásra váró probléma. Az átalakulóban lévő afrikai társadalmak olyan értelmezési keretet igényelnek, amely nem csak a felülről lefelé irányuló államközpontú elemzéseket részesítik előnyben. Ma már nem lehet csupán az állami (nemzeti) szintre korlátozni a politika szerepét és jelentőségét Afrikában, hiszen az államnak egyre szerteágazóbb kapcsolatrendszert kell fenntartania az informális szektorral, a kiépülőben lévő civil társadalommal, és főként a globális gazdaság szereplőivel. Az értelmezéshez szükség van tehát egy komplexebb, a bemutatott megközelítéseket szintetizálni képes elméletre. Ezt – a politikai interakciókra fókuszáló módszertant – pedig Naomi Chazan és kollégái fejlesztették ki az 1980-as évek végén.

4. A POLITIKAI INTERAKCIÓ MÓDSZERTANA

Az 1980-as évek elejére egyértelművé vált, hogy az afrikai társadalmi változások bonyolultsága integratívabb módszertant igényel a *politikai afrikanisztika* területén. Azonban az évtized első felében megjelenő államközpontú megközelítés – amely evidens módon az új államformációk felépítését és viselkedését helyezte a középpontba –, láthattuk, hamar korlátokba ütközött, ugyanis figyelmen kívül hagyta az egyre szaporodó és erősödő nem-állami szereplők jelentőségét, és az állami intézmények és az informális képződmények közötti újszerű, addig ismeretlen kölcsönhatásokat. A kölcsönös függőségi viszonyokkal átszőtt afrikai kontinens összetett dinamikájának nyomon követéséhez egy újfajta, de az előző iskolák nyújtotta tudásokra építő szintetizáló látásmódra volt szükség. E tekintetben máig hatóan a *politikai interakció* módszertana tűnik a legalkalmasabbnak arra, hogy a történelmi, társadalmi és gazdasági dimenziók közötti összefüggéseket a másik három megközelítéssel szemben, a ma valóságát szem előtt tartva pontosabban érthetővé és leírhatóvá tegye. A Naomi Chazan és kutatótársai által felépített módszertan azért is alkalmas többnyire a kortárs afrikai társadalmi jelenségek és tapasztalatok elemzésére, mert a pusztán politikai vizsgálódást kiterjeszti a társadalom és a gazdaság egyéb területeire és összefüggéseire, és a különböző diszciplínákból indított integratív elemzéssel képes a sajátos afrikai politikai felfogások és gyakorlatok ritmusába betekintést nyújtani.

A politikai interakció módszertana tehát azt feltételezi, hogy ma az afrikai kontinensen tetten érhető politikai dinamikák megértéséhez kulcsfontosságú az állam és a társadalom kapcsolatrendszerének vizsgálata. Alapelemként elvárt kezelni az egyén és a kormányzat között fennálló viszonyrendszer egyéb szereplőit – például a gazdasági vagy civil szervezeteket –, és kitüntetett figyelmet szükséges szentelni a külső hatásokat generáló erőknek, általában a nemzetközi donorközösségnek, de főként a pénzügyi intézményeknek. E *többszereplős* rendszer dinamikáját pedig egy történelmi fejlődési ív mentén kell górcső alá venni.

A politikai interakció módszertanának alkalmazói az afrikai politikai problémák feltérképezését mindig a szereplők és tényezők meghatározásával és jellemzésével kezdik, feltételezve, hogy e (főként a nem állami) komponensek az állami kereteken túlra nyúlnak, azokon túlmutatnak. A deskriptív megközelítés utáni következő lépés a különféle szereplők érdekeinek, szervezettségének és kapacitásainak vizsgálata, amely Chazan et al. (1999) szerint „a közöttük lévő kapcsolatok alapjául szolgáló folyamatokról pontosabb képet tud adni."[8] A struktúrák és folyamatok ismerete ezután utat nyit a *hálózati rendszer* által kitermelt eredmények, 'output'-ok megértéséhez – így többek között közpolitikák, gazdaságot érintő döntések, külpolitikai stratégiák válnak világosabbá. Azáltal pedig, hogy a különböző politikai interakciók kerülnek a figyelem fókuszába, a kontinens egyes térségeire jellemző politikai változások és a velük járó gazdasági, politikai lehetőségek, lehet-

séges következmények részleteiben és összefüggéseiben lesznek kimutathatók. E metódus – szemben a többi említett módszerrel – a politika *változékonyságát* képes megragadni, élesen láttatva az afrikai politika sajátosságait azáltal, hogy a meglévő, számos esetben még a gyarmati időkből örökölt keretek között tevékenykedő különböző szereplők hatalomkezelési gyakorlatát „a közöttük lévő tranzakciók sorozatán keresztül”[9] mutatja be.

5. INTERDEPENDENCIA ÉS GLOBALIZÁCIÓ

A politikai interakciók megfigyeléséhez – értelmezzük azokat nemzeti vagy még inkább nemzetközi szinten – további hasznos megfontolásokkal szolgálnak az interdependencia és a globalizációs elméletek. Tanulmányunk ezek közül a neo-realista, a neo-liberális és a poszt-kolonialista elméleteket mutatja be annak érdekében, hogy részben a kötet írásaihoz, részben az afrikai politikai valóság jobb megértéséhez további kapaszkodókat vonultasson fel.

Kenneth Jowitt híres könyvének[10] címéből kiindulva, a mai „új világrendtelenség” olyan nemzetközi versenyt, egyben „globális összevisszaságot” takar, amelyben „az állam más és másfajta szereplőkkel (vállalatok, nemzetközi közvélemény, stb.) szembesül …[; olyan folyamatokat ír le, amelyek] … az államok «dzsungeljét» egyfajta «világtársadalommá» alakítják át.”[11] A neo-realista vagy strukturális realista irányzat egyik legprominensebb képviselőjének számító Kenneth Waltz szerint a mai globális politika továbbra is a nemzetek politikája, nemzetek közötti *nemzet-közi* politika. A nemzetek tehát nem tűntek el a rendszerből, ahogyan azt többen is előre jelezték a liberálisabb irányzatokat vallók közül, habár szerepük és mozgásterük bizonnyal megváltozott. „A globalizáció hullámai alatt a nemzet vagy a nemzeti tér … eltorzul és esetenként szétesik.”[12] „Mindez a nemzetállamok folyamatban lévő «sorvadásának» jelenségét a nemzeti katasztrófa aurájával veszi körül.”[13] A hálózatokkal, hálózatos együttműködésekkel és összefüggésekkel jellemezhető, szereplőit tekintve egymástól kölcsönösen függő *világtársadalomban* az állam továbbra is meghatározó aktor, de túlélése érdekében adaptálódnia kell a globális folyamatokhoz. „Mind nemzeti, mind nemzetközi szinten a kirekesztés a technikai-gazdasági gépezet felgyorsulásából következik, amely mindazokat kiveti, akik nem adaptálódnak ehhez a dinamikához.”[14] A klasszikus állami funkcióknak szükséges átalakulniuk annak érdekében, hogy e versenyben az állam képes legyen talpon maradni. Kiss J. László szerint többek között az államok rendszerének egyik kihívója a „gyorsulóan «elhálósodott» nemzetközi civil társadalom …, amely … sokkal inkább rugalmas és globális tájékozódású, mint az «államok világa».”[15] Számos afrikai nemzeti kontextusban – látni fogjuk – a helyi igényekre megfelelő válaszokat adni képes „helyi” civil társadalom kiépülése és ennek a „nemzetközi” civil társadalomba való integrálódása különböző súllyal megjelenő tételek. Szinte triviális, de a helyi szintek megerősítése – persze a nemzetközi szintről érkező segítségekkel és tudásokkal – magasan szerepel mindenféle politikai agendában.

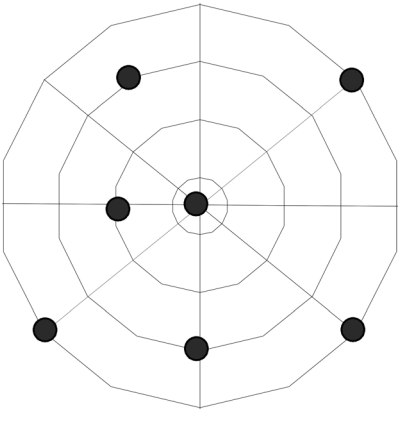
A nemzetközi kapcsolatok elméletei között sokáig mostohagyermekként bántak a *poszt-kolonialista* megközelítésekkel. Afrikai témák tekintetében azonban nem hagyható figyelmen kívül a poszt-kolonialista elmélet interdiszciplináris összetettsége és a belőle fakadó értelmezési lehetőségek sora – legyen az az irodalom, a kulturális stúdiumok vagy az antropológia területéről kölcsönözhető tudás. Több hipotézis igazolása során a poszt-kolonialista elmélet a leginkább azzal bizonyul hasznosnak, hogy rávilágít: a mai világpolitika rendszerében tovább él, folytatólagosan jelen van a gyarmati időszak hatalomgyakorlásának módszertana, de legalábbis a hatalom megragadásának és megtartásának módszertana. Ahogyan Smith és Owens érvelnek, „a nyugati érdekek mentén fenntartott gazdasági és katonai kontroll szintje a globális Dél országaiban ma talán még magasabb, mint a direkt gyarmati uralom időszakában."[16] Figyelmet kell fordítanunk a mindennapokat globális mértékben meghatározó egyenlőtlenségekre és az Észak–Dél közötti rendszerszerű különbségekre, valamint a globalizációs hatásoknak kiszolgáltatott népek egész rendszert érintő problémáira. Miközben az Észak–Dél kontextusban igyekszünk megérteni a különbségek okait, egyre több időráfordítással kell vizsgálnunk a Dél–Dél dinamikákat, különösen, hogy a globális Dél országai között is óriási különbségek konstatálhatók. Paul Kennedy szerint, „semmi sem világítja meg jobban a növekvő különbségeket a fejlődő országok között, mint az a tény, hogy az 1960-as években az egy főre jutó nemzeti össztermék pontosan akkora volt Dél-Koreában, mint Ghánában (230 dollár), míg napjainkban már tízszer-tizenkétszer magasabb."[17] A neo-liberálisok által vallott felfogást követve, ezek a különbségek a gazdaság egyre kiterjedtebb globalizációjával csökkenthetők – mások épp e terjedést okolják a különbségek növekedése miatt – hiszen a tudás és a technológia terjedése megsokszorozhatja a gazdasági növekedés, fejlődés lehetőségeit. Rávilágítva a nemzetközi rendszerben meggyökerezett önérdek és önzőség hajtóerejére, a neo-realisták az együttműködés fontosságát emelik ki, és a globális méretű problémák megoldásához a rendszer különböző szereplőinek összefogását sürgetik. Kennedy okfejtésének egyik kulcskérdése, „mi szükséges ahhoz, hogy egy «szegény» ország «gazdaggá» váljék,"[18] a társadalmi átalakulások és politikai változások meghatározó kérdését jelenti többek között Afrikában. Meggyőződésem szerint a helyes válasz megadásához nem csak arról lesz szó, hogy az adott országnak csupán a mások által alkalmazott és bevált gazdasági módszereket kell lemásolnia, vagy éppen a mások által „előírt" módszereket alkalmaznia, hanem többek között „olyan megfoghatatlan dolgok is [számítanak], mint a kultúra, a társadalmi szerkezet és a külföldi gyakorlattal szemben tanúsított magatartás."[19]

Benkes Mihály munkássága nyomán a hazai szakirodalomban is megtalálhatjuk a politikai afrikanisztika fő kutatási eredményeit, közöttük azt a felismerést, miszerint „az afrikai állam gyengülése, diszfunkciója ad teret a nem állami belső és külső aktorok növekvő befolyásának."[20] Valójában az afrikai állam[21] soha sem volt erős, és a technológiailag, gazdaságilag fejlettebb világban értelmezett államfunk-

cióknak – így regális és modern funkciók, a hadügytől, a pénzverésen át az egészségügyi és oktatási szolgáltatásokig – nem tudott megfelelni. Sokan az afrikai államot „bukott államnak" (*failed state*) tartják, olyannak, amelyben „az állam tovább gyengül, [és egyre] növekszik az «állam nélküli konfigurációkhoz» való visszatérés realitása."[22] E tekintetben az afrikai állam egyre bizonytalanabb, hiszen „roszszul kormányzott", és egyre inkább napirenden van az afrikai állam „újraszervezésének gondolata", amely „teljes körű biztonsági műveleteket feltételez a különféle szinteken (államokon belül, regionális, régióközi és globális szinteken)."[23] Búr Gábor munkái között pedig mérvadó referenciát találunk a gyenge állam és az afrikai államkudarc témakörében[24] – nála is azt olvashatjuk, hogy a „tartós válságban" lévő afrikai állam képtelen volt a részben saját maga által gerjesztett várakozásoknak megfelelni.[25] Az állami újraszervezés és megerősödés – láthatjuk akár Tanzánia, akár más afrikai államok példáján keresztül is – csakis a sajátos államfejlődés, demokrácia-felfogás, a regionális és globális folyamatokhoz viszonyított tradíciók, berendezkedés és ezekből levezethető jövőkép fényében kaphat helyes értelmezést.

6. GLOBALIZÁCIÓ ÉS VILÁGKERESKEDELEM

A globális trendek által megerősített *interdependens* viszonyok – amelyeket legmegfelelőbben a „pókháló modell" segítségével ábrázolhatunk (ld. 1. ábra) – alapvető mozgatórugója a pénz. A világpolitika modellezésére használt 'pókháló' kifejezést John Burton használta először 1972-ben.

1. ábra: Pókháló (cobweb) modell
A szerző saját szerkesztésű illusztrációja

A Realpolitik képviselői által vallott nemzetállam-központú rendszerben az államok közötti interakciók dominálják a nemzetközi politikát, és a köztük lévő hatalmi egyensúlyt a billiárdasztalon lévő golyók közötti mozgásokkal tudjuk leg-

jobban illusztrálni. Burton ezzel szemben arra fektette a hangsúlyt, hogy a rendszerben egyre jelentősebb a nem állami szereplők jelenléte és interakciós képessége. Az ún. „világtársadalom" kialakulásában a nemzetek közötti vetélkedés helyett sokkal meghatározóbbak a kereskedelemben, a kommunikációban, az ideológiákban az egyéb szereplők közötti, és a nem állami és állami aktorok közötti kölcsönhatások, kölcsönös függőségek, egymásrautaltságok (interdependencia). Mindezeket a legmegfelelőbben egy pókhálóval és a benne lévő különböző elemekkel, a közöttük lévő hálószerű (hálózatos) összeköttetésekkel lehet szemléltetni.

„A mondializáció folyamatában a pénz döntő, sőt 'szuperhatalmi' szerepet játszik. … a leguniverzálisabb nyelv …, amely minden dolgot, minden emberi tevékenységet egy általános egyenértékre és egyetlen kérdésre redukál: 'menynyibe kerül?'"[26] E „szuperhatalmi szerep" a kereskedelem, a piac és a pénzvilág globalizációjának alapköve, és egyfajta új hierarchikus rend alappontja. A hierarchia mérőfoka, hogy kinek, mennyi pénze van, valamint az, hogy a piaci szereplők miből, mennyi pénzt képesek „csinálni". Globális értelemben – a globalizáció egyik meghatározó következményeként – a nemzetközi kapcsolatok rendszerében már régóta nem csak az államok (nemzetállamok) a hatalom fő birtokosai, ezáltal a világot érintő kérdésekre adandó válaszok meghatározói. A nem állami szereplők mellett fokozatosan egyre nagyobb teret nyerő és egyre nagyobb befolyásra szert tevő multinacionális vállalatok, transznacionális bankok, világméretű civil szervezetek komoly kihívói a nemzetállamoknak, amelyek Richelieu megfogalmazásában az „államérdek" elve[27] alapján hosszú ideig uralták a nemzetközi arénát. Míg természetesen maguk az államok továbbra is meghatározó szereplői a nemzetközi térnek, a nem állami aktorok fokozódó jelenléte és növekvő befolyása átrajzolja a hatalmi viszonyokat. „Az állam funkciói új meghatározást kapnak … az állam mindinkább „nemzetközi állammá" válik."[28] A háttérben pedig a pénzügyi és gazdasági értelemben vett hatalom dominál – amely persze alapot szolgáltat más „típusú" hatalom (pl. katonai, kulturális, stb.) megszerzéséhez. Mindez a pénz által vezérelt globalizáció egyik rákfenéjére világít rá, nevezetesen az országok, térségek között egyre erősödő gazdasági különbségekre. George és Wilding (2002)[29] szerint a globalizáció folyamatát figyelemmel kísérve tanúi lehetünk az egyéb, nem állami szereplők gyors megjelenésének és növekedésének, valamint többek között a mélyülő egyenlőtlenségeknek.

Soros György (1998) szerint e szinte intim módon számtalan ponton összefonódó világban a globális kapitalista (tőkés) rendszert a régmúlt idők birodalmaihoz köthető analógiával lehet közelebbről megismerni. „A birodalom-analógia helytálló, mert a globális kapitalista rendszer mindazokat irányítja, akik hozzá tartoznak – és egyáltalán nem könnyű kívül esni ezen irányítás alól. Mitöbb, hasonlóképpen az ősi birodalmakhoz, a rendszernek van centruma és perifériája, és a centrum a periféria rovására gyarapszik. … A centrum a tőkét biztosítja, míg a periféria a tőkét felhasználja."[30] E globális kapitalizmus igazából az 1970-es években kezdett

kiépülni, majd 1980 táján indulhatott komoly fejlődésnek, amikor is mind Margaret Thatcher, mind Ronald Reagan a piac saját erőit és tényezőit szabadjára engedte azáltal, hogy az állami beavatkozásoknak véget vetett. A modern világ szabadelvű és globálisan kapitalista nemzetközi színterén óriási verseny folyik a tőke megszerzéséért és annak felhasználásával a maximális profit kitermeléséért. E világméretű versenyben az államok igyekeznek szuverenitásuk megőrzésére, amely különösen a fejlődő államok esetében egyáltalán nem egyszerű feladat. Igaz, minden egyes állam saját gazdasági és pénzügyi rezsimet alkot, amely szerint képes részt venni a tőkéért és a pénzért folytatott globális versenyben, a politikai értelemben vett függetlenség azonban egyáltalán nem jelenti, hogy az adott állam gazdaságilag nem függ másoktól – pontosan az ellenkezője igaz a ma globalizálódó világára, amelyben az egymásrautaltság mellett a szegényebb szereplők függetlensége a gazdagabbaktól szinte elképzelhetetlen. Ráadásul az állami és nem állami szereplők „összecsapása" tetézi a problémát, és jelzi, hogy a küzdelem nem kiegyenlített, ugyanis a perifériáról indulók a versenyt diktáló centrum szereplőitől nagymértékben függenek.

A globalizáció egyik fő tendenciája „a «gazdaság világának» (vállalatok, piacok) világméretű egységesülési, globalizálódási folyamata, [amelyben például] … a fejlődő országok ígéretes új piacai (Brazília, India, stb.) teret nyitnak e piacok megszerzése érdekében folytatott befolyási harcoknak. A «korlátlan gazdasági liberalizmus» által mozgatott világban ezek a piacok valójában csak a legerősebbek számára lesznek hozzáférhetők."[31] Mindez pedig csak mélyíti az eleve meglévő különbségeket, és növeli a fejletlenebb és sebezhetőbb, periférián lévők függőségét a gazdagabb, befolyásosabb, hatalommal rendelkezőktől.

Afrika e tekintetben jelentős kihívás előtt áll. Ugyan a globalizációs folyamatok valóban számos újabb nehézséget eredményeztek a kontinens államai számára, sokan – köztük e tanulmány szerzője is – úgy vélekednek, hogy „eljött Afrika ideje": a többnyire marginalizációval felérő (vagy azzal egyenértékű) globalizáció Afrikának lehetőséget kínálhat a megújulásra. Ahogyan Rugumamu (2005) fogalmaz: „Afrikának meg kell ragadnia a pillanatot, hogy államai közösen alapos önelemzést végezzenek el. … az afrikai reneszánsz, az Afrikai Unió, az Abuja Szerződés, a NEPAD program, mind óriási lépést jelent a jó irányban," annak érdekében, hogy Afrika megfelelő fejlesztési elképzeléseket és prioritásokat határozzon meg saját maga számára. Újfajta regionalizmussal, amely a térségi együttműködések új fejezetét nyitja meg, az eddigi perifériák elmozdulhatnak abból a szinte teljesen marginalizálódott helyzetből, amelybe az elmúlt évszázadok alatt kerültek.

A növekvő egyenlőtlenségek ellen a világ számos pontján szinte folyamatosan tüntetnek egyének, csoportok és szervezetek. Az Afrikai Szociális Fórum (*African Social Forum*) által is elutasított „neoliberális globalizáció", amely szerintük csak mélyíti azt az igazságtalan világrendet, amely a fejlettebb és a fejlődő országok között az elmúlt évtizedekben megerősödött, többek között Tanzániában is több-

ször az utcára szólította az embereket. A tudósítások szerint a transzparenseken az „adósság rabszolgaság" azonnali felszámolását, a még fennálló tetemes adósságállomány teljes megszüntetését követelték a tüntetők, akik kemény hangnemet ütöttek meg James Wolfensohn akkori világbanki elnökkel szemben is. Azon már-már általános afrikai véleményt, miszerint a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap a szegényebb nemzetek kirablásával fizeti ki az eleve gazdagabbakat, azaz a fejlődő déli országok kizsákmányolásával gyarapszik a gazdag északi államok csoportja, a tüntetések vezető szlogenjévé vált.

A tüntetések és a globalizáció-ellenes megmozdulások nem alaptalanok, hiszen az Észak–Dél[32] közötti különbségek a közelmúltban ténylegesen tovább nőttek. Több tanulmány is szól arról – számadatokkal alátámasztott érvrendszert felhasználva –, hogy amíg 1965-ben 52 ország tartozott az ún. alacsony bevételekkel rendelkező országok (*low-income countries*) körébe, addig 30 évvel később, 1995-re a „tagok" száma 105-re emelkedett. Soros György szerint a globalizációs trendek szerint a felhalmozott tőke a perifériáról a centrum, azaz az USA, vagy még inkább a fejlett Észak felé mozog, ez pedig belátható ideig nem fogja markánsan megváltoztatni a globális piac képét.[33]

A Dél országainak zöme, köztük afrikai államok is, egyértelműen olyan világrendet akarnak, amely támogatja a helyi megoldásokat, és egyben úgy gondolkodik a világméretű szegénység elleni küzdelemről, hogy közben elősegíti a helyi, nemzeti szintek hatékonyabb működését. Az adósságterhek feloldása mellett a Dél hosszú távon mérhető tényleges fejlődése számára elengedhetetlen a korrekt kereskedelmet támogató, a helyi viszonyokat is figyelembe vevő, a helyi erőforrásokra és tudásokra építeni képes nemzetközi *rendszerszemlélet*. Afrika számára az újrafogalmazott afrikai identitással egyetemben új definíciókra van szükség a jövőt illetően. Ezek között egy kontinentális méretű kooperációs háló kialakítása mindenképpen kulcskérdés, mindamellett, hogy egyre inkább úgy tűnik, inkább a regionális együttműködés az igazi kiút, hogy a különböző térségek és a közösségeket alkotó államok gazdasági potenciáljukat kiaknázhassák, és versenyképes szereplőkként mozoghassanak a „globális piactérben".

A nemzetközi közösség – jó példával az Európai Unió jár elől – úgy tűnik, megértette, hogy Afrikának szüksége van egy újfajta önmeghatározásra, olyanra, amely tradicionális gyökerekkel rendelkezik és képes a mai kor kihívásait új afrikai szemmel nézni. Az afrikai reneszánsz gondolata tehát beérik, és a nemzetközi szervezetek elfogadják, hogy a speciális, országokra vonatkoztatható érdekek mellett a kontinensnek önmagán belül van szüksége összefogásra annak érdekében, hogy reális és megvalósítható jövőképet alkosson meg saját maga számára. Az Európai Unió például ennek jegyében határozott legújabb, hosszú távra tervező Afrika-stratégiájáról, amely a Cotonou-i Partnerségi Megállapodásból kiindulva már külön entitásként kezeli az afrikai kontinenst (persze annak különböző térségeire jellemző különbségeket is figyelembe veszi támogatási, együttműködési, fejlesztési politikáinak megfogalmazásakor).

Az észak–dél szembenállással jellemezhető globális világban részben e nemzetközi magatartásnak köszönhetően, de elsősorban egyfajta evolúció következtében felértékelődött a déli országok regionális és kontinenseket átívelő, kontinenseket összekötő együttműködése. A nemzetközi kereskedelem és globális gazdaság északi szereplői számára afrikai oldalról partnerséget, (politikailag) biztonságos környezetet szükséges biztosítania ahhoz, hogy befektetéseikkel, közös projektek vállalásával segítő, a helyi érdekeknek is kedvező módon szolgálják az országok és térségeik fejlődését. A *fejlesztéspolitikai* stratégiák önmagukban egymásnak feszülő két elképzelése, miszerint szükséges a belső piacok megerősítése, de ezzel párhuzamosan a neoliberális nyitás jegyében a befektetésösztönzés is, egy fontos ponton kibékíthető egymással. A belső piacok megerősítésének folyamatában a hangsúlynak a helyi mikrogazdaságok, önellátó gazdaságok, valamint helyi vállalkozásösztönzési elképzelések tételein kell lennie. Ezzel egyidőben, külföldi – de egyébként helyi és térségi afrikai – befektetők segítségével többek között infrastrukturális fejlesztéseket kell végrehajtani. Az infrastruktúra fejlesztése – a növekedési pólusok elmélete alapján – további fejlődés kiindulópontja lehet, ezzel ráerősíthet a helyi/belső piacok erősödésére. Mindez pedig egy valós, hosszú távon értelmezhető és fenntartható, természetszerűleg egymástól kölcsönösen függő, az együttműködést feltételező új keretet jelöl ki Afrika számára, amely a fejlődés alapvető záloga lehet.

JEGYZETEK

[1] Huntington, Samuel P.: The Change to Change: Modernization, Development and Politics. *Comparative Politics*. 4. évf. 3. sz. 1971. 55-79. o.

[2] Ezek többsége SAP-k (Strukturális Alkalmazkodási Programok) néven híresültek el.

[3] Sandbrook, Richard: The Crisis in Political Development Theory. *Journal of Development Studies*. 12. évf. 2. sz. 1976. 165-185. o.

[4] Az irányzatok képviselői között találjuk: Dos Santost (1973), Wallersteint (1974), Rodneyt (1974), Smithet (1979), Sault (1979).

[5] Wallerstein, Immanuel: Dependence in an Interdependent World. *African Studies Review*. 17. évf. 1. sz. 1974. 7. o.

[6] A dependenciaelmélet híveként Wallerstein „világrendszer-szemléletével", ahogyan Szentes Tamás fogalmaz, „nem osztja azt a szélsőséges, illetve vulgáris felfogást, amely a «külső», pontosabban a világszinten ható tényezőknek kizárólagos s mindenkor eleve meghatározó szerepet tulajdonít, s amely a fejlődő országok elmaradottságának kimerítő magyarázatát véli megadni a gyarmatosítás tényében." Ld. Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Budapest 1983. 729. o.

[7] Például Clapham (1985), Evans–Reuschmeyer–Skoçpol (1985) vagy Jackson–Rosberg (1984).

[8] Chazan, Naomi et al.: *Politics and Society in Contemporary Africa*. (3. kiadás). Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers. 1999. 23. o.

[9] U.o. 24. o.

[10] Jowitt, Kenneth: *New world disorder: the Leninist extinction*. Berkeley, University of California Press 1992.

[11] Csizmadia Sándor: *Mondializáció és globalizáció*. Budapest, SZÁMALK 1998. 49. o.
[12] U.o. 50. o.
[13] Bauman, Zygmunt: *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Budapest, Szukits Könyvkiadó 2002. 93. o. Persze, itt pontosítani szükséges, ugyanis Bauman nem tisztán európai vagy nem-európai nemzetállamokról beszél. Sokkal inkább az európai felfogás szerinti nemzeti államokról.
[14] Csizmadia 1998: 50. o.
[15] Kiss J. László: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Budapest, Teleki László Alapítvány 2003. 96. o.
[16] Smith, Steve – Owens, Patricia: Alternative approaches to international theory. In: Baylis, John – Smith, Steve (szerk.): *The globalization of world politics. An introduction to international relations*. Oxford University Press, Oxford 2005. 288. o.
[17] Kennedy, Paul: *A huszonegyedik század küszöbén*. Napvilág Kiadó, Budapest 1997. 183. o.
[18] U.o. 184. o.
[19] U.o.
[20] Benkes Mihály: *Helyzetkép Fekete-Afrikáról. Politikai afrikanisztikai tanulmányok*. ELTE BTK – MTT Tanári Tagozata, Budapest, 2006. 110. o.
[21] Egyetértek Búr Gáborral, aki az „afrikai állam", mint túlzottan általánosnak tűnő „kategória" tekintetében a következőket rögzíti: „A szubszaharai vagy Fekete-Afrikáról, erről a közel ötven államot magába foglaló nagytérségről (Mauritániát és Szudánt is ide számítva) nem könnyű általános megállapításokat tenni, az egyes országok széttartó fejlődése nagyobb távlatokban valószínűsíthetően lehetetlenné is teszi az ilyen próbálkozásokat. Az államok működésének zavara azonban olyan elterjedt jelenség, amiben a kontinens meglepő egységességet mutat." Búr Gábor: Gyenge államok és államkudarcok Afrikában. In: Marton Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest, 2006. [E-book] 194. o.
[22] U.o.
[23] U.o. 111. o.
[24] Búr 2006: 194-210. o.
[25] U.o. 204-205. o.
[26] Csizmadia Sándor: *Mondializáció és globalizáció*. SZÁMALK Kiadó, Budapest. 1998. 42. o.
[27] „Az elv nagyon egyszerű, s lényegében azt jelenti, hogy egy állam jóléte érdekében bármilyen cselekvés megengedhető, amely ezt a célt tudja szolgálni." Megjelent: Fejtő Ferenc: *A Monarchiától a globalizációig. Pécsi és szekszárdi előadások*. Szerkesztette: Csizmadia Sándor. Alexandra Kiadó, Pécs 2004. 17. o.
[28] Kiss J. László: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest 2003. 90. o.
[29] George, Vic – Wilding, Paul: *Globalization and Human Welfare*. PALGRAVE, Houndmills, Basingstoke 2002. 2. o.
[30] Soros, George: *The Crisis of Global Capitalism. Open Society Endangered*. Little, Brown and Company, London 1998. 104-105. o. (magyar kiadás: Soros György: *A globális kapitalizmus válsága*. Scolar, Budapest 1999.) Látható, hogy Soros is Wallerstein világrendszer-elméletéből táplálkozik, amikor azt állítja, hogy „a centrum a periféria rovására gyarapszik". A centrum és a periféria közé Wallerstein egyebek között beiktat egy ún. „szemi-perifériát", amely olyan zóna, amely mindkét fő tétel (a centrum és a periféria) jellegzetességeiből vonultat fel magában. Hibrid jellege miatt a modern világrendszerben

fontos gazdasági és politikai szerepeket játszik. (ld. még részletesebben: Hobden – Wyn Jones In: Baylis – Smith (2005): 231-235. o.)
Mindezek mellett fontos még megjegyezni a wallersteini elméletből levezethető geopolitikai aspektust is. Ez Bárdos-Féltoronyi (2006) megfogalmazásában azt takarja, hogy „amióta az amerikai világhatalom valamelyest hanyatlani kezdett, azóta a világ egy «átmeneti korszakot» él meg, ez pedig geopolitikai bizonytalanságokat és veszélyeket rejt magában."

[31] Csizmadia, 1998: 10. o.

[32] Az Észak-Dél kontextusról ld. részletesen Tarrósy (2006).

[33] Megjelent a *The East African* c. hetilapban 2002 április első hetében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bárdos-Féltoronyi Miklós: *Bevezetés a geopolitikába*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.

Bauman, Zygmunt: *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szukits Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Baylis, John – Smith, Steve (szerk.): *The globalization of world politics. An introduction to international relations*. Oxford University Press, Oxford, 2005.

Benkes Mihály: *Helyzetkép Fekete-Afrikáról. Politikai afrikanisztikai tanulmányok*. ELTE BTK – MTT Tanári Tagozata, Budapest, 2006.

Búr Gábor: Gyenge államok és államkudarcok Afrikában. In: Marton Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest, 2006. [E-book]

Chazan, Naomi et al.: *Politics and Society in Contemporary Africa*. (3. kiadás). Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 1999.

Csizmadia Sándor: *Mondializáció és globalizáció*. SZÁMALK Kiadó, Budapest, 1998.

Fejtő Ferenc: *A Monarchiától a globalizációig. Pécsi és szekszárdi előadások*. Szerkesztette: Csizmadia Sándor. Alexandra Kiadó, Pécs, 2004.

George, Vic – Wilding, Paul: *Globalization and Human Welfare*. PALGRAVE, Houndmills, Basingstoke, 2002.

Hobden, Stephen – Wyn Jones, Richard: Marxist Theories of International Relations. In: Baylis, John – Smith, Steve (szerk.): *The globalization of world politics. An introduction to international relations*. Oxford University Press, Oxford, 2005.

Huntington, Samuel P.: The Change to Change: Modernization, Development and Politics. *Comparative Politics*. 4. évf. 3. sz. 1971. 55–79. o.

Jowitt, Kenneth: *New world disorder: the Leninist extinction*. Berkeley, University of California Press, 1992.

Kennedy, Paul: *A huszonegyedik század küszöbén*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

Kiss J. László: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003.

Rugumamu, Severine M.: *Globalization Demystified: Africa' Possible Development Futures*. Dar es Salaam University Press Ltd., Dar es Salaam, 2005.

Sandbrook, Richard: The Crisis in Political Development Theory. *Journal of Development Studies*. 12. évf. 2. sz. 1976. 165–185. o.

Soros, George: *The Crisis of Global Capitalism. Open Society Endangered*. Little, Brown and Company, London, 1998.

Tarrósy István: A globális világrend és az Észak–Dél kontextus. *Politikatudományi Szemle*. XV. évf. 2-3. sz. 2006. 169–188. o.

Wallerstein, Immanuel: Dependence in an Interdependent World. *African Studies Review*. 17. évf. 1. sz. 1974.

Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Budapest, 1983.

Az afrikai államiság természete és a nemzetközi rendszer*

Benkes Mihály

A történészek és a nemzetközi kapcsolatok művelőinek körében ismert, hogy a nemzetközi rendszer, a nemzetközi politika argumentációi többnyire a domináns aktorok stratégiáinak alárendelten fogalmazódnak meg. A hidegháború korszakában a két csúcshatalom és az általuk uralt szövetségesi kör politikájára összpontosult a figyelem. S bár a politikai afrikanisztika kutatói sem mentesek ettől az attitüdtől, illetve reflextől, mégis utat tört magának az a felfogás, hogy a világfolyamatok alakulását ne csak a domináns hatalmak szemszögéből, hanem egy – adott esetben fekete-afrikai – államcsoport oldaláról is megvizsgáljuk és elemezzük. E tanulmány az utóbbi megközelítés jegyében az afrikai államiság bel- és külpolitikai újragondolását célozza. A szubszaharai államcsoportok működésének feltárása immár kihagyhatatlan részét kell hogy képezze egy hitelesebb nemzetközi rendszerelemzésnek. Egy ilyen „oldalnézeti" bemutatásnak számos elégtelenül tárgyalt vagy megválaszolatlan kérdést kell felölelnie. Ezek közül a jelen tanulmányban az afrikai állam gondolatkörét taglaljuk.

Az államiság és a globális politika kapcsolata a függetlenségi korszak egymást követő periódusaiban, ha más-más előjellel és tartalommal is, de alapvető jelentőségű viszonylatrendszert alkotott. Elfogadva, hogy a világ államokra való felosztása a nemzetközi kapcsolatok konvencionális alapját képezi, első megközelítésben azt vizsgáljuk, hogyan működik Afrikában a nemzetközi politika az afrikai államok, kormányzatok és vezetők, illetve intézményi struktúrák tükrében. Különösen időszerűnek ítéljük, hogy ezeknek a többségükben gyenge és hiányos képességgel jellemezhető államoknak hogyan és mennyiben sikerült „túlélésüket" megvalósítaniuk a változó globális struktúrában. Ennek keretében a főbb vizsgálati szempontok az alábbiak:

- a hatalom indigenizációja és következményei,
- a kvázi államiság és a negatív szuverenitás rezsimje,
- a vezetők és kormányok legitimitása és irányultsága,
- a monopólium-állam,
- a belpolitikai államiság és a külpolitika,
- az afrikai vezetők túlzott perszonális jellegű gyakorlata,

- az afrikai nemzetközi rendszer karaktere,
- a kormányoktól független, nem állami külpolitikai aktivitások felerősödése és hatása, valamint
- a posztbipoláris korszakra való átmenet külpolitikája.

A végső célkitűzésünk e keretek között, hogy érthetővé tegyük, az afrikai államok és vezetőik mit és hogyan tettek azért, hogy segítsenek a túlélésben. Ugyancsak tisztázandó kérdés, hogy ezen aktorok minden gyengeségük ellenére milyen esélyteremtő, a „túlélést" elősegítő intézkedéseket tettek, avagy mulasztottak el. A kutatási vállalkozás kényes kérdése az is, miként és hogyan, milyen Afrika-közi és nemzetközi környezetben következhetett be, hogy egyes esetekben a folyamat során „árnyékországok" keletkeztek.

A „FEKETE KONTINENS" ÉS A MAI GLOBÁLIS BIZTONSÁG

A világ biztonságának összetettsége napjainkban minden korábbi korszakéhoz képest bonyolultabb „képletet" alkot, s egyúttal sokkal több egymásnak ellentmondó elemet és jelenséget tartalmaz. (Benkes, 2007)

A 21. század elején a hagyományos biztonsági struktúrák, tényezők és dimenziók új, univerzális hatású jelenségcsoporttal társulnak, a nemzetközivé lényegült terrorizmussal. (Laqueur, 1987: 203–233; vö. Bull, 1977) Afrika problémái, a kontinens történetének negatívumai és deficitjei a mai globális biztonság tekintetében rendkívüli kihívásokat jelentenek.

Az erőszak internacionalizációja a jelen korszak meghatározó vonása, biztonságpolitikai szempontból a posztbipoláris korszakra való átmenet különös eleme, melynek gyökerei egyfelől a korábbi korszakból erednek, másfelől a halmozódó elmaradottság különféle motivációs területei önmagukban is reaktív fázisukba jutottak és ennek során láncreakciót eredményeztek. (Zartman, 1989)

A globális változás az afrikai új államok esetében is több dimenziójú kölcsönös függőségi érintkezési viszonyokkal együtt jelentkezett. A bipoláris korszakban alternatív irányultságok keletkeztek (ld. az occidentalizációt, (helyette inkább: a nyugatosítást, a szocialista opciót, az ún. harmadik utas, az autark–izolacionista utak kísérleteit), s ez visszahatott a nemzetközi társadalom életére, intenzívvé vált az ideológiai harc, a konfrontatív politizáció rövid idő alatt ott is mozgósította az egyes társadalmakat, ahol a szerves fejlődés nem ment végbe vagy megszakadt, illetve a világtendenciához (mondializmus) képest a leválás ideája vált uralkodóvá.

A politikai afrikanisztikai biztonsági elemzések egyik központi kérdése az, hogy a nemzetközi társadalom kiterjesztése magába foglalja-e a Nyugat volt gyarmatait, s ezáltal nagyobb szolidaritáshoz fog-e vezetni, avagy ellenkezőleg, azt juttatja-e kifejezésre, hogy az ilyen törekvések még „idő előttiek". (vö. még Sheehan, 2005) Máig fennálló kérdés, hogy a globális gyámság megfelelő rendszerére lett volna-e szükség, illetve lenne-e szükség azért, hogy az egykor kolonizált népeket

és társadalmakat felkészítse és elvezesse az államok társadalma teljes jogú tagságának szintjére. (Thomson, 2004: különösen 58–64)

Napjainkban azt rögzíthetjük, hogy a volt gyarmati világ országai általában ragaszkodnak szuverén függetlenségükhöz, eközben formálisan elfogadják a világ politikai szervezeteinek pluralista elveit, azonban kérdéses, hogy elmozdulás következzen-e be a szolidarizáció irányába. A „fekete kontinens" államainak képlékenysége, e társadalmak halmozott elmaradottsága és rosszul kormányzottsága azt a képet mutatja, hogy főként a Szaharától délre eső területeken és régiókban „összeomlott" államokkal (failed states), ún. „negatív szuverenitást" gyakorló entitásokkal kell számolnunk. (Zartman, 1995) Az új afrikai államok nagy részében a politikai elitek jogilag szabaddá váltak, s ennek jegyében a quasi nemzeti fennhatóságuk keretében kényükre-kedvükre uralkodnak. (Clapham, 1996: 15–28)

A fekete-afrikai államok jórésze politikailag, gazdaságilag, szociálisan és mentálisan az életképesség alsó határán helyezhető el. Ebben a kontextusban fokozottan jelentkezik az a megfontolás, hogy feltétlenül szükség van-e az érintett országok kormányának egyetértésére, hogy nemzetközi akciókra kerüljön sor. Az elmúlt évtizedekben számos nemzetközi jogi, biztonsági, külpolitikai, morális és kulturális választási kényszer merült fel (többek között preventív aktusok, béketeremtés és békefenntartás,). A hidegháborús korszak után bekövetkezett afrikai konfliktusok újra napirendre tűzték az ENSZ Chartában rögzített gondolat (VIII. fejezet) érvényesítésének kérdését, a tekintetben, hogy hogyan, mikor, milyen körülmények hatására és hogyan foganatosíthatók akár fegyveres intervenciók is az egyes országokban és régiókban bekövetkezett polgárháborús, államközi fegyveres harcok megszüntetésére, béketeremtésre. (Az ENSZ égisze alatt folytatott hadműveletek egy kivételével – ONUC–Kongó 1960–64 – a hidegháború utáni időszakban zajlottak (összesen 19). Ám ezek elrendelésének és vállalásának jogi alapjai még ma is bizonytalanok.) A BT is csak 1995-től kezdve mutatott érdeklődést az afrikai kontinens iránt. (Boulden, 2003: 12–19; Ali–Matthews, 2004; Deme, 2005; Furley–May, 2006)

Szubszaharai Afrikában elterjedtté vált az intervenciók mellett a szubverziók több formája, melyekben kétségtelenül szerepet játszottak a Kelet–Nyugat szembenállás, az oktrojált európai modellek alkalmazási gondjai, illetve kudarcai, az autenticitás felértékelése, a tradicionalista és modernizáló irányzatok összeütközése és súrlódásai, a tribalizmus és számos Afrika-közi helyi érdek- és attitűdbeli eltérés. A kontinens új államainak függetlenségi korszakát különösen megterhelték az ún. regionális hegemónok akciói, akik uralmi pozíciójukat arra használják fel, hogy fenntartsák elsőbbségüket területükön.

Fekete-Afrikában az emberi gondolkodásban használt minden más koncepcióhoz hasonlóan a biztonság, mint társadalmi konstrukció megdőlni látszik, minthogy a biztonságfogalom értelmét adó interszubjektív konszenzus fogyatékosan vagy egyáltalán nem tud létrejönni és megszilárdulni. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az olyan biztonsági kategóriák, mint a hatalomért való harc, a hatalmi

egyensúly, a geostratégiai megfontolások vagy biztonsági közösségek nem jelennek meg a bel- és külpolitikákban. Ugyanakkor az afrikai népek szociotörténete, a politikai közösségépítkezés különösségei, szokásrendjei több ponton megnehezítik vagy lehetetlenítik egy modern politikai közösség kialakulását (ld. az atavisztikus törzsiségbeli, a faluközösségi reminisszenciákat; a tribalizmust, a duális társadalmiságot, társadalmi integráltság fokát stb.).

Az afrikai országok körében gyakori – sőt mindennapos –, hogy etnikai, ideológiai vagy vallási társakat, rokonsági csoportokat katonai beavatkozással támogassanak határaikon túli területeken. Tanúi lehetünk, hogy a gyenge államok, ezek sorában több afrikai állam, amelyek az összeomlás határán állnak, szisztematikusan megsértik az egyetemesen elfogadott emberi jogokat és normákat, s ezek a szélsőségekig kilengő események hosszabb ideig még a jelenkori nemzetközi politika jellegzetes vonásai lesznek. A mai Afrika többrétű biztonsági kockázat keletkezési térsége világunknak. (Matringe, 1996: különösen 67–90; Deng–Zartman, 1991)

A BIZTONSÁG KÉRDÉSE A DEKOLONIZÁCIÓ FÜGGVÉNYÉBEN

A gyarmati kapitalizáció idején, majd a posztkoloniális periódusban is eltérő pozíciók és „eredmények" keletkeztek az államok és társadalmak viszonyaiban. Így az ún. „nyugati ember" a 12. századtól kezdve olyan civilizációt hozott létre, olyan társadalomban élt, amely rendelkezett egy tudományos kultúrával, aminek alkalmazása révén képessé vált arra, hogy a természetet hatékonyabban kiaknázza. (Gourou, 1982; v.ö. Pearson Bizottság, 1969) Az idők folyamán a politikai, gazdasági, társadalmi funkciók változásai, fejlődése, a szociális dinamizmus léte tovább növelték az eredeti előnyt!

Bizonyítottnak tűnik, hogy a nyugati fejlődés alapjai, erőforrásai a második világháború végéig saját bázison is adottak voltak, azonban a hatékonysági-önköltségi számítások szerint az expanzió mellett döntöttek. Nem mellékes hatás, hogy az európai expanzió révén a gyarmatok is részesedtek az ipari forradalom hozadékaiból, jóllehet ennek határt szabott a gyarmatosítottak politikai, jogi, gazdasági függősége, kirekesztettsége. A mélyreható károsító hatások között a legsúlyosabb, hogy a helyi, „bennszülött" társadalmak megtérítése, civilizációja nemcsak az anyagi javak elsajátításának nyitott utat, hanem egyúttal akkulturációs folyamatot indított el, a hagyományos viszonyokat megbontotta, anélkül, hogy reális esélyt teremtett volna az alkalmazott modernizációra. A metropoliszokat ezért elévülhetetlen politikai felelősség terheli. (Senghor, 1964; Césaire, 1955) E paradoxális helyzet azt is magába foglalta, hogy a kolonizáció az adott világrendben bizonyos mérvű pozitív hatással járt a kontinuitás és a politikai stabilizáció terén. Afrika esetében azonban gyengén strukturált viszonyokkal szembesültek a gyarmatosítás aktorai.

A dekolonizáció pillanatától kezdve viszont már új, sokkoló helyzet állt elő, mindenekelőtt azáltal, hogy hosszabb-rövidebb időre megszűntek a protekcionizmusból a gyarmatállamoknak juttatott előnyök, valamint a preferenciális kapcsolatok. (Benkes, 1999b)

Az idegen uralmat követő formális politikai-jogi függetlenség birtokában újabb degradációs folyamatok indultak meg: az agrártermelés, a vidéki-falusi élet válságba került; megjelent az ún. vad urbanizáció; az emberi jogok tiszteletben tartásának nem valósultak meg az intézményi, politikai, kulturális alapjai; a korrupt, nepotista uralmi rendszerek működése akadályozta a belső kohézió létrejöttét és az interetatikus nemzetközi kapcsolatok konszolidált fejlődését. (Benkes, 1999b: 9–19. 89–119, vö. Krause–Williams, 1997) A dekolonizáció által elindított paradigmaváltásra való érettség hiánya miatt Afrikában azonban a globális méretekben kialakuló törésvonalak a legdrasztikusabb formákban jelentkeztek.

Afrika egészében, de főleg Fekete-Afrika régióiban különösen nagy kilengésekkel, szélsőséges cselekményekkel járt együtt a paradigmaváltás: a „fehér uralomból" az afrikai rezsimek gyakorlatába való átmenet. A rendszerváltást az afrikanizáció szereplői többségükben önző módon, tradicionális tekintélyük – úgymond – maradéktalan helyreállítására használták fel, s ezzel az „otthagyott" modernizációs elemeket, eszközrendszert, beruházott eszközöket veszni hagyták. Az atavisztikus erők feltámadása rendkívülien megnehezítette, esetenként akadályozta az új államok gyors és modernista konszolidációját. A csekély számú fiatal, hazafias, pánafrikanista–progresszista elitek legitimációját ekként nemcsak a nem szűnő külső beavatkozások, hanem a belső hatalmi harc (legelterjedtebb formája a tribalizmus) fékezte vagy lehetetlenítette.

Ez a „robbanás" a világban biztonságpolitikai vákuumot hozott létre, melynek kezelését a Kelet–Nyugat típusú szembenállás strukturális feltételei között (ld. a blokkosodást és konnotációit) a cselekvőképes aktorok késve, s csupán az elhárítás, a célirányos konszolidáció – nem mindig következetes – szándékával kísérelték meg. A biztonságot, a békét veszélyeztető halmozódó kockázatokra sem a gazdaság, sem a politika területén nem születtek koherens, rendszer-jellegű tervek. Az ad hoc-jelleggel indított műveletek magukban hordták a külső szereplők és az érintett államok közti rivalizálást, a konfliktusosság elmélyülésének és kiszélesedésének lehetőségét (ld. a segélyezési programokat illetve a gazdasági, pénzügyi, katonai és egyéb formában juttatott támogatásokat).

A biztonság követelményének érvényesítését nem kis mértékben a szatellizált vagy „kitartott" bábkormányok és diktatúrák fenntartásával, megsegítésével oldották meg a mérvadó hatalmak (a volt gyarmattartó európai hatalmak, de nem különben a két, deklaráltan antikolonialista szuperhatalom – a SZU és az USA – és szövetségeseik). (Shubin, 2004; Thomas, 2004)

A domináns hatalmak a távlatos megelőzés gondolati szintjére csak akkor jutottak, amikor a krízis akut átfogó stádiumába jutott. Ezt a súlyos fogyatékosságot mindenekelőtt a „biztonság", mint célrendszer egykori leszűkített értelmezése magyarázza, minthogy hosszú időn át a katonai, gazdasági erő alkalmazását, a represszáliát és egyéb nyomásgyakorlást tartották leginkább alkalmasnak a biztonsági kockázatok megszüntetésére. (E kérdéskör behatóbb tárgyalásához lásd Taylor–Williams, 2004.)

A posztbipoláris korszak küszöbén ugyanakkor indokolatlanul megerősödött a nemzetközi társadalom korábban is tapasztalt részvétlensége az afrikai problematika iránt, holott a világrend entrópiájának elmélyülése nyilvánvalóan napirendre tűzte Afrika integrálásának ügyét. (Benkes, 2003)

AZ AFRIKAI ÁLLAMISÁG TERMÉSZETE

E kérdés elégséges megértése és megvilágítása elősegíti, hogy az afrikai államok, azok vezetői milyen szerepet játszottak és viselnek ma is abban, hogy quasi túléljék az afrikai identitásokban a kolonizáció–dekolonizáció során keletkezett módosító hatásokat. Ugyancsak válaszra váró kérdés az is, hogy egyfelől az afrikai államok belpolitikai átalakulásaiban megvalósult-e „fejlődés", s másfelől a külső transzformációiban megtörtént-e a „felszabadulás"? A „túlélési követelmény" ekként kettős tartalmat hordoz és különféle célokat feltételez. Szűkebb értelemben: létezni, kutatva az afrikai sajátosságoknak megfelelő bel- és külpolitikai berendezkedési viszonyokat (ezen belül az egyes vezetők túlélési technikáit), s tágabban: elérni a „haladás", előrejutás, majd azt követően az Afrika-közi egyesülés korparancsát. (Ez utóbbi az államközi és az afrikai népek – népcsoportok – közötti egység-követelményét jelenti.)

Az afrikai államok természetének helyes értelmezése több szempontból is kulcskérdés. Egy állam „természetének" konkrét meghatározása sokoldalú vizsgálatot igényel, de természetesen vannak kirívóan mutatkozó jegyei. A szubszaharai afrikai esetekben e nyilvánvaló argumentumok időről-időre elhalványulnak az elemzésekben, érzékelhetjük a közvetlen fizikai természeti adottságok és körülmények vonatkozásában is. Az „állam természete" vitathatatlanul magában foglalja a környezeti alapot jelentő naturát, amelyen az adott társadalmak felépülnek. Afrika kontinensén kivételesen erős és nyilvánvaló a népesség és a fizikai környezet közötti kapcsolat. Esetenként, amint azt a történelmük bizonyítja, szélsőségesen befolyásolja érintkezési viszonyaikat. (Probáld, 2002)

Az állam természetének szintén meghatározó komponenseit képezik az adott változatos és különös természeti környezetben kialakult identitások, a társadalmi értékek, a kultúrák. A létezésnek ebben a szférájában rendkívüli, olykor tragikusan hosszan tartó károsodás érte a bennszülött afrikai társadalmakat. Azok a túlkapások és idegen értékalapú átalakítások az élet valamennyi dimenziójában, amit a kívülről érkező szereplők valósítottak meg a témánk szempontjából is fontosnak ítélt képességek alapjait roncsolták vagy szüntették meg. Ilyen az államalkotás, a „kormányzó képesség", a politika és autoritás minősége és kompatibilitása a lokális környezettel.

A sajátos afrikai mechanizmusok, amelyekkel az afrikai államokat létrehozták, maguk is döntően alakították az államok természetét a fekete kontinensen. E mechanizmusokban a prekoloniális és koloniális „örökség" egyaránt megjelenik. Így például a mindenkori gyarmati berendezkedés domináns kritériuma volt a külvilág minden téren való érdekérvényesítése. A függetlenségi korszakra ez nyilván-

valóan rányomta bélyegét, s ha az afrikai államok külkapcsolataiban találunk is ettől a meghatározottságtól való eltávolodást – ezek a függetlenedéshez köthetők –, mégis jelen vannak a reminisszenciák, amelyeket a gyarmati korszak és a külvilág hatásai nem tüntettek el. (Clapham, 1996: 21–31, 44–48.)

AZ INDIGENIZÁCIÓ/AFRIKANIZÁCIÓ ÉS AZ AFRIKAI ÁLLAM GONDOLATA

Lehet-e világos választ adnunk arra a kérdésre, hogy mik az államok Fekete-Afrikában?

A politikai afrikanisztika gyakran egyenlőségjelet tesz az államok és a kormányok közé. Ezzel mintegy leképezzük az európai viszonyokat, vagyis az államot mint adminisztratív és kényszert alkalmazó intézmények összességét jelöljük meg. E felfogásban a szuverenitás kinyilvánítása jogalapot teremt arra, hogy az államhoz tartozó területen történtek legfelső bírája legyen. Az intézményi felépítést az érintett társadalomból kiemelkedő vezető, illetve társadalmi csoport működteti és uralja. Ez a vezetői réteg jeleníti meg legmagasabb szinten az államot, ellenőrzik az alárendelteket/a hatalom végrehatóit (ld. pl. az államterület fizikai ellenőrzését). A kormánynak számos funkciót kell ellátnia (forrásteremtés, közigazgatás, közszolgáltatások, biztonsági és fejlődési feladatok tervezése, megvalósítása stb.). A kormány elkerülhetetlenül hatalmat gyakorol a népesség egyenlőtlenségi viszonyai között.

Létezik az államiság megközelítésének az a módja, mely szerint az államokat a népesség egy részét alkotó csoport elhivatottságot érez, hogy az államot legitimitással ruházza fel és morális alappal lássa el. (Buzan–Wæver, 2003) Ily módon nem a puszta erő alkalmazásával alkotja meg az államot, s ekként központi elem az államról szóló idea (miért, hogyan és milyen formában létezzen a megkonstruált állam).

Végül az állam gondolata kifejezhet egyfajta területi társulást, amelyet jogi, diplomáciai téren az államok rendszerének formálisan egyenlő tagjaként ismernek el. E három megközelítés jelzi, hogy – Fekete-Afrikában is, mint sok helyütt a világban – meglehetősen elegyesek, ha nem zavarosak az államiság megalkotásának és fejlesztésének útjai és módjai.

Fekete-Afrikában azonban jól kimutatható, hogy az államok nagy része nem képes az ún. empirikus államiság kritériumainak megfelelni, jóllehet mindezeket szuverén és független egységként ismerték el a nemzetközi rendszeren belül. A más államok által adott elismerés nem vonja magával, hogy ezek a „quasi államok" képesek hatékonyan ellátni funkcióikat. Az afrikai államok túlnyomó része tehát a „negatív" vagy „jogi" szuverenitás kategóriájába sorolható, minthogy nem bírnak a „pozitív szuverenitáshoz" szükséges képességekkel. (Jackson, 1990) Természetesen ez nem pusztán afrikai jelenség, hiszen a 2. világháború után a világ más régióiban, így Európa egyes régióiban is lelepleződtek az ilyen esetek. A nemzetközi rendszer strukturális változása során, a kétpólusú világrend lebomlásakor fény derült

arra, hogy az államok egy részében az állami túlélés esélyei a nemzetközi rendszer aktorainak elismerésétől, avagy el nem ismerésétől nagyban függenek.

A jogi függetlenséghez jutott/juttatott afrikai államok esetében fokozottan érvényesült, hogy a nemzetközi rendszerrel való interakcióik képezik legitimitásuk fő forrását, semmint a belpolitikai legitimitással illetve hatalomgyakorlás hatékonyságával kapcsolatos tényezők. Természetesen az interetatikus kapcsolatok szintén hatnak a nemzetközi rendszer alakulására, s ez a quasi államok jelenlétével együtt értendő kölcsönhatás. Ráadásul a történelmi múltba visszatekintve a legerősebb gyökerű államok esetében is kimutathatóak a fenti konstatáció elemei. (Ld. az ENSZ 1514. és 1541. sz. határozatait a dekolonizáció és a szuverenitási elv vonatkozásában.)

Az afrikanizálás során keletkezett kormányok, miközben legitimitásuk megkérdőjelezhető volt az empirikus államiság gyengeségei miatt – lásd a gyakori államcsínyeket, az ún. postaláda szuverenitás jelenségét – mégis növelni tudták belső ellenőrző képességüket, mint a nemzetközi szintű „játszmában" elismert kormányok, saját belső államiságukat alkupozícióként vetették be. Más államokkal való szövetségkötéseik révén juthattak különös forrásokhoz, illetve egyfajta védettséget élveztek a szomszédállami konfliktualitás, továbbá az államon belüli szeceszszionista erőkkel és mozgalmakkal szemben. (Benkes, 1999a)

Fontos szempont az afrikai állam gondolatisága tekintetében, hogy bár a határok szerződéseken alapszanak, hosszú időn keresztül nélkülözve a nemzettudat, vagy államhatárok között élő népek, népcsoportok közös identitásának kohéziós hatásait, annak ellenére, hogy az antikolonialista-függetlenségi küzdelmek megteremtették egy afrikai öntudat mozgáskeretét, s egyben eszközvilágát is az új nacionalizmusok és a pánafrikanizmus jegyében. (Murithi, 2005; Berman, 1998)

A jelenkori történelem során azonban ez utóbbi jegyek (nemzettéválás, afrikai egyesülés, illetve egység, pozitív szuverenitás) tartós fentmaradására nem nyílott esély, főként a halmozott elmaradottság, a multietnicitás, illetve a külső intervenciók, a modernizációs hatások és egyes tradicionális tényezők makacs túléléséből következő antagonizmusok miatt.

Bebizonyosodott az is, hogy ha egy afrikai államban viszonylag szilárd bennszülött nacionalizmus jött létre, s erre támaszkodva a kormány, illetve vezető támaszhoz jutott területi és kormányzati legitimitásának elmélyítéséhez, akkor több esetben megnehezedett a külső hatalmakkal való kapcsolattartás, minthogy túlélésük továbbra is azoktól függött. Az ilyen országok is arra voltak kárhoztatva, nemcsak a képlékenyebb államok, hogy egy-egy nagyhatalmi szövetségeshez szorosan és lojálisan kapcsolódjanak külpolitikájukban. (Hentz, 2004; Hurt, 2004; Kroslak, 2004; Williams, 2004; Meredith, 2005) Némiképp eltérő gyakorlatot tett lehetővé az ún. el nem kötelezettség irányultsága, mely a nagyobb külső szereplők közötti egyensúlyozás révén kísérelték meg túlélésük biztosítását. (Jackson, 1983)

Ismerünk olyan politikákat is az afrikai vezetők gyakorlatából, amelyek a politikai marketingben látták a megoldást. A kormányok egy része összetett tárgya-

lásokba bonyolódott, amelyeken „adás-vétel" tárgyává tették túlélési igényeiket. A külső támogatás megszerzése fejében a diplomáciai klientizmust, gazdasági előnyöket, stratégiai lehetőségeket, korrupciós esélyeket ajánlottak és biztosítottak a tárgyaló feleknek, köztük nem állami szereplőknek is.

A hatalom indigenizációjának különös keretet adott, hogy a kolonializmus nemcsak államszerű területekre osztotta fel a kontinenst, hanem a gyarmati korszak során három külső kulturális szférát épített ki a gyarmati hatalmak nyelvi befolyása alapján. A függetlenségi korszakban a frankofón, az anglofón és luzifón irányítási metodika többé-kevésbé tovább élt, s ennek megfelelő nyelvi-kulturális blokkok léteztek tovább, amelyeken belül különböző belső struktúrák alakultak ki, valamint ennek hatása alatt álló külső kapcsolatok jöttek létre. (Grant–Söderbaum, 2003) Ezeknek a területi egységeknek és kezdetleges állami struktúráknak a fennmaradása, megtoldva a különféle oktrojált vagy exportált alkotmányos, kormányzati modellekkel, erősen megvonta a lehetőséget olyan bennszülött irányítási és szervezési rendszerek bevezetésétől, amelyek megfelelőbbek lehettek volna a helyi hatalmi központoknak, illetve kormányzati felfogásoknak és kultúráknak. (Kreijen, 2003; Chikeka, 1990; Chabal, 1986)

Ámde az egyes afrikai államok politikai elemzései azt mutatják, hogy a bennszülött politikai elit tagjainak túlnyomó része, köztük a függetlenségi küzdelem vezetői is, maguk is a kolonializmus idején kiépített államalakulatok fennmaradását szorgalmazták. A vezetők az idegen uralom alól akartak felszabadulni, de nem akartak államot a „nemzetüknek", ehelyett átvették a gyarmatosítók által kialakított államot, vele együtt elfogadták az önkényes határokat is. (Murithi, 2005) Ennek indoka csupán annyi volt, hogy a kialakuló káoszt vagy krízist, a bizonytalan új állami berendezkedésbe fektetett időt és fáradságot meg akarták takarítani. Kétségtelen, hogy a dekolonizáció során az apparátus afrikanizációja megkezdődött, a függetlenné váláskor a hivatalokban, állami szerveknél már számos afrikai segédkezett. Ezek az afrikai „káderek" szubjektíve érdekeltek voltak a létező struktúrák, intézmények és működési szabályozások fenntartásában, relatív ismereteik is erre predesztinálták őket.

Az a tény, hogy az afrikai államok és nagyhatalmak többsége a létező határok fenntartását támogatta, egyértelműen késleltette, hogy egyes régiókban és területeken a belső ellenzékiség kihívásaira sor kerüljön. Teljesen megakadályozniuk azonban nem sikerülhetett (ld. Szudán, Nigéria, vagy Kinshasa-Kongó esetét, ahol az ellenzék komoly támogatottsággal kísérelte meg az államok területi átrendezését, revízióját). Ezek a területek rendelkeztek az elkülönült, független államisághoz kellő néhány attribútummal. Más változatban – így Kenya északkeleti és Ghána keleti részeinek esetében – a szomszédos államban a határvidéken a helyi domináns etnikai csoporthoz tartozók kormányoztak, s ez tartotta életben a szecessziós és revíziós-irredenta attitűdöt, illetve akciókat. (Természetesen különbségeket fedezhetünk fel az ellenzékiség eszközeiben és intenzitásában. Nigériában 1967–70-ben polgárháborúra került sor, Szudánban permanens polgárháborús viszonyok ural-

kodtak, Kinshasa-Kongóban a polgárháborús folyamat internacionalizálódott.) (Beissinger–Young, 2002; v.ö. Benkes, 1985)

Különös hatást is tapasztalhatunk: a territorialitás-eszme kritikai hatása alatt az etnikai konfliktualitás elszigetelődött a nemzetközi rendszertől. Az Európa-centrikusság jegyében illegitimnek nyilvánították azt a feltételezést, hogy csak a közös nyelven, kultúrán és történelmi identitáson osztozó populáció jogosult arra, hogy egyetlen állam részeként kormányozzák őket. Következésképpen elutasításra talált, hogy a nemzetközi határokat úgy rögzítsék, hogy azok lehetővé tegyék ezt a lépést. A territoriális elv szinte mindenütt, ahol az etnicitás adta a legnagyobb impulzust egy elkülönült politikai státus követeléséhez, erősebbnek bizonyult. (Ld. Togoföld, Biafra, Szomáliföld, Kinshasa-Kongó eseteit.) Az afrikai különbözőségek destabilizáló hatását különféle módon kezelték, tompították, vagy éppen mélyítették a vezető elitek. E mozgalmak, ha okoztak is belpolitikai válságokat, Afrika nemzetközi kapcsolataira viszonylagosan elenyészőek voltak. (Nyilván adódtak és a jövőben is lehetnek olyan kivételes esetek, mint például Eritrea.) (Grovogui, 1996; Murithi, 2005)

PATRIMONIÁLIS ÉS SZEMÉLYI URALOM

Az örökölt helyi kormánystruktúrák a politikai autoritást horizontálisan osztották, nem pedig hierarchikusan. A függetlenség után ezeket lokális adminisztrációval váltották fel, amelynek alkalmazottai az állam fővárosában székelő feletteseiknek tartoztak elszámolással és tőlük kapták az utasításokat is. A túlközpontosított, hirerarchizált végrehajtói hatalom esetén a jog csekély mértékben volt kötelező az államot működtető elitre. (Ld. Idi Amin ugandai, Jean-Bédel Bokassa közép-afrikai és M. Nguema egyenlítői-guineai vezetők gyakorlatát.) A személyi uralmat klientizmussal párosították, ismét csak azzal a céllal, hogy legitimitást szerezhessenek a politikai rendszeren belül. (Jackson–Rosberg, 1982)

A posztkoloniális Afrikában nem mindig követik a jogi-racionális kereteket. A hivatalnok réteg magánszerepe és közszerepe összevegyül. Ez a gyakorlat még nem eredményez anarchiát, hiszen valamiféle sajátosnak minősülő politikai rend és legitimáció az említett módon személyi uralommal a deficitek és zavarok, a rosszul kormányzottság ellenére mégis létezik. (Gyimah-Boadi, 2004; Diamond–Plattner, 1999)

A patrimonializmus és a „personal rule" gyakorlatában a vezetők az államot sajátjuknak tekintik, s ennek megfelelően a kormányzás önkényes vagy önkényuralomba torkollik. A vezetőt a patronázs alanyai és a klientúra övezi, erős a csatlósok befolyása a társadalomra. (Ez a jelenség a középkori és kora újkori Európa monarchikus és vallási államaiban is létezett.) Afrikában valójában egy neopatrimonializmus jött létre. (Clapham, 1996) Ez az uralmi forma alacsony hatékonyságú, alkalmas a frakciózásra. Meglepőnek tűnik, de a vezetők saját érdekükben gyakran folyamodtak az általuk ellenőrzött frakciók közötti rivalizáció felkeltéséhez, egyfajta machiavellizmus jegyében. Ennek a frakciók között zajló drámai rivalizációnak jellegzetes-

sége, hogy a hivatalnok réteg a források kihelyezését nem a szükségletek felmérése alapján, hanem sokkal inkább a követelések ereje és kockázata szerint végzi. A közügyek elenyésző visszacsatolást és figyelmet kapnak. (Villalon–VonDoepp, 2005)

A vezető elitbe kerülés módja is különös hatással van az államiságra, a kormányzati működésre. Eszerint vagy a függetlenségi, „nemzeti" mozgalom élharcosaként kerültek az elitbe, vagy katonai puccsot hajtottak végre, s paradox módon ezzel helyre állt a kontinuitás az afrikai vezetési kultúrában. Ez a gyakorlat az 1980-as és 1990-es években némileg változott, részben a többpárti választások révén döntően a külvilág nyomása miatt, részben a vezetők magas életkora kínált lehetőséget a jogi-racionális politika eszközeihez és módozataihoz való visszatérésre. Ez az időleges elmozdulás arra világít rá, hogy a politikai autoritás Afrika államaiban sem nyugodhat kizárólagosan az erőszakon és az „elvevésen". Tény azonban, hogy az erőszaktevés és az ellenerőszak állandósulása az állam összeomlásához vezetett több esetben. (Zartman, 1995; Sandbrook, 2000; Reno, 1998)

Fontos a kétségtelen azonosságok ellenére különbséget tenni a patronázson alapuló legitimáció és a klientizmus között. Az előbbi igen törékeny rezsim, az utóbbi vertikálisan kiépülő rendjével bizonyos kiterjedés esetében politikai stabilitást is teremthet. Természetesen a klientizmus is a kliensek kizsákmányolására épül fel. (A politikai afrikanisztikai kutatások során kiemelt figyelemmel kell a vonatkozó elemezéseket folytatnunk.)

AZ AFRIKAI NACIONALIZMUS KÜLÖNÖSSÉGE

A posztkoloniális Afrikában a politikát – mondhatni – a „nacionalizmus" ideológiája határozta meg, áthatva még a szocialista irányultságú és más töltetű modernizációs kísérleteket is (populizmus, államkapitalizmus).

A nacionalizmus áramlata Afrikában nem annyira fizikai entitásként jellemezhető, minthogy egyértelműen a szabadság és a szuverén államiság megszerzését jelentette mind a vezetők, mind a politika világából kirekesztett tömegek számára. Ekként sokkal inkább egy érzésvilágot közvetített, mintsem politikai tudatosságot.

A függetlenné válást követően a nacionalizmus gondolatiságának több attribútumát kellett létrehozniuk a hatalomban részesülőknek: így a szimbólumokat (zászló, himnusz, ceremóniák, protokoll), az értékválasztást, értékrendalkotást a hagyományok figyelembe vételével; a beszélt nyelvi egységet; történelmi tudatot; az összetartozás által adható biztonságot; nemzetközösségi életmódot és jogrendet; a politikai hatalom átfogó, demokratikus modelljét stb. (Berger–Huntington, 2002)

Az afrikai öntudat megjelenése és terjedése az 1950-es évek közepétől élénkülő intenzitást mutatott, ám korántsem volt biztosított, hogy a társadalmak tagjai akartak-e magasabb egységbe tömörülni, illetve, hogy képesek-e önrendelkezésüket megvalósítani, az afrikanizációt különös és sajátos körülményeikhez igazítani, továbbá a szükséges intézményeket létrehozni és működtetni, külső biztonságukat szavatolni.

Külön figyelmet érdemel az etnicitás-érzés, amely gyakran olyan erőteljesen volt és van jelen az afrikai népességben, mint a „nacionalista" érzések. Zavart okozhat e kérdéskörben, hogy egyes magyarázatok szerint az afrikai „törzsek" a prekoloniális múlt maradványai. (V.ö.: a primordialista nézetekkel, amelyek erős leegyszerűsítéssel közelítik az etnicitás, multietnicitás létezését.) Más megközelítésben a „törzs"-jelenséghez negatív társítások tapadnak (ld. a tribalizmus problematikát), jóllehet a törzsek „kialakításában" a gyarmatosítók tevékeny szerepet játszottak a 19. és 20. század folyamán. A közösségeket a gyarmati adminisztráció regionális keretekbe vonta össze, hogy ezzel is megkönnyítsék a gazdasági és politikai irányítást. A főnököket mint mediátorokat alkalmazták, akik kivételezettek lévén mindent elkövettek, hogy a törzs mítoszát fenntartsák és erősítsék. Ezek az entitások sokkal inkább mesterséges társadalmi konstrukcióknak számítanak. Megkockáztathatjuk, hogy a „törzshöz" tartozás adott lehetőséget arra, hogy az egyének részesülhessenek az állam által juttatott javak elosztásában. (Thomson, 2004; Bayart–Ellis–Hibou, 1997)

A modern politikai afrikanisztika képes kimutatni az etnicitásban, valamint a tribalizmusban meglévő pozitív lehetőségeket is. (Pl. a leginkább elnyomó afrikai rezsimekben is rákényszerültek az állami elitek, hogy elismerjék az ún. etno-regionális hatalom létezését, s ezáltal az állami és a „civil" igények valamilyen mérvű kielégítése megtörténhetett.) (Rothchild–Olorunsola, 1983) Bizonyítható, hogy a kormányoknak különösen kiélezett válsághelyzetekben ki kellett elégíteniük az etnikai csoportok követeléseit, adott esetben a pacifikációhoz segítséget kaphattak (pl. egy-egy vezetőt behívtak, illetve befogadtak a végrehajtó hatalomba). Természetesen arra is jócskán találunk példát, hogy az állami elit a függetlenségi korszakban tudatosan fenntartotta az etnikumok közötti egyenlőtlenséget (az egyetlen etnikai csoport uralmára épített államiság is gyakori jelenségként ismert előttünk). Mindenesetre az etnicitás nem „veszett el" örökre az állam és a civil társadalom közötti kapcsolatok harmonizációja, avagy áthidalása tekintetében, még akkor sem, ha hajlunk arra, hogy szembeállítsuk a nacionalizmust (állami ideológiát) az etnicitással, amely a civil társadalmiság sokféleségének különös megjelenítője és hordozója a fekete kontinensen. (Rothchild, 1997)

Nyilvánvaló, hogy az európai nacionalizmustól különbözik az afrikai nacionalizmus. Mit tapasztal a kutató? Afrikában nem egy bennszülött társadalmi erő követelte az állam létrehozását, hanem külső kényszer hatása alatt egymással ellentétes identitású csoportokat zártak össze az adott területeken. A modern gyarmatosításnak áldozatul esett Afrikában hiányzott vagy alig mutatkozott az egységtudat, illetve a közös kultúra az afrikai gyarmatállamok népességeit/közösségeit nem lehetett nemzetként leírni, regisztrálni. (A kolonialista tisztviselők inkább mélyítették a meglévő különbségeket!).

Ébredés az 1950-es években volt tapasztalható, amikor megkezdődött a gyarmati uralom bírálata, s szervezettebb antikolonialista akciókra is sor került. Szerte a kontinensen kialakult az ellenrasszizmus, mint a szabadulás primer formája és

eszköze (szélsőséges esete). A kialakulóban lévő afrikai nacionalizmus központi gondolata az „afrikaiság", az afrikai sorsközösség és mivolt nemzeti egységben való kifejlesztése volt, mégpedig az alapvetően pluralisztikus viszonyok és jellemzők megtartásával, avagy annak dacára. A cél általánosan a multietnikus, multikulturális, több vallású, különféle rasszhoz tartozó társadalmi entitások egyetlen egységes nemzetbe tömörítése, „gyűjtése", ott, ahol az afrikaiak a leszármazás és az etnicitás alapján alakították ki identitásukat, illetve szocializálódtak, nem pedig a területhez tartozásuk szerint, a függetlenedéskor a területileg adott új quasi „nemzetállamhoz" kellett csatlakozniuk a dekolonizáció folyamatában. (Thomson, 2004)

AZ AFRIKAI NACIONALIZMUS ÉS AZ „AFRIKAI ÚT" KIHÍVÁSAI

A fentiek okán/miatt az afrikai nacionalizmus a függetlenség után sem veszített aktualitásából, s így az új afrikai államok ideológiájának meghatározó részét képezte a nemzeti „egységesítés" koncepciója. Következésképpen betiltották az ellenzéki pártokat és szervezkedéseket, befolyásuk alá vonták a civil szervezeteket (szakszervezeteket, ifjúsági, diák- és nőmozgalmakat, egyleteket). Sőt, gyakran betiltották az etnikai alapú szervezeteket. Nem jó szemmel nézték a helyi nyelvek használatát. Hivatalos nyelvnek többnyire a hatalomra került politikai elitcsoport nyelvét ismerték el az anyaországé mellett. (Az afrikai útválasztások behatóbb vizsgálatára nyújt lehetőséget a szerző korábbi tanulmánya: Benkes, 2001: 247–275. és Benkes, 2006.)

A politikai-jogi függetlenség elnyerését követően valamennyi új állam számára elkerülhetetlennek tűnt a Nyugattól való függőség lazítása, csökkentése. Az eliteknek ehhez át kellett állítaniuk a gazdaságot, hogy a helyi fejlődési szükségletek elsőbbségét elősegítsék és biztosítsák. Kevés új afrikai vezető vélte úgy, hogy a kapitalizmus és a liberalizmus a megfelelő mód a saját fejlődéshez. Már csak azért is, mert a tőkés szisztéma kiterjedtsége a világban továbbra is hátrányosan érintette az új afrikai államokat. Így az egalitárius ideológia vonzásköréhez sodródtak (ezt választották). Kezdetben, de később sem közvetlenül a szovjet modellt vették át (kivéve egyes eseteket, amelyek időben és térben is korlátozottan fordultak elő).

Az irodalomban elterjedt – egyúttal vitatott is – az a vélekedés, hogy az európaiak beavatkozásai előtt az afrikai populáció „osztálynélküli", „közösségi" és „egalitárius" társadalmakat foglalt magában, amelyekben a közösség érdekei mindig elsőbbséget élveztek az egyénekével szemben (ezek ún. szocialisztikus, ősi kollektív elemek, amelyek visszaállítása kézenfekvő alternatív megoldásnak látszott). Valójában a függetlenség első generációs vezetői a régi tradicionális értékek és a modern technológiák, valamint a nemzetállami státusz ötvözetével kísérleteztek. Kétségtelen, hogy az afrikai szocializmusok egyes típusaiban fellelhető közös vonás, hogy a falusi közösségek egyenlőségi viszonyait és együttműködését, afrikai humanizmusát a modern termelési módszerek és az oktrojált állami intézmények által generált gazdasági és kormányzási képességekkel kívánták összetársítani.

Az afrikai szocializmusokban így az állam központi szerepet kapott mind politikai-társadalmi, mind gazdasági téren. Különös fejlemény, hogy az egypártrendszer bevezetése is a nemzeti egység megteremtése nevében következett be rövid idővel az elindulást követően számos afrikai országban. Valós akadályok lebontásának leginkább ez a politikai berendezkedés látszott megfelelő esélyt adni. Nyomós indokok szóltak a szocialista opció mellett:

- a nemzetközi gazdaság helyzete és annak természete,
- a népesség mobilizációjának nehézségei (ld. a falusi társadalmakat, közösségeket),
- a belső megosztottság felszámolásának ügye,
- az afrikanizált hatalom részeseinek, az afrikai elit önös törekvései, amelyek az államot destabilizálták és a társadalmi biztonságot súlyosan sértették (pucscsok, polgárháborúk, genocídiumok, háborúk). (Benkes, 2006; Francis, 2005; Engel–Gentili–Chabal, 2005; Chabal, 1986)

Ezt az opciót az sem negligálja, hogy az afrikai szocializmust is támadások sorozatai érték [lásd az „afromarxista" törekvéseket: Szomália (Mohamed Siad Barré), Brazzaville-Kongó (Marien Nguabi), Etiópia (H. Mariam Mengistu 1974. szept.–1991), Benin (Mathieu Kérékou), Madagaszkár (1975. jún.–), Zimbabwe, Namíbia és Dél-Afrika felszabadító mozgalmai szimpatizáltak a tudományos szocializmus ideológiájával]. Közismert, hogy az afrikai szocializmusok kudarcos gyakorlathoz vezettek: a gazdasági függőség fentmaradt, a hatalom a korrupt diktátorok kezében összpontosult, mélyült a fekete kontinens külső és belső válsága, nőtt a leszakadása még a harmadik világon belül is.

Az „afromarxisták" kevésbé voltak nacionalisták, mint az afrikai szocializmus elindítói. A halmozottan hátrányos afrikai viszonyok közepette azonban az ilyen politikai rezsimek is előbb-utóbb a liberalizációhoz nyúltak az ún. „közérdek" nevében (ld. az 1980-as évek rideg gazdasági környezetét!).

A következő válságfázisban az afrikai kormányzati gyakorlat eltolódott a populizmus felé a túlzott önérdekű, nepotista töltetű, nem ritkán monarchikus viszonyokat idéző feltétlen totalitárius diktatúrák hatására. Az új elit hirdetett célja ilyenkor „a hétköznapi ember döntési pozícióba emelése". A rendszerint katonai kormányzást megvalósító populista csoportok mintegy összakapcsolták az államot és a civil társadalmat. (Burkina Faso (1983–1987): Thomas Sankara; Ghána (1981–2001): Jerry Rawlings; Líbia (1968-): Kadhafi; Uganda (1986-1996, 2001-): Yoweri Museveni).

Az afrikai kormányzás populista típusaiban a „közjólét" hangoztatása a központi elem, hirdetett politikai üzenetük pillérei pedig a becsületesség, erkölcsösség és elszámoltathatóság. Ezekkel a kihívásokkal állítják maguk mellé a társadalom tagjait, mintegy azt vízionálva, hogy a demokrácia új szintjét valósítják meg hatalomra kerülésükkel. Tény, hogy kormányzásukkal bizonyos közvetlen ellenőrző apparátusokat hívtak életre (ld. a ghánai Népi Védelmi Bizottságokat, Burkina Fasoban az ún. forradalmi bizottságokat, s Líbiában az iszlám és a görög mintájú közvetlen demokrácia kísérleteit, illetve szándékát). (Villalon–VonDoepp, 2005)

A populista kormányzást azonban maguk az állam felső osztálybeli tisztviselői számolták fel, részben saját hatalmuk féltése, részben a változatlanul meglévő új nacionalista nemzetépítő akarat alapján. Az erős központi kormányzás iránti igény elvileg indokolttá tette, hogy felszámolják a tömegek „önkormányzási gyakorlatát".

Fekete-Afrika államaiban a rosszul kormányzottság betegsége ellen több vezető elit az államkapitalista rezsimet részesítette előnyben (Kenya, Elefántcsontpart, Malawi, Nigéria, Kamerun, Marokkó, Gabon). Ámde a viszonylag széles körben tevékenykedő magánvállalkozásokat jelentős állami beavatkozásokkal korlátozták, mígnem végül is a vállalatok privatizációja mellett döntöttek. (van de Walle, 1999; Ferguson, 2006; Himmelstrand–Kinyanjui–Mburugu, 1994)

A különféle tendenciák következményeiként inkább a már említett negatív szuverenitás és a „quasi államiság" bizonyítványát állíthatjuk ki. (Grovogui, 1996) A függetlenségi korszak eddigi folyamatában bizonyos pontokon változott a status quo (ld. Tanganyika és Zanzibár egyesítését 1964-ben, Eritrea különválását 1993-ban). Emellett több esemény zajlott le, melyek arra utaltak, hogy a dekolonizáció utáni afrikai politikai térkép tükrözte viszonyok változatlanul képlékenyek. Az Afrikai Egység Szervezet megalakulásakor Szomália és Marokkó bejelentette, hogy nem ismeri el a határok sérthetetlenségét. Más esetekben Afrika-közi intervenciókat indítottak egyes vezetők a velük szomszédos államok ellen. (Ilyen beavatkozással távolították el Idi Amint a hatalomból Ugandában a tanzániai csapatok 1979-ben.)

A szecesszionizmus (Katanga/Shaba, Biafra) és az irredentizmus (Szomália) tűzfészkei fentmaradtak, a konfliktusok eszkalálódtak (Ogaden, Darfúr). Dél-Afrika az 1980-as években stratégiájának középpontjába állította a szomszédos területek destabilizációját, mintegy az apartheid-politika biztosítása céljából. Ugyanígy járt el Marokkó a nyugat-szaharai övezetben, megszállva Mauritánia és Algéria érintőleges területeit. A Líbia és Csád közötti háború hasonló motivációból következett be. (Nugent, 2004; Meredith, 2005)

A „nemzetalkotás" sikertelenségét illusztrálták a Zambia–Kongó–Malawi közötti területi konfliktusok, miként a közép-afrikai Nagy Tavak vidékén zajló regionális háborúskodás Ruanda, Uganda, Zaire egymás közti konfliktusába Angola, Namíbia, Szudán és Csád is beavatkozott különleges katonai kontingensek bevetésével 1999-ben.

A nemzetalkotási láz korszakos kérdésének máig tanulságos elemét képezi két degradációt keltő jelenségcsoport:

1. A különféle alkalmi rendszerkísérleteken keresztül képviselt akarat a civil társadalom elnyomásával és kizsákmányolásával járt.
2. Afrikában az államok összeomlása, az államkudarc permanenciája következett be. Az afrikai államok és vezetőik ideológiája többségükben nem a civil társadalom érdekeit szolgálta, ezért az ún. civil társadalom gyakran megvonta támogatását az államtól. Egyik ideológiai kurzus – nacionalizmus, szocializmus, populizmus, államkapitalizmus – sem teremtett olyan rezsimet, amelyben ne a

politikai és bürokratikus elit szűk és önös érdekei érvényesültek volna. A mai Afrika több vonatkozásban ugyanebben a „betegségben" szenved. (Mudimbeboyi, 2002)

AZ EU AFRIKA-POLITIKÁJA NAPJAINKBAN

Az afrikai államiság és a nemzetközi rendszerbe való „beágyazódás" ügye nem vonatkoztatható el az EU és Afrika között fennálló viszonyoktól. A hidegháború lezárulta után az EU Afrika-politikájának tartalma és iránya több nagy állam kétoldalú kapcsolataihoz és a nemzetközi pénzügyi intézmények politikájához hasonlít. Tapasztalható e politika genézisében a kontinuitás és a változás is. A bővülő EU a saját jogán továbbra is jelentős „globális aktor" Afrikában.
Elméleti megközelítésben három iskola hatásai mutathatók ki:

1. A liberális gondolatkörhöz kötődik a kölcsönös kedvezményes kooperatív modell. E politika képviselői az afrikai államoknak a világgazdaságba való tartós integrálódásának követelményét hangsúlyozzák. (Ld. Lumumba-Kasongo, 2005; Ferguson, 2006)
2. A dependencia-kritika képviselői az EU–afrikai kapcsolatokat egy széles centrum–periféria struktúrában interpretálták főleg az 1970-es években. Az ő felfogásukban a Lomé-konvenció az Észak–Dél közötti erős függőségi kapcsolatot erősítette. (Ld. a STABEX és SYSMIN eljárásokat.) (Adedeji, 1993)
3. A globális vagy történeti kontextus hívei az euro-afrikai problematikát, az Észak–Dél kapcsolatok történetét a legtágabb összefüggésekbe ágyazottan írják le. (Clapham, 1996; Chazan, 1999; Engel–Olsen, 2005)

Az EU-nak Afrikával hosszútávú formalizált kapcsolatai vannak (segély–donor szerepvállalás saját jogán, az EU-ról szóló szerződésben explicit módon vállalt fejlesztési politika). A „történeti" megközelítés koherens és alaposabb képet vázol fel, s hangsúlyozza a posztbipoláris korszakra való átmenet elmúlt mintegy másfél évtizedében történt változásokat. (Pl. aláírásra került a Lomé IV. konvenció 1989-ben, ebben megemelték a szerződés időtartamát 5 évről 10 évre, a konvenciót folyamatosan felülbírálva.) Az EU gyakorlatában növekedett a neoliberális gondolkodás hatása is, ezzel explicitebbé váltak a gazdasági és politikai feltételességek (ld. cotonou-i megállapodás, 2001). Az afrikai államokkal és kormányzataikkal szemben támasztott követelmények és kötelezettségek nőttek az EU-ban végrehajtott ún. strukturális kiigazítás (SAP) következtében (a Bizottság fejlesztési politikájának hivatalos bemutatásában központi szerepet kapott a kölcsönös interdependencia). Több afrikai állam ellen léptettek életbe politikai feltételeken alapuló szankciókat. A cotonou-i megállapodás másik jelentős hatásaként említhető, hogy az EU nyitott a nem-állami és önkormányzati szereplők felé (ld. a megállapodás 6. és 7. cikkelyét). Hasonló hatású lehet a magánszektornak szánt szerep felértékelése is.

Az EU közös kül- és biztonságpolitikája (CFSP) terén bekövetkező változások is hatást gyakorolnak Afrikára (ld. a viselkedési kódexek, a Nemzeti Figyelő Programok, továbbá a gyorsreagálású erő életrehívását).

Az EU tehát, miközben több esetben a multilateralizációra is igényt tart – főleg az ACP-országokkal való kapcsolatban –, a neoliberális politika fokozott alkalmazásával egyértelműen jelzi Afrika-politikájában, hogy jelentős nemzetközi aktorként kell számolni vele az afrikai fejlesztési együttműködés során. Önmagában ez a célkitűzés is magával vonja, hogy az EU a konfliktusmegelőzés szükségességét pártolja, ami egyben gyengítheti a béke és biztonság megteremtésének nemes célkitűzését az adott, s különös afrikai környezetben. (Ld. a cotonou-i megállapodás 1. cikkelyében deklarált célkitűzést.) (Hurt, 2004; Chazan, 1999; Engel–Olsen, 2005). Afrika „betegségeinek" kezelésében kikerülhetetlen, hogy az emberi jogok, a demokratikus elvek és a jogi szabályozás alapelemeit is bekapcsolják a külvilág Afrika-politikájába.

ÖSSZEGZÉS

A politikai elemzés szempontjai szerint az államok kormányainak legitimitációs helyzetétől függ az, hogy békés vagy erőszakos viszonyok jellemzik a társadalmakat. Legitimációs válság esetén erőszakhoz kell folyamodniuk. Az afrikai kormányok esetében jellegzetes, hogy önérdektől vezérelt uralkodó elitek az erő alkalmazásával akarják elérni a bizalom mélyítését, végül is a kormányzottak támogatását. A tradíció, a karizma és a jogi-racionális autoritás elemei közötti egyensúly, illetve harmónia (ld. Max Weber felfogását) az afrikai hatalmi-kormányzási körülmények között is alapvető követelmény. Viszont a kontinens államaiban a modern intézmények „homlokzata" mögött a célszerűtől és kívánatostól eltérő politikai környezet – személyes uralom, a központosított politikai tevékenység – húzódik meg. A „patronázs", amely az állami források eloszlásán alapul, teremti meg a kormányzók és kormányzottak közötti fő köteléket a posztkoloniális Afrikában.

Az afrikai vezetők nagy többsége – előbb vagy utóbb – patrimonizálta az örökölt quasi modern állami struktúrákat. Ez részben érthető, hiszen a liberális demokrácia, illetve a jogi-racionalizmus, a jogállamiság oktrojált intézményeinek működtetése különös próbatétel elé állította a társadalmakat, némi túlzással élve, az adott konstellációban szinte kivihetetlennek bizonyult ez a politika. Ugyanakkor a különféle afrikai sajátosságokhoz és közös jegyekhez való adaptáció feladatával sem tudtak megbirkózni. Többnyire az történt, hogy a hatalomkoncentráció érdekében a szervezett ellenzékiség mozgásterét szűkítették, vagy fel is számolták az autonóm kritikai szereplők és szervezetek lehetőségeit.

Az utóbbi drasztikus jelenségek azt jelzik, hogy a vezető elitek politikai egyeduralmuk védelme során nem elégedtek meg az őket érő bírálatok semlegesítésével, felhasználva a formális kormányzati mechanizmusokat. Több esetben

az egypárturalom rezsimjéhez tértek vissza, amely biztosította, hogy a hivatalos állampárt folytathatott kampányt, fejlődhetett mozgalommá, helyesebben az egypárti államokban a totális ellenőrzés alá vont egyetlen párton keresztül fejlesztettek ki mozgalmakat. Az ellenzékiség potenciális forrásait minden eszközzel elzárták ezekben a rezsimekben, reprezentánsaikat több esetben érdekeltté tették a status quo fenntartásában (pl. úgy, hogy pozícionálták őket az állam struktúrájában). (V.ö. Kinshasa-Kongó, Ghána és más diktatórikus rezsimek eljárásaival!)

Az egypárti államiság bevezetése, vagy az affelé való elmozdulás az afrikai országokban különféle ideológiai irányultsággal párosult. Nkrumah a többpárti politizálást a társadalmat megosztó szisztémának tartotta. Sékou Touré a guineai szocialista ideológia alapján döntött az egypártrendszer és a pártállamiság mellett. Tanzániában J. Nyerere az egypártrendszert ítélte megfelelő társadalmi-politikai berendezkedésnek a demokrácia építéséhez.

Miután a modern demokrácia pluralista formájának nem voltak történelmi gyökerei a kontinensen, több államban a kormányzó elit a gazdasági szférában nem engedhette meg a szabad piac térnyerését, mivel a társadalom több szereplője, így az egyének is az állami struktúrán kívül kerülhettek. A sors iróniája, hogy az afrikai államokban a nem állami aktorok jelenléte igen erős, részesedésük és számarányuk nőttön-nőtt a függetlenségi korszakban.

A centralizáció jelszava az „egység" megteremtése volt, ami egyszerre biztosította a hatalomhoz jutott elit(ek) privilegizált helyzetét és azt, hogy az afrikai sokféleségből fakadó konfliktusokat a kritikus küszöb alatt tartsák. (Ez persze hosszú távon mégsem bizonyult sikeres megoldásnak.)

A politikai afrikanisztika szemszögéből nézve az elemzések arra utalnak, hogy az afrikai politika kulcsa nem a „verseny", hanem egyfelől az alku, illetve paktumkötés, másfelől a monarchikus diktatúra fenntartása volt. Ezt jelzi, hogy az egypártrendszerek bevezetésekor az esetek többségében az elitek ráhatása, manipulációja miatt jelentős támogatás érkezett a választóktól. A nacionalizmus vezető képviselői és hívei nem vetették el az európai felfogásból a dekolonizáció keretében létrehozott politikai-intézményi környezetet az említett önös érdekek biztosításának akaratán túl, azért sem, mert a gazdasági fejlődés/fejlesztés elsőbbségének filozófiája/stratégiája feltétlen erős vezetési-kormányzási metodika alkalmazását igényelte. Ekként nézve a hatalomösszpontosítási gyakorlatot, Afrika nem járhatta azt az utat, amely a rövid lejáratú és csak közvetetten ellenőrizhető üzletelés expanziójához vezethetett.

Összességében az afrikai környezetben az egypártrendszerek és pártállamiság kialakulásának ún. „jogosultságához" legalább négy komponens az egység, az ellenzékiség negatív minősítése, a hagyomány és a gazdasági fejlődés kényszere adott igazolást. A választott egypárti centralizációs szisztéma azonban nem hozta meg a várt eredményeket. Ez a rendszer kizárta vagy csökkentette az állam és a civil társadalom közötti kapcsolatokat. A hosszabb távon jelentkező negatívumok

közül kiemelkedően fontos, hogy a függetlenség bevezetésekor a nyíltabb politikai verseny- és együttműködési szisztéma hiánya miatt az afrikai politikusok és bürokraták körében kialakult az a tudat, hogy privilegizált helyzetük szükségszerű és garantált, továbbá, hogy ez felel meg az afrikai kultúráknak és tradícióknak.

JEGYZETEK

* A tanulmány a 2007. decemberi pécsi országos Afrika-konferencián került vázlatos ismertetésre. – A szerző

[1] Ld. ehhez Hastings Banda megnyilatkozását (Malawi) „... itt nincsenek yaó-k, sena-k, sem chewa-k, ngoni-k, tonga-k, ITT CSAK MALAWI nép él!, illetve Samora Machel (Mozambik) kijelentését: „Ha a nemzet élni akar, a törzseknek el kell pusztulniuk!"

[2] J. Nyerere (Tanganyika, 1961): „Az ország gazdasági fejlesztése miatt nincs tere a különbözőségeknek vagy a megosztásnak."

[3] L. S. Senghor nyilatkozata kétséget kizáróan tanúsítja ezt: „evidens, hogy az afrikai szocializmus nem lehet ugyanaz a szocializmus, amit Marx és Engels a 19. századi valóságnak és tudományos módszereknek megfelelően konceptualizált. Most az afrikai valóságot kell figyelembe vennünk."

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adedeji, Adebayo (ed.) (1993): Africa within the world : beyond dispossession and dependence. London : Zed Books. 185–211.

Ali, Taisier M. és Robert O. Matthews (2004): Durable peace: challenges for peacebuilding in Africa. Toronto : University of Toronto Press.

Bayart, Jean-Francois, Stephen Ellis és Béatrice Hibou (1997): La criminalisation de l'État en Afrique. Bruxelles: Editions Complexe.

Beissinger, Mark R. és Crawford Young (eds.) (2002): Beyond state crisis?: postcolonial Africa and post-Soviet Eurasia in comparative perspective. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press.

Benkes Mihály (1985): Belga-Kongó függetlenné válásának története. Budapest: [Művelődési Minisztérium].

Benkes Mihály (1999a): "Fekete-Afrika". In: 20. századi egyetemes történet / szerk. Diószegi I., Harsányi I, Németh I. III. kötet. Budapest: Korona K., 184–301. o.

Benkes Mihály (1999b) A dekolonizáció alternatívái. Budapest, Korona Kiadó

Benkes Mihály (2001): "Szocializmus Afrikában – afrikai szocializmusok". In: Múltunk, 2001. 2–3. sz. 247–275. o.

Benkes Mihály (2003): Fekete-Afrika helyzete a posztbipoláris korszak küszöbén (konferencia-tanulmány) MTA-Pécs, 2003. márc. 26.

Benkes Mihály (2006): Helyzetkép Fekete-Afrikáról. Politikai afrikanisztikai tanulmányok. A Történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára XLIII. Budapest: ELTE

Benkes Mihály (2007): Az afrikai biztonság a 20–21. század fordulóján – Indigenizáció vagy multilaterális biztonságpolitika. In: Biztonságpolitikai kézikönyv / szerk.: Deák P. Budapest: Osiris.

Berger, Peter L. és Samuel P. Huntington (2002): Many globalizations : cultural diversity in the contemporary world. Oxford: Oxford University Press.

Berman, Eric és Katie E. Sams (2000): Peacekeeping in Africa: capabilities and culpabilities. Geneva: United Nations Institute for Disarmament Research.

Berman, Bruce J. (1998): "Ethnicity, patronage and the African State: The Politics of Uncivil Nationalism". In: African Affairs, vol. 97, nr. 388 (1998), pp. 305–341.

Boulden, Jane (ed.) (2003): Dealing with conflict in Africa: The United Nations and Regional Organizations. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan.

Bull, H. (1977): The Anarchical Society. London: Macmillan.

Buzan, Barry és Ole Wæver (2003): Regions and powers: the structure of international security. Cambridge: Cambridge University Press.

Césaire, Aimé (1955): Discours sur le colonialisme. Paris: Présence Africaine.

Chabal, Patrick (ed.) (1986): Political domination in Africa: reflections on the limits of power. Cambridge [Cambridgeshire]; New York: Cambridge University Press.

Chazan, Naomi (1999): Politics and society in contemporary Africa. Boulder, Colo.: L. Rienner.

Chikeka, Charles Ohiri (1990): Britain, France, and the new African states : a study of post independence relationships, 1960–1985. Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press.

Clapham, Christopher (1996): Africa and the International System: The Politics of State Survival. Cambridge: Cambridge University Press.

Cornelissen, Scarlett (2004): "Japan–Africa relations: patterns and prospects". In: Taylor–Williams (2004).

Deme, Mourtada (2005): Law, morality, and international armed intervention : the United Nations and ECOWAS in Liberia. New York: Routledge.

Deng, Francis M. és I. William Zartman (eds.) (1991): Conflict resolution in Africa. Washington, D.C.: Brookings Institution.

Diamond, Larry és Marc F. Plattner (1999): Democratization in Africa. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press.

Engel, Ulf, Anna-Maria Gentili és Patrick Chabal (2005): Is violence inevitable in Africa?: theories of conflict and approaches to conflict prevention. Boston: Brill.

Engel, Ulf és Gorm Rye Olsen (eds.) (2005): Africa and the north: between globalization and marginalization. London; New York: Routledge.

Ferguson, James (2006): Global shadows: Africa in the neoliberal world order. Durham [N.C.]: Duke University Press.

Francis, David (ed.) (2005): Civil militia: Africa's intractable security menace? Aldershot, Hants, England: Ashgate.

Furley, Oliver és Roy May (ed.) (2006): Ending Africa's wars : progressing to peace. Burlington, VT: Ashgate.

Gourou, Pierre (1982): Terres de Bonne Espèrance. Paris: Plon

Grant, J. Andrew és Fredrik Söderbaum (eds.) (2003): The new regionalism in Africa. Aldershot, Hants, England: Ashgate.

Grovogui, Sina N'Zatioula (1996): Sovereigns, quasi sovereigns, and Africans: race and self-determination in international law. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gyimah-Boadi, E. (ed.) (2004): Democratic reform in Africa : the quality of progress. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.

Hentz, James J. (2004): "The contending currents in United States involvement in Sub-Saharan Africa". In: Taylor–Williams (2004) 23–40.

Himmelstrand, Ulf, Kabiru Kinyanjui és Edward Mburugu (eds.) (1994): African perspectives on development : controversies, dilemmas & openings. New York: St. Martin's Press.

Hurt, Stephen R. (2004): "The European Union's external relations with Africa after the Cold War : aspects of continuity and change". In: Taylor–Williams (2004) 155–173.

Jackson, Robert H. and Carl G. Rosberg (1982): Personal Rule in Black Africa: Prince, Autocrat, Prophet, Tyrant. Berkeley: University of California Press.

Jackson, Robert H. (1990): Quasi-states: sovereignty, international relations, and the Third World. Cambridge: Cambridge University Press.

Jackson, R. L. (1983): The Non-Aligned, the UN, and the Superpowers. New York: Praeger.

Krause, Keith és Williams, Michael C. (1999) Critical Security Studies: Concepts and Cases. London, UCL Press.

Kreijen, Gerard (2003): State failure, sovereignty and effectiveness: legal lessons from the decolonization of Sub-Saharan Africa. Leiden: Leiden University.

Kroslak, Daniela (2004): "France's policy towards Africa: continuity or change?". In: Taylor–Williams (2004) 61–82.

Laqueur, Walter (1987): The Age of Terrorism. London: Weidenfeld and Nicholson.

Lumumba-Kasongo, Tukumbi (ed.) (2005): Liberal democracy and its critics in Africa: political dysfunction and the struggle for social progress. New York: Zed Books.

Matringe, Jean (1996): Tradition et modernité dans la Charte africaine des droits de l'homme et des peuples: etude du contenu normatif de la Charte et de son apport a la théorie du droit international des droits de l'homme. Brussels: Bruylant.

Meredith, Martin (2005): The fate of Africa: a history of fifty years of independence. New York: Public Affairs.

Mudimbe-boyi, Elisabeth (ed.) (2002): Beyond dichotomies: histories, identitities, cultures, and the challenge of globalization. Albany: State University of New York Press.

Murithi, Timothy (2005): The African Union: Pan-Africanism, peacebuilding and development. Aldershot, Hampshire: Ashgate Pub.

Nugent, Paul (2004): Africa since independence: a comparative history. Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.

Pearson bizottság, (1969) Pearson-bizottság jelentése. New York: Világbank.

Probáld Ferenc (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

Reno, William (1998): Warlord politics and African states. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.

Rothchild, Donald és Victor A. Olorunsola (1983): State versus ethnic claims: African policy dilemmas. Colo.: Westview Press, 1983.

Rothchild, Donald (1997): Managing ethnic conflict in Africa: pressures and incentives for cooperation. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.

Sandbrook, Richard (2000): Closing the circle: democratization and development in Africa. Toronto: Between the Lines ; London; New York: Zed Books.

Senghor, Léopold Sédar (1964) Négritude et humanisme. Paris: Editions du Seuil.

Sheehan, Michael (2005): International Security: An Analytical Survey. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.

Shubin, Vladimir (2004): "Russia and Africa : moving in the right direction?". In: Taylor–Williams (2004).

Taylor, Ian és Paul Williams (eds.) (2004): Africa in international politics: external involvement on the continent. London: Routledge.

Thomas, Caroline (2004): "The international financial institutions' relations with Africa : insights from the issue of representation and voice". In: Taylor–Williams (2004).

Thomson, Alex (2004): An Introduction to African Politics. London; New York: Routledge.

Van de Walle, Nicolas (1999): "Economic Reform in a Democratizing Africa". In: Comparative Politics, vo. 32, no. 1, pp. 21–41.

Villalón, Leonardo A. és Peter VonDoepp (2005): The fate of Africa's democratic experiments: elites and institutions. Bloomington: Indiana University Press.

Williams, Paul (2004): "Britain and Africa after the Cold War : beyond damage limitation?". In: Taylor–Williams (2004).

Zartman, I. William (1989): Ripe for resolution : conflict and intervention in Africa. New York : Oxford University Press.

Zartman, I. William (ed.) (1995): Collapsed states: the disintegration and restoration of legitimate authority. Boulder, Colo.: L. Rienner, 1995.

Az afrikai államhatároktól a határtalan Afrikáig

Csizmadia Sándor

„*Ha be is következne, hogy önök közül egyesek vagy mások úgy akarnának határozni, hogy én idegen legyek Dakarban, Bamakóban vagy Ouagadougouban, azt felelném, kár a fáradozásukért: én otthon vagyok Bamakóban és nem tehetnek semmit ellene*".

Emile Derlin Zinsou, benini politikus, 1968-69-ban az ország elnöke, Bamako, 1959.

„*Egy össz-afrikai konföderális kormány megteremtése az egyetlen kínálkozó út Afrikának, hogy fölszámolja a szegénységet és az afrikai embert a világ egyéb térségeivel fenntartott kapcsolatában megalázó konfliktusokat*."

Houdou Ali, volt benini ifjúsági és kulturális miniszter, Cotonou, 2008.[1]

A mondializáció és a globalizáció *integratív* és *dezintegratív* logikái és dinamikái által artikulált globális világrend kontextusában, valamint az *Afrikai Egyesült Államoknak* – az Afrikai Unió soros elnöke Muammar Kadhafí által is napirenden tartott[2] – perspektívájában sokat értekeznek a kontinensen a „nemzetállam" kudarca[3] kapcsán az államra közömbös, informálisan szerveződő *szubetatikus* és *transzetatikus* „közösségi életterek" sokasodásáról és összekapcsolódásáról, a nemzeti határokról, mint feszültségek vagy fegyveres összecsapások kiváltó okáról, és ezzel összefüggésben, a határok „dekonstruálásáról", „virtualizációjáról", „átjárhatóvá tételéről" vagy „megszüntetéséről" a politikai, gazdasági és jogi szakirodalomban vagy egyéb diskurzusokban.

Mindazonáltal a nemzeti törvénykézesek – a tőkék, áruk, szolgáltatások elvileg szabad áramlásával szemben – egyáltalán *nem* vagy nem elégé megengedőek az állampolgárok szabad áramlása tekintetében, annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedben a rendelkezések bizonyos térségekben és bizonyos vonatkozásokban rugalmasabbá váltak a *demokratizálódás* és a *szupranacionális törvénykezés* hatására.[4]

Ha az afrikai kontinensen a gyarmatosítással együttjárt a „határzónák" vagy „határövezetek" „határvonalakká" szűkítése, a posztkolonialista állam kezdetben mindent megtett, hogy azokból nehezen átjárható „akadályok" legyenek és biztonsági okokra hivatkozott, hogy a független haza (szuverén nemzet) olyan képét terjessze, amit minden áron védeni kell. Ennek az államnak a legfőbb pillérei a hadsereg, melynek alapvető rendeltetése az államterület fizikai integritásának a védelme és az egy-párt voltak, melynek funkciója, hogy egységbe vagy (állam)szövetségbe fogja az „egy és oszthatatlan nemzet" nemzetiségi, etnikai összetevőit.

Az 1989-1991 között zajló mauritániai pőlök és a szenegáli szoninkék[5] súlyos konfliktusa jól illusztrálja azt a helyzetet, amikor a határoknak „akadályokká" transzformálása nehéz feladatok elé állítja a posztkoloniális államokat. Valójában a két ország viszonyának legsúlyosabb pillanataiban és a hatékony válságkezelési mechanizmusok hiányában, az *iszlám vallási vezetők* fellépése tette lehetővé a feszültség lecsendesítését, sok ezer ember életének a megmentését és egy *frankofon* és egy inkább *arab identitású* ország között a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását.

Egyébként a prekoloniális Afrika történetében, az embereknek és a javaknak az árucsere-forgalomhoz kötődő áramlása egy állandó elemnek tűnik, amit a régiók egymást kiegészítő jellege diktált. Ma az ilyen áramlásokat gyakran a határokat kikerülő egyéni életstratégiák vagy az illegális mobilitás „fekete piacának" nevezik.

Napjainkban Nyugat- és Közép-Afrikában a politikai határokhoz és a monetáris övezetekhez közömbösen viszonyuló három kereskedelmi zóna azonosítható. Ezeknek a migrációs tereknek a spontaneitása szemléletes példát nyújt az afrikai vidékek és közösségek *informális integrációjára*.[6]

A hidegháború korszakában az Afrikai Egyesült Államok eszméjének a volt gyarmatosító hatalmak érdekeinek is megfelelő[7] „befagyasztása" utáni aktualitását jelzi *Abdourahman A. Waberi*, dzsibuti származású írónak az „*Aux États-Unis d' Afrique*" című[8] regénye is, amely – mintegy a nyugati *előítéletek* elé tartott tükörként – a világ szegény és gazdag országainak a mostani hierarchikus rendjét merőben felforgató szarkasztikus politikai fikció, filozófikus narratíva Észak-Dél kapcsolatáról.

A regényben az Afrikai Egyesült Államok Szövetsége *világhatalomként* prosperál a maga megapoliszaival, egyetemeivel, ösztöndíjas központjaival, bankjaival, világhírű tudósaival és művészeivel. A jelenlegi nyugati világnál azonban sem nem jobb, sem nem erényesebb afrikai föderáció *közömbös* a vérbe fulladt és feldúlt *Euro-Amerika* milliónyi menekültjével szemben, akik minden eszközzel megkísérlik, hogy a *Nelson Mandela* által elnökölt Afrikai Egyesült Államokba jussanak: reménykedve tolonganak az euro-amerikai határokon vagy éppen – ha szerencséjük van – élve jutnak partra Algír vagy Dzserba tengerparti homoksávjain.

Vajon a *pánafrikanizmus*[9] szellemiségétől áthatott regény virtuális világán kívül *politikai utópiának* vagy az afrikai kontinenst régóta sújtó bajokra *valódi megoldásnak* tekinthető-e az Afrikai Egyesült Államok koncepciója a globalizáló világban?

Nyilvánvaló, hogy az afrikai államterületeknek a globalizációval együttjáró relativizálódása megköveteli az „állam" és az „állampolgár" fogalmának és történelmi viszonyának újbóli meghatározását. Ehhez viszont szervezetileg is túl kell lépni a válságba került posztkoloniális „hibrid" államon, s helyébe a multinacionális államot kell építeni, amely arra is képes, hogy beemelje a multietnikus szocietális afrikai hagyományt a mondializáció folyamatába, s ez jelenthet megoldást a határok „virtualizációjának" problémájára is…

AZ AFRIKAI POLITIKAI-JOGI HATÁROK KIJELÖLÉSE A GYARMATOSÍTÁS IDEJÉN

Az „illegitimnek", „önkényesnek", „büntető jellegűnek"[10] tekintett határok kérdése valójában már az afrikai államok függetlenné válásának idején napirenden volt és már akkor – miként a kontinenst átfogó államszövetség[11] gondolata és akarása – komoly vitákat váltott ki az afrikai vezetők között, hiszen egy alapvető kérdéssel szembesültek: meg lehet-e vagy meg kell-e változtatni a létező határokat?

A vezetők többsége úgy döntött a „mérsékelt" Monrovia-i csoportnak (Elefántcsontpart, Szenegál, Tunézia stb.) a „forradalmár" Casablanca-i csoport (Algéria, Egyiptom, Marokkó, Ghána, Guinea, Mali) felett aratott győzelmének köszönhetően[12], hogy együtt kell működni a volt gyarmatosító hatalmakkal és fenn kell tartani az európai gyarmatosítás korszakából örökölt, a függetlenség pillanatától kezdve a *szuverenitást garantáló* határokat[13], annak ellenére, hogy a gyarmatosító hatalmak határmegvonásai nem voltak figyelemmel a prekoloniális társadalmak etnikai, identitárius, nyelvi, vallási és politikai realitására. Nyugat-Afrikában például ezt a helyzetet legjobban a *fulanik* és a *tuaregek* sorsa szemlélteti. Amíg az előbbiek különféle elnevezések alatt (fulbe, fula, pől, bororo vagy wodaabe) Szenegáltól a Nigériával és a Közép-afrikai Köztársasággal határos kameruni Adamoua régióig terjedő térségben, addig az utóbbiak hat országban (Mali, Burkina Faso, Niger, Algéria, Líbia, Tunézia) élnek szétszóródva.

A jelenlegi afrikai államterületek és államhatárok nagy részét lényegében az 1875-1914 között, az európai hatalmak bilaterális megállapodásai alapján zajló, az adott területeken élő *autotochton* népek, népcsoportok közös együttélésére vonatkozó akarat kinyilvánításától teljes mértékben eltekintő[14] kijelölésének és körülhatárolásának a folyamata magában foglalja az államok és a határok *endogén* – a kontinens népei, etnikumai, törzsei, állampolgárai, mítoszai, hagyományai, vallásai, mentalitásai, kultúrái sokféle ellentétéből adódó – *geopolitikai*, és *exogén* – a versengő európai gyarmatosító hatalmaknak a kontinens meghódításáért folyó küzdelméből származó – *geostratégiai*[15] problematikáját.

Az afrikai kontinens jelenlegi *geopolitikai konfigurációja* tehát a gyarmatosító hatalmak közötti, kizárólag az ő érdekeiket követő, gyakran kölcsönös kompenzációkra épülő terület- és határrendezések eredménye. Emlékeztetni kell azonban arra, hogy a gyarmatosító hatalmak megjelenése előtt *acephális* típusú[16] (strukturálatlan) közösségi létformák vagy szervezett államszerű politikai entitások(birodalmak, királyságok, államok)[17] szukcesszív sokasága létezett és szűnt meg szerte Afrikában. Ennek ellenére a határ fogalma viszonylag újkeletű az afrikai történelemben. Az európai gyarmatosítók ugyanis az európai tér-és politikai szerveződés – több évszázados fejlődés során kialakult – modelljét, illetve az ahhoz kapcsolódó határ fogalmát ültették át az afrikai kontinensre, amit az afrikai királyságok, birodalmak kötelékében élők vagy a nomád életet élők korábban soha nem tapasztaltak. Valójá-

ban voltak olyan törzsek, etnikumok és népek, akik számára addig egyáltalán nem léteztek határok, és voltak olyanok, akik számára határokat leginkább a természet (hegyek, folyók, tavak stb.) jelentette. A prekoloniális Afrikában az effajta határok a birodalmakat és királyságokat egymástól nem mereven elválasztó, hanem elmosódott, mozgásban lévő és átjárható zónákban voltak találhatók. Ezek a határok nem voltak okkluzívek, inkább *határ-zóna* vagy *határ-övezet* létezett.

A határok központi kérdése a mai afrikai állam genézisében igen jól illusztrálható például Szenegál esetével, amely sok szempontból a kontinentális helyzet jellemzője.[18]

Szenegál viszonylag kis területű (196 722km^2) ország, amely mindenfajta határformával rendelkezik: *természetes határ* (Szenegál folyó), *mesterséges határ* és *tengeri határ.* Az ország területi határainak a kijelölésében három európai ország játszott szerepet:a Bissau-Guineával és Gambiával közös határait Portugáliával és Nagy-Britanniával folyó tárgyalásokon vonták meg, miközben Francia-Szudán(a jelenlegi Mali), Guinea és Mauritánia gyarmatok területi behatárolása által diktált *területmódosításokat* francia civil és katonai szereplők közötti rivalizálások befolyásolták. A Mauritániával való közös határát kétszer (1905, 1933) módosították, s ugyancsak kétszer (1915, 1933) módosították a Guineával közös határát is. Ezek az eljárások a történetileg összetartozó közösségek „szétvágását" is maguk után vonták: a *szoninke* népcsoport például így – államhatárokkal egymástól elzártan – a szenegáli Bakel-régió, Gambia, Mali és a mauritániai Guidimakha területeken él; a volof és mandingó (malinke, mandinka) populációk a szenegáli-gambiai határ mindkét oldalán élnek.

A mai Kongói Demokratikus Köztársaság első területi körülhatárolását II. Lipót, belga király végezte el, ami a jelenlegi államterület *két harmadát* tette ki, viszont az ásványkincsekben gazdag Katanga tartomány ekkor még nem tartozott a belga királyi területhez. Ez egy újabb határmegvonás nyomán néhány hónappal később, 1884. decemberben következett be, miközben Kongó keleti határa kettévágta a jelenlegi Burundi és Ruanda területét. A belga király szolgálatában álló amerikai *földrajzi felfedező*, Henry Morton Stanley egy igencsak kimódolt térkép alapján a kongói terület *kiterjesztésén* fáradozott hol vízrajzi, hol domborzati megfontolások alapján.[19] Végül is Kongó jelenlegi határait 1894. decemberében húzták meg a britek, a németek és a belga király állami tisztségviselői egy tárgyalássorozat keretében. A Ruandától és Burunditól elválasztó keleti határokat 1890-ben rögzítették, de 1910-ben kisebb kiigazításokat hajtottak rajta végre.

Végül is Közép-Afrikát három térségre osztották fel, melyeket Kinshasára, Mombasára és Dar-es-Salaamra csatlakoztattak. Így a régi politikai entitások, a királyságok vagy a birodalmak szétszóródtak. A nyugati részen a *Kongó Királyságot* Angola, a Kongói Demokratikus Köztársaság és a Kongói Köztársaság között; délen a *Lunda Birodalmat* Angola, a Kongói Demokratikus Köztársaság és Zambia között; északon a *Zandék földjét* a Kongói Demokratikus Köztársaság,

a Közép-afrikai Köztársaság és Szudán között; keleten a *Bamik területét* a Kongói Demokratikus Köztársaság, Burundi és Ruanda között osztották fel. Mivel a Bamik területét három különböző országhoz csatolták, így Észak-Kivuban ruandai nyelvet (kinyarwanda) beszélő tuszinak tartott nem tuszik, Dél-Kivuban pedig burundi(kirundi) nyelvet beszélő tuszik élnek a gyarmatosító hatalmak által oktrojált államterületi határokon kívül.

Ezekől a határmegvonástól kezdve az államhatárok több mint egy évszázada – néhány kivételtől eltekintve[20] – változatlanok maradtak. Az afrikai határoknak a kolonizáció alatti és utáni stabilitása részben azzal magyarázható, hogy az anyaországok szoros kapcsolatban álltak a gyarmataikkal, ahol egy – tőlük nagy mértékben különböző – adminisztratív-katonai gyarmati államot teremtettek. Így azután a függetlenné válás után az afrikai állam ugyancsak katonai és elnyomó állam lett, amit többnyire a gyarmati állam modellje alapján szerveztek meg.

A FÜGGETLENSÉG ÁLLAMÉPÍTÉSI ÁRA

René Dumont 1962-ben megjelent – a szubszaharai újonnan függetlenné vált államok bekövetkező kudarcát részben a Nyugat utánzásából levezető – könyve[21] hatalmas felzúdulást váltott ki a szabadság euforiájában élő afrikai vezetők körében és néhány frankofon afrikai országban be is tiltották a könyvet. A tiltás ellenére két évtizeddel később már valójában megjelentek az *államkudarc* gyakorlati jelei, amit sok szakértő a mérhetetlen *korrupcióval* és a *rossz kormányzással* kapcsolt össze. A kudarcot általában két okra vezették vissza: egyfelől a „gyengének vagy *(neo) patrimoniálisnak*" minősített állam hatékonytalanságára, másfelől az *autoriter* politikai rezsimekre és gyakorlatokra. Egy általánosan elterjedt felfogás szerint ez azzal magyarázható, hogy az afrikai állam a *gyarmati állam* vagy a *nyugati állam* másolata, s mindennek az alapvető oka a politikai és a közigazgatási mimetizmusban keresendő.[22]

Ám egyáltalán nem ugyanazt jelenti, ha azt állítjuk, hogy az afrikai állam a gyarmati állam másolata, vagy ha azt jelentjük ki, hogy a nyugati állam másolata.

A gyarmati állam valójában az európai gyarmatosító hatalmak államának az adaptálása volt a gyarmati uralomra. Ha a gyarmati államot összevetjük az anyaországok időben azonosan fennálló politikai-és államberendezkedésével, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a gyarmati állam az anyaország államának a *politika szférájától* (politikum) megfosztott, és lokálisan a hatékony elnyomás adminisztratív apparátusára korlátozott állam volt. Ez a legitimitás nélküli, *autoriter* állam tehát az idegen uralom eszközeként funkcionált, s – kezdetben – az elsődleges célja az volt, hogy adót szedjen be és munkaerőt toborozzon a kényszermunka számára.[23]

Ebben a modellben változás következett be a *múlt század harmincas éveiben*, amikor a modern nyugati államok jellemzőit (határok ellenőrzése, az állam területi rendszerbe szervezése, közigazgatási bürokrácia stb.) megpróbálták integrálni a

gyarmati állam struktúrájába. Ennek megfelelően szakosított közigazgatási struktúrák kialakításába kezdtek és – az *írásbeli szabályozás* elterjesztésével – szaktudással rendelkező személyzetet alkalmaztak. Így vitték át és adaptálták a modern állam működésére jellemző *racionalitás* és *legalitás* (törvényeken, szabályokon alapuló) formáit az anyaországi modellből a gyarmati uralomra. De a kialakítani szándékolt helyi gyakorlat távol állt az elméletekben, politikai döntésekben kifejeződő szándékoktól. A megfelelő számú személyzet hiányában, lehetetlen volt a gyarmati területetek teljes ellenőrzése az anyaországi hivatalnokokkal. Ezért az egész gyarmati adminisztráció – gazdasági okokból – kénytelen volt *helyi közvetítőkre* támaszkodni, akik vagy tradicionális főnökök, vagy az alkalom szülte helyi vezetők voltak, akiknek az adók és a kényszermunka behajtását kellett biztosítaniuk.

A gyarmati közigazgatásnak a modern elvek szerinti *bürokratizációs* folyamata együttjárt a *patrimonializáció* folyamatával, amelyben a magán- és a közszféra összefonódik egymással. A közvetett adminisztrációban a helyi főnök („körzetparancsnok" vagy „district officier") patrimoniális főnökként viselkedett, ami nem a legális-racionális közigazgatás jellemzője, miközben a francia vagy a brit állam hivatalnokaként ténykedett. A gyarmatosított lakosság pedig alattvaló, *nem* citoyen volt, a gyarmati hatóságok hatalomgyakorlása nem jogállami keretek között zajlott.[24]

A második világháború után a *dekolonizáció* folyamatával fokozatosan kiterjedtek a *polgári* és *politikai jogok* az őslakosságra, legalábbis a francia és az angol gyarmatokon. Ezzel együtt helyi *képviseleti intézmények* jöttek létre, sőt a gyarmatok egy-egy képviselőjét beválasztották az anyaország parlamentjébe, s esetenként miniszteri posztokat is betöltöttek (pl. Félix Houphouët-Boigny Elefántcsontpart első elnöke francia parlamenti képviselősége mellett többször miniszteri posztot is betöltött francia kormányokban az 1950-es években). Így szerveződött meg az anyaországhoz szorosan kötődő politikusok rétege, amely – a gyarmatosítók által koreografált különféle szakaszok után – átvette a hatalmat a függetlenné váláskor. Ily módon a gyarmati közigazgatás *adminisztratív örökségéhez* hozzáadódott az 1945-60 közötti évek *politikai öröksége*.[25]

A gyarmatok függetlenné válása pillanatában a poszt-koloniális állam – első megközelítésre – mintha a *gyarmati állam* közvetlen örököse lett volna. De valójában inkább nem tudatos, mint tudatos, inkább informális, mint formális *mimetizmusról* volt szó, és ha a poszt-koloniális állam később el is mozdult a gyarmati állam modelljétől, ez azért volt, mert a nyugati állammodellt akarta követni. A poszt-koloniális állam voluntarista építése jóllehet a *gyarmatosító állam* struktúráinak mimetizmusán alapult, a gyarmati örökségből leginkább a hatalomgyakorlás *önkényuralmi-represszív* formái jutottak hamarosan kifejezésre. [26]

A függetlenség pillanatában az afrikai államok formálisan *demokratikus alkotmányt* vezettek be: a volt brit gyarmatok a westminsteri alkotmányt, a volt francia gyarmatok pedig az V. Köztársaság alkotmányát vették át. *Közigazgatási síkon* a gyarmati örökséghez a nyugati – angol vagy francia – típusú állam köz-

igazgatási apparátusa adódott. Az európai anyaországok és a függetlenné vált afrikai országok közötti együttműködési szerződésekben előirányzott technikai-gyakorlati segélynyújtás lényege az állam transzmissziós szíjainak a működtetésében és az új káderek kiképzésében állt, kezdetben az anyaországi, majd a helyi oktatási rendszer révén.

AZ ÖNKÉNYURALOMRA VALÓ ÁTMENET

Az afrikai államok fejlődése nem a vártnak és nem az elvártnak megfelelően alakult, amelyben nagy szerepet játszott a bipoláris világ *konfrontatív* nemzetközi rendje is. Politikai síkon, például a frankofon Afrikában szerkesztett alkotmányok demokratikus, jogállami tartalma hamarosan kiüresedett: gyorsan módosították és önkényuralmi alapokra helyezték őket. A többpárti – esetleg még parlamentáris rendszert – az egypárti prezidenciális rendszer diktatúrája váltotta fel, anélkül, hogy az intézmények mimetizmusa megszűnt volna. A demokratikus modell alkalmazása helyett a legtöbb országban, legalábbis névlegesen, a *szovjet modellből* merítettek. Az *egypárti, ellenzék nélküli hatalomgyakorlás* lett a szabály, a *szocializmus* pedig a legfőbb ideológiai referencia.[27] A szocializmus persze a leggyakrabban csupán az „afrikainak" vagy Észak-Afrikában az „arabnak" mondott szocializmus volt, mint a Nyugat utánzása vagy az imperialista Nyugat elleni nekibuzdulás sajátos reakciója (Algéria, Líbia, Egyiptom, Tunézia, Tanzánia, Guinea, Ghana, Szomália stb.), amely időlegesen sikert ért el. A Nyugattal szemben az afrikai *hagyományokhoz* fordulás sajátos formáját fejezte ki az egyébként antikommunista Mobutu Sese Seko kongói elnök által meghirdetett „kulturális dekolonizáció" középpontjába állított „autenticitás" ideológiája (Mobutu ennek szellemében még az ország nevét is megváltoztatta: Zaïre volt 1971-1997 között).

A frankofon Afrikában a régi gyarmati hatalom támogatásával ment végbe az egypárti, prezidenciális rezsimekre való átmenet, részben a *centripetális erők* semlegesítésére (Gabon, Togo, Kongói Köztársaság, Közép-afrikai Köztársaság, Kamerun stb.). A hidegháború kontextusában a fekete kontinensen önmagát a Nyugat geopolitikai – az *ellenséges* szovjet-kommunista expanziót feltartóztatni rendelt – „alvállalkozójaként"[28] felfogó, ugyanakkor a *szövetséges* angolszász befolyás kiterjedését is megakadályozni célzó[29] francia vezetés ezzel is biztosította Franciaországnak azt, hogy befolyását a volt gyarmatain más eszközökkel továbbra is fenntartsa.[30] (Persze a gyarmati örökségből Nagy-Britannia sem akarat végképp kilépni, miként azt a Brit Nemzetközösség életképessége is tanúsítja). Ez a váltás egyéként megfelelt a már hatalmon lévő vagy a hatalomra törő afrikai elitek kívánságának.

Ha a független afrikai állam építése (újraépítése) kezdetén közigazgatási síkon a mimetizmus nyilvánvaló is volt, a függetlenséghez vezető és a függetlenséggel megindult folyamatok jóval összetettebbnek és bonyolultabbnak bizonyultak annál. Ugyanis néhány évvel a második világháború befejezése után, tehát még az afri-

kai államok függetlenségének kikiáltása előtt, Franciaországban például felgyorsult a fejlesztési politika strukturálása (pl. Beruházási Alapok a Tengeren-túli Területek Gazdasági Fejlesztésére – Fonds d'investissement pour le développement économique des territoires d'outre-mer), aminek a tényleges *költség igénye* viszont arra ösztönözte a francia gazdasági köröket, hogy a gyarmatok függetlenné válását szorgalmazzák. A politika Charles de Gaulle ismételt hatalomra kerülésével (1958) ezt az opciót felvállalva *kezdeményezően* lépett fel a szubszaharai Afrikában. Tekintve, hogy az *állam* által vezérelt fejlődésről volt szó, meg kellett teremteni a fejlődés közigazgatási apparátusát, intézményeket kellett létre hozni a *fejlődés* megvalósítása érdekében.(A megteremtendő közigazgatási apparátust nagy mértékben inspirálta az anyaország gazdasági közigazgatási rendszere, anélkül, hogy annak teljes másolata lett volna, de alapvetően mégiscsak egy nyugati típusú modern államapparátus létrehozására tett erőfeszítésekről volt szó).

Mindazonáltal, ha működött is az anyaországgal kapcsolatban a közigazgatási mimetizmus, az afrikai országok politikai síkon – mint már említettem – nagyon gyorsan eltávolodtak a nyugati demokratikus rezsimektől. (Csak a hidegháború után a többpárti rendszerhez való visszatéréskor indult meg a hatalomgyakorlás demokratizálódása, természetesen nem automatikusan és nem mindenütt, hiszen számos országban polgárháború tört ki, vagy államcsínyek zajlottak).[31]

A gyarmati korszak *autoriter* hatalmi gyakorlatai mélyen meggyökeresedtek, és ellentmondásban álltak a függetlenségkor megteremtett formális politikai intézmények mimetizmusával. Az autoriter hatalmi gyakorlatok informális mimetizmusa azonban hamarosan felülírta a formálisan demokratikus struktúrák tartalmát és felgyorsította a visszatérést az autoritarizmus (diktatúra) és az egypárti rendszer felé. De, mint már ugyancsak említettem, a második világháború után a dekolonizáció folyamatának erősödésével a demokrácia is fejlődött a gyarmatokon. A függetlenségkor hatalomra került afrikai politikai osztály a *képviseleti demokráciában* szocializálódott a „*gyarmati demokrácia*" idején, noha ez a szocializációs folyamat nagyon rövid ideig tartott és nagyon felületes volt ahhoz, hogy lehetővé tehette volna a demokratikus gyakorlatok és értékek valódi elsajátítását. Az informális gyarmati autoritarizmus hathatósabbnak bizonyult, mint a függetlenség elnyerésének formális mimetizmusa.[32]

De magyarázhatunk-e mindent a mimetizmus jelenségével? Nyilvánvalóan nem, miként önmagában a *tradicionális örökséggel* sem**.** Ha ugyanis az afrikai állam kudarcát kizárólag a gyarmati örökséggel magyaráznánk, ugyanazokba a problémákba ütköznénk, mint minden *kulturalista* elmélet, ami – a példánál maradva – egy homogén, időtlen esszenciára redukált tradicionális afrikai kultúra meghatározó erejében vetett hiten nyugszik. Az afrikai állam kudarcára nincs tehát egy *unikauzális*, egyértelmű magyarázat. Ha igaz az állítás, hogy semmit nem értünk meg a jelenből, ha mellőzzük a múltat, igaz az az állítás is, hogy akkor sem értünk meg semmit a jelenből, ha kizárólag a múlthoz fordulunk. Sőt, ha tudjuk azt, hogy a jelen rekonst-

ruálásához szükség van arra, hogy azt a maga történeti kontextusába helyezzük, azt is tudnunk kell, hogy a kontextust nem korlátozhatjuk kizárólag a mimetizmus folyamatára vagy a hagyományos örökség jelenlétére vagy éppen hiányára, hiszen egyidejűleg másfajta logikák is munkálkodnak. Végül is, sem a modern állam, sem a demokrácia, sem a „fejlődés" nem magától adódó faktumok, még attól kezdve sem, ha a megjelenésüket gátló akadályok megszűnnek.

Az afrikai politikai rezsimek önkényuralmi jellege, ha részben következik is a gyarmati örökségből, nem magyarázható kizárólag annak továbbélésével, mert nem a plurális demokrácia, hanem a politikai önkényuralom tekinthető inkább „természeti" jelenségnek. A történelem teljes és pontos rekonstruálása nélkül is jogos a feltételezésünk, hogy a jelenkori afrikai politikai rezsimek nem lettek volna akkor sem demokratikusak, ha nem lett volna gyarmatosítás: nemcsak, hogy szinte semmi sem predesztinálta volna őket a *politikai* demokráciára, de még a hidegháború nemzetközi rendszere sem ösztönözte volna őket abba az irányba.

Így tehát, minden olyan elméletnek és módszernek, amely meg akarja érteni és magyarázni Afrikában az állam rossz működését, egyszerre kell számba vennie a gazdasági és politikai strukturális kényszereket, a kulturális örökségeket és a politikai szereplőknek egy adott periódusban adott mozgásterét, az azokban rejlő kockázatokkal együtt. A modern, racionális-legális államot, egy demokratikus rezsimet és egy hatékonyan működő gazdaság alapjait megteremteni képes – és sokak által idézett – *Botswana* (Ghána, Dél-afrikai Köztársaság, Tunézia, Szenegál) esete mutatja, hogy nincs helye az esszencialista-fatalista magyarázatoknak az afrikai állam és társadalom működése tekintetében. (Vajon ezekben az országokban képesek voltak összhangba hozni az *egyetemes* modernitást a *partikuláris* tradícióval?).

Ezért tehát nem az volt a probléma, hogy az afrikai országokban másolták az idegen (nyugati) államot, intézményeket vagy merítettek belőlük, hanem abban, hogy nem tudták azokat ténylegesen reprodukálni. Igazából nem a nyugati intézmények szellemét, hanem azok látszatait másolták, működési logikájukat nem interioralizálták. Ennek megfelelően az állam és az intézményei az uralkodás eszközeivé váltak, melyekből hiányzott a *közjavakat* szolgáló hatalom finalitása, mint a demokratikus hatalom legitimációs forrása. A hatalom valódi intézményesítésének hiányában, a hatalmat közvetlenül birtoklók sajátítják azt ki, s úgy kezelik, mintha magánjavakról lenne szó. A közhatalom minden struktúrájának és szintjének vezetője azt a maga és a hozzá közel állók (személyek vagy *etnikumok*) javára *privatizálja*. Ezt a gyakorlatot nevezzük patrimonializmusnak[33] vagy inkább *neopatrimonializmusnak*. Az utóbbi szóhasználattal azt kívánjuk jelezni, hogy az afrikai államok esetében egyfajta *hibrid* államról [34], mintsem az európai középkorig visszavezető tradicionális államformáról van szó.

Mindezek alapján tehát azt mondhatjuk: tekintettel arra, hogy a függetlenné vált afrikai államok vezetői, mivel a nyugati modelleket nem az afrikai strukturális és szociokulturális kontextusra adaptálták, megfosztották azokat a lényegük-

től. De azt is mondhatjuk, hogy a „körülmények hatalma" miatt nem is járhattak el másképpen, mert néhány kivételtől eltekintve nem volt lehetséges alternatívája a mimetizmusnak, azaz a szisztematikus formális mimetizmus volt az egyetlen lehetséges, mert magától adódó út. Illuzió azt gondolni, hogy az afrikai politika elitek, mintegy varázsütésre, egy *sui generis* ideális államot teremthettek volna, amely egyszerre gyökerezik az afrikai tradíciókban és alkalmazkodik a modern – akkor éppen a hidegháború kényszerei által is sújtott – világ kihívásaihoz.

Nyilvánvaló, hogy az afrikai politikusok *függetlenségre* való törekvése csupán egy modern típusú *szuverén államra* – a vele járó államhatárokkal és bürokratikus közigazgatási rendszerrel – való törekvésben fogalmazódhatott meg. De ezek az elitek, mivel akkor egyáltalán nem akartak visszatérni a pre-koloniális állapotokhoz (egy afrikai mondás szerint: a „folyó nem folyik vissza a forrásaihoz"), lényegében csak a gyarmatosító demokráciák intézményi eszköztárából meríthettek.

AZ AFRIKAI EGYSÉG SZERVEZETE

Az 1950-60-as évek fordulóján az afrikai egység keresése nyomán a pánafrikai eszme erőre kapott, amely maga is a gyarmatosítás terméke: Afrika *alávetettségében* és *szolgaságában* fedezte fel az egységét. Sőt, az eszme túlmutatva a kontinens *törzsi-etnikai tagoltságán* és a gyarmatbirodalmak *mesterségesen kialakított* határain,[35] azokat az efemer államszövetségi terveket vagy kísérleteket is táplálta, amelyek egyes államok között – igen rövid időre – megteremtették a föderációt.[36]

Mégis a *független* afrikai államok állam-és kormányfői 1963-ban megalapították az Afrikai Egység Szervezetét (AESZ)[37]. A szervezet alapokmányát 32 állam képviselője írta alá. Az ezredfordulóra már 53 tagállammal rendelkező AESZ 2002. július 9-én szűnt meg, s adta át a helyét az Európai Unió modelljét követő Afrikai Uniónak.

Az AESZ alapítói között éles vita folyt az szervezet rendeltetéséről. A szellemi és politikai küzdelem a „föderalisták" és az „államok Afrikáját" képviselők között zajlott, s ez utóbbi csoport javára dőlt el, ami azt jelentette, hogy az AESZ az *államok közötti együttműködés* és *nem* az *integráció* eszköze lett. A charta legfontosabb alapelvei és céljai témánk szempontjából a következők voltak: „minden állam szuverenitásának és területi integritásának a tiszteletben tartása, valamint a teljes függetlenséghez való elidegeníthetetlen joga".[38]

Az alapítók tehát a *gyarmati határok* által létrehozott területi *status quo* fenntartását, a *határok sérthetetlenségének* elvét elsődleges célként fogadták el azért, hogy a gyarmati határokat stabilizálják vagy a függetlenné vált államok közös határait biztonságossá tegyék. Mindazonáltal a határok sérthetetlensége elvének a gyakorlatba való átültetése és a hatalomgyakorlás formái nem igen járultak hozzá a területi és politikai stabilitáshoz, sem a gazdasági fejlődéshez. Több, köztük afrikai elemző[39] állítja, hogy a fegyveres konfliktusok, az államok közötti feszültségek

vagy bizonyos népek adott államoktól való elszakadási törekvései éppen az afrikai határok sérthetetlensége elvének az alkalmazásából származnak.

Tény, hogy a függetlenné vált államok közül többen is – mint például a Kongói Demokratikus Köztársaság, Burundi és Ruanda – egy precedens nélküli erőszakspirálba kerültek[40]. A szemben álló kongói kormány-és szakadár erők mellett az országban ENSZ-csapatok, belga ejtőernyős kommandósok, francia, belga, német zsoldosok stb. harcoltak. Ez időben kezdődött a tusziknak az országból való száműzése is, amely a térségben *etnikai villongásokhoz*, Burundiban etnikai öldöklésekhez, Ruandában genocídiumhoz vezetett .

E három közép-afrikai ország intézményi-politikai fejlődése hasonlóságot mutatott, egypárti autoriter rezsimek jöttek létre és hosszú ideig katonák gyakorolták a hatalmat. A katonáknak – lényegében a gyarmati uralom modellje szerint szerveződő diktatórikus rezsimekben – gyakorolt hatalma (Kongóban Mobutu tábornok 1965-től, Ruandában Habyarimana vezérőrnagy 1974-től, Burundiban Micombero ezredes 1966-tól) tette lehetővé egyrészt az újonnan függetlenné vált államok relatív konszolidációját a gyarmatosításból örökölt határaik között, és másrészt ezen államok közötti feszültségek temperálását. (A hutu Habyarimana hatalomra kerülése 200 ezerre becsült áldozatot követelő tuszi-hutu polgárháborúra tett átmenetileg pontot, viszont Burundiban a katonai diktatúra nem teremtett békét, hiszen a tuszi Micombero rezsim elleni hutu lázadások és megtorlások áldozatainak a száma mintegy 150 000 fő volt).

Több mint *két millió* ember életébe került a Biafrai Köztársaság (1967-1970) Chukwuemaka Odumegwu-Ojukwu ezredes vezetésével történő – a *haussza* és *ibó* etnikumok konfliktusából is következő – kiválása Nigériából, majd a francia, elefántcsontparti és gaboni segítségre támaszkodó *szeparatista* köztársaság kapitulálása a brit és szovjet támogatást élvező szövetségi kormány csapatai előtt.[41]

Az AESZ válságok idején a területi *status quo* védelmében általában egységet mutatott: ellenezte Biafra elszakadását Nigériától, Ogaden-tartomány visszahódítási kísérletét Szomália által Etiópiától (1977-1978), a Comore-szigetekhez tartozó Anjouan nevű sziget függetlenségi deklarációját (1997). A szervezet közvetített az Algéria és Marokkó (1977-78), az Uganda és Tanzánia (1978-79), a Kongói Demokratikus Köztársaság és Angola között(1977-78) kirobbant fegyveres konfliktusokban, és még sok más krízisben.

Mind a mai napig megoldatlan konfliktus keletkezett a nyugat-szaharai kérdés kapcsán.[42] Az AESZ-nek a nyugat-szaharai konfliktussal kapcsolatos állásfoglalásában már egyértelműen kifejezésre jutott a *belső megosztottsága*. Amíg a nyugat-szaharaiak támogatói a gyarmatosításból örökölt határok nyomvonalának a tiszteletben tartása mellett érveltek, addig Marokkó szövetségesei a politikai egyensúlyt, és az Alavita-monarchia stabilitását támogatták. Amikor az AESZ 1982-ben felvette soraiba a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaságot, megerősítette a gyarmatosításból örökölt határok sérthetetlenségének az elvét. Marokkó tiltakozásul 1985-ben

kilépett a pánafrikai szervezetből.[43] (A pánafrikai szervezet 1993-ban viszont, amikor Eritrea függetlenné vált Etiópiától, elfogadta a területi *status quo* és a gyarmatosításból örökölt határok megváltoztatását).

Túl azon a *dichotómián*, amely egyrészt abból a *politikai akaratból* következett, hogy az afrikai államok egy valódi unióba tömörüljenek és másrészt ragaszkodjanak a gyarmati korszakból örökölt *államhatárok sérthetetlenségének* az elvéhez, az afrikai vezetők szorgalmazták a regionális és al-regionális *gazdasági integrációs szervezetek*[44] létrehozását és működését, melyekben – saját nemzeti érdekeik megvalósulási esélyeinek megsokszorozása mellett – az unió létrehozásához vezető út felgyorsítását látták. Meggyőződésük volt, hogy a regionális gazdasági szervezetek a későbbi *politikai unió* egyik alappillérét fogják jelenteni.

A visszatérő ünnepélyes politikai deklarációk azonban nem fedhetik el a tényt, hogy a létrehozott gazdasági integrációs szervezetek a tagállamok közti – sokszor súlyos – politikai szembenállások miatt eddig *egyáltalán nem* segítették elő a gazdasági integrációt (a Mano-folyó Államainak Uniója), vagy *alig* segítették elő (Arab Maghreb Unió), vagy *bizonyos mértékig* elősegítették azt (Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége, Dél-afrikai Államok Fejlesztési Közössége). Külön problémát vet fel a Nagy-tavak Országainak Gazdasági Közössége, amely lendületesen kezdte a működését, később viszont a tagállamok kibékíthetetlen ellentétei miatt meg is szüntette a tevékenységét. Ennek a közösségnek a teljes kudarca hívta fel az afrikai vezetők figyelmét arra, hogy az Európai Közösségtől eltérően, ahol a sikeres gazdasági integráció megteremtette a politikai integráció alapjait, Afrikában gazdasági integráció politikai integráció nélkül nem igen valósulhat meg.

A NAGY-TAVAK ORSZÁGAINAK GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGE

A Nagy-tavak Országainak Gazdasági Közösségét 1976. szeptember 20-án alapították meg Burundi, Ruanda és a Kongói Demokratikus Köztársaság vezetői. A *történelmi, geopolitikai, szociokulturális kötelékek* mellett a függetlenség után szövődő *különleges kapcsolatok* szinte magától értetődően tették lehetővé a közösség létrehozását, amit a térségben a stabilitást és a társadalmi-gazdasági fejlődést előmozdítani képes eszközrendszernek fogtak fel. Ebből a kedvező kiindulási helyzetből az alapítók egy ambiciózus célt fogalmaztak meg, melynek idővel egy *fejlett közösséghez*, egy életképes és *prosperáló gazdasági térséghez* kellett volna elvezetnie a későbbi két nagy régiós tömörülés – Közép-afrikai Államok Gazdasági Közössége és Kelet-és Dél-Afrika Közös Piaca – találkozási pontján.

Az első két évtizedben a szervezet – közösen meghatározott missziója szerint – intenzív tevékenységet fejtett ki. Komoly erőfeszítéseket tett a *közös határokon* kialakuló konfliktusok megelőzése és kezelése érdekében. Különböző projektek születtek gazdasági téren (a mezőgazdasági együttműködés, a közös iparfejlesztés, az energia, a szállítás, a kereskedelem és a turizmus területén). Az együttmű-

ködést erősítették a társadalmi biztonság, a *személyek szabad mozgása*, az egészségügy és az igazságszolgáltatás területén is.

Ugyanakkor a Közösséget létrehozó egyezmények és a működési irányokat megszabó szerződések egyike sem tűzte ki célul, hogy ezek az országok eljussanak nemzeti határaik felszámolásáig. Mindazonáltal, minthogy a közösség a jövőbeli *Afrikai Gazdasági Közösség* megteremtésének a keretébe illeszkedett, melynek végső célja az *Afrikai Egyesült Államok* létrehozása, egy idő után – főleg Kongóban – a politikusok úgy fogták fel a közösség működését, mint a „Nagy-tavak Állama" megteremtésének előjátékát, melyet angolszász támogatással az Uganda-Ruanda politikai tengely dominálna, azaz egy olyan *tervet* láttak (és látnak mind a mai napig) benne, melynek célja egész Közép-Afrika tuszi gyarmatosítása és Kinshasa-Kongó USA és Nagy-Britannia általi balkanizációja.[45]

A bipoláris rendszer vége Afrikában, s így Közép-Afrikában is, az autoritárius rezsimek nagy részének az eltűnését eredményezte. A civil társadalom szerveződése és a kontinens demokratizálásáról folytatott viták alapvetően rázták meg a ruandai, burundi és kongói rezsimeket. Ezek legyengülése főként a három országnak a gyarmatosításból örökölt *határainál* nyilvánult meg.

Az integrációs szervezet 1994-ban súlyos politikai válságba került, 1996-ban pedig felfüggesztették a működését, amit a tagállamok közötti fokozatosan mélyülő bizalmatlanság légköre idézett elő: a tagállamok egyre durvábban beavatkoztak a gazdasági közösség tevékenységébe, ami az *elerőtlenedő jószomszédsági* politika bizonyítéka volt. Az igazság az, hogy a tagállamok politikai vízióinak tartós divergenciái egybe estek a mélyülő belső feszültségekkel, melyeknek lökéshullámai szétterjedtek az egész zónában, s súlyos következményekkel jártak: ismételt polgárháború mindhárom országban, interetatikus háborúként is felfogható polgárháború a KDK-ban, melyben hét állam és számos lázadó mozgalom vett részt, de a tragikus események mélyén a nyugati hatalmak, mindenekelőtt az USA és Franciaország nagyszabású geostratégiai játszma is munkált. Mindez hallottak millióit, menekültek áradatait, mérhetetlen anyagi pusztításokat, az alapinfrastruktúrák teljes leromlását, a gazdasági áramkörök szétesését, a politikai élet nagyfokú *etnicizálódását* eredményezte.

Az önkényuralmi rezsimek bukása és a demokratizálási kísérletek óta a gyarmatosításból örökölt határok már nem garanciái a nemzeti szuverenitásnak. Minden nehézség ellenére, a regionális integráció, mint az Afrikai Unió „előszobája", egyik olyan útnak látszik, amely garantálhatja Közép-Afrika stabilitását és fejlődését. (A KDK 1997-ben csatlakozott a Dél-afrikai Államok Fejlesztési Közösségéhez, amely 2005-ben visszautasította Ruanda jelentkezését, így Ruanda és Burundi 2007-ben a Kelet-afrikai Gazdasági Közösséghez csatlakozott). Az integrációt várják és remélik a helyi populációk, reményük egy olyan regionális integrációban van, amely túllép a területi határokon, ami a közös erőforrások jobb hasznosításában, a nagyobb jólétet biztosító kereskedelmi kapcsolatok extenziójában, a szé-

lesebb és rentábilisabb piacokhoz jutás lehetőségében fejeződik ki. Az állampolgárok számára mindez a békét, a demokráciát és a szabad mozgást is jelenti. Nyilvánvaló, hogy a határokat átjáró *állampolgárok* az integrációs projektek hordozói és ők képesek fejleszteni a regionális integráció célkitűzéseinek megfelelő gyakorlatokat és stratégiákat. Mindehhez persze szükség van a bukott államok helyébe egy új állammodellt teremteni, amelyet semmiképpen sem *ex nihilo* kell megteremteni vagy létező dogmákból elméletileg levezetni.

AZ AFRIKAI UNIÓ ÉS AZ AFRIKAI TRADÍCIÓKBAN GYÖKEREZŐ SZOCIOLÓGIAI ÁLLAM MODELLJE

Az Afrikai Egységszervezetet – a *föderalisták* és a *szuverenisták* közötti szokásos küzdelem eredményeként – felváltó Afrikai Uniót 2002 júliusban Durban-ben (Dél-afrikai Köztársaság) alapították meg azzal a szándékkal, hogy a kontinensen felgyorsítsák a *politikai integráció* folyamatát, ami az alapító állam- és kormányfők szerint elengedhetetlenül szükséges a gazdasági fejlődéshez és növekedéshez. (A pánafrikai szervezetnek változatlanul nem tagja Marokkó, s jelenleg három tagállam – Mauritánia, Madagaszkár, Guinea – tagsága fel van függesztve az alapokmány 4. cikkének megfelelően, amely kizárja az unióban a hatalom megszerzését *államcsíny* végrehajtásával).

Az unió létrehozásához az ösztönzést 1998-ban Muammar Kadhafi adta meg, aki jelenleg az AU soros elnöke (2009. február-2010. január). A líbiai elnök az Afrikai Egyesült Államok, mint az amerikai modellből merítő kontinentális állam tervének az elkötelezett képviselője, mert meggyőződése, hogy az afrikai kontinens fejlődésének ez a legjobb módja.

2009. júliusban a gyarmatosításból örökölt határok fenntartása mellett kitartó Afrikai Uniónak a líbiai Syrte-ben tartott csúcsértekezletén[46] a házigazdák nyomása ellenére sem tudtak megállapodni az állam-és kormányfők abban, hogy egy *szövetségi kormányt* hozzanak létre, kompromisszumként azonban az unió Bizottságát *Afrikai Hatósággá* alakították át. A tervek szerint ez a séma 2012-ig marad fenn, hogy azután a 2016-ig tartó periódusban a Hatóságból megalakítsák a kontinens *szövetségi kormányát*. A tervek szerint 2017-ben vetnék meg az Afrikai Egyesült Államok alapjait (a közös valuta, az *afro* bevezetése, a 2 millió főre tervezett egyesített hadsereg felállítása stb.).

Egyet értek Mwayila Tshiyembe tanulmányában kifejtett állásponttal és elemzéssel, miszerint: „Az állam megújítása nélkül az Afrikai Egyesült Államok terve üres marad, és nem lesz a kontinensen sem autentikus jogállam, sem fenntartható fejlődés, még kevésbé jut felszínre az oly kegyetlenül hiányzó megértés és szolidaritás….A háborúkkal és államcsínyekkel, a posztkoloniális állam kudarcával szemben az Afrikai Egyesült Államok nagy álma….csak akkor válhat egyszer realitássá, ha a multinacionális állam új modelljét teremtik meg, amely egy szociális és demokratikus megállapodáson nyugszik és az afrikai tradíciókban gyökerezik”. [47]

A gyarmati uralom ellenére, amely megszakította az afrikai államépítés folyamatát, az afrikai társadalmak természete *multinacionális* maradt. A prekoloniális társadalmak – amelyek a multinacionális államok vagy birodalmak indikátorai voltak – túléltek feldarobálásuk és több állam területére való szétszórásuk ellenére. Ez a helyzet napjainkban nem képez átléphetetlen akadályt a *szocietális kötelékek* újjáépítése előtt, mivel a nemzet-állam válságának egyik következménye: a nemzet fogalmának kiszabadítása a jog és a forradalmi misztika uralma alól, ahogyan azt például a ruandai genocídium és a két évtizedes szomáliai káosz is mutatja.

Ennél fogva meg lehet különböztetni a *jogi nemzetet*, az *államot* és a *szociológiai (etnikai) nemzetet*. A szociológiai nemzet fogalma egyszerre ered egy népközösség jellemzőiből (nyelv, vérségi kötelék, vallás, közös történelem) és a bizonyított együtt élni akarásból, másfelől természetes módon emlékeztet az ember eredeti etnikai hovatartozásra.

A „szociológiai nemzet" rehabilitálása vethet véget az „egy és oszthatatlan nemzet" fogalmi terére épülő nemzettudat válságának és az Afrikán végigsöprő identitás-konfliktusoknak, de megakadályozhatja a nemzetiségi vagy az etnikai hovatartozással kapcsolatos rekurzív politikai manipulációkat is (Elefántcsontparton a *nem akan* etnikumoknak évtizedeken át tartó távol tartását a magasabb hatalmi funkcióktól, vagy az 1990-1993 között miniszterelnöki posztot betöltő Alassane Ouattarának a későbbi választásokból való kizárását „kétes etnikai származása" miatt; a Kongói Demokratikus Köztársaság keleti részén élő ruandai nyelvet beszélő, de önmagát nem tuszinak tekintő *banyamulenge* közösség elűzését stb.). A multinacionális állam létrejötte esetén a törvény azt kötné ki, hogy a nemzetiség egy jellemző közösséghez (akan, moszi, eve, joruba, fang, bamileké, hutu, tuszi) való tartozás tudatával és státuszával, az állampolgárság pedig az államhoz (Elefántcsontpart, Kamerun, Zambia, Kenya, Ruanda) való tartozás tudatával és státuszával határozódik meg.

A nemzet-állammal ellentétben, amely monopolizálja a jogtermelést, az afrikai társadalmak multinacionális természete arra ösztönözne, hogy a multinacionális állam alapító aktusába a jogteremtés két autonóm területét foglalják bele : az államét, mint az általános jogteremtés terét és az etnikai teret, mint a partikuláris jogteremtés helyét (földbirtok, örökösség, anyakönyvezés stb.). Az egyén így egy valódi *jogi pluralizmusban* élne, annak megfelelően, hogy a jogteremtés helyei közül melyikkel lépne kapcsolatba: a tevékenységi vagy foglalkozási típusok függvényében, melyeket gyakorol vagy a státusz függvényében, melyre igényt tart.

A jogi pluralizmus helyreállításával lenne kiemelhető az afrikai joggyakorlat a jog-nélküliség, vagy a „szokásjog" teréből, ahová a gyarmatosítás örökségének mimetizmusa és a neo-patrionalizmus elterjedt gyakorlata révén került. A posztkoloniális állam így őrizte meg primátusát a szuverenitás terén, és egyes népeket így fosztottak meg „saját létfenntartási eszközeitől" vagy „saját élettereiktől" (például az ogoni népet a Niger folyó deltájától, Nigéria olajban gazdag térségétől). Ezzel szemben a multinacionális állam két elvet hoz mozgásba : egyfelől a nem-

zetiségek és az állampolgárok, mint két eltérő entitás kettős reprezentativitásának az elvét, másfelől a *szuverenitás oszthatóságának* vagy a megosztott szuverenitásnak az elvét; a szuverenitás megosztása belső szinten a nemzetiségek és az állampolgárok javára valósul meg, külső szinten a szuverén államok javára.

Így jöhetne létre az *integrális föderalizmus*, amely a hatalmat egy hármas szintű föderációnak, a nemzetiségek, az állampolgárok és a régiók (szülőföld, vidék, kis-térség) föderációjának a logikája szerint osztaná el. Az integrális föderalizmus funkcionalitása azon a posztulátumon nyugszik, hogy az állam többféle, több régióban szétszóródott etnikum közös szerve(nem pedig – mint napjainkban számos országban – a választást nyert etnikum monopóliuma!). Az integrális föderalizmus fő innovációja az intraetatikus közösségeknek (kollektivitásoknak) közös irányítású politikai terekké átalakítása, amely elvezet a különféle népeknek, népcsoportoknak azonos sorsba való rendezéséhez, kizárva így minden fajta „etnikai tisztogatást".

Az országon belüli régiók föderációja elővételezi a „territórium" (államterület) európai fogalmának meghaladását, és helyébe az életkeret értelmében felfogott tér (élettér) fogalmát helyezi, amit hálózatok, csereáramlások és az emlékezet helyei szőnek át, amelyek az embereket a (szülő)földjükhöz és a környezetükhöz kötik.

Egy új köztársasági és szociális paktum és egy *új alkotmány* elengedhetetlenül szükséges a multinacionális állam megalapozásához, ami a nemzetiségek és az állampolgárok kettős beleegyezésén alapszik, megbékítve így az állampolgárságot (individualizmus) és a multinacionalitást (kommunitarizmus), mint a legitimitás két pólusát. Az *új alkotmány* – először a posztkoloniális Afrika történetében – egy olyan állam jogállását fogja megalapozni, amely demokratikus természete, jogrendje, történelme, kultúrája révén kompatibilis a plurinacionális társadalmak szociális logikáival, és amelyek testet öltenek ebben a multinacionális államban és megadják annak jelentőségét.

A plurinacionális társadalommal logikailag és faktuálisan is összhangban álló multinacionális állam – demokratikus és posztnacionális természete révén – a 21. századi plurinacionális társadalmak alkotmányos, politikai és fogalmi változásának „ideál-tipikus" modelljét nyújthatná, amelyben a politikai egység nem esik egybe a nemzeti egységgel, és amely nem teszi kérdésessé sem a belső, sem a külső határait az államoknak, sem a népeknek a gyarmatosító hatalmak által végrehajtott balkanizációját, de képes lehet a mondializáció és a globalizáció kihívásaira választ adni…

JEGYZETEK

[1] Un gouvernement confédéral pour sortir l'Afrique de la pauvreté in : http://www.apanews.net/ 2008.12.20.

[2] Az 53 tagállamot számláló Afrikai Unió állam-és kormányfőinek zárt ajtók mögött tartott ülésén 2009. február 2-án a pánafrikai szervezet székhelyén, Addisz Abebában választották meg egy évre a Kelet-Afrika – a tanzániai elnök, Dzsakaja Kikwete - után soros Észak-Afrika képviseletében a líbiai Nagy Dzsamáhírija (szocialista elnöki népi köztársaság) vezetőjét. Kadhafí a megválasztása utáni beszédében kifejezte azt a reményét, hogy „mandátuma a komoly munka és nemcsak a szavak ideje lesz". Hangsúlyota továbbá annak szükségességét, hogy „*Afrika ügyét előre, az Afrikai Egyesült Államok felé vigyék*". Azt is hozzátette: „Nem vagyunk közel a megvalósulásához. Még mindig szuverén államok vagyunk. Ha ez a helyzet továbbra is fennáll, semmi nem történhet". Kadhafi az egyik fő szorgalmazója volt annak, hogy az Afrikai Egységszervezet 2001-ben Afrikai Unióvá alakult.
ld.: Kadhafi élu à la tête de l'UA pour un an. 2009 február 2. Julien Fanciulli videó tudósítása. In**:** www.France24. com

[3] ld. a magyar szakirodalomban Búr Gábor:Gyenge államok és államkudarcok c. összefoglaló tanulmányát és bibliográfiáját in: Marton Péter (szerk.): Államok és államkudarcok a globalizálódó világban. Teleki László Külpolitikai Tanulmányok Központja, 2006. E-book.

[4] Például a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közösségéhez tartozó országok – elvileg a közösség területén egységes útlevéllel rendelkező - állampolgárainak már nincsenek olyan kötelezettségei, hogy letéti pénzt fizessenek be az államkincstárba vagy előzetes engedéllyel rendelkezzenek az államterület elhagyása érdekében. De még a Közösség rendelkezései is gyakran holt betűk maradnak, mivel minden egyes tagállam végül is fentartja magának a jogot, hogy meghatározza a területére való belépés feltételeit, ezért az idegenekre vonatkozó rendelkezések országonként változnak.

[5] A két ország között a határul szolgáló Szenegál folyó mentén a mauritániai pől pásztorok és a szenegáli szoninké fölművesek között kitört, majd a fővárosokra is átterjedt, két évig zajló erőszakos és fegyveres konfliktus során súlyos atrocitások, gyilkosságok, mindkét országból tömeges hazatelepülések (160 ezer mauritániai Szenegálból és 70 ezer szenegáli Mauritániából) történtek, ami tartósan meghatározta a térségben élő különféle közösségek viszonyát és súlyos gazdasági következményekkel járt mindkét országban. Szenegálban politikai következményekkel is járt. A két állam közötti diplomáciai kapcsolatokat 1992-ben állították helyre, s akkor nyitották meg a határt is.

[6] 1. A benini öböl pólusát (Nigéria, Kamerun, Csád, Niger, Benin) három csoport ellenőrzi: a hausszák-kanurik és az ibók, akiknek a tevékenységi központjuk Cotonou, valamint a jorubák, akik egészen Szenegálig terjedően tevékenykednek. 2. A központi területi egységet a fan és diula csoportok ellenőrzik: tevékenységi területük Elefántcsontpart, Ghana, Togo, Burkina Faso és Mali keleti részén található, a legfőbb mozgatójuk a haszonállat kereskedelem. 3. A nyugati térség, ami nagyjából megfelel a történelmi Szenegambia területének, a Szahel-övezet és a szavanna közötti régi kapcsolatok mintájára működik. Az itt zajló folyamatok legfőbb szervezői a mandingók (szenegambiai nép) tagjai, akiket diula elnevezéssel is illetnek.
Papa Demba Fall:État-nation et migrations en Afrique de l'Ouest: le défi de la mondialisation. 2004. okt. 29. UNESCO. in: http://unescodoc.unesco.org/images/0013/001391/1391144f.pdf

[7] A Szovjetunió és az Egyesült Államok szemben állásából szerveződő kétpólusú világ akadálya volt egy valódi afrikai egységkormány létrehozásának. A kommunizmus terjeszkedését feltartóztatni akaró amerikaiak a volt európai gyarmattartó hatalmak mögé álltak, akik nem akarták veszni hagyni afrikai érdekeiket és befolyásukat az afrikai államok függetlenné válása után sem. A kommunista tömb országai az Afrikai Egyesült Államok létrehozását verbálisan támogatták.

[8] Abdourahman A. Waberi: Aux États-Unis d'Afrique, Jean-Claude Lattès, 2006.
Az önmagát humanistának és nem az eurocentrizmussal szemben fellépő afrocentrizmus hívének tekintő író 1965-ben született Dzsibutiban, Franciaországban él, s francia nyelven ír. A regényben az olvasó szeme elé tárul az *Afrikai Egyesült Államok* gazdagsága és dinamikája a normandiai származású, fehér bőrű és szőke hajú kislány, Maya történetén keresztül, akit az éhező és nyomorgó franciaországi régióban humanitárius missziót teljesítő afrikai orvosok egyike örökbe fogadott, kiemelt a nyomorból és magával vitt az eritreai Asmarába. Az afrikai ígéret földjéről Európába visszatérő fiatal Maya szomorúan tapasztalja Párizs bádogvárosait, Normandia nyomorúságos tájait, ahol találkozik az édesanyjával és végül megismeri a saját, a szülőföldjén kezdődő valódi történetét…

[9] Az afrikai múltat dicsőítő és az afrikai értékekre épülő büszkeséget hirdető pánafrikanizmus a 20. század elején megjelent politikai és kulturális mozgalom. A karib-tengeri Saint-Thomas szigeten született, később Libériában és Sierra-Leonéban élő Edward Wilmot Blyden (1832–1912), majd az ő elképzeléseit tovább vívő jamaikai születésű Marcus Garvey (1887–1940) munkásságában öltött testet, amely minden afrikai vagy afrikai származású fekete ember összefogásával akarta az egész afrikai kontinenst, egy későbbi változat, csak a fekete-afrikai országokat egyesíteni. Az afrikai országok függetlenné válása idején a pánafrikanizmus kiemelkedő alakjai a ghanai Kwame Nkrumah, eszmetársa, a trinidadi születésű, de Ghanában is élő Georges Padmore, a kenyai Dzsomo Kenyatta stb. A panafrikanizmus sajátos értelmezése az afrocentrizmus, amely a szenegáli Cheikh Anta Diop történelmi és antropológiai tudományos munkáira támaszkodik, s fő teoretikusa, az afro-amerikai Molefi Kete Asante. Az eszmeáramlat franciországi képviselői: Jean-Philippe Omotundé, René Louis Etilé Parfait. Ez az irányzat Afrika és az afrikai diszpóra történetének átvizsgálását tűzte ki célul „afrikai szemüvegen keresztül", s az eurocentrizmussal szemben határozza meg önmagát. Anta Diop panafrikanizmusa azonban csak a fekete-afrikai országokra vonatkozott, kizárta ugyanis abból „Fehér-Afrikát", azaz az észak-afrikai országokat.
Molefi Kete Asante ide vonatkozó főbb munkái: „The Afrocentric Manifesto", Polity Press, 2008; „The Afrocentric Idea", Temple University Press (revised ed.), 1998; „Kemet, Afrocentricity and Knowledge", Africa World Press, 1990.

[10] Karine Bennafla: Les frontières africaines sont pénalisantes. in: Georges Courade (szerk.): L'Afrique des idées reçues, Belin, 2006.

[11] Föderációk (államszövetségek) létrehozására történtek kísérletek, melyek közül csupán néhányat említek. Nagy-Britannia ösztönzésére 1953-1963 között létezett a brit gyarmatokból, (Észak és Dél) Rhodézia és Nyaszaföld létrejött Államszövetség (vagy: *Közép-afrikai Föderáció*), amely **Dél-Afrika** e térségében a gazdasági fejlődés elősegítését és a függetlenségi késztetések visszafogását célozta.
Nyugat-Afrikában 1959 januárban a szenegáli Léopold Sédar Senghor és a szudáni (mali), Modibo Keïta megteremtették a *Mali Föderációt*, amely a következő francia gyarmatokat fogta egybe: Szenegál, Francia Szudán (Mali), Felső-Volta (Burkina Faso) és Dahomey (Benin). Dahomey és Felső-Volta két hónap után kilépett. Modibo Keïta a szövetségi kormány elnöke, Léopold Sédar Senghor a szövetségi parlament elnöke lett. 1959. májusban a Francia Köztársaság elnöke, Charles de Gaulle fogadta a szövetségi kormány

elnökét és elismerte a Mali Szövetség függetlenségét, amit 1960. jún. 20-án kihírdettek. A nyár folyamán a szenegáli és a szudáni (mali) politikusok közötti feloldhatatlan politikai nézeteltérések elvezettek a Mali Föderáció széteséséhez. 1960. augusztus 20-án Senghor kihírdette Szenegál függetlenségét, Modibo Keïta pedig szept. 22-én a Mali Köztársasággá lett Francia Szudán függetlenségét jelentette be. A gambiai puccskísérlet (1981. júl.) leverése után Szenegál és Gambia hivatalosan 1982. jan. 1-től hozta létre a Szenegambia Államszövetséget (Konföderáció), amelyben a konföderációs elveknek megfelelően mindkét állam megtartotta belső autonómiáját, de pénzügyi uniót alkottak, közös hadsereget tartottak fenn, összehangolták a külpolitikájukat és a kereskedelmüket. Az államszövetség elnöke Szenegál elnöke (Abdou Diouf), alelnöke Gambia elnöke (Dawda Dzsawara) lett. Annak ellenére, hogy több politikus is amellett érvelt, hogy a konföderáció szolgáljon alapul a Szenegambiai Állam létrejöttéhez, a divergáló érdekek hatására azonban a szenegáli elnök kérésére az államszövetséget 1989. szept. 30-án feloszlatták.

Észak-Afrikában Huari Bumedien algériai elnök kezdeményezte az 1970-es évek elején az Észak-afrikai Egyesült Államok létrehozását annak az öt államnak a részvételével (Algéria, Marokkó, Tunézia, Mauritánia, Líbia), amely végül is 1989-ben az Arab Maghreb Uniót alapította meg. Kadhafi líbiai elnök 1974-ben Burgiba tunéziai elnöknek vetette fel, hogy hozzák létre a tunéziai-líbiai uniót, amely Iszlám Arab Köztársaságként működött volna, ha létrejött volna.

Kelet-Afrikában Benjamin Mkapa (Tanzánia), Yoveri Museveni (Uganda) et Mwai Kibaki (Kenya) 2004-ben Dar es Salaamban jelentették be, hogy az 1999-ben újonnan létrehozott Kelet-afrikai Közösséget Kelet-afrikai Föderációvá szándékoznak átalakítani, melynek 82 millió lakója élne 1,8 millió km^2 területen. Egy általuk felkért bizottság szerint „A globalizáció kihívásaira csak egy föderáció, nem pedig a kis államaink keretében adhatunk választ", másfelől úgy ítélte meg, hogy a „Kelet-afrikai Föderáció 2010-ben ténylegesen létezhet". Emlékeztetőül: az 1967-ben alakult első Kelet-afrikai Közösség tíz év után megszűnt többek között Tanzánia és Uganda feszült viszonya miatt (a többi okról ld.: Tarrósy István: Kelet-afrikai Föderáció: álom vagy valóság? In: Sebestyén – Szombathy – Tarrósy: *Harambee*. Publikon Kiadó, Pécs, 2006. 384-393. o.). A tanzániai Julius Nyererének, a pánafrikanizmus egyik elkötelezett afrikai hívének az afrikai országok függetlenné válása idején 1964-ben sikerült Tanzánia és Zanzibár unióját megteremteni, de nem tudta akkor meggyőzni a kenyai és ugandai vezetőket. Most a fejletlenebb gazdasággal rendelkező tanzániai embereknek vannak félelmei a kenyai árukkal szemben, s ez már – a Nyerere szellemének megfelelő lépésről lépésre történő haladás - első lépésének tekintett Vámunió létrehozásakor komoly feszültségeket generált (egyébként nem csupán most tapasztalhatók ezek a félelmek, hiszen Kenyával szemben mindig is jelen voltak a kooperáció indítása utáni időszakban).

[12] 1958-ban Accrában Marokkó, Tunézia, Egyiptom, Líbia, Szudán és Etiópa kötelezettséget vállalt, hogy közös afrikai politikát folytatnak. Ezekehez a „haladó államokhoz" csatlakozott Mali, Algéria és (Conakry) Guinea a marokkói *Casablancában* 1961. jan. 3-7. között tartott tanácskozáson. Ez a csoport szakítani akart a gyarmatosító hatalmakkal, a szocializmus modelljét akarta adaptálni és kidolgozott egy politikai chartát, amely az afrikai szövetségi állam megteremtését tűzte ki célul. Öt hónappal később, 1961. máj. 8-12. között több mint húsz, „mérsékeltnek" tekintett afrikai ország (többnyire a volt *francia* gyarmati területek) vezetője a libériai *Monroviában* tanácskozott. Ezek a vezetők elvileg nem vetették el Afrika és Madagaszkár valamiféle közös szerveződésének az elvét, de konkrétan az államok közötti – beleértve a volt gyarmatosító államokkal folytatott - együttműködés elvét védelmezték azzal a céllal, hogy meghiúsítsák

az Afrikai Egyesült Államok irreális elképzelésének a megvalósítását. Idő közben, 1958. okt. 17-én jelentette be a közép-afrikai politikus, Barthélémy Boganda a Latin-Afrikai Egyesült Államok létrehozására vonatkozó szándékát. A latin kultúrájú, keresztény, többnyire frankofon államszövetség a Közép-afrikai Köztársaság mellett Belga-Kongót, Kamerunt, Ruanda-Urundit és az „afrikai portugál tarományokat" fogta volna egybe, és a pánarabizmus, a kommunizmus és a „sárga veszedelem" elleni védőbástya lett volna. Ez az államszövetségi terv is életképtelennek bizonyult, miként Brazzaville-Kongó első elnöke, Fulbert Youlou által dédelgetett Közép-afrikai Egyesült Államok terve. A politikai unió álmának a Mali Föderáció szétesése vetett hosszú időre véget. A föderalizmus elkötelett híve Lépold Sédar Senghor a *Nations et voie africaine du socialisme* című esszéjében (in: Lépold Sédar Senghor: Liberté 2: Nation et Voie africaine du Socialisme, discours, conférences, Le Seuil, 1977.) keserűen állapítja meg, hogy az „afrikai egység nem egyhamar valóul meg".

[13] Bob Kamamba:Frontières en Afrique centrale: gage de souveraineté? in: Fédéralisme Régionalisme 2003-2004. IV.köt. vagy: http://popups.ulg.ac.be/federalisme/document.php?id=294

[14] A közös együttélésre vonatkozó akarat kinyilvánításának a hiányával is magyarázhatók olyan tragikus esetek, mint az 1994-ben lezajlott ruandai népírtás, vagy kevésbé tragikus formában, a 2002-ben kezdődő elefántcsontparti polgárháború, amelyben kifejeződnek a különféle népcsoportokat szukcesszíve érő kirekesztési törekvésekkel szembeni lázadások is.

[15] Például azokat a területi hódításokat, melyeket Nagy Britannia, mint állam hajtott végre, stratégiai és technikai okokból döntötték el. Ezek az Indiába vezető utakon támaszpontok és logisztikai bázisok voltak, mint Fokföld, a Mascarenhas-szigetek (Réunion, Mauritius, Rodriguez és Cargadoz szigetcsoportja az Indiai-óceán nyugati részén), Aden, Brit-Szomáliföld. További példa: egy 1890-ben kötött brit-német egyezményben a jelenlegi Uganda területét brit befolyási területnek nyilvánították. A britek azért is ragaszkodtak ennek az egyezménynek az eléréséhez, mert az általuk felfedezett Viktória-Nílus forrásának és vidékének a birtoklását Egyiptom biztonsága szempontjából elegendhetetlenül szükségesnek tartották.

Más példa: a britek megakadályozták, hogy Dél-Afrikában Portugália területi folytonosságot teremtsen a két óceánparti gyarmata, Angola és Mozambik között. A „bioceanitás" és a „bimaritimitás" koncepciójának az államok geopoltikai és geostratégiai megfontolásaiban játszott történelmi szerepéről ld. Csizmadia Sándor A geopolitika mint a nemzetközi kapcsolatok módszere. Külpolitika, 1998. 1. sz.

[16] Az acephális típusú szerveződési formák az erdős és sivatagi zónák jellemzője volt, melyekben a modern államhoz való viszony ma is konfliktusos, mint például a szenegáli kormány és az animista vagy keresztény diolák (jolák) lakta Casamance régió viszonya évtizedek óta, vagy újabban Maliban a tuaregek és a központi kormány viszonya.

[17] Almorávida Birodalom, Almohád Birodalom, a maghrebi királyságok, Ghanai Birodalom, Mali Birodalom, Szongai Birodalom, a Futa Toró, Kebbi, Joruba, Kano, Bornu, Kanem királyságok, Szokoto Kalifátus, Monomotapa Birodalom, Kongó Királyság, Lunda Birodalom, Lozi Királyság, Zanzibár Szultánátus, Maravi Birodalom, Matamba Királyságok stb. követték egymást.

[18] Ld. Papa Demba Fall idézett tanulmányát.

[19] Jean-Pierre Chrétien: *L'Afrique des Grands Lacs. Deux mille ans d'histoire*, Paris, Aubier, 2000, 185. o.

[20] A gyarmati korból örökölt határok jelentős módosulása akkor következett be, amikor a korábban Etiópia egyik tartományának tekintett Eritrea egy önrendelkezési referendum

nyomán 1993. májusban független állam lett. Sokkal kisebb jelentőségű változáshoz vezetett Gambia Szenegállal szembeni igényének a kielégítése, amikor 1976-ban Kantora régió 28 településéből 26 települést Gambiához csatoltak.

[21] René Dumont : L'Afrique noire est mal partie, Paris, Dunond, 1962.

[22] Jean-François Médard:"L'État en Afrique ne fonctionne pas parce qu'il est une copie de l'État occidental (ou de l'État colonial". In: (Georges Courade szerk.) L'Afrique des idées reçues, Éditions Belin, Paris, 2006. 191. o.

[23] A gyarmati állam működése nem szereplhetett kiadási tételként az anyaország költségvetésében, de azt nem tiltották, hogy alkalom adtán abban bevételi forrásként szerepeljen .

[24] Erre a problémára már Alexis de Tocqueville Algéria 1830-ban kezdődő francia gyarmatosítása kapcsán felhívta a figyelmet.
ld.:Csizmadia Sándor: Tocqueville: egy liberális geopolitikus. in: (szerk.:Fülöp E.–Ocskay Gy.–Pogonyi Sz.) Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok. POFA-könyvek, Budapest, 2006.

[25] Jean-François Médard i.m. 192. o.

[26] i.m. 193. o

[27] A volt francia gyarmatok vezetői közül egyedül Félix Houphouët-Boigny, Elefántcsontpart elnöke vetette el kezdetektől fogva a szocializmust. Természetesen volt még néhány ország, ahol a politikai berendezkedés vagy a még mindig fennálló gyarmati státusz kizárta a szovjet modell ilyen vagy olyan fokú követését és a szocializmusra való ilyen vagy olyan hivatkozást: Marokkó, Nigéria, Libéria, Rhodésia, Dél-afrikai Köztársaság, Angola, Mozambik, Spanyol-Guinea, Etiópia. Ám Hailé Szelasszié császár 1974-ben bekövetkezett eltávolítása után Mengisztu Hailé Mariam uralkodása elején, 1976-ban az állam neve Szocialista Etiópia lett.

[28] ld. Csizmadia Sándor: Nyugat-Afrika:francia „hátsó udvar" és/vagy amerikai „előkert"? in: (Sebestyén É.–Szombathy Z.–Tarrósy I. szerk.) Harambee, Publikon, Pécs, 2006. 116–128. o.

[29] 1963 januárban egy Etienne Gnassingbe Eyadéma őrmester vezette kommandó meggyilkolta Togo első elnökét, Sylvanus Olimpiot, aki az országa teljes függetlenségéért szállt síkra, elutasítva a neokolonializmus minden formáját, többpárti parlamentáris rezsimet és saját nemzeti valutát akart bevezetni, kivonva országát a CFA frank-övezetből, s mindenehhez az angolszász hatalmakra, valamint az NSZK-ra támaszkodott. A meggyilkolt elnök székébe ülő Nicolas Grunitzkyt négy évvel később ugyancsak a 31 éves Eyadéma távolított el a hatalomból, s onnantól kezdve 38 éven át ő volt az ország – Franciaországhoz hű - diktátor elnöke 2005-ben bekövetkezett haláláig.
Ld. François-Xavier Verschave:La Françafrique. Le plus grand scandale de la République. Stock, Paris, 1999. 109–126.o.

[30] Ld. a Françafrique megteremtőjének és hatékony működtetőjének interjú-kötetét: Jacques Foccart: Entretiens avec Philippe Gaillard, Fayard/Jeune Afrique, Paris, 1997. és naplóját: Jacques Foccart: Tous les soirs avec de Gaulle. Journal de l'Élysée I. 1965-1967. Fayard/Jeune Afrique, Paris, 1997.

[31] A francia Afrika-politikát át kellett alakítani a hidegháború megszünésekor. 1989-ben, az Atlanti-óceán partján fekvő La Baule-ban François Mitterrand francia köztársasági elnök az afrikai államfők előtt elmondott beszédében kifejtette, hogy Franciaország a továbbiakban feltételhez köti az anyagi és politikai támogatását: többpárti demokráciát, szabad választásokat, az emberi jogok betartását várja el afrikai partnerországaitól, miközben hivatkozott az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatára is. Egy évvel később, a párizsi Chaillot-palotában tartott csúcsértekezleten a francia elnök már finomított a La Baule-ban elmondottakon, és kiemelte, hogy a demokratikus berendezkedéssel kapcsolat-

ban figyelembe kell venni a „helyi realitásokat". 1992-ben pedig, a tragikus sorsú francia szocialista miniszterelnök, Pierre Beregovoy (magánemberként) már arról beszélt, hogy a biztonság fenntartása fontosabb, mint a demokrácia és a fejlődés. Ennek ellenére polgárháborúk robbantak ki (Sierra Leone, Libéria, Elefántcsontpart, Kongói Demokratikus Köztársaság, Kongói Köztársaság, Szudán, Ruanda stb.), vagy a választási eredmények kihírdetését kísérték etnikai összecsapások (Kenya, Elefántcsontpart, Togó), vagy államcsínyek zajlottak (Mauritánia, Guinea), vagy a diktatúrákról a többpárti rendszerre és a demokráciára való átmenet feltételei úgy teremtődnek, hogy a diktátorok több évtizedes hatalomgyakorlás után természetes halál révén távoznak a hatalomból (Eyadéma, togói elnök, Lansana Conté, guineai elnök, Omar Bongo, gaboni elnök).

[32] Jean-François Médard i.m. 194.o.

[33] Patrimoniális államnak azt a középkori államformát nevezzük, amelyben az állam és az államhatalom az uralkodó örökletes birtokának számít.

[34] Jean-François Médard i.m. 195. o.

[35] Philippe Moreau Defarges: Relations internationales. I. Questions régionales, Paris, Seuil, 1993. 311. o.

[36] ld. a 10. és 11. lábjegyzetet

[37] Az AESZ 1963. május 22–25. között zajló tanácskozáson jött létre az etióp fővárosban, az ENSZ által 1958-ban a világszervezet Afrikai Gazdasági Bizottsága örökös székhelyeként kinevezett Addisz-Abebában (jelentése :"Új Virág"). A házigazda, I.Hailé Szelasszié császár ünnepi beszédében kijelentette, hogy „Afrikának egy nyelven kell beszélnie".

[38] Charte de l'Organisation de l'Unité Africaine in: http://www.aidh.org/Biblio/Txt_Afr/Ua_63.htm

[39] Ld. Eden Kodjo: *Et demain l'Afrique*, Paris, Stock, 1986; Philippe-Moreau Defarges i.m.

[40] Miután például a marxista nézeteket valló Patrice Lumumba 1960. június 30-án kikiáltotta a Kongói Köztársaságot, Moïse Csombe július 11-én kikiáltotta a szakadár Katangai Köztársaságot, melyet 1963 elején az ENSZ kényszerített arra, hogy alávesse magát a központi kormánynak. Kasaï tartományban Albert Kalondzsi alapított egy „bányaállamot".

[41] Ld. Biafra pétrolo-humanitaire. in: François-Xavier Verschave: La Françafrique. Le plus long scandale de la République, Paris, Stock, 1998,1999. 137–155.o.

[42] A terület 1885-ben Rio Grande néven spanyol protektorátus lett, s az 1934-ben a Spanyol Szahara nevet kapó gyarmatot 1958-ban Spanyolország egyik tartományává nyilvánították. A geopolitikai játszma folytatódott, amikor egyrészt Marokkó és Mauritánia történelmi okokra hivatkozva bejelentette igényét a területre, másrészt 1973-ban megalakult a a *szaharavi* népek önrendelkezési joga mellett síkra szálló, azaz a terület teljes függetlenségéért harcoló Nyugat-szaharai Nemzeti Felszabadító Mozgalom (Polisario). Az ENSZ BT több alkalommal is napirendre tűzte Nyugat-Szahara ügyét, s határozatot hozott arról, hogy biztosítani kell a terület lakói számára az önrendelkezési jogot. Spanyolország végül 1975-ben megszüntette a terület tartományi státuszát, s a Marokkóval és Mauritániával megkötött szerződéssel kinyilvánította azt a szándékát, hogy kivonul a gyarmatáról és egyetért azzal, hogy ezt a területet Marokkó és Mauritánia között osszák fel. A két afrikai ország 1976. elején felosztotta egymás között a 266 000 km^2 terület, s katonailag meg is szállta. Marokkó Nyugat-Szahara nagyobb, foszfátban gazdag részét, Mauritánia pedig a déli területeket vonta saját fennhatósága alá. A nyugat-afrikai állam azonban az arab államok tiltakozására 1979. augusztusában békét kötött a Polisarióval, elismerte a szaharavi nép önrendelkezési jogát és kivonta a csapatait. Igy az egész egykori Spanyol Szahara marokkói megszállás alá került. A Polisario 1976-ban Algírban kikiáltotta a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaságot.

[43] Az AESZ belső ellentmondásain kívül alapvető problémája volt, hogy a kontinensen burjánzó konfliktusokkal szemben állandóan küszködött az anyagi eszközök hiányával. Mindzonáltal az 1970-es évek végén néhány – a volt gyarmattartó hatalmak katonai intervencióit nem jó szemmel néző – afrikai állam (Nigéria, Tanzánia) javaslatot tett egy afrikai békefenntartó erő létrehozására, de az nem valósult meg. 1979-80-ban azonban az AESZ egy afrikai békefenntartó erőt vezényelt néhány hónapra Csádba, hogy elősegítse a nemzeti megbékélést és pontot tegyen Líbiának a Csád területén fekvő Aouzou-övezetet célzó expanzionista késztetéseire.

[44] E felismerésből többek között az alábbi szerveződések születtek: Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége (1975), Arab Maghreb Unió (1989), Közép-afrikai Gazdasági és Monetáris Közösség (1999), Száheli-és Szaharai Államok Közössége (1998), Dél-afrikai Államok Fejlesztési Közössége (1992), Kelet-afrikai Közösség(a Tanzániát, Kenyát és Ugandát magában foglaló közösség először 1967-ben jött létre, tíz évvel később feloszlatták, majd 2001-ben újra indították, 2007 óta tagja még Burundi és Ruanda), a Mano-folyó Államainak Uniója (1973-ban Sierra Leone és Libéria hozta létre, 1980-ban csatlakozott az unióhoz Guinea). 2004-ben új impulzusokat adtak neki, mivel több mint tíz éven át, amíg a Sierra-Leone-i és a Líbéria-i polgárháború folyt, gyakorlatilag nem működött (2007-ben Elefántcsontpart is csatlakozott az unióhoz első sorban biztonsági megfontolások miatt). (A nyugat-afrikai gazdasági és monetáris unió már 1963-ban kétrejött, de nem az afrikai államok vezetői, hanem Franciaország javaslatára).

[45] Filip Reyntjens: La rébellion au Congo-Zaïre: une affaire de voisins, *Hérodote*, n° 86–87, 1997, 57–77.o.

[46] Chérif Elvalide Sèye:Union africaine: une Autorité, faute d'un Gouvernement fédéral. In: http://www.lesafriques.com/ 2009. július

[47] Mwayila Tshiyembe: L'Afrique face au défi de l'Etat multinational. Le Monde diplomatique, 2000. szept.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bayart, Jean-François „L'État en Afrique", Fayard, Paris, 1989.

Bennafla, Karine « La fin des territoires nationaux ? », Politique africaine 73, 1999 márc. 24–49. o.

Bennafla, Karine „Les frontieres africaines: nouvelles significations, nouveaux enjeux", Bulletin de l'Association des Géographes français n° 2, 2002, 134–146.o.

Bouquet, Christian „Géopolitique de la Côte d'Ivoire", Armand Colin, Paris, 2005.

Diop, Boubacar Boris-Tobner Odile-Verschave François-Xavier „Négrophobie", Les Arènes, Paris, 2005.

Durand, Pierre-Michel „L'Afrique et les relations franco-américaines des années soixante. Aux origines de l'obsession américaine. l'Harmattan, Paris, 2007.

Engelhard, Philippe « Pour un développement à l'africaine », in « Afriques en renaissance », Manière de voir, n° 51, 2000. máj.–jún.

Harel, Xavier « Afrique. Pillage à huis clos. Comment une poignée d'initiés siphone le pétrole africain, Fayard, 2006.

Lacoste, Yves (szerk.) « Dictionnaire de Géopolitique », Flammarion, Paris, 1993.

Iliffe, John „*Les Africains, Histoire d'un continent"*, Paris, Flammarion, 1997.

Lemarchand, Pierre (szerk.): „L'Afrique et l'Europe, Complexes, Paris-Bruxelles, 1994.

Mbembe, Achille « Les frontieres mouvantes du continent africain », Le Monde diplomatique, 1999 november.

Nantet, Bernard (szerk.): Dictionnaire de l'Afrique. Histoire, civilisation, actualité, Larousse, Paris, 2006.

Nouschi, Marc „Lexique de géopolitique", Armand Colin, Paris, 1998.

http://www.politique-africaine.com (Revue politique africaine)

http://www.aaps.org.za/ (African Asssociation of Political Science)

http://www. afriquefrontieres.org/index.html

http://www.crisisweb.org/

http://www.etat.sciencespobordeaux./avppos.html

Államkudarcok Afrikában

Búr Gábor

I. A „GYENGE" ÁLLAMOK ÉS AZ ÁLLAMKUDARCOK JELENTŐSÉGE AZ AFRIKAI KONTINENSEN

A jelen világgazdasági válságának egyik fontos tanulsága, hogy az állam szerepével kapcsolatos doktriner felfogás kudarcra van ítélve. A „minimális állam", vagy az „éjjeliőr állam" hívei már az 1980-as, 1990-es években is elszenvedtek egy látványos kudarcot, s éppen Afrikában, amikor a piacok mindenhatóságát propagálva az ottani kormányokra erőltették az ún. „strukturális alkalmazkodási program" (SAP)[1] kényszerzubbonyát. (Herbst, 1998: 431.) Az államok szerepének át- és újraértékeléséhez azonban az akkori negatív afrikai tapasztalatok nem bizonyultak elegendőnek, csak a mostani globális válság látszik meghozni az áttörést. Az elmúlt évtizedekben még logikusnak tűnt az okfejtés, hogy Afrika államainak működési zavarai az ottani társadalmak hagyományos szerkezetének és struktúráinak továbbélésére vezethetőek vissza. Ezek a hagyományos minták és értékek pedig – az érvelés szerint – nem tették lehetővé az állam kívánatos megerősödését. Az a tény, hogy más földrészeken is jónéhány, a diszfunkció jegyeit mutató államot tartottak már akkoriban is számon, nem különösebben zavarta a megfigyelőket, ez csupán alátámasztotta meggyőződésüket, hogy a társadalmi struktúrák „tőkés valorizációjában" lemaradt országok egységes képet kell, hogy mutassanak.

Afrika mégis rendhagyó példának számított, hiszen a kontinens meglepő hasonlóságot mutatott az államfejlődés terén, így a „gyenge állam" (*weak state*), az „államkudarc" (*state failure*), vagy a „bukott állam" (*failed state*) már az elmúlt évtizedekben is rendre visszatérő kifejezések voltak az Afrikával foglalkozó irodalomban (Mazrui, 1995: 28). Sok kritika is megfogalmazódott a fenti fogalmak kapcsán, sokan a Nyugat előítéletes megközelítésének bizonyítékát látták benne. A visszafogottabb szóhasználatban ezért gyakorta a bukott állam helyett a „törékeny állam" (*fragile state*), vagy a még ennél is diplomatikusabb „kormányzati hiányosság" (*governance shortcomings*) kifejezés köszönt vissza. Mindezek a meghatározások azonban az Afrika közelmúltjával és jelenével foglalkozók számára nem jelentenek mást, mint egy régóta ismert, empirikusan leírt jelenség rendszerbe foglalását.

Az 1980-as években még elsősorban az afrikai államok „marginalizálódásáról" írtak, (Medard, 1991: 198) akkoriban elsősorban eladósodásuk kapcsán. Ugyancsak ekkor jelent meg a „gyenge állam" fogalma, mint a gazdasági bajok kiküszöbölésére tett kudarcos kísérletek eredménye (Jackson és Rosberg, 1982: 1-4). Ez elsősorban a kontinens világgazdasági súlyának csökkenését írta le, mint Afrika virtuális lecsúszását a világtérképről. A kérdés ekkoriban szinte kizárólag a humanitárius szervezetek problémája volt, főként ők szembesültek a segélyek állami és nem-állami megcsapolásának jelenségével, illetve a rosszul működő, vagy működésképtelen állam problémájával. 2001 szeptembere óta azonban ez alapvetően megváltozott. A legszegényebb, leginkább szétesett, vagy szétesőben levő államok politikailag és stratégiailag felértékelődtek, a biztonságpolitika érdeklődésének homlokterébe kerültek. A már az 1990-es évektől használatos fogalom, az államkudarc a fentieknél tágabb jelentéssel bír (Herbst, 1996-97: 120), s napjainkra a kontinens országainak jelentős hányadára alkalmazható. A kivételeket korábban „mintaországoknak" volt szokás nevezni, ám ezek a mintaországok, lásd Zimbabwe, Elefántcsontpart, vagy akár Kenya, stb., sorra váltak maguk is az államkudarcok mintapéldájává. A kontinens jelenlegi gazdasági – és mindinkább politikai – óriása, a Dél-Afrikai Köztársaság egyelőre a siker és a kudarc határán egyensúlyoz (Johnson, 2004: 219.) Sok kritika is megfogalmazódott a fenti fogalmak kapcsán, főként a „bukott állam" bélyeget sérelmezve, amit a Bretton Woods-i intézményekkel, vagy éppen az USA kormányával nem kellőképpen együttműködő országokra sütöttek. A kétségtelenül jó szándékú, Afrika iránt elkötelezett szerzők az eredetileg Ázsiára megfogalmazott „gyenge állam – erős társadalom" dichotómiát Afrikára is alkalmazni kezdték, messze távolodva a mindennapok realitásaitól és a tudományosság kritériumaitól. Ennél már a „kvázi állam", vagy a „nem állam" definíciók is működőképesebbnek bizonyultak (Migdal, 2001: 15).

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy Afrika különös fontossággal bír az államkudarcok tanulmányozása terén. Az itteni esetek száma is messze fölülmúlja a többi kontinensét, sőt egyes szerzők egyenesen az első kudarcot vallott kontinensről írnak. Bates az államkudarcok terén túlteljesítő[2] kontinensről beszél (Bates, 2005: 2), Rotberg pedig szinte költői fordulattal írja le a hidegháború lezárulása óta elburjánzó államkudarcokat *(„cascading plethora of state failure"*), amit ő is elsősorban Afrikára, s csak kisebb mértékben Ázsiára használ. Évtizedünk bukott államai sorában az egyetlen Afganisztán mellett csupa afrikai országot említ: Angolát, Burundit, a Kongót (DRC), Libériát, Sierra Leonét, valamint Szudánt (Rotberg, 2003: 10-11). A tekintélyes washingtoni Carnegie Alapítvány által évenként közzétett államkudarc-lista is az imént vázolt Afrika-képet látszik alátámasztani, a megnevezett országok fele afrikai, míg a tíz legérintettebb ország közül hét (Foreign Policy, 2009). Ezen a kontinensen találhatóak Földünk minden kétséget kizáróan „legbukottabb" államai is, Szomália, Zimbabwe, Szudán. Szomorú sajátosság, hogy az egyetlen Dél-Afrika kivételével a földrész összes nagy állama kritikus állapotban

van (Herbst, 2000: 146). Nigéria, mint a legnépesebb állam, a teljes nyugat-afrikai régiót destabilizálhatja, ahogy ez már meg is történt a Kongói Demokratikus Köztársaság vonatkozásában az afrikai Nagy-tavak vidékén.

Elterjedt vélekedés a mai államkudarcokat az európai gyarmatosítás számlájára írni. Más térségekben, mint pl. Ázsiában azonban a hasonló történelmi háttér nem feltétlenül vezetett államkudarcokhoz. Mára az is egyértelművé vált, hogy az egykori anyaországok szerepe még közvetett formában sem meghatározó, például a korábbi várakozások ellenére a volt francia gyarmatok sem bizonyultak immunisnak az államkudarc ellen, holott a gyarmati időkből a többieknél jóval erősebb intézményeket örököltek.

II. EURÓPAI GYARMATOK AFRIKÁBAN

Ázsiától, sőt Észak-Afrikától eltérően az európai hatalmak nem elsősorban az egykori afrikai államok meghódítása révén tettek szert gyarmatokra a trópusi Afrikában. A történelem folyamán létrejött afrikai államok a 19. századra többségében már szétestek, vagy éppen a gyarmatosítók hadjáratai számolták fel őket. Ez azt a benyomást erősítette az európai gyarmatosítókban, hogy Afrika „történelem nélküli kontinens" volt a gyarmatosítást megelőzően, az államiság a fehér ember ajándékaként érkezett. Ma is sokan tekintenek az afrikai gyarmati államokra mint egyfajta „kulturális projekt" termékére, ami a gyakorlatban az európai közigazgatási technikák, ismeretek és rutinok transzferét jelentette a gyarmatosító hegemóniájának biztosítása érdekében (Kössler és Melber, 1996: 79-80). A gyarmati államot a gyarmatosítók olyan társadalmi közegbe ültették át, amely teljes mértékben különbözött a származási helyén jellemző (Európa) feltételektől. Ezt az ellentmondást a gyarmati népek infantilizálásának útján próbálták meg feloldani. Az igazságszolgáltatás kiépülésétől kezdve féloldalas maradt,[3] s a hatalmi ágak szétválasztása még papíron sem valósult meg. A politikai kultúra alappillérei a diktatórikus elnyomás, a meghunyászkodás és a hatalomhoz való alkalmazkodás, a vertikális struktúrák hiánya és a horizontális struktúrák túltengése maradtak.

Az egykorvolt afrikai államok és az államiságot nem ismerő régiók sorsa egy valamiben közös volt. Területeik beletagolódtak az újonnan létrehozott európai birtokokba – a helyi viszonyok függvényében – mint védnökségek, vagy mint közvetlenül bekebelezett, európai irányítás alatt álló területek. Az új határokat a 19. századi Afrika esetében az európai hatalmak fővárosaiban húzták, azok kizárólag az egymással rivalizáló gyarmatosítók közötti erőviszonyokat tükrözték. Ilyenformán sem történelmi előzményei, sem etnikai szempontjai nem voltak e határok meghúzásának. Az európai gyarmatosítók az afrikai birtokokért folytatott versenyfutásban el akarták kerülni az egymás közötti fegyveres konfliktusokat. Ezért igyekeztek nemzetközi jogilag szabályozni a területszerzést. Olyan esetekben, ahol többen is aspiráltak egy-egy területre, a gyorsaság döntötte el a hovatartozás kérdését.

Az afrikai államhatárok meghúzása az európai hatalmak részéről alapvetően két, egymást követő szakaszból állt. Az első lépés a riválisokkal történő megállapodás volt. Ez még csupán „diplomáciai határ" volt, amit a terepen kellett kijelölni. Csak ezután lehetett végleges határokról beszélni. E két szakaszt néha évek, néha akár évtizedek is elválaszthatták egymástól. Mivel Afrika a diplomáciai egyezkedésekben részt sem vett, nem alanya, csupán tárgya volt az ezt követő megállapodásoknak. Csak az a szerep jutott számára, hogy a tárgyalásokhoz érveket szolgáltasson a helyi törzs- és falufőnökökkel, „királyokkal" aláíratott, gyakorta kétes értékű és tartalmú szerződések révén. Az 1884-1885-ben megrendezett Berlini Kongó Konferencián 13 európai ország és az Egyesült Államok küldöttei határoztak Afrika máig érvényes államhatárairól. Ezen az eseményen egyetlenegy afrikai sem volt jelen. Az elfogadott határozatok között döntő fontosságú volt, hogy az afrikai foglalásokat „tényleges birtokbavételnek" fogadták el. Ez a megállapodás két újítást vezetett be: az aláíró hatalmakkal szembeni értesítési kötelezettséget a jövőbeni foglalásokról, valamint a szóban forgó terület „tényleges és valóságos" birtokbavételének bizonyítási kötelezettségét, amely „a megszerzett jogokat védi, és a békét biztosítja" (Hangula, 1991: 35).

Ez a nemzetközi jogi szabályozás véget vetett az informális birtoklás, a „*paper protectorates*" korábbi gyakorlatának. Ugyancsak új és meghatározó fontosságú volt, hogy az aláírók jogilag egyenrangúnak fogadták el a „gyarmat" és a „védnökség" kategóriákat. Afrika számára ez azzal a hosszú távú következménnyel járt, hogy a különböző időpontokban, különböző feltételekkel és jogállással megszerzett területeket minden további nélkül lehetett egymással összevonva nagyobb egységekbe rendezni. Az európai riválisok az így egységesített jogállású területek határait ezután addig tolhatták ki, ameddig egy másik gyarmatosító „ténylegesen birtokba vett" felségterületébe nem ütköztek. A gyarmatosítás folyamatában a végleges rendezést a „versenyfutás Afrikáért" hozta el, amely a 19-20. század fordulójáig gyökeresen felforgatta az afrikai viszonyokat.[4]

A sebtében megszerzett különböző földrajzi tájakat és az esetek többségében különböző népeket, egymástól eltérő státussal bíró területi-politikai egységeket egységes egésszé kellett szervezni. Így születtek meg az új gyarmati államok az európaiak által megvont új határok között. A határok véglegesítése után elérkezett annak az ideje, hogy a versenyfutás során kötött szerződéseket átültessék a gyakorlatba. Ahogy például a nagy múltú királyság, Buganda az Uganda Protektorátus részévé vált, úgy a legtöbb afrikai királyságot is az újonnan létrejött gyarmati közigazgatási egységekbe olvasztották be. Csak néhány olyan hagyományos fekete-afrikai állam volt, amely területi integritását lényegében teljes mértékben megőrizve élte túl a gyarmati korszakot – Kelet-Afrikában Ruanda, Burundi és Zanzibár, Dél-Afrikában Baszutóföld[5] és Szváziföld. Ezekben az országokban az európai gyarmatosítók nem számolták fel az uralkodók hatalmát, hanem együttműködésre kényszerítették őket. Az uralkodók kezében megmaradt hatalom nagy eltéréseket mutatott, néhá-

nyan közülük csupán reprezentatív funkciókat láthattak el, a dél-afrikai uralkodók viszont megtarthatták alattvalóik feletti hatalmuk és jogosítványaik jelentős részét.

Ezek a prekoloniális rendszerek más és más okok miatt öröklődtek át a gyarmati korszakba. Zanzibár különleges megítélés alá esett, a brit konzulok és a brit flotta határozták meg az ügyeket, előbbiek a szigetállam nem hivatalos miniszterelnökeivé váltak anélkül, hogy ez az anyaország adófizetőinek egyetlen fillérjébe belekerült volna. Ruanda és Burundi túlságosan messze voltak a tengerparttól, megközelítésük körülményes volt, ezért a közvetett európai uralom példáivá váltak. A német elképzelések szerint a későbbiekben a rendszernek a közvetlen uralom irányába kellett volna fejlődnie, ám ennek kivitelezésére Németországnak már nem maradt ideje (Curtin, Feierman, Thompson és Vansina, 1995: 413). Baszutóföldön nem alakult ki a ruandaihoz és a burundihoz hasonló, kasztszerű etnikai alapú feudalizmus. Nagy-Britannia geostratégiai megfontolásokból az országot protektorátussá nyilvánította. A király és a főnökök a helyükön maradhattak, a brit főbiztos baszutóföldi tevékenységét csak rezidens útján végezte, mivel két másik protektorátus is fokvárosi hivatalához tartozott. (Davenport, 1979: 105-106.)[6] A gyarmatosítás előtti társadalmi-politikai rendszer azonban sehol sem tudott olyan változatlan formában fennmaradni a kontinensen, mint Észak-Nigériában, a Szokotói Kalifátus britek által elfoglalt részén. Az angolok számára a kalifátus az afrikai civilizáció csúcsát jelentette, olyan modellt, amit egész Nigériára, sőt többi nyugat-afrikai gyarmatukra is ki szerettek volna terjeszteni. A közvetett uralom klasszikus formája alakult itt ki, nagyfokú helyi önállósággal, a hagyományos, helyi igazgatási technikák továbbélése mellett az angol hatás, illetve a nyugatosítás csekély, vagy elenyésző volt (Osaghae, 1998: 2-3).

Az európai felfedezők, misszionáriusok, kereskedők és katonák Afrikába érkezése nyomán a gyarmati adminisztráció kiépülése jelezte a gyarmati állam megszületését. Az adminisztrációt kezükben tartó hivatalnokok a gyarmati társadalom kicsiny, de roppant befolyással bíró rétegét alkották. Az általuk képviselt hatalom és törvény földrajzi kiterjedése egyben a gyarmati Afrika politikai térképe is volt. Az adózás bevezetése, ami a kezdetekben vámok kivetését, a későbbiek folyamán egyre inkább fejadót jelentett, nem kevés szervezőmunkát igényelt. Mivel az adóztatás az afrikai népesség vállára roppant terheket rótt, s így sokhelyütt fegyveres ellenállásba ütközött, a gyarmatosítók helyi rendőri erők megszervezésével válaszoltak erre. Ezáltal teljessé vált a gyarmati államstruktúra, melyet a későbbiekben a telepesek, még később az afrikaiak számára megadott önkormányzat egészített ki. Az egyes gyarmatok között igen nagy különbségek voltak a kormányzat formáit, az európai jogrendszer érvényének kiterjesztését illetően, még az egy anyaországhoz tartozó különböző gyarmatok esetében is, mint például az angolok „közvetlen" és „közvetett" uralma alatt álló területeken. Az előbbiekben a gyarmati kormányzat kiépítése radikális változásokat hozott a prekoloniális korszak viszonyaihoz képest, az utóbbiakban, amennyire lehetett, igyekeztek azokat fenntartani.

Franciaország, Belgium, s a többi európai gyarmatosító általában az anyaországbeli mintákat követve építette ki adminisztrációit, viszonylag csekély helyi eltérésekkel. Ez a különbség még a törzs-, vagy falufőnökök kijelölésének módjában is megmutatkozott. Az adminisztráció kiépülése az afrikai gyarmatokon együtt járt az új gyarmati fővárosok, illetve a kisebb helyi közigazgatási központok létrehozásával.[7] A fővárosoktól eltérően a gyarmati adminisztráció a vidéki területeken igyekezett székhelyeit az etnikai központokban kialakítani. Az első időkben a katonai és a civil igazgatás nem vált még el egymástól, katonailag pedig éppen ezeket a központokat volt érdemes megszállni. A gyarmatok külső határaitól eltérően a belső közigazgatási határokat a gyarmati korszakban gyakran változtatták. (Ez érvényes maradt a függetlenség elnyerése után is.) A közigazgatási határok kialakítása önkényesen történt, általában az adott körzetben rendelkezésre álló hivatalnokok számához igazították, de néhány esetben megtartották a gyarmati előtti időkből örökölt határokat. Aranyparton belül az egykori Asanti Királyság, vagy Ugandában a Buganda, s néhány más kisebb királyság határait nem bolygatták (Christopher, 1984: 54). A világháborúk vagy gazdasági válságok idején számos helyi közigazgatási központ szűnt meg takarékossági okokból, s számuk a 2. világháború utáni fellendülés korában sem gyarapodott már jelentősebben.

III. FÜGGETLEN AFRIKAI ÁLLAMOK

Afrika államainak mai állapotáért sokan a mai napig is hajlamosak az európai gyarmatosítást hibáztatni. Az érvelés szerint az egykorvolt gyarmatok közvetlen előzményei azoknak az államoknak, amelyek a függetlenség elnyerése nyomán születtek. Az ENSZ-nek létrejöttekor mindössze négy afrikai tagállama volt: Dél-Afrika, Egyiptom, Etiópia és Libéria. A Nemzetek Szövetségétől az ENSZ gyámságként átvette a volt német gyarmatokból létrehozott mandátumterületet is. A kontinensen további öt portugál, két spanyol és egy belga gyarmat volt. A fennmaradó hatalmas területen a legnagyobb birtokos Franciaország, valamint Anglia osztoztak. Az afrikai dekolonializáció történelmileg rendkívül gyors lefolyásának elsősorban az afrikai kontinensen kívül keresendő okai voltak. Afrika nemcsak politikai határait, hanem magát az államot is megörökölte a gyarmati múltból. Eltérő gyorsasággal és intenzitással, de minden afrikai országban lezajlott ezen államok apparátusainak afrikanizálása. Ez sehol sem volt egyszerű feladat. Legnagyobb akadályát a képzett afrikaiak hiánya jelentette. A megoldás politikailag egyetlen kivitelezhető módja az új afrikai államok hivatalnoki karának a rendelkezésre álló afrikai munkaerőhöz való hozzáigazítása volt. A megfelelő képzettség nélküli kinevezések kikövezték az útját a pusztán politikai vagy etnikai alapon történő hivatal-osztogatásoknak, amely azután a politikai korrupcióban, az államapparátus diszfunkciójában és a belső etnikai konfliktusokban bosszulta meg magát. Az afrikai nacionalista pártok az államról alkotott előképüket nem a gyarmati közigazgatás féloldalas, a költséghatékony-

ság elvének megfelelően kialakított modelljében keresték, még csak nem is az alapvetően mezőgazdasági társadalmak – amelyek közé Fekete-Afrika országai függetlenségük elnyerésekor (Dél-Afrika kivételével) tartoztak – gyengén kiépített, minimális államában, hanem a 20. század második felének modern nemzetállamaiban. Különösen a szocialista államoknak az állami iparfejlesztés terveihez igazított terebélyes bürokratikus apparátusa volt vonzó számukra. Így a második világháború utáni évtizedeknek Afrika számára kedvező gazdasági klímájában megnövelt államapparátust a függetlenség elnyerése után még tovább duzzasztották. A gazdasági racionalitáshoz ennek már nem volt köze, elsősorban a klientúra-építést szolgálta. Az afrikai államok a függetlenségbe szegényen léptek át (de nem a legszegényebben, hiszen Ázsia, főként Dél-Ázsia akkor még Afrikánál jóval szegényebb volt), az állam erőteljes továbbépítéséhez nem rendelkeztek elegendő belső forrással, külföldi hitelek felvétele vált szükségessé. A kevés meglévő forrást az új államok és az azok elsődleges reprezentációs terepéül szolgáló fővárosok elszívták a vidék elől. A csak kevéssé urbanizált országokban a vidék általában a „tribalizmus" fellegvára volt. Az így keletkezett újabb konfliktusok kezeléséhez az állami erőszakszervezetek megerősítésére volt szükség.

A dekolonizáció révén létrejött államok közös jellemzője volt, hogy (legalábbis kezdetben) befelé erőt mutattak, keményen felléptek a tribalizmus, a regionalizmus, s minden partikuláris, centrifugális hatást kiváltó erő ellen. A külvilággal, elsősorban volt gyarmattartóikkal szemben viszont gyengének bizonyultak, érdekeik érvényesítésével nem sok sikerrel próbálkoztak. „Belső" felpuhulásuk, amit sokan a kudarcba fulladt modernizációs kísérletekkel hoznak összefüggésbe, sőt egész állami struktúrák ideiglenes, vagy tartós leépülése, ahogyan az Szomáliában, Libériában, Sierra Leonéban, Elefántcsontparton, a Közép-afrikai Köztársaságban, Ruandában, Burundiban, Szudánban, vagy Mobutu alatt Zaire-ben, s később a két Kabila alatt a Kongói Demokratikus Köztársaságban végbement, csak az utóbbi egy-két évtized fejleménye.

Az Afrikai Egységszervezet Chartája az összes afrikai állam egyenlő szuverenitásának elvét, az egyes országok belügyeibe való beavatkozás tilalmát, s a tagállamok területi integritásának és szuverenitásának tiszteletben tartását mondta ki (Ströber, 1983: 36). Az afrikai állam- és kormányfők 1964 júliusában, Kairóban tartott csúcstalálkozóján az afrikai Egységszervezet 16. számú határozatában az aláírók elkötelezték magukat a függetlenség kivívásának pillanatában egymás között fennálló határok megváltoztathatatlansága mellett. Ez annak a felismerése volt, hogy a mindenekelőtt etnikailag igazságtalan határok megváltoztatása olyan láncreakciót váltana ki, ami vérbe boríthatná az egész kontinenst és elterelné a figyelmet és az energiákat az Afrika előtt álló egyéb súlyos problémákról. E határozat 1993-ig, Eritrea függetlenné válásáig változatlan formában maradt érvényben. Akkor az etióp-eritreai megállapodással a két ország konfliktusát nem sikerült feloldani, többéves határháborút vívtak egymással – ám egészen addig az egyes afrikai ország-

gok közötti határkonfliktusok sem az ENSZ, sem az egyes nagyhatalmak beavatkozását nem igényelték. Határvitái Fekete-Afrikában több más országnak is voltak, azonban Földünk más régióitól eltérően e határkonfliktusok Afrikában nem vezettek sem a gyenge állami struktúrák, sem az érintett országokon belüli politikai kohézió megerősödéséhez. A szakadár mozgalmak szinte teljes hiánya lényegében az egyetlen terület, amelyen Afrika pozitív egyenleggel bír a többi kontinenssel való összehasonlításban (Englebert és Hummel, 2005: 399; Fage és Tordoff, 2004: 418).

A függetlenséget a szubszaharai régióban először elnyert Ghána vezetőjének, Kwame Nkrumahnak meggyőződése volt, hogy az egykori gyarmatok nem lesznek képesek gazdaságilag függetlenedni a volt anyaországoktól, s a neokolonializmus ellenszerét a pánafrikanizmusban, a jövőt pedig ennek megfelelően az afrikai országok önkéntes, mindenki számára előnyös föderációjában látta. Ám a megosztottság már 1961-ben tartóssá vált. Az akkor már független afrikai országok újsütetű vezetői csak abban értettek egyet, hogy „valamilyen egységre" szüksége van Afrikának, az egység tartalmáról és formájáról megoszlottak a vélemények. A Ghána, illetve Nkrumah által vezetett ún. „Casablanca-csoport" a politikai unió elsődlegességére, a másik, az ún. „Monrovia-csoport" a gazdasági együttműködést erősítő összefogásokra helyezte a hangsúlyt. 1963-ra, az Afrikai Egységszervezet megalapításának évére a Monrovia-csoport álláspontja győzedelmeskedett. Egyesek Afrika balkanizációját emlegették, ám akkor erre nem sokan figyeltek. Zimbabwe 1979-es függetlenné válásával lezárult folyamat véget vetett a kontinensen az európai gyarmati befolyásnak (Fage és Tordoff, 2004: 416-417). Ezzel azonban az afrooptimizmus kora is véget ért.

IV. A FEJLŐDÉS VÁLSÁGA – AZ ÁLLAMOK VÁLSÁGA

Egészen a közelmúltig Afrika gyorsan gyarapodó népességének nagyobbik hányada még olyan kis, földművelő vagy pásztorkodó közösségekben élt, amelyek a közvetlen, személyes kapcsolatokra épültek, íratlan szabályokkal, s az egyéneket a kölcsönös függőségnek az élet minden aspektusát meghatározó szálai kötötték össze (Tönnies, 2005: 146). A hagyományos közösségekkel szemben a társadalmak a törvények és más formális szabályok által meghatározott nagy, jórészt urbanizált közösségek hálózatát jelentik, formalizáltabb és személytelenebb emberi kapcsolatokkal, ahol az egyes ember nagyobb szabadsággal dönthet saját sorsáról (Fukuyama, 1999: 55). Nagy hagyománya van ennek alapján a szociológiában az egyes társadalmakat vagy a „tradicionális" vagy a „modern" jelzővel illetni. A mai Afrika esetében azonban mindkét fogalomra szükségünk van, noha az afrikai vezető-garnitúra az elmúlt évtizedekben igyekezett – még az anyagi alapok hiányában is – modern társadalmakat teremteni az egykori gyarmatokon. Az európai normák szerint a család, a közösség, a régió, a nemzetállam és a kontinens képezték az egyén identitástudatának lépcsőfokait. Ennek megfelelően Afrikában a lokális és regionális identitások-

ból a nemzeti identitás megteremtését kívánták elérni, a nacionalizmus segítségével. Ennek politikai ideálja a nemzet és az ezt megjelenítő struktúra, a nemzetállam. Saroktétele: a nemzetnek szüksége van saját államára, az államnak pedig saját nemzetére. Ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazása azonban még ott sem ment könnyen, ahol megszületett. Európán kívül ugyanez a folyamat később kezdődött, hosszabb ideig tartott, összetettebb formákat öltött, és eredménye sem volt mindig egyértelmű. Walter Rathenau már 1920-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a gyarmatosított népeknek csak abban az esetben van esélyük a gyarmati uralom lerázására, ha önmagukat állami keretekbe szervezik, mert kizárólag így válhatnak a nemzetközi jogban releváns tényezővé (Kössler, 1994: 118). A jóslat helyesnek bizonyult, alternatívák ezzel szemben fel sem merültek. A modern állam fogalmát és lényegét sok szerző a továbbiakban is konzekvensen európai találmányként fogta fel. Egy kortárs történész szavaival: „az afrikaiaknak […] a mai napig nehéz megérteniük, mi is járhatott az európaiak fejében, mikor kitalálták az államot" (Ansprenger, 2000: 319).

Az államteremtés kényszere egyben a nemzetteremtés kényszerét is jelentette, azzal a céllal, hogy a gyarmati világ behozza lemaradását Európa kizárólagos érvényűnek felfogott modelljével szemben. E folyamat révén ugyanakkor megmaradtak nemzetek állam nélkül, és államok nemzet nélkül. Fekete-Afrikát általában ez utóbbi kategóriába szokták besorolni, mivel államai – kevés kivétellel – olyan mesterséges képződmények, amelyek még azokban az Afrikában ritka esetekben sem felelnek meg minden további nélkül a nemzetállamiság kritériumának, amikor az állam homogén etnikai alapra épült (mint pl. Szomália, Madagaszkár, Lesotho és Szváziföld).[8] Fekete-Afrika minden más állama a multietnikai állam kategóriájába sorolható, ahol a különböző etnikumok egymáshoz viszonyított aránya, száma és a hatalomhoz való viszonya országonként más és más képet mutat, akárcsak a nemzeti integráció felé tett lépéseik eredményessége.

Az államot erősítő törekvésnek voltak betudhatóak a történelmi elődöknek tekintett államok, államképződmények, vagy „protoállamok" neveinek a függetlenné váló afrikai országok elnevezéseiben történő megjelenítései. A gyarmatosítás ellen fellépő afrikai nacionalizmus azonban az esetek többségében nem tudott évszázados történelmi folytonosságra hivatkozni, így ezek az antikolonialista mozgalmak éppen azok között a határok között kívánták létrehozni a maguk nemzeti integrációját, amelyeket oly sokszor ostoroztak mint mesterséges, az afrikaiak megkérdezése nélkül meghúzott és Afrikától idegen határokat. A függetlenné vált afrikai országok alkotmányai is éppen ezeket a mesterséges határokat rögzítették. A „nemzetállami" ideológiák hordozói formálisan Fekete-Afrikában is azok az 1920-as évektől kezdve sorra alakult politikai pártok, amelyek az antikolonializmus kezdetben pánafrikai, majd a második világháború után mindinkább „nemzeti" irányzatát képviselték. Több szerző is felhívta a figyelmet az afrikai „blokkolt demokráciákra", rámutatva a „konfliktusképes csoportok", azaz a magától az államtól, a patrónusi- vagy klientúra-rendszertől független középrétegek hiányára. Az egyes

országok irányítása valójában nem az uralkodó pártok, hanem sokkal inkább a „stratégiai csoportot" alkotó ún. „államosztály" néhány vezető politikusának, hivatalnokának, katonatisztjeinek és a gazdaságot ellenőrző személyek szűk körének a privilégiuma. Ehhez az államosztályhoz az 1990-es években a 15 milliós Elefántcsontparton mindössze 500 főt, a 13 milliós Kamerunban ezer főt, a Mobutu-rezsim bukása előtti Zaire-ban a 40 milliós lakosságból mindössze 2-3 ezer főt számítottak egyes kutatók (Schubert és Tetzlaff, 1998: 435). Ezzel magyarázható, hogy a hatalom átörökíthető e szűk körön belül. Még a kontinensen a közelmúltig oly gyakori katonai puccsok is elsősorban ezen elitek belső átrendeződésének a megnyilvánulásai voltak. Csak kevés fekete-afrikai ország – mint Nigéria, Dél-Afrika, Kenya vagy Zimbabwe – rendelkeztek a képességgel az uralkodó elitekkel szembeni demokratikus alternatívák felkínálására. A bevett gyakorlat az ellenzék vezetőinek kooptálása az államosztályba, vagy másik végletként etnikai, regionális, vagy vallási alapon történő megosztásukkal a soraik gyengítése, esetleg a kényszeremigráció vagy a fizikai megsemmisítés eszközeivel teljes kikapcsolásuk a politikai életből.

Mára egyértelmű, hogy az állam immár tartós válságban van Afrikában. A kontinens a globalizáció legnagyobb vesztese, s ez párosul Afrika régről öröklött strukturális gyengeségeivel, amelyek között említhetjük a hiányzó tulajdoni jogokat, a jövedelmek lefölözését az állami elitek részéről, a politikai instabilitást, az „informális értékmintákat" stb. A „fejlesztő állam" 1960-as, 1970-es években még oly divatos, s legtöbbször az afrikai szocializmust még a nyugati orientációjú országokban is zászlajára tűző koncepció látványos csődje, valamint a külső körülmények drasztikus rosszabbodása miatt a kontinens országaiban az állami szolgáltatások hatékonyságukat vesztették, akadozni kezdtek, majd sokhelyütt lényegében meg is szűntek, az infrastruktúra leépült. Némileg sarkosan fogalmazva, az 1970-es évek végére az egyetlen Botswana kivételével a fekete-afrikai államok megszűntek szolgáltatni polgáraik számára (Dowden, 2004: 141-142). A külvilág felé gyenge, de belül magukat erősnek mutatni kívánó államok identitásválságba kerültek. A külső támogatásnak a hidegháborús szembenállás hozadékaként jelentkező csökkenésével, illetve teljes elmaradásával párhuzamosan sok országban felszínre törtek az addig elfojtott etnikai, vallási, s egyéb konfliktusok. A nemzeti himnusz, a zászló stb. által megtestesített nemzeti kohézió meggyengült. Az európai mintára, de az európaitól gyökeresen eltérő módon, felülről irányítottan megteremteni kívánt nemzetállamiság, mint fejlődési modell zátonyra futott (Herbst, 2000: 99-103). Az egyén csak a saját szűkebb közösségében számíthatott valamelyest az általa nyújtott és kapott szolgáltatások egyensúlyára.

Ennek okai összetettek, szerepet játszanak benne az etnikai konfliktusok, a gazdasági elmaradottság konzerválódása és nem utolsósorban a nemzetállamok szerepének leértékelődése, sőt megkérdőjeleződése a globalizáció következményeként. A posztkolonialista afrikai államok kevés kivétellel képtelenek voltak a részben saját maguk által gerjesztett várakozásoknak megfelelni. A gazdasági növekedés

elmaradása, az elszegényedés és az abból fakadó további súlyos társadalmi problémák felerősödése Afrikában gyakorta vezetett nem csupán az államot vezető elitcsoport, hanem magának az államnak a legitimációs válságához, vagy legalábbis az állam struktúráinak „felpuhulásához". Általános következménye a nem-etnikai nemzeti identitások válsága lett. Az állami intézmények sajátos társadalmi vákuumban működnek. Ilyen értelemben a „törzsi tudat" egy olyan rendszer kifejezési formája lett, amely a népesség túlnyomó többségét kizárja a hatalom gyakorlásából, ahol virágzik az „etnikai korrupció", amely a klientúra-építést törzsi, etnikai hovatartozás alapján hajtja végre, s ahol az állammal szembeni fellépés szinte egyetlen járható útja az erőszak maradt. Így a legtöbb országban a tribalizmus az állammal szembeni alternatívát jelent, menekülési lehetőséget, vagy ennél még gyakrabban az etnikailag (ön)meghatározott érdekcsoportok küzdelmét egymással a központi államapparátus feletti ellenőrzés megszerzéséért.[9] A kiútkeresés eredményessége egyben az afrikai államok jövőbeni sorsát is befolyásolja. Nyilvánvaló, hogy ez nem csupán az Afrikán belüli folyamatok által determinált. A globalizáció egyéb következményei mellett kiemelendő a segélypolitika befolyása a folyamatokra. A kontinens kapja már ma is a nemzetközi segélyek felét, s részaránya a jövőben még tovább növekszik majd. Sok afrikai ország költségvetésének meghatározó részét adják ezek az összegek, az egész kontinensre vetítve napjainkra már elérték a 10 százalékos küszöböt. (Birdsall, 2007: 575). A segélyezésben fontos szerepet játszó NGO-k közül számosan az elburjánzott állami korrupció miatt a helyi civil társadalmak megszervezésébe kezdtek, s ez tovább gyengíti az államok kikezdett autoritását. Az állami, államközi donorok inkább a kapacitás-építés útját járják, az államot először funkcióiban megerősíteni, a későbbiekben pedig a káros jelenségektől megszabadítani szándékozva. Ami mindkét törekvésben közös, az a képzett munkaerő elszívása az államapparátusokból a segélyszervezetek helyi és központi irodáiba.

Az afrikai államkudarcok megelőzése és a stabilitás helyreállítása parancsoló szükséglet Afrika és az egész világ biztonsága szempontjából. Az 1980-as, 1990-es években a kontinensre erőltetett Strukturális Alkalmazkodási Program éppen az ellenkező irányba terelte a folyamatokat. A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank az előírt liberalizáció és a várt adóbevétel-növekedés elmaradása miatt, ha lehet, még tovább gyengítette az egyes afrikai államok belső pozícióit, sőt az „államtalanítás" jelszavával azokon a területeken is visszavonulásra került sor – egészségügy, oktatás, egyéb alapszolgáltatások –, amelyek éppen hogy az állami szerepvállalás erősítését kívánták.[10] A „puha állam" a világbanki program révén még kevésbé vált alkalmassá saját törvényeinek betartatására. Az eredmény a még korruptabb, „vad" piacgazdaság, amelyet az afrikai államok szabályozni nem, csupán adminisztratív úton megcsapolni képesek. Ennek a jelenségnek a leírására vezette be az afrikai államok „kriminalizálódásának" fogalmát a bordeaux-i afrikanista iskola (Bayart, Ellis és Hibou, 1997: 7-9). Az erőforrások nyakló nélküli kiaknázásában az államoknak ekkorra komoly vetélytársa is akadt a hadurak személyében. A Strukturális

Alkalmazkodási Program közvetve őket is Afrika nyakára ültette, bár célkitűzései között éppen a korrupt, az erőforrásokra rátelepedő rendszerek elleni harc szerepelr hangsúlyosan. A kleptokratikus rezsimek megmaradtak, ám egy pozitív hozadéka mégis volt a programnak: Afrika politikai térképéről gyakorlatilag eltűntek a katonai diktatúrák. A függetlenség első 40 éve alatt Afrikában minden országra átlagosan két katonai puccs jutott, az országok között nagy eltérésekkel.[11] Az egypártrendszerek és a katonai diktatúrák eltűnése megteremtette a külvilág hathatósabb segítségnyújtásához az előfeltételeket. Ám ez önmagában nem bizonyult elégségesnek. Az új, teljesítőképes intézmények kiépítése végett mindeddig nem történnek kézzelfogható, eredményre vezető intézkedések.

Az államkudarcoknak betudhatóan a hidegháború lezárulásával az addig is bőven érkező hadieszközök egyre újabb, illegális csatornákon találtak utat maguknak Afrikába. Az államok erőszak-monopóliumát a „nem-állami erőszakszereplők", a klánok, bandák, hadurak dekoncentrált erőszak-monopóliuma váltotta fel. Nem a kormányzati hatalom és ezzel együtt a lakosságról való gondoskodás volt a céljuk, hanem éppen ellenkezőleg, az összes erre alkalmas struktúra szétverése. Az erőszak, illetve a háború „államtalanítása" szomorú következménnyel járt. Elmosódtak a bűnözés és a háborúskodás, a bűnszervezetek és a gerillamozgalmak közötti határok. A „*low tech*" háborúkban, ahol akár többen harcoltak bozótvágó késsel, mint lőfegyverrel, az áldozatok száma a civil lakosság körében tízszeresen haladta meg a katonákét (Allen, 1999: 367). Az 1994-es ruandai genocídium mindössze száz napja alatt közel egymillió ember veszítette életét, az ország minden tizedik lakosa. Ez volt a 2. világháború óta az emberiség történetének legnagyobb mészárlása. Ugandától Sierra Leonéig gyerekkatonák százezreit képezték ki az ölésre és az erőszakra, majd küldték őket harci bevetésekre, a civil lakosság terrorizálására. Előfordult tömeges kézlevágás, egyéb csonkolás, pusztán azért, hogy az érintettek ne tudjanak a szavazásokon részt venni (Kandeh, 1999: 254-55, Paragi, 2005: 94.)

A kontinensen futótűzként terjedő „alacsony intenzitású konfliktusok", az általuk kiváltott menekülthullámok, a határokon átcsapó harcok a szomszédos, sőt távolabbi országokban is humanitárius katasztrófát okoztak. Az egészségügyi rendszerek összeomlása, ezen belül a védőoltások elmaradása egész régiókra kihatottak, s hozzájárultak ahhoz, hogy mára a várható élettartam Afrikában tíz évvel rövidebb, mint 1980-ban. Az államkudarc globális biztonságot veszélyeztető szerepe mellett (nemzetközi terrorizmus), a Nagy-tavak vidékén az 1990-es évek végétől kibontakozó, fél tucat országot érintő háború bebizonyította, hogy képes teljes régiók békéjét aláásni. Alig egy évtized leforgása alatt 4-5 millió ember halálát okozta csupán ez a konfliktus, a nemzetközi média egyre lanyhuló figyelme mellett.

A világ Afrika agóniáját sokáig tétlenül szemlélte. A New York-i terrortámadás változtatta csak meg alapvetően ezt a hozzáállást, mivel az általános káosz a kontinensen a terrorizmusnak melegágya lehet. A terroristák mellett a nemzetközi kábítószer-kereskedelem, az embercsempészet is felfedezte magának a háborús viszo-

nyokban rejlő lehetőségeket. A hadurak minden, területükön fellelhető erőforrást a fegyverutánpótlás, s egyéb illegális tevékenységek szolgálatába állítottak, hozzájárulva így a kontinens kincseinek kirablásához. A „konfliktus-" vagy „véres" gyémántok Nyugat-és Közép-Afrika számos polgárháborúját finanszírozták, másutt az illegális fakitermelésnek, kakaócsempészésnek, stb. jutott ilyen szerep (Meredith, 2005: 572-573). Ahol végképp semmi sem volt, mint Szudánban, vagy Szomáliában, ott a harcoló felek a nemzetközi segélyek megcsapolásából tartották fenn magukat.

V. ÖSSZEGZÉS

Afrika tartós alulfejlettségének oka a korrupcióban, a politikai válságokban, az afrikai országok közötti konfliktusokban, az etnikai összeütközésekben és polgárháborúkban rejlik. A korábbi relatív lemaradást megfejelte az abszolút lecsúszás, az 1980-as, 1990-es évekre egyértelművé vált szinte minden fontos mutató terén a visszaesés. A jövőben is elsősorban Afrika lesz az a térség, ahol a szegénység, az egészségtelen életkörülmények állandósulni fognak, így még hosszú ideig Afrika marad a globalizáció fő vesztese. A fejlődés kudarca egyben az afrikai államok kudarca is, mindössze néhány ország kivételével. Nem véletlen, hogy a kontinensen jelentkezett először az „államkudarc", a nem működő állam, amely egész régiókat döntött anarchiába, kiszolgáltatva a lakosságot a megfékezhetetlen erőszaknak és a kilátástalanságnak. Szomália, Ruanda, Libéria, a Kongói Demokratikus Köztársaság, Szudán s még sok más afrikai ország példája mutatja, hogyan tudja destabilizálni a válság a szomszédos országokat is. A részeire hullott társadalom könnyen a nemzetközi terrorizmus hátországává válhat. A gyenge államok saját területüket sem képesek ellenőrzésük alatt tartani, a technika modern vívmányait használó, a határokon keresztül szabadon mozgó kis csoportokkal szembeni fellépés pedig regionális, sőt kontinentális méretű együttműködést és ellenőrzést követelne meg. A terrorizmussal egyenlő veszélyt jelent az Afrikából induló migrációs nyomás, főként az Európai Unió országaira. A helyzet stabilizálódása az afrikai krízis-régiókban rövid távon csak erősíteni fogja ezt a nyomást. Az államnélküliséget, illetve az államok gyengeségét a nemzetközi bűnözés is felfedezte magának, a kábítószer kereskedelemtől az illegális fakitermelésig. E bűnözői csoportok a terrorizmus potenciális szövetségesei. A globalizáció a globális járványok veszélyét is megnövelte, az immunizáció visszaszorulása már leküzdöttnek vélt betegségek újbóli elterjedését segítheti, az ellenőrizetlenség új járványok kitöréséhez vezethet. Az afrikai államkudarcok által gerjesztett globális biztonságpolitikai kihívásokra a nemzetközi közösség a segélyek növelésével igyekszik válaszolni. Korunk jelszava, a kapacitásépítés azonban sok egyéb ellentmondása mellett képtelen az utóbbi évtizedek alapvető dilemmáját feloldani. Ez pedig a kudarcos államok támogatása kalkuláltan alacsony hatásfokkal vagy megkerülésük a még nem, vagy csak csíráiban létező civil társadalmak megteremtésével az államok ellensúlyaként. Mindkét opció

roppant nagy kockázatot rejt magában. Felismerve a káosz eluralkodásának veszélyeit, az afrikai politikusok maguk próbáltak a változások élére állni. Az EU mintájára 2002-ben megalakult Afrikai Unió (AU) a hagyományokkal szakítva deklarálta a belügyekbe való beavatkozás szükségességét a belső konfliktusok esetében. Az azóta elmúlt több mint fél évtized tapasztalatai azonban a legnagyobb jóindulattal is csupán vegyesnek mondhatóak. A legfontosabb felismerés mégis az, hogy a helyi, civil társadalom fejlesztése, valamint a kontinentális, vagy nagyrégiós összefogás erősítése mellett az egyes államok megerősítése, s ahol kell, ott újbóli talpra állítása megkerülhetetlen feladat a kibontakozás szempontjából. Csak ennek sikere hozhat pozitív változást. Az utóbbi években közhellyé vált a kontinens „új stratégiai jelentősége" (Mills, 2004: 157) nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy Afrika sikeresen felzárkózzon, s ne az államkudarcok kontinense legyen, s még véletlenül se a Mentan által vizionált „Hobbes-i dzsungel" váljon belőle, ahol „a transznacionális terrorizmus menedéket és utánpótlást talál magának". (Mentan, 2004: 201).

JEGYZETEK

[1] A Strukturális Alkalmazkodási Program a következő általános előírásokat tartalmazta: az alapvető élelmiszerek és szolgáltatások ártámogatásának megszüntetését, költségvetési szigorítást a kiadások csökkentésén keresztül, a „nem-termelő" kiadások (egészségügy, oktatás, ártámogatások, stb.) drasztikus csökkentését, a nemzeti deviza leértékelését, magas kamatokat, melyek vonzzák a külföldi tőke beáramlást, export-orientált mezőgazdasági termelést, a devizabevételek növelését (erdőirtások, stb.), a helyi, önellátó mezőgazdasági termelés csökkentését, a belső piacok megnyitását, a vámok eltörlését, általában gazdasági liberalizációt, pl. a tőkemozgások felszabadítását és a deviza átutalási-engedélyezési eljárások eltörlését, alapvető adópolitikai változásokat, melyek tovább növelték az egyenlőtlenségeket, például a forgalmi típusú adók bevezetésével, a tőkejövedelmek megadóztatásának csökkentésével, továbbá az állami vállalatok privatizációját, az állami szerepvállalás radikális csökkentését a versenyszférában és azon kívül is.

[2] Bates megfogalmazásában: „…Africa oversupplies state failure."

[3] Például a „bennszülött ügyeket" a gyarmati állam meghagyta a szokásjog alapján álló tradicionális helyi elitek kezében.

[4] Az európaiak által birtokolt területek másfél évtized alatt a kontinens összterületének 10 százalékáról annak több mint 90 százalékára nőttek.

[5] A mai Lesotho.

[6] Az afrikai uralkodók Lesothóban, Szváziföldön és a harmadik dél-afrikai angol protektorátusban, Becsuánaföldön is lényegesen nagyobb befolyást és hatalmat tudtak megőrizni maguknak, mint mások bárhol másutt a kontinensen; ezek a dinasztiák átvészelték a gyarmati korszakot és, a megváltozott körülményekhez igazodva, a függetlenség elnyerése után immár alkotmányos keretek között uralkodtak tovább.

[7] Minden gyarmatosító hatalom igyekezett a saját európai fővárosának utánzatát megteremteni.

[8] Különösen Szomália jó példa arra, hogy Afrika egyetlen irredenta nemzetén belül az egymással rivalizáló klánok hogyan képesek a szó szoros értelmében felrobbantani saját álla-

mukat, bandaháborúba züllesztve az országot, ahol a központi hatalom feltámasztására csak nemzetközi beavatkozás teremthet esélyt.

[9] Kérdéses, hogy az állami hatalom birtokában létre lehet-e hozni nemzeteket „felülről", vagy a tribalizmusnak titulált etnikai identitás fogja a jövő alapját képezni Afrikában. Az első a mai politikai határok keretein belüli tömeges nyelvi, kulturális integrációt, asszimilációt feltételez, a második a jelenlegi identitások megőrzését, s a politikai határokon átnyúló közösségek, a „közösségek Afrikájának" létrejöttét.

[10] Ez éppen ellentétes volt a meghirdetett célokkal, ám az államapparátus, elsősorban az erőszakszervezetek leépítésére sehol nem került sor, annál inkább történtek leépítések a sokkal kisebb ellenállásra képes szektorok alkalmazottai körében. A következmény: drasztikusan csökkentek a beiskolázási ráták, növekedett a gyermekhalandóság, kezelhetetlen problémává vált az AIDS, stb.

[11] Szenegálban, Kenyában, Zambiában és még sok más államban soha nem került sor pucscsokra, de például Nigériában 1966 és 1993 között kilenc alkalommal ragadták meg a katonák a hatalmat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Allen, Chris (1999): Warfare, Endemic Violence and State Collapse in Africa. In: Review of African Political Economy, 1999. szeptember, 26:81, 367–384.

Ansprenger, Franz (2000): Wie unsere Zukunft entstand. Von der Erfindung des Staates zur internationalen Politik – ein kritischer Leitfaden. Schwalbach/Taunus: Wochenschau Verlag.

Bates, Robert H.: Political Insecurity and State Failure in Contemporary Africa. Center for International Development at Harvard University (CID) Working Paper No. 115. January 2005.

Bayart, Jean-François és Ellis, Stephen,; Hibou, Béatrice (1997): La criminalisation de l'État en Afrique. Bruxelles: Éditions Complexe.

Birdsall, Nancy (2007): Do No Harm: Aid, Weak Institutions and the Missing Middle in Africa. In: Development Policy Review, 2007, 25 (5): 575–598.

Christopher, A. J. (1984): Colonial Africa. London: Croom Helm.

Curtin, Philip – Feierman, Steven – Thompson, Leonard – Vansina, Jan (1995): African History: From Earliest Times to Independence. 2d ed. New York and London: Longman.

Davenport, Thomas R.(1979): South Africa. A Modern History. London: Macmillan.

Dowden, Richard (2004): The state of the African state. In: New Economy Journal, 2004. ősz, 11:3, 138–143.

Englebert, Pierre és Hummel, Rebecca (2005): Let's stick together: Understanding Africa's secessionist deficit. In: African Affairs, 2005. július, 104:416, 399–427.

Fage, J. D.; Tordoff, William (2004): Afrika története. Budapest: Osiris Kiadó.

Foreign Policy, 2005: The Failed States Index 2009. http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/06/22/the_2009_failed_states_index

Fukuyama, Francis (1999): The Great Disruption. Human Nature and Reconstruction of Social Order. In: The Atlantic Monthly. 1999. május, 283:5, 55–79.

Hangula, Lazarus (1991): Die Grenzziehungen in den afrrikanischen Kolonien Englands, Deutschlands und Portugals im Zeitalter des Imperialismus. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

Herbst, Jeffrey (1996-97): Responding to State Failure in Africa. In: International Security, 1996-97 tél, 21: 3, 120–144.

Herbst, Jeffrey (1998): The Structural Adjustment of Politics in Africa. In: Peter Lewis: Africa: Dilemmas of Development and Change. Boulder, Westview Press.

Herbst, Jeffrey (2000): States and Power in Africa Compaarative Lessons in Authority and Control. Princeton: Princeton University Press.

Jackson Robert H.; Rosberg, Carl G. (1982): Why Africa's Weak States Persist: The Empirical and the Juridical in Statehood, In: World Politics, 1982. október, 35:1, 1–24.

Johnson, R. W. (2004): South Africa: The First Man, the Last Nation. London: Weidenfeld & Nicolson.

Kandeh, Jimmy D (1999): Ransoming the State: Elite Origins of Subaltern Terror in Sierra Leone. In: Review of African Political Economy, 1999. szeptember, 26:81, 349–366.

Kössler, Reinhart(1994): Postkoloniale Staaten. Elemente eines Bezugrahmens. Schriften des deutschen Übersee-Instituts. Nummer 25, Hamburg: Verlag Deutsches Übersee-Institut.

Kössler, Reinhart és Melber, Henning(1996): The Concept of Civil Society and the Process of Nation-Building in African States. In: Internationale Politik und Gesellschaft, Frankfurt, 1996: 1, 69–80.

Mazrui, Ali, A. (1995): Blood of experience: the failed state and political collapse in Africa. In: World Policy Journal, 1995. tavasz, 12:1, 28–34.

Meredith, Martin (2005): The State of Africa. A History of Fifty Years of Independence. London: Simon & Schuster.

Medard, J.F. (1991): Etats d'Afrique Noire: Formations, Mecanismes et Crise. Paris: Karthala.

Mentan, Tatah (2004): Dilemmas of Weak States: Africa and transnational terrorism in the twenty-first century. Aldershot, Ashgate.

Migdal, Joel S. (2001): State in Society: Studying how states and societies transform and constitute one another. Cambridge: Cambridge University Press.

Mills, Greg (2004): Africa's New Strategic Significance. The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology. In: The Washington Quarterly , Vol. 27. No. 4. Autumn 2004. 157–169.

Osaghae, Eghosa E. (1998): Crippled Giant: Nigeria since Independence. London: Hurst.

Paragi, Beáta (2005): A libériai és a sierra leone-i (polgár)háborúk háttere és összefüggései. In: Külügyi Szemle. 2005. tavasz-nyár. 4: 1-2, 89–100.

Rotberg, Robert I., (2003): State Failure and State Weakness in a Time of Terror. Washington, DC: Brookings Institution Press.

Schubert, Günter,; Tetzlaff, Rainer (1998): Blokierte Demokratien in der dritten Welt. Opladen: Verlag Deutsches Übersee-Institut.

Ströber, Horst (1983): Organisation der Afrikanischen Einheit (OAU). Resolutionen und Erklärungen 1963-1981. Berlin: Staatsverlag.

Tönnies, Ferdinand (2005): Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie. Berlin: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

A Kongói Demokratikus Köztársaság feldarabol(ód)ásának félelme

Szabó Loránd

Afrika „előkelő” helyezéseket mondhat magáénak az úgynevezett „kudarcos államok”[1] (*failed states*) listáján, amelyet a washingtoni *The Fund for Peace* „agytrösztje” és a részben Samuel P. Huntington által alapított *Foreign Policy* folyóirat együttműködésben készít 2005 óta. Az első tízben hét afrikai államot sorol fel a tavalyi évre vonatkozó „rangsorában”, és a hatodik helyen magát a Kongói Demokratikus Köztársaságot is megtaláljuk.[2] Idén a tavalyi listához képest Kongó helyzetét valamivel rosszabbnak értékelték: immár az ötödik helyen találjuk.[3] Viszont ha megvizsgáljuk az eredményeit 2005 óta, akkor azt mondhatjuk, hogy némileg javult a helyzete más államokéhoz képest, mivel 2005-ben és 2006-ban még a második helyet mondhatta magáénak, azóta viszont az első tíz ország közepén ingadozik.[4] A *The Fund for Peace* kutatóintézet az éves értékelés során tizenkét mutatót vesz figyelembe, melyek mindegyikére a veszélyesség mértékének megfelelően maximum 10 pontot adnak, s e pontszámok összesítésével alakul ki az országok rangsora. Az indikátorok között társadalmi, gazdasági, és jelentős arányban politikai mutatók szerepelnek.[5]

Noha több más szervezet is készít hasonló felmérést, egyiken sem szerepel túl fényesen ez a jelentős földrajzi kiterjedésű, nem túl sűrűn lakott, viszont természeti kincsekkel kimagasló mértékben ellátott ország.[6] Nem meglepő, hogy számosan voltak és vannak, akik úgy gondolják, a terület egyes részei jobb kezekben lennének – például az övékben. A részleges vagy teljes felosztás, vagy feldarabolódás gondolata jelentős múltra tekint vissza. Az alábbi írás igyekszik több ilyen kísérletet is megvilágítani, illetve számba veszi azokat a fenyegetéseket és esélylatolgatásokat, melyek a terület szuverenitásának megszűntével szóba jöhető új területi elrendezést vetettek fel a múltban vagy akár napjainkban is.

A közel két és fél millió négyzetkilométer területű afrikai ország területi egységét Kongó Szabad Állam néven egy kis európai állam uralkodója, II. Lipót belga király[7] hozta létre nem kevés diplomáciai és üzleti lelemény, valamint legalább ugyanekkora szerencse révén 1885-re, a berlini konferenciával párhuzamosan titokban zajló kétoldalú tárgyalásain.[8]

E tárgyalások során a korabeli hatalmak sorra elismerték a belga uralkodó által vezetett Kongói Nemzetközi Társaságot (*Association Internationale du Congo*)

mint a térség fölött szuverén hatalmat gyakorló szervezetet. Már ekkor kénytelen volt a király a teljes Kongó-medence birtokba vételére vonatkozó elképzeléseiből engedni, mivel az elismerés fejében egy kisebb sávot a Kongó folyó jobb partja mentén a franciáknak kellett adnia, melyből a későbbi Francia Kongó gyarmat alakult ki, a bal parton pedig a portugál Angola ellenőrizte a folyó torkolatát. Kongó Szabad Állam, illetve a későbbi Belga Kongó területének pontos határait a szomszédos francia, angol, portugál és német gyarmati területekkel a térség folyamatosan zajló pontos geográfiai feltérképezése és a hatalmakkal való egyeztetések során fokozatosan jelölték ki, 1885-től 1933-ig.[9]

A diplomáciai elismerés után következett egy újabb nehéz feladat az új állam szuverén és teljhatalmú ura számára: „államszerűvé" kellett alakítania a jogilag már annak tekintett birtokot. Ez a terület tényleges – katonai – meghódítását, egységes gazdasági működtetését, közigazgatási és igazságügyi rendszerének kiépülését jelentette.[10] A hatékony gazdasági működtetés érdekében a király hatalmas vidékeket adott koncesszióba belga, amerikai, angol stb. holdingoknak. A hármas feladat véghezvitele jóformán eltartott Kongó Szabad Állam létezésének végéig, 1908-ig, amikor is a századfordulón kiteljesedő humanitárius botrány miatt végül a belga parlament döntött arról, hogy a királytól állami kézbe veszi át a területet, s a továbbiakban gyarmatként, Belga Kongó néven létezett tovább a terület.

A második marokkói konfliktus (1911) után Franciaország kénytelen volt a németeknek „kárpótlásként" Francia Kongó egy részét átadni, és ez a nagyjából a Sangha és Lobaye folyók mentén kialakított folyosó Kamerun felől egyenesen Tanganyika felé mutatott, csak éppen Belga Kongó ékelődött közbe. 1911–12-ben a sajtóban emiatt olyan spekulációk jelentek meg, hogy az angolok és a németek esetleg felosztják egymás között Közép-Afrikát.[11]

Közvetlenül az első világháborút megelőző években titkon óvatos enyhülési tapogatózás folyt a Berlinbe akkreditált francia nagykövet, Jules Cambon részéről, mivel úgy vélte, a németek önként soha nem adják vissza Elzász-Lotaringiát, Franciaország viszont csak gyarmati téren képes expanzív törekvéseit megvalósítani. 1914 tavaszán magánjellegű megbeszélést folytatott Gottlieb von Jagow német külügyminiszterrel, aki Közép-Afrika fölött közös angol–francia–német felügyeletet javasolt, így szerinte ezzel a háború veszélye is évekre elhárulna.[12] Miután Cambon felvetette, hogy ebbe a legnagyobb terület tulajdonosát, Belgiumot is be kellene vonni, Jagow közölte, hogy mindezt Belgium rovására tennék, mivel az Európában jelenleg zajló átalakulás során a kis államok sorsa az eltűnés vagy a nagyokhoz igazodás, s csak a nagyok elég erősek ahhoz, hogy gyarmatosítsanak. A tárgyalásokról a franciák bizalmasan beszámoltak a belgáknak, akik ezt a titkos felosztási szándékot később a Szürke Könyvben nyilvánosságra hozták.[13]

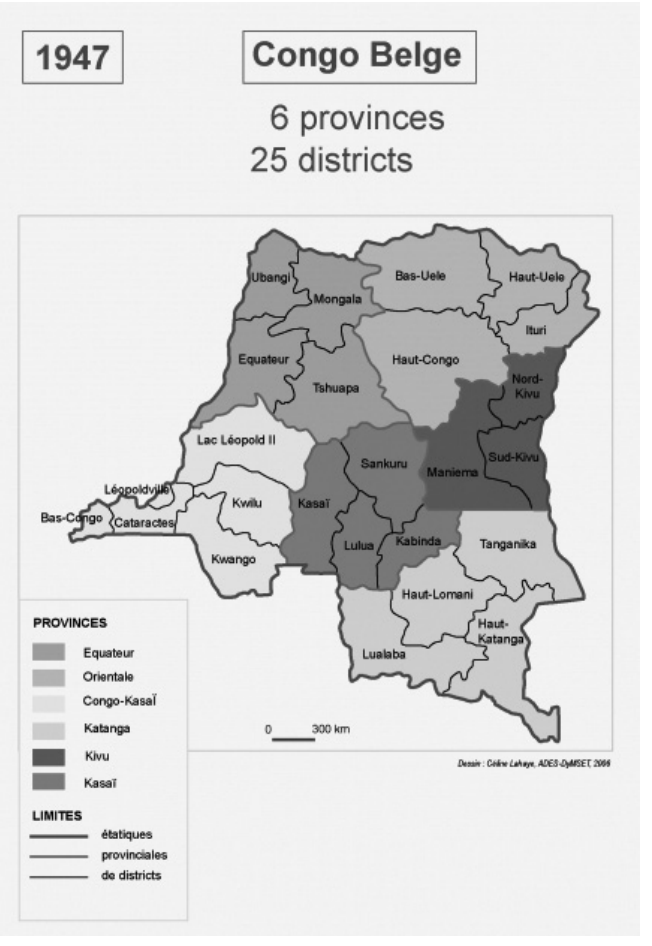
Az első világháború során, 1916-ban Belgium ígéretet kapott a britektől és franciáktól arra nézve, hogy biztosítják Belga Kongó integritását, s ehhez az oroszok is csatlakoztak. A háború során azonban a belgák „étvágya" megnőtt, s egyrészt 1915-től az atlanti kijáratukat szerették volna kiszélesíteni a Kongó két partján

a portugálok rovására (a jobb parton Cabindával és a bal partot a Noquitól az óceánig húzódó résszel), másrészt a németek ellen elért 1916-os taborai sikerük után már a két kis német területre, Ruandára és Urundira is szemet vetettek. Ugyanakkor a brit Munkáspárt 1917 végén felvetette Közép-Afrika nemzetköziesítésének gondolatát, de 1918 elejére elállt tőle, és a franciák sem támogatták a gondolatot.[14] Végül, bár eredetileg a britek maguknak óhajtották ezt a szerepet, 1922-ben Belgiumot bízta meg a Népszövetség, hogy B típusú mandátumterületként igazgassa Ruanda–Urundit. Miután a belga parlament ezt 1924-ben jóváhagyta, a következő lépésben, 1925 nyarán – jogi önállóságát fenntartva – közigazgatásilag Belga Kongóhoz csatolta az egykori német gyarmatpárost egy alkormányzó felügyelete alatt.[15]

A két világháború között Belga Kongó főként déli, katangai térsége – ahol viszonylag jelentősebb európai kolónia is létesült – gazdag ásványkincsei (réz, ón, arany, gyémánt, cink stb.) révén egyre inkább a vele szomszédos sterling-övezethez kötődött, hiszen kivitelének közel háromnegyede a Brit Birodalomba irányult.[16] Ez még inkább fokozódott, amikor a japánok 1941 végén bekapcsolódtak a második világháborúba, és a távol-keleti brit, holland és francia gyarmatokat elfoglalva megfosztották a nyugati szövetségeseket az ottani jelentős hadiipari nyersanyagoktól (kaucsuk, réz, ón, cink, pálmaolaj). Emiatt Belga Kongó stratégiailag felértékelődött, és még inkább a brit és az amerikai hadi utánpótlást segítette. Ez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a gyarmat ipara fellendüljön, és a helybéliek tömegeit alkalmazzák, ami a már a két világháború között elindult urbanizációt is gyorsította. A nagy területen az elégtelen földi közlekedési infrastruktúra hiányait enyhítette, hogy a belga légitársaság, a SABENA a háború kitörésekor légiflottáját ide menekítette. Ezt felhasználva és számos új leszállópályát és helyi repülőteret kiépítve, alternatívát kínált a nehézkes belföldi szárazföldi és vízi közlekedésnek.[17]

A még 1941-ben Churchill és Roosevelt által aláírt atlanti charta a gyarmati népek számára szabadon választott kormányzatot irányzott elő, azonban a jaltai konferencián Churchill ezen kicsit módosított, s ez került bele az ENSZ 1946-os alapító okiratába, a 73. cikkelybe, mely szerint csupán elő kell segíteni, hogy a gyarmati népek képesek legyenek magukat igazgatni.

A két világháború között azonban Belga Kongóban is kiformálódott egy igen szűk helyi értelmiségi réteg (az *évolués*), mely különböző módon, de a függetlenségre törekedett, s a jelentős ipari munkásság is eltanulta az európaiaktól a sztrájkot. Miközben a belgák az európai, „civilizált" életre igyekeztek átszoktatni a kongóiakat, közben megjelent az etnikai tényező is, mivel már a két világháború közötti időtől kezdve sorban születtek „törzsinek" nevezett (részben nagyobb vidékekről származókat tömörítő) önsegélyező és érdekvédelmi egyesületek, melyek megerősödését a gyarmatosítók is segítették azáltal, hogy érveket szolgáltattak egységükhöz megfelelően „igazított" történeti és nyelvészeti „tények" révén. Az ötvenes évekre így Kongó nagyvárosaiban mintegy tucatnyi nagyobb „törzs" alakult ki,[18] melyek közül egyesek jellegzetesen inkább Kongó egyik vagy másik vidékén voltak jelen.[19]

Az ötvenes években Afrika-szerte kibontakozó dekolonizációs folyamatban a belgák is kénytelenek voltak megadni 1960 nyarán gyarmatuknak a függetlenséget, és hasonlóan a második világháború után sorban függetlenedő afrikai és ázsiai területekhez, a Latin-Amerikában már a XIX. században alkalmazott nemzetközi jogelvet, az *uti possidetis* elvét fogadták el,[20] melynek értelmében az új állam területi határai azonosak maradtak a volt gyarmatéval. A függetlenség megadásakor úgy vélték, hogy egy konzervatívabb, nacionalista kongói kormány révén a továbbiakban is fenntarthatják majd gazdasági befolyásukat a terület fölött.

Azonban a kongói csoportok között a vetélkedés nem a belgáknak tetszően alakult, ráadásul a fővárosban a fekete közkatonaság fellázadt. A belgák ekkor a fegyveres beavatkozás mellett döntöttek, amire válaszul a független Kongói Demokratikus Köztársaság miniszterelnöke, Patrice Lumumba az ENSZ, majd a szovjetek segítségét kérte. Az országban 1960–1965 között polgárháborús állapot alakult ki, melynek során a belgákon kívül a világszervezet is az eddigi megfigyelőből ope-

ratív katonai szereplővé lépett elő, hatalmas katonai kontingenst állomásoztatva az országban. Rajtuk kívül az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió is igyekezett a maga hidegháborús pecsenyéjét sütögetni a kongói dzsungel „tábortüzénél".[21] A Monrovia-csoport országai (Kongó-Brazzaville, Libéria, Etiópia) a nyugatbarát csoportokat támogatták, míg a Casablanca-csoport tagjai (Marokkó, Egyiptom, Ghána, Guinea) Lumumbát és szövetségeseit, s az el nem kötelezettek bandungi csoportja is mögöttük sorakozott fel. Már a függetlenség 1960-as kikiáltásakor jelentkezett Kongó két fontos bányavidékének elszakadási törekvése.

Az első a „rézövezethez" tartozó Katanga volt, ahol az ország többi vidékéhez képest jelentős számban élő fehér telepes és a nagyhatalmú bányavállalat, az UMHK támogatta a föderalista Moïse Csombe elszakadási törekvését, s az itteni fekete-afrikai lakosság is részben átvette a fehérektől az elitista szemléletmódot. Ezen a vidéken volt a legnagyobb katonai bázis (Kamina) és az ország teljes légiereje. A déli szomszéd Rhodesiák és Nyaszaföld Föderációjának elnöke, Sir Roy Welensky szintén az elszakadás mellett volt, mivel szívesen látta volna a brit telepesekkel együtt egy fehérek uralta államba egyesülni a „rézövezet" bányavidékeit. Mivel a belgák érezték, hogy az egész országot már nem fogják tudni megtartani, így titokban ők is azt támogatták, hogy legalább a legértékesebb vidék maradjon európai befolyás alatt. Az ENSZ BT azonban az elszakadást „jogellenes szecesz-

szionista tevékenységnek" minősítette,[22] s a külföldről kapott támogatás és zsoldosok ellenére végül a katangai kísérlet 1963 elején elbukott. 1967-ben a Mobutu által végrehajtott véres tisztogatás elől Katangából számos volt katangai csendőr és luba katona menekült át Angolába, s ott előbb a portugál titkosrendőrség szolgálatába álltak, majd Agostinho Neto MPLA nevű szervezetéhez csatlakoztak a függetlenségért való küzdelemben, cserébe azért, hogy a cél elérése után majd ők kapnak segítséget. Jonas Savimbi UNITA-ját sikerült is a fegyveres harchoz szükséges jövedelmet biztosító gyémántban gazdag régiótól távol tartaniuk. A magukat Kongói Nemzeti Felszabadítási Frontnak (FLNC) nevező, gazdag harci tapasztalatokkal rendelkező kongóiak felvették a betűszóból[23] képzett Tigrisek elnevezést.

A második régió a gyémántban gazdag Dél-Kasaï (Sud-Kasaï) volt, ahol pedig a Minière de la BCK nevű bányaipari konglomerátum állt a szintén föderalista Albert Kalonji vezette luba szakadárok mögé. Ez a törekvés még gyorsabban kifulladt, mint a katangai, 1962 szeptemberében. Mindkét régió vezére Spanyolországba távozott, s onnan 1964-ben tértek vissza, hogy szerepet vállaljanak a központi kormányban.

Lumumba letartóztatása után, 1960 decemberében, Antoine Gizengával az élen még egy belső ellenállási körzet jelent meg Stanleyville (ma Kisangani) központtal, a Kongói Szabad Köztársaság, melyet a nyugati körök nem támogattak. Gizengát végül 1962 elején letartóztatták. A szeparatista/lázadó csoportok tagjai közül sokan menekültek át a szomszédos országok területére, s onnan – nemegyszer a szomszédos kormányok támogatásával – ismételt gerillaakciókat indítottak, így 1964 őszén létrehozták Stanleyville-ben Christophe Gbenyével az élén a Kongói Népköztársaságot, amelyet azonban külföldi zsoldosok segítségével a központi kormány két hónap alatt felszámolt. Ebből a régióból menekült el Gbenye egyik társa, a későbbi elnök, Laurent-Désiré Kabila is Tanzániába.

Közben a második világháború után, 1946-tól az ENSZ által továbbra is belga gyámság alá helyezett Ruanda-Urundi is elnyerte 1962 nyarán a függetlenséget, Burundi és Ruanda néven váltak önálló államokká.[24] A két túlnépesedett területről több mint félmillióan vándoroltak ki a szomszédos volt angol gyarmatokra és Kongóba is.[25]

Az unitarista Binza-csoport,[26] melynek a hadsereg parancsnoka, Joseph-Désiré Mobutu lassan az élére küzdötte magát, fokozatosan eltávolította a hatalomból a lumumbistákat, és felszámolta (külföldi segítséggel) a szeparatista törekvéseket. Végül Mobutu 1965-ben puccsal az ország élére állt, és egyszemélyi diktatúrája kiépítésével párhuzamosan nekilátott egy furcsa, kitalált, a gyarmati idők előtti identitás visszaállításának/kialakításának, melyhez az ország nevét 1971 októberében átkeresztelte Zaire-ra, s ő maga is megszabadult európai keresztneveitől.

1975-ben a katangai Tigrisek érintkezésbe léptek a kelet-afrikai emigrációban lévőkkel a közös visszatérés érdekében, és noha 1977-ben Brazzaville-ben Neto Mobutuval megegyezett, hogy véget vetnek a konfliktusnak, Neto azt is megígérte a katangaiaknak, hogy segít a Zaire-ba való visszatérésben, amelyhez szovjet fegyverszállítmányt biztosított.

1977 márciusában Nathanaël Mbumba kétezer katangai Tigrissel megtámadta a FAZ (a zaire-i hadsereg) Dél-Shabában (korábban és ma megint Katanga) állomásozó erőit. Ezzel kitört az első shabai háború, melynek során a Tigrisek több sikert is elértek, már Kolwezi ostromához készültek, de utánpótlásuk hiányos volt, s a megrettent Mobutut II. Hasszán francia légi deszanttal átdobott marokkói csapatai segítették ki, majd két hónappal később véget vetettek az ország visszafoglalási kísérletének. A visszavonulókkal sok újabb luba tartott Angolába, a későbbi megtorlástól félve.

1978 májusában Zambia felől újra támadtak a Tigrisek háromezer fővel, kirobbantva a második shabai háborút. Körbevették újra Kolwezit, és a diadalittas egységeknek, valamint a népharagnak nem tudtak parancsolni, és kisebb mészárlás kezdődött, amely részben az ott lévő európaiakat is célozta. Ennek híre ment, és a franciák, akik már az előző háborúban is jelen voltak tanácsadóikkal, rábírták Belgiumot, hogy közösen menekítsék ki az európaiakat egy humanitárius kommandós akció keretében. Francia idegenlégiós és belga ejtőernyős egységek visszafoglalták a területet, ahonnan a Tigrisek jelentős hadizsákmánnyal vonultak vissza. A franciák és a belgák kimenekítették az európaiakat egy héttel a katangaiak támadása után.[27]

Mobutu a két támadás miatt jelentős tisztogatást hajtott végre az ország inkompetens és korrupt hadseregében. A támadásokat kivédeni képtelen állami hadsereg jól tükrözte az ország fokozatos tönkremenetelét, amelyben a nyolcvanas évek végére szinte mindent ellopott Mobutu és a szarkasztikusan kleptokráciának nevezett elit. Az országban a hidegháború vége azt jelentette, hogy a diktátort a Nyugat már nem támogatta, a tönkrement ország nem számíthatott sem katonai, sem gazdasági segítségre, és a rosszul fizetett erőszakszervezetek többször fosztogattak, mészárlásokat hajtottak végre a kilencvenes évek első felében.

Az 1994-es ruandai népirtások által elindított tömeges menekülthullám végképp megbolygatta Zaire keleti határvidékét, ahol több szomszédos állam kormányzata ellen küzdő szervezet talált menedékre vagy azért, mert Mobutu megtűrte őket, vagy azért, mert a demoralizált FAZ nem volt képes, vagy nem is akarta a határokon kívül tartani őket. A ruandai konfliktus menekültjei miatt az ENSZ ismét megjelent az országban.

Ebben a helyzetben bukkant fel újra az egykori szakadár forradalmár Laurent-Désiré Kabila és a katangai Tigrisek, akiket a szomszédos Ruanda és Uganda támogattak. A ruandai népirtás következményei által leginkább érintett keleti régióból, Kivuból indult ki 1996-ban egy felkelő mozgalom, az AFDL. Ez meglepetésre – a viszonylag jól ellátott, harci tapasztalatokkal bőven rendelkező hadseregekkel rendelkező szomszéd államokkal a háta mögött – sorozatos győzelmeket aratott a szétfelhulló FAZ egységei ellen, és Kabilával az élen végül 1997 májusában bevonult Kinshasába is. Ott Kabila első intézkedései egyikeként visszakeresztelte az országot a függetlenségkor kapott névre, így lett ismét Kongói Demokratikus Köztársaság.[28]

Nem sokkal ez előtt, amikor a Mobutu-rezsim végnapjait élte, állítólag az Egyesült Államokban 1994–1997 között már felvázolták Zaire lehetséges feldaraboló(d)ását öt új államra: Kivu–Maniéma, Kasaï, Katanga, Egyenlítő és Keleti Tartomány (Équateur, Province Orientale), Bandundu (Kinshasa és Alsó-Kongó [Bas-Congo]).[29] Steven Metz az USA hadseregének Stratégiai Tanulmányok Intézete számára készített egy hosszabb tanulmányt, amelyben Zaire lehetséges szétesését is számításba vette, noha az egység megőrzését tartotta kívánatosnak. Azonban azon az alapon, hogy egyes régiók már 1996-ban sem álltak a központi kormány ellenőrzése alatt, ő is a következő lehetséges elszakadókat említette: Kivu, Kelet-Kasaï (Kasaï Oriental), Shaba (Katanga).[30]

Nem véletlen, hogy ezek a térségek – egyesek szerint „mikroállamok" – vetődtek fel, ugyanis ezek közül különösen a Metz által felsoroltak az úgynevezett „hasznos Kongó" gyűrűjének alkotóelemei. Azaz természeti erőforrásokban különösen gazdag vidékek, melyek már a XIX–XX. század fordulójától a gyarmati időben is külön bányaipari vagy kis túlzással „multinacionális" konglomerátumok ellenőrzése alatt álltak, s a gyarmatosítás utolsó évtizedeire kialakuló szociokulturális tereknek megfelelő „törzsi" (etnoregionális) felosztást tükrözik.[31] Mindemellett azt is meg kell említeni, hogy az ország határai mentén elhelyezkedő régióiban számos

olyan etnikum él, amelyeknek van „folytatásuk" vagy hozzájuk közeli, rokon csoport a szomszédban, akár több országban is.[32]

A Kabila által vezetett országnak nem volt ideje arra, hogy szétesőben lévő államiságát megpróbálja egységbe kovácsolni. Az ugandai elnök, Yoweri Museveni kijelentette, hogy Kongó csak egy terület a térképen, nem pedig egy ország.[33] A hatalmi vákuumot kihasználva 1998 nyarán kitört Afrika első „világháborúja" [34], amelynek során a marakodó szomszédok szeptember 7–8-án megtartották az „afrikai Jaltát" is Victoria Fallsban: a Kongói Demokratikus Köztársaságot (KDK) biztonsági zónákra, azaz befolyási övezetekre osztották fel. Az ország nyugati és déli felében a megmaradt kormány jóváhagyásával Angola, Zimbabwe és Namíbia fért hozzá az ország erőforrásaihoz büntetlenül, míg északon és keleten Uganda, Ruanda és Burundi az általuk támogatott lázadó csoportok révén. Ahogyan ekkor fogalmaztak az *International Crisis Group* elemzésének készítői: „*A területi szuverenitás gyakran csupán látszat Afrikában, de a Kongói Demokratikus Köztársaság esetében ez tisztán a képzelet szüleménye* [volt]."[35]

A takaréklángon izzó háború során 2001-ben Kabilát meggyilkolták, és fia lépett örökébe. A menet közben a háborúzó országok és az általuk támogatott kongói belföldi frakciók között zajló béketárgyalások 2002-re vezettek kompromisszumos eredményre, megkezdődött a külföldi csapatok kivonása, és 2003 tavaszán megszavaztak egy új, ideiglenes alkotmányt, melyet végül 2005 decemberében az első demokratikus választáson elfogadott a választók nagy többsége. A 2006-os elnökválasztáson pedig az elhunyt elnök fiát, az ideiglenes államfőt, Joseph Kabilát erősítették meg hatalmában, de már szoros küzdelemben legfőbb riválisa, az egyik hadúr, Jean-Pierre Bemba ellenében.

A háború 2003-as hivatalos lezárulta ellenére mind a mai napig folytatódik az etnikai villongás, az öldöklés, a nemi erőszak, sorozatosak a határincidensek, és folyik az illegális kereskedelem és csempészet tiltott és legális termékekkel egyaránt. Az ország korábban is fennálló infrastrukturális és kommunikációs hiányosságait csak még katasztrofálisabbá tette a háború, mely becslések szerint is legalább hárommillió halálos áldozattal járt. A szomszéd államokkal és a belső lázadókkal is többször került sor konferenciákra, megállapodásokra az elmúlt évek során, de a feszültség érezhetően nem enyhült a térségben.

A szomszédos országok közül szinte állandó a konfliktus Ruandával, amely egyrészt a korábbi ruandai vezető népirtó hutukból álló FDLR és az *Interahamwe* erőit próbálja megsemmisíteni fegyveres ereje bevetésével Kongó területén (közben 2008-ig támogatták a Nkunda-féle tuszi CNDP-t), ugyanakkor folyamatosan felvetődik a túlnépesedett ország számára nagyobb élettér biztosítása, melynek Kivu lehetne a „természetes" megoldása, melyet Nagy-Ruanda, illetve még korábban a hutuk Hima Birodalom vagy *Hutuland* néven emlegettek.[36] Egyben Kivu pufferzóna lehetne a ruandai tuszi vezetés számára, ha sikerülne onnan végleg „kifüstölnie" a hutu erőket.

Uganda, amelynek szintén a saját kormánya elleni lázadó erők (pl. a Kongóban toborzó és fosztogató LRA) féken tartása a célja,[37] alapvetően a térség stabilitására törekszik (ezért is váltogatta partnereit).[38] Ebben azért zavaró tényező, hogy 2006-ban a közös határt jelentő Albert-tó alatt olajat találtak, s ennek hasznából mindkét ország szeretne részesedni, és mindez 2007 nyarán kisebb konfliktushoz is vezetett.

Angola keveredett szintén határvitába 2007 februárjában Kwango (Bandundu) tartományban, mivel ott Angola egyoldalúan, a „geológiai folytonosság jogára" hivatkozva egy gyémántban gazdag területen mintegy tucat falut magához csatolt,[39] de végül közös bizottságot alakítottak a helyzet rendezésére.

Ami a keleti régió állandó konfliktusát illeti, a 2009-es év elején sorra érkeztek a külföldi javaslatok a területi kérdések újragondolásáról. A francia köztársasági elnök, Nicolas Sarkozy egy korábbi elképzelésre hasonlító ötletet vetett fel január 16-án a diplomáciai testületnek tartott újévi köszöntőjében, mellyel azonban Kongóban nagy vihart kavart: a kongói lapok balkanizációt emlegettek, illetve pl. Korzika autonómiájának hiányát vetették a szemére. Az elképzelés Herman J. Cohen egykori Afrika-ügyi miniszter-helyettestől (1989–1993) származik, aki 2008 végén az afrikai Nagy Tavak vidéke (Tóvidék) országainak (KDK, Ruanda, Burundi, Uganda, Tanzánia, Kenya) gazdasági együttműködését javasolta a stabil béke érdekében: közös piacot, melynek révén Ruanda vámmentesen jutna hozzá Kongó ásványkincseihez. Ruanda a közép-afrikai térség kereskedelmi központjaként működne, a kongói kincsek rajta keresztül jutnának el a kelet-afrikai kikötőkbe, de a kongói kormánynak ezért illetéket vagy adót kellene fizetnie.[40] Ez a már részben működő Kelet-afrikai Közösségre építhet,[41] amely Kongó kivételével mindegyik felsorolt országot magában foglalja.

Sarkozy – miután Franciaország ismét beszélő viszonyban van Ruandával – továbbment a puszta gazdasági együttműködésnél, és az *uti possidetis juris* XIX. század vége óta megingathatatlannak tűnő elvének érvényességét kezdte el feszegetni, áttételesen Kivu autonómiájának felvetésével, mivel a Tóvidék térségében felosztást emlegetett. A kicsi, de túlnépesedett Ruanda és a hatalmas, erőforrásokban gazdag Kongói Demokratikus Köztársaság kapcsán ugyanis strukturális változtatás szükségét emlegette 2009 elején a *Le Monde* január 18-i számában közölt beszédében.[42] Ezen túlmenően a javarészt frankofon Közép-afrikai Államok Gazdasági Közösségét (*Communauté Économique des États de l'Afrique Centrale*, CEEAC) bevinné a tóvidéki bányászati övezetbe, miközben az USA inkább a Tóvidék Országainak Gazdasági Közösségét (*Communauté Économique des Pays des Grands Lacs*, CEPGL) támogatná, melyről az (Afrikai) Tóvidék Nemzetközi Konferenciájával (*Conférence Internationale de la Région des Grands Lacs*, CIRGL) egyetemben azonban mintha a francia köztársasági elnök nem vett volna tudomást, holott azok már közös térséget jelentenek Kongó és Ruanda számára.

2009 februárjában Museveni ugandai elnök, miközben csapatai éppen Kongóban harcoltak az ellene lázadó LRA ellen, ismertette a „kongói Dél-Szudán"-ter-

vét, melynek értelmében Kivu és a Keleti Tartomány (Province Orientale) föderációját támogatná, mi több, függetlenségüket – Kinshasa beleegyezése esetén. Ez a KDK-t az Albert-tavi olajbevételektől is elvágná, és a térség további ásványkincseiből is még inkább Uganda és Kenya húzhatna hasznot.[43] A keleti lázadókkal március 24-én megkötött Ihussi-egyezmény kapcsán pedig Észak-Kivu (Nord-Kivu) kettéosztásának javaslata merült föl – elvileg etnikai okokból – egy Nagy Észak (Grand Nord, Benivel és Butembóval) és egy Nagy Dél (Grand Sud, Rutshuruval, Masisivel és Walikaléval) egységekre. Azonban itt is kibújik a szög a zsákból: a déli rész az ásványokban gazdagabb, ahol régebbi vagy új ruandai bevándorlók (tuszik és hutuk) élnek zömmel a hunduk mellett, míg az északi részen többségében az összetartó nandék.[44]

Jeffrey Herbst és Greg Mills szintén a Kongói Demokratikus Köztársaság nemzetállami létét kérdőjelezik meg 2009-es tavaszi cikkükben,[45] mely számos tényezőt felsorol (hiányzó közlekedési összeköttetés a részei között, a kormány hatalma a fővároson túl nemigen terjed ki máshova, nincs a nemzeti egységet erősítő közös kultúra, sem nyelv), amelyek miatt szerintük nincs szuverén hatalom, mely a teljes országot uralná. Nincs működő országos egészségügy. Az írás azt mégis kénytelen elismerni, hogy a lázadások, a különböző érdekcsoportok és a külföldi fosztogatók

ellenére létezik valamiféle kongói identitástudat – ha mégoly felszínesen is („*mely a francia nyelvre, a zenére és a közös alávetettség történetére alapul*"). Nem említik a szerzők azt sem, milyen magas számban járultak az urnákhoz a választók a 2005-ös népszavazáson és a 2006-os választásokon, ami a „kongóiságuk" (*congolité*) erőteljes megnyilvánulása a nyilvánvaló békevágyon kívül. Szintén felveti a két szerző, hogy Katanga inkább kötődik a Dél-afrikai Köztársasághoz, illetve a déli anglofon országokhoz – közlekedésileg is –, mint a fővároshoz, a zambiaiak magukban országuk tizedik tartományának is nevezik. A környező országok ugyan elméletben elismerik az ország határait, azonban számtalan esetben úgy hatoltak át rajtuk csapataikkal, mintha nem is léteznének.

A hosszú évek óta az országban állomásozó közel húszezres ENSZ-kontingens képtelen bármilyen komolyabb sikert felmutatni. Hasonlóan a KDK katonaságához (FARDC), mely szintén képtelen bármilyen nagyobb szabású akcióra. Az FARDC toldozott-foltozott, mivel az egykori zaire-i hadsereg egységeihez hozzácsapták a Kabila vezette lázadó AFDL már eleve teljesen heterogén erőit, ezután a Kabila Kongója ellen lázadó, majd fokozatosan az 1998–2003-as háború után magukat megadó kisebb-nagyobb csoportok tucatjait. Ám e csoportok integrációja még ma sem valósult meg: többen az elmúlt évek során hol ki-, hol beléptek a központi seregbe, pillanatnyi érdekeiknek megfelelően.

A biztonsági szektor reformja során – melynek részét képezi a sereg elemeinek „egybegyúrása" (*brassage*) – még azt sem sikerült elérni, hogy a központilag kiutalt bérek jelentős része ne tűnjön el a feljebbvalók zsebében – a lakosság rovására történő fosztogatással „megoldott fizetés-kiegészítésre" kényszerítve ezzel az állam hadseregének egységeit. A szerzők ezért merészen azt javasolják, hogy a nemzetközi közösség tagjai (kormányok, szervezetek) az állam egységének megőrzése helyett a fejlesztésre és a rendteremtésre helyezzék a hangsúlyt, s ennek során ne a központi kormánnyal, hanem az egyes területeken tényleges hatalmi tényezőként létező kormányzókkal, hadurakkal, hagyományos („törzsi") vezetőkkel kössenek egyezségeket.

Joseph Kabila központi kormánya a nemzetközi gazdasági válság következtében újabb nehézséggel volt kénytelen szembenézni: a nyersanyagok iránti csökkenő kereslettel és az emiatt bekövetkező áreséssel. Ez a nyersanyagok exportjára épülő kongói gazdaságnak azért is fájdalmas, mivel a kínaiakkal 2007-ben kötött kilenc milliárd dolláros hitelszerződést – amelynek ellentételezése nyersanyaggal történik –, kénytelenek voltak a válság miatt lefelé módosítani, hogy a Valutaalap nyugati hitelezőinek megfelelve tőlük is számíthasson az ország további segítségre.[46]

Látható, hogy számosan ásnák meg szívesen a Kongó-medence óriás államának sírját, amely egyelőre csak haldoklik, bár mindezek ellenére még akár fel is gyógyulhat, vagy még hosszan elvegetálhat jelenlegi állapotában. Ugyanis, amint Pierre Englebert és Rebecca Hummel tanulmányukban rávilágítanak, a helyi eliteknek a szuverén állami intézményekre (tartományi kormányra, regionális kormány-

ügynökségekre, főnökségekre, állami vállalatkonglomerátumokra) szükségük van ahhoz, hogy kiteljesítsék hegemóniájukat a helyi lakosság fölött. A szuverén állammal való együttműködés legalizálja a kleptokráciát, s ha a központ gyenge, az csak jó ennek az elitnek. A fenntartott szuverenitás a nemzetközi fejlesztési segélyek és a külföldi közvetlen beruházások áramlását is biztosítja, amely a klientelizmus fenntartását, a klánjellegű kiterjedt „rokonsági" hálózatok javakhoz jutását biztosítja. Ráadásul a szakadár vezetők végül nemegyszer a nemzeti egységkormányok tagjaiként további hatalmi emelkedés haszonélvezői.[47] Mindez csak akkor változhatna, ha a nemzetközi közösség nem ragaszkodna annyira az államok fenntartásához, illetve újjáépítéséhez, amit Herbst és Mills korábban idézett cikke is hangsúlyoz. További lehetőségként Jean-Claude Bruneau szerint pedig az állam etnoföderális modell szerinti átalakítása is szóba jöhet, mivel ennek elemei a mai alkotmányában is felbukkannak, és noha korántsem tökéletesek, de működőképesek az ilyen alapon létező jelenlegi afrikai államok, Nigéria és Etiópia, s az ezt kevésbé egyértelműen alkalmazó Dél-afrikai Köztársaság is.[48]

JEGYZETEK

* *Képek forrása: http://espacepolitique.revues.org/index1296.html*

1 Kifejezetten az afrikai államkudarcokról lásd ebben a kötetben Búr Gábor friss áttekintését, valamint az újabb keletű magyar nyelvű irodalomban egy elektronikus formában hozzáférhető általános tanulmánykötetet Marton Péter szerkesztésében: *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest, 2006. június (E-book: http://www.kulugyiintezet.hu/regi/TLI_KTK_%C3%81llamok%C3%89s%C3%81llamkudarcok.pdf, 2009.09.08.), valamint Marton Péter írását: „Államkudarcok: út a kooperatív fenyegetéscsökkentés felé?" *Külügyi Szemle*, III. évf. 2004/3–4. 132–157. és Friedmann Viktorét: „A konfliktuskezelés új terepei. Az államon belüli konfliktusok regionális, inter- és transznacionális dimenziói." *Kül-Világ*, IV. évf. 2007/3–4. 75–99. (http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2007/0304/friedmann.pdf, 2009.09.14.).

2 *Failed States Index Scores 2008*. The Fund for Peace. http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=292&Itemid=452 (2009.09.13.).

3 *Failed States Index Scores 2009.* The Fund for Peace. http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=391&Itemid=549 (2009.09.13.).

4 *Failed States Index Scores 2005*. The Fund for Peace. http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=103&Itemid=325; *Failed States Index Scores 2006*. The Fund for Peace. http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=104&Itemid=324; *Failed States Index Scores 2007.* The Fund for Peace. http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=229&Itemid=366 (2009.09.13.).

5 A kutatócsoport egy konfliktusértékelő rendszereszközt (*Conflict Assessment System Tool*, CAST) használ, melynek első lépéseként 4 társadalmi, 2 gazdasági és 6 politikai mutatót vesz figyelembe, s ezekből készíti el az államok rangsorát. A társadalmi indikátorok a következők: 1. növekvő demográfiai nyomás; 2. menekültek vagy belföldön maradó menekültek (IDP) tömeges mozgása bonyolult humanitárius veszélyhelyzetet teremt; 3. a

bosszú hagyománya – csoportpanaszokra vagy csoportparanoiára törekvés; 4. krónikus és folyamatos kivándorlás. A gazdaságiak: 5. a társadalmi csoportok egyenlőtlen gazdasági fejlődése; 6. hirtelen és/vagy nagyfokú gazdasági visszaesés/hanyatlás. A politikaiak: 7. az állam kriminalizálódása vagy legitimitásának megszűnése; 8. a közszolgáltatások folyamatos romlása; 9. a jogállamiság felfüggesztése vagy önkényes értelmezése, az emberi jogok megsértésének kiterjedt gyakorlata; 10. a biztonsági szolgálatok úgy tevékenykednek, mint „állam az államban"; 11. a darabokra hullott elit részegységeinek felemelkedése; 12. más államok vagy külső politikai szereplők beavatkozása. Az alkalmazott módszerről *The Failed States Index 2009 FAQ & Methodology* (http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/06/22/2009_failed_states_index_faq_methodology. 2009.09.13.), az indikátorok bővebb kifejtését pedig lásd egyenként http://www.fundforpeace.org/web/content/fsi/fsi_1.htm-től http://www.fundforpeace.org/web/content/fsi/fsi_12.htm-ig. 2009.09.13.).

[6] A legnagyobb európai üzleti lapkiadócsoport, a londoni székhelyű *Euromoney* például évente kétszer publikál egy politikai és gazdasági kockázati listát, és bár azon valamivel kisebb a kockázat mértéke (http://www.euromoney.com/Article/2118027/Country-risk-2009-Full-results.html, 2009.09.14.), mivel a 186 értékelt országból Kongó nincs az utolsó tízben, de még így is a 168. helyen található.

[7] A mozgalmas életű uralkodóról lásd magyar nyelven Búr Gábor: A liberális rabszolgatartó (II. Lipót 1835–1909). In: Szvák Gyula (szerk.), *Koronás portrék*. Kozmosz könyvek, Budapest, 1987. 295–314; valamint Szabó Loránd: II. Lipót két országa – kettős élete? In: Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*, University Press, Pécs, 2000: 569–579.

[8] A berlini konferenciáról és a vele kapcsolatos makacs hiedelmekről lásd Szabó Loránd: Afrika felosztása? Az 1884–1885-ös berlini Kongó-konferencia. In: Csabai Zoltán – Dévényi Anna – Fischer Ferenc – Hahner Péter – Kiss Gergely – Vonyó József (szerk.): *Pécsi történeti katedra. Cathedra historica universitatis quinqueecclesiensis*. PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs, 2008: 419–429.

[9] A határok javát természetesen még a XIX. században kijelölték (1885, 1887, 1893, 1894), néhány pontosításra és kiigazításra azonban már a XX. században került sor (1902–1904, 1906–1908, 1907, 1911, 1912–1913, 1912–1914, 1922, 1927–1933). Részletesen térképen lásd NDAYWEL È NZIEM, Isidore: *Histoire générale du Congo. De l'héritage ancien à la République Démocratique*. De Boeck & Larcier (Duculot), Paris, 1998: Carte 15: Évolution des frontières, a 320. és a 321. oldalak között, valamint Butlin, Robin A.: *Geographies of Empire. European Empires and Colonies c. 1880–1960*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009: 343. Fig. 7.1: Delimitation and demarcation of the boundaries of the Belgian Congo.

[10] Átfogó tanulmány a Kongói Demokratikus Köztársaság területének történetéről az ezredfordulóig Szabó Loránd: Tévhitek és tények a Kongói Demokratikus Köztársaság előtti Kongóról egy történeti áttekintés ürügyén. *Afrika Tanulmányok*, II. évf., 2008/4: 10–19.

[11] Digre, Brian: *Imperialism's New Clothes. The Repartition of Tropical Africa 1914–1919*. Peter Lang, New York, 1990: 105.

[12] Keiger, John: Jules Cambon and Franco–German Detente, 1907–1914. *The Historical Journal*, Vol. 26, No. 3, (Sep. 1983), 641–659: 657. (JSTOR, http://www.jstor.org/stable/2639084; 2009.09.25.).

[13] Text of Congo Note Accusing Von Jagow. Cambon Reported to Belgian Envoy Alleged Suggestion to Disregard Little Powers. *The New York Times*, 7 August 1915: 3. oldal. (http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?_r=1&res=9502EEDE1138E633A25754C0A96E9C946496D6CF; 2009.09.25.).

[14] Digre 1990: 106–117.
[15] Hasquin, Hervé (szerk.): *Dictionnaire d'Histoire de la Belgique. Les hommes, les institutions, les faits, le Congo Belge et le Ruanda-Urundi*. Második, javított és bővített kiadás. Didier Hatier, Namur, 2000: 568.
[16] Ndaywel È Nziem 1998: 444.
[17] Ndaywel È Nziem 1998: 445–447.
[18] Ezek a következők voltak 1958 körül: kongó, jaka, mongó, ngala, lokele, zande, si, kuszu, lubakat, lunda, luba.
[19] Ndaywel È Nziem 1998: 465–468.
[20] Nguyen, Quoc Dinh – Daillier, Patrick – Pellet, Alain – Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998: 236–237.
[21] Kongó-Kinshasa XX. század közepi politikatörténetéről részletesebben magyarul lásd Benkes Mihály István: A kongói válság történeti gyökerei – a mobutizmus politikai hagyatéka. *Kül-Világ*, I. évf. 2004/1: 1–23. http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2004/01/benkes.pdf (2005.04.26.).
[22] Nguyen–Daillier–Pellet–Kovács 1998: 255.
[23] TIGRE (*Troupes d'Infanterie et de Guérilla Révolutionnaires*), azaz Forradalmi Gyalogsági és Gerillacsapatok.
[24] Ruanda és Burundi történetéről bővebben magyarul lásd T. HORVÁTH Attila: Ruanda '94: egy krízis történelmi háttere. *Kül-Világ*, I. évf. 2004/2: 1–29. http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2004/02/thorvath.pdf (2004.04.13.).
[25] Hasquin 2000: 569.
[26] A főváros egyik kerületét hívják így, ahol a tagok rezidenciáikat berendezték.
[27] A második shabai háborúról egy amerikai katonai szakértő szemével ODOM, Thomas P. *Shaba II: The French and Belgian Intervention in Zaire in 1978*. U.S. Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas Combat Studies Institute. 1993. http://www-cgsc.army.mil/carl/resources/csi/odom2/odom2.asp (2007.11.09.).
[28] Zaire, illetve a Kongói Demokratikus Köztársaság utóbbi másfél évtizedének politikatörténetéről részletesebb áttekintést ad Szabó Loránd: Kongói kaleidoszkóp 1998–2008: a hatalmi erőtér változásai. *Külügyi Szemle*, VII. évf., 2008/4: 119–139. (http://www.kulugyiintezet.hu/kszpdf/2008-04/KSZ_2008_04_119_Szabo.pdf; 2009.03.25.).
[29] Ntuda Ebode, Joseph Vincent: La problématique de la partition de la République démocratique du Congo et la reconfiguration de la puissance en Afrique centrale. *Le Potentiel*, le 25 Septembre 2007. http://www.lepotentiel.com/afficher_article.php?id_edition=&id_article=52744 (2009.09.23.).
[30] Metz, Steven: Reform, Conflict, and Security in Zaire. US Army War College, Strategic Studies Institute, June 5, 1996: 28. http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/PUB203.pdf (2009.09.24.).
[31] Bruneau, Jean-Claude: Les nouvelles provinces de la République Démocratique du Congo: construction territotiale et ethnicités. *L'Espace Politique* (En ligne) 7, 2009-1: 1–16: 7. http://espacepolitique.revues.org/pdf/1296 (2009.09.25.).
[32] Például az Alsó-Kongóban (Bas-Congo) élő, ma is befolyásos kongó etnikum jelen van Angolában és a Kongói Köztársaságban is (az első elnök, Joseph Kasavubu tartozott hozzájuk), a Bandunduban élő tekéknek szintén vannak rokonaik a Kongói Köztársaságban és Gabonban is. Egyenlítő (Équateur) tartományból az Ubangi vidékén élők közül vannak olyan népek, melyeknek a Közép-afrikai Köztársaságban vannak rokoni szálaik, és ez a tartomány volt Mobutu származási területe (a ngbandi törzsből jött, melynek számos tagja magas állami és katonai pozícióba emelkedett). Az ifjabb Kabilával rivális Bemba is innen származik, és itt a lingala nyelvet használják közvetítő nyelvként (ahogyan Kinshasában is),

amely a még gyarmati időkben a hadsereg nyelve lett, s emiatt a hatalommal azonosítják országszerte. A Keleti Tartomány (Province Orientale) nagyon sokszínű képet mutat, sok nép dél-szudáni vagy ugandai népcsoportokkal rokon, de az Ituri vidékén a kétezres évek elején a hemák és lenduk közti véres összecsapások a tuszi–hutu konfliktushoz hasonlíthatók, mivel mindkettő a bale néphez tartozik. A közvetítő nyelv a szuahéli. Kivuban is tarka képet kapunk, melyet ráadásul az elmúlt két évtized alaposan megbolygatott: a számos, évszázadok óta ott lakó néphez a XIX. században a Ruandából érkezett banyamulengék csatlakoztak, majd a ruandai függetlenség után több hullámban hutuk és tuszik. A földek szűkössége tüzeli itt egymás ellen a különböző csoportokat, melyek szintén a szuahéli segítségével érintkeznek egymással (s itt született Kabila fia is, akiről ellenlábasai azóta is azt híresztelik, hogy csak örökbe fogadták, és valójában tuszi). Katangában is használják a szuahélit, ahol két nagyobb csoport is rivalizál egymással, a katangai lubák és a lundák (Csombe ez utóbbihoz tartozott). A lundák Zambiában és Angolában is jelentős számban élnek. Kabila szülőföldje is Katanga (apja luba, anyja lunda volt). Kasaïban főként két, egy néphez tartozó és egy nyelvet, a csilubát beszélő etnikum, a kasaï lubák (pl. Étienne Tshisekedi) és a luluák rivalizálnak, de több más nép is szívesen növelné befolyását, így a tetelák (Patrice Lumumba volt közülük való), és más bányászkodó népek is.

[33] Van Der Veen, Roelof Jakob: *The Disintegration of States in Africa: The Interaction of Politics, Economics, Culture and Social Relations, 1957–2003*. doktori (PhD) értekezés, Rijksuniversiteit Groeningen, 2004: 117. (http://dissertations.ub.rug.nl/FILES/faculties/arts/2004/r.j.van.der.veen/thesis.pdf; 2009.09.23.).

[34] Megint más szintén találóan a felosztás és a fosztogatás háborújának (*the war of partition and plunder*) nevezte a konfliktust könyve egyik alfejezete címeként. Nzongola-Ntalaja, Georges: *The Congo. From Leopold to Kabila. A People's History*. Zed Books, New York, 2002: 227.

[35] „Scramble for the Congo. Anatomy of an Ugly War." International Crisis Group, Nairobi/Brussels, *Africa Report* N° 26, 2000. december 20: 47. http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?action=login&ref_id=1638 (2006.10.03.).

[36] Lanotte, Olivier: *République Démocratique du Congo. Guerres sans frontières. De Joseph-Désiré Mobutu à Joseph Kabila*. Bruxelles, GRIP – Editions Complexe, 2003: 163–165.

[37] Egy meglehetősen cinikus, a kongói területi szuverenitást nem túl sokra tartó ugandai vélemény az LRA üldözése kapcsán Mwenda, Andrew M.: Uganda Should Have Right to Invade Neighbour DR Congo. *The Independent*, 15 January 2009. http://www.independent.co.ug/index.php/the-last-word/the-last-word/3-the-last-word/469-uganda-should-have-right-to-invade-neighbour-dr-congo (2009.09.25.).

[38] Lanotte 2003: 165–169.

[39] Braeckmann, Colette: Congo–Angola: où est passée la borne 21? *Le carnet de Colette Braeckman* (blog Lesoir.be), 21 mars 2007. http://blogs.lesoir.be/colette-braeckman/2007/03/21/congo-angola-ou-est-passee-la-borne-21/ (2007.05.31.).

[40] Cohen, Herman J.: Can Africa Trade Its Way to Peace? *The New York Times*, 15 December 2008. http://www.nytimes.com/2008/12/16/opinion/16cohen.html?_r=1&partner=rss&emc=rss (2009.05.26.).

[41] Az eredetileg Tanzániát, Ugandát és Kenyát magába foglaló regionális együttműködésről magyarul Tarrósy István: Kelet-afrikai Föderáció: álom vagy valóság? In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 2006: 384–393. A tanulmány 22-es végjegyzete azóta már kész ténnyé vált, mivel Ruanda és Burundi 2007. július 1-jével csatlakozott a közösséghez.

[42] Nougayrède, Natalie – Rémy, Jean-Philippe: La France prépare une initiative de paix pour l'est de la République Démocratique du Congo. *Le Monde*, le 18 janvier 2009. Az elnöki beszéd webviedója: *Allocution de M. le Président de la République lors des voeux au corps diplomatique étranger*. Présidence de la République Française, PR TV, le 16 janvier 2009. http://www.elysee.fr/webtv/index.php?intChannelId=8&intVideoId=927 (2009.09.27.).

[43] En proposant un « Sud Soudan » congolais: Museveni dévoile le « plan anglo-saxon ». *Congo Vision* (*Le Potentiel*), le 05 février 2009. http://www.congovision.com/nouvelles2/potentiel1.html (2009.09.27.).

[44] Au-delà de la signature de l'Accord de Ihussi. Découpage du Nord-Kivu: attention au piège. *Le Potentiel*, le 24 Mars 2009. http://www.lepotentiel.com/afficher_article.php?id_article=79037&id_edition=4593 (2009.09.23.).

[45] Herbst, Jeffrey – Mills, Greg: There is No Congo. *Foreign Policy*, March 2009. http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=4763&page=0 (2009.09.23.).

[46] Braeckman, Colette: Kinshasa recule sur les contrats chinois. *Le carnet de Colette Braeckman* (blog Lesoir.be), le 19 août 2009. http://blogs.lesoir.be/colette-braeckman/2009/08/19/486/ (2009.09.27.).

[47] Englebert, Pierre – Hummel, Rebecca: Let's Stick Together: Understanding Africa's Secessionist Deficit. *African Affairs*, Vol. 104, No. 416, July 2005: 399–427. Különösen 414–416. http://afraf.oxfordjournals.org/cgi/reprint/104/416/399.pdf?ijkey=4zCEzDxHP5ynqxY&keytype=ref (2009.09.25.).

[48] Bruneau 2009: 12.

A tunéziai fejlődési modell sajátosságai

Patty Petra

> *„Az a modernista megközelítés, amely civilizációs projektünk alapját képezi egy szilárd döntés, amelynek gyökerei egy felvilágosult reformista gondolkodásmódból erednek, és népünk döntésein és történelmi előnyein alapszanak. Ez az iránymeghatározás abból az elkötelezettségünkből ered, hogy Tunéziát - egy mélyen gyökeredző civilizációs örökségre építve - továbbra is a haladás és a fejlődés jelképeként lássuk.*"[1]
>
> Zin el-Abidin Ben Ali (2008. november 7.)

Az ötvenhárom év óta független észak-afrikai ország *második* köztársasági elnöke, Zin el-Abidin Ben Ali szavai kitűnően fejezik ki azt a hozzáállást, amely a tunéziai kormányt az ország fejlődési lehetőségeivel kapcsolatban jellemzi. A politikus megfogalmazása azt az ironikus kettőséget is sejteti, amely egy demokratikus, ám irányított demokratikus, ezért (is) demokrácia-deficites ország történéseit írja le: a „*szilárd döntés*" a nép döntése ugyan, az „*iránymeghatározás*" azonban a kormányra tartozik.

Tanulmányom ennek a (szunnita) muzulmán arab országnak elmúlt fél évszázadban elért fejlődését, modernizálását mutatja be, kiemelve, hogy nem egy modernizációs *kísérletről*, hanem egy tényleges – esetenként azonban ellentmondásos irányváltásoktól megtört – *modernizációról* van szó, amelynek megértéséhez figyelembe kell venni a politikai osztály egy részének a függetlenné válás utáni *világnézeti-ideológiai* viszonyát a múlthoz és a jövőhöz: mindazokat a személyeket, akik az általuk – nem egyszer *ellenséges* külső és belső környezetben – megszabott irányvonalak alapján vezették az országot.

HABIB BEN ALI BURGIBA: A „LEGFŐBB HARCOS" A NYUGATI ÉRTÉKEK VONZÁSÁBAN

Tunézia teljes függetlenségét Franciaországtól 1956. március 20-án nyerte el. Akkor még a VIII. Mohamed al-Amín bej hatalma alatt álló ország 1957. július 25-én a köztársasági államformát választotta. *Habib Ben Ali Burgiba*, az Új Desztúr Párt vezetője lett a Tunéziai Köztársaság első elnöke.[2]

Az elmaradott ország számos kihívással nézett szembe: magas munkanélküliség, a termőföldek méltánytalan elosztása (a megművelhető föld fele a francia és

tunéziai földtulajdonosok 3-4%-nak a birtokában volt), a külföldi cégek jelenléte ellenére gazdaságtalan mezőgazdasági termelékenységi mutató. Az ipari szektor kezdetleges volt és mivel Tunézia kevés természeti erőforrással rendelkezett, komoly nyersanyag-importra is szorult. Mindehhez alacsony életszínvonal és fizetés társult. Alapvető kérdés volt tehát, hogy milyen *gazdasági irányt* vegyen az ország.

Végül is a magánvállalkozásokat támogató *liberális* gazdaságpolitika mellett döntöttek. Öt éven belül azonban kiderült, hogy a választott gazdaságpolitika rengeteg gyakorlati problémát vetett fel. A külföldi tőke elkezdett kivonulni az országból, nőtt a spekuláció, magas volt a népességnövekedés, amivel a termelés nem tudott ütemet tartani, csökkent a GDP. A beruházások aránya már 1953 és 1957 között 19,5 %-ról 7,7%-ra csökkent és a gazdasági helyzet csak romlott.[3] Így, a társadalmi elégedetlenség növekedése és a környező országokban felbukkanó szocialista tendenciák 1961-ben meggyőzték Burgibát, hogy egy *tervgazdálkodási* rendszert vezessen be.

A sikertelen gazdaságpolitika ellenére az első néhány év igen fontos volt a tunéziai *társadalom* szempontjából, mert a kormány prioritásként kezelte a *női egyenjogúság* és az *oktatás* kérdését. Burgiba – még a köztársaság kikiáltása előtt – 1956. augusztus 13-án kihirdetette a Személyi státusztörvényt (SzST). Az arab világban az első ilyen típusú törvény elsősorban a *női jogokat* célozta megváltoztatni egy *modernizált iszlám* szellemében. A nők szavazati és gyermektartási jogot kaptak, a házasságban egyenrangúak lettek a férfiakkal, betiltották a poligámiát, stb. A SzST nagyban hozzájárult Tunézia gazdaságának fejlődéséhez, pozitív külföldi megítéléséhez, és a mai napig meghatározó a társadalompolitikájában.

Egy 1958. november 4-én meghozott törvény *ingyenessé* és *kötelezővé* tette az oktatást, amelynek következtében az ország legelhagyatottabb helyein is elkezdtek iskolákat építeni.

1958. szeptemberben létrehozták a Tunéziai Központi Bankot, amely október 18-án bevezette az új tunéziai pénzt, a dinárt.

1959. június 1-jén kihirdették a tunéziai *alkotmányt*, amelybe belefoglalták hivatalos nyelvként az arabot, a Maghreb-egységére való törekvést és államvallásként az iszlámot.[4]

Mindazonáltal a köztársasági elnök komoly fenntartásokkal kezelte a vallást. Úgy gondolta, hogy a *hagyományos iszlám* gátolja az ország fejlődését, és ezért a *nyugati értékekre* és mintákra épített politikát követett, amivel fokozatosan sokak méltatlankodását, az iszlamisták tiltakozását váltotta ki.[5]

A végrehajtó hatalom vezetője két politikai irányvonalat szabott meg: az *antiklerikalizmust* és a *vallás modernizálását*. Az előbbivel a *vallási intézményrendszert* célozták megváltoztatni azáltal, hogy beemelték a vallást az autonóm civil társadalom keretei közé: így akarták megvalósítani az iszlám vallási és szociális befolyásának a teljes ellenőrzését. (Megjegyzendő: állásukból elbocsátották vagy idő előtt nyugdíjazták azokat, akik nem értettek egyet a Személyi státusztörvénnyel).

Az 1957. május 31-én és július 18-án kiadott elnöki rendeletekkel államosították az egyházközösség földjeit és az egyházközösség birtokában lévő adományokat, korlátozták az egyházi apparátus pénzforrásait.[6]

Burgiba *valláspolitikájának* tehát a vallás modernizálása lett a másik mozgatórugója. A társadalom *modernizálását* részben az iszlám gyakorlatiasabb megközelítésű, modernebb felfogásának kialakításában és elültetésében látta. A Korán *újraértelmezését* a gazdasági és társadalmi fejlesztések és a kormány érdekének a figyelembevételével végezte.

A *reformnak* két fontos mozzanata volt: egyrészt az 1956-ban megszületett – már említett – Személyi státusztörvény, másrészt az elnöknek a Ramadán böjti hónappal kapcsolatosan tett intézkedései. Burgiba mindig ügyelt arra, hogy új értelmezését az iszlám eredeti lényegéhez vezesse vissza, és mivel *szövegértelmezései* elég mélyreható változásokkal jártak, arra is ügyelt, hogy a vallási vezetők támogatását élvezze a szükséges modernizáláshoz. 1960-ban a Ramadán szent havában Burgiba egy narancslével teli pohárral jelent meg a televízióban arra szólítva fel a népet, hogy az ország fejletlensége legyőzésének érdekében ne böjtöljenek, és úgy tekintsenek e harcra, mint egy *dzsihádra* (szent háborúra). Mivel ez az érvelés nem hozott eredményeket, olyan szabályokat léptetett életbe, melyek elrendelték az állami szféra szokásos nyitvatartási idejét és az éttermeknek kötelező nyitva tartását Ramadán alatt is. Ebben az esetben már erős *ellenállásba* ütközött a vallási vezetők részéről[7], akik több intézkedése ellen is kibocsátottak *fatwákat*.[8] Számtalan további fellépése a vallási szimbólumok és gyakorlatok ellen, egy egyre radikálisabb és mind nyilvánvalóbban szélsőséges *vallási ellenzék* kialakulásához járult hozzá. A vallás *institucionalizálása* természetesen a gazdasági helyzettel összefüggésben fejlődött, ami azt is jelenti, hogy a vallás egy fajta *taktika* is volt Burgiba számára.[9]

A „DESZTUR SZOCIALIZMUS" KUDARCA

1961 – miként már említettem –, a gazdaságpolitikai változás éve volt. Burgiba 1961. februárjában tette közzé a *desztur szocializmus* irányvonalat, amelyet az 1964-es pártkongresszuson hivatalos doktrínává emeltek: meghirdették a külföldi tőke korlátozását, a hazai tőkés, állami és szövetkezeti szektor együttélését és békés versenyét, a társadalmi ellentéteknek az *osztálybéke* révén való megoldását. Noha ez a fejlődési út határozottan *antiimperialista* jellegű volt, nem vette tervbe a tőkés viszonyok felszámolását, csupán annak megreformálását és az ellenőrzött fejlődését célozta. 1964. október 22-én még az uralkodó pártot is átnevezték *Szocialista Desztur Pártra* annak ellenére, hogy tagjai alapvetően *szocializmus ellenesek* voltak, ezért bármilyen jellegű nyilatkozat csak általánosságokat tartalmazott.[10] 1962. végén egy Burgiba elleni *összeesküvés* leleplezése után bevezették az *egypártrendszert*, 1963-ban betiltották a kommunista pártot, és összevonták a tömegszervezeteket.

Idő közben megszületett az első *tíz éves terv* (1962-1971), amelyet *törvényerőre* emeltek. A terv gazdasági prioritásokon kívül szociális, társadalmi jellegű fejlesztéseket is tartalmazott. Az *amerikai segélyek* nagy részét a teljes foglalkoztatottság megteremtésére fordították (a munkanélküliek közhasznú munkáit ebből finanszírozták). Ide tartozott a mezőgazdasági területek hasznosítása, a csatornázás, stb., amelyekre a hatvanas évek elején már évente 50-60 millió munkanapnyi bért fizettek ki 150 ezer állandó munkásnak. Az ipar területén természetesen túlsúlyban volt az állami tulajdon, és egyéb ágazatokban is támogatták a hazai tőkét, de a külföldi tőkét sem zárták ki.

A tíz éves tervet felosztották három egymás teljesítését feltételező részre. Az *első* egy hároméves előterv volt, melynek elsődleges célja (1962-1964-ig) a gazdasági alapok megteremtése volt, a mezőgazdaságnak – mint kiemelt prioritásnak – támogatásával. A beruházások 40%-át szánták erre; 20%-át fordítottak iparfejlesztésre, amit csak az első négy éves terv keretein belül emeltek fel 30%-ra[11]. A további hányadból elsősorban infrastruktúrafejlesztést finanszíroztak.

Ebben az időszakban az állam legnagyobb sikere a *gyarmati örökség felszámolása* volt. A mezőgazdaság terén ez 4-500 ezer hektárral növelte meg az állami tulajdonú termőföldek nagyságát. Ezzel párhuzamosan 1968-ra már 1500 termelő- és szolgáltató szövetkezetet alakítottak ki, melyek a termőföld 30%-át birtokolták, és a vidéki népesség 27%-nak adtak megélhetést (750 000 ember).[12] Ezekre a szövetkezetekre akarták építeni a modernizált mezőgazdaságot és így akartak megélhetést biztosítani a parasztoknak.[13]

Politikailag az új gazdaságpolitika kudarcnak bizonyult, mert a kollektívista rendszer nemcsak csökkentette és korlátozta a munkások hasznát, hanem az 1969-ban megkezdett teljes kollektivizálás (egészen pontosan: *átmenet* a teljes kollektivizálásra) még a nagybirtokokat is megpróbálta bevonni a szövetkezetekbe. Emellett a modernizálás részben azt jelentette, hogy áttértek a gabonatermesztésről olívabogyó- és gyümölcstermesztésre, aminek sokkal hosszabb a „kihordási ideje" és csak később hozott megélhetést. Egy idő után már a nemzetközi segélyforrások is a rendszer ellen fordultak. Végül a Világbank és az US AID (az USA Támogatási Alapja) valamint a vidéki burzsoázia nyomására, Burgiba menesztette gazdasági miniszterét (Ahmed Ben Szalah), átszervezte a kormányt és egy rövid átmeneti – „gondolkodási szünet"-ként emlegetett – időszak után visszatért a *gazdasági liberalizmushoz*.[14]

GAZDASÁGI NYITÁS AZ 1970-ES ÉVEKBEN

A múlt század hetvenes éveiben az állami tulajdonú beruházások *nyereségességére* helyezték a hangsúlyt. A külföldi adósságállomány nőtt, az ipar egyre jobban támaszkodott az importra (gépi szerszámok, alkatrészek stb.). 1962 és 1981 között, azaz két évtized alatt az államháztartás hiánya a GDP 21,8%-ról 45%-ra ugrott.

Mindezek ellenére a termelés volumene nőtt. A kormány ebben az időszakban igyekezett a piacgazdaság és magántulajdon felé orientálódni, kivonva az államot az ipari szektorból, hogy helyet adjanak a magán beruházásoknak. Így, egyrészt a magánszektor, másrészt a kézműipari szektor munkaerő felszívóképessége növekedett. Viszont az ipari struktúra szektoriális és regionális koncentrációt mutatott. 1977 végére a beruházások 54%-a és az új munkahelyek 87%-a a textil-, ruházati- és bőriparban volt található. Ezek az ágazatok azonban csak az ország néhány területére koncentrálódtak, növelve a régiók közti különbségeket. Ezért hozták létre az Iparfejlesztési Ügynökséget, hogy egyszerűsítse, racionalizálja és modernizálja az *iparpolitikát*.

A *pénzügyi szektor* azonban teljesen állami hatáskörben maradt és nagyon magas importvámok és korlátozások maradtak érvényben. Ennek ellenére a két olaj-árrobbanás (1973 és 1979) pozitív hatással volt az országra, megemelve az olaj (1964 óta van olajtermelés Tunéziában) és foszfát világpiaci árát, de a mezőgazdasági és a turisztikai szektor is növekedést mutatott.

Társadalmi szempontból a liberális politika a földbirtokosoknak kedvezett. A legtöbb állami földet nekik jutatták, míg a kis parasztok számára csak a föld kis részét tartották fenn.

Az 1970-80-as években a kormány és a vallási körök közötti viszonyt a vallási és politikai szféra közeledése jellemezte, ami egy *új valláspolitikában* nyilvánult meg, egy fajta óvatos *reiszlamizációban*. Az állam elkezdte támogatni az embereket a vallási kötelezettségeik betartásában. Ennek az egyik legszembetűnőbb példája az állami szektorban dolgozó emberek munkarendjének – a kötelező imák biztosítása érdekében tett – átalakítása volt. 1970-ben létre hozták a Koránt Oltalmazó Társaságot. Mindazonáltal a liberalizáció évei alatt megalakult a *Dzsamá^cat-i-Iszlámí* nevű iszlamista mozgalom, amely 1981. januárjában *Iszlám Irányzatú Mozgalom* (IIM) néven politikai párttá szerveződött, s agresszív fellépésével lázadásokat és összecsapásokat robbantott ki.

TOVÁBBI LIBERALIZÁCIÓ ÉS A VÁLSÁG ÉVEI

1977-ben a GDP növekedés a felére esett vissza, a munkanélküliség pedig kétszer akkorára nőtt. Mind az állami, mind a magán szektorban sztrájkoltak az alacsony munkabérek miatt. Az ország túlságosan az olaj bevételekre volt utalva és külföldi adósságállománya igen magas volt. A gazdaság termelékenysége nem volt elég, hogy felszívja a munkaerő-többletet és versenyképes, diverzifikált termékeket exportáljon. Az állam továbbra sem fektetett be eleget az infrastruktúrába, ami gátolta a növekedést és elbátortalanította a magánberuházókat.

Ennek következtében a beruházások 1982-ben elkezdtek a nem-olaj szektorok felé mozdulni. A fizetési egyenleg és a külföldi adósságállomány szigorú felügyelet alatt állt, az állami beruházásokat (a korábbi 50%-ról) csökkentették, a fizetése-

ket befagyasztották, további importkorlátozásokat vezettek be, ami a fogyasztást is korlátozta. Mindennek ellenére, a GDP növekedése továbbra is 3% alatt maradt, a folyó fizetési mérleg hiánya a GDP 7,8%-ra emelkedett, a külföldi adósságállomány a GDP 56%-át tette ki. 1985 és 1986 között az olaj világpiaci ára is csökkent, hosszú ideig tartó szárazság sújtotta az országot, a fizetések is jelentősen visszaestek.

A függetlenség óta 1986 volt az első év, amikor a növekedés negatív volt. Az emberek elkezdtek mozgolódni és demonstrációkat szerveztek. A Nemzetgyűlés által 1974-ben örökös államelnökké kinevezett Burgiba elismerte, hogy súlyos válságba jutott az ország. Miniszterelnökével kidolgozták a Strukturális Kiigazítási Tervet (SKT), melyet az IMF segítségével 18 hónap alatt szerettek volna kivitelezni. Ez már ténylegesen egy újabb irány felé indította el az országot, ugyanis arra kényszerült, hogy nemzetközi pénzügyi támogatásért folyamodjon, és együttműködési egyezményeket kössön az Európai Unióval. Az IMF *stabilizációs* és a Világbank *szerkezetátalakítási* programja egy szigorú makrogazdasági politikát, kereskedelmi liberalizációt, bizonyos fokú privatizációt, deregulációt és további világgazdasági integrációt irányzott elő. Ez megerősítette a privátszektor tőkés jellegét[15], mivel a segélyeket piaci reformok feltételeihez kötötték.[16]

1980-ban Burgiba az elhalálozott *Hédi Nuíra* miniszterelnök helyett új kormányfőt jelölt ki, az utódjának tekintett desztur párti főtitkár, *Mohammed Mzali* személyében. Mzali a gazdasági nehézségek közepette *politikai reformokkal* és *nyitásokkal* próbálta elejét venni az egyre széleskörűbb társadalmi elégedetlenségnek. 1981-ben megszüntette az egypártrendszert és legálisnak nyilvánította a kommunista pártot. (A függetlenség kikiáltása óta ez volt az első lépés a *politikai pluralizmus* irányában.[17]). Még ez év novemberében a Nemzetgyűlés megengedte a választásokon a nyílt versenyt. A párttagoknak lehetővé tették, hogy elhagyva a pártot saját szervezeteket alakítsanak. Így alakult meg egy kisebb kommunista szellemiségű párt és a Szociáldemokraták Pártja. A szocialisták a vallási csoportok felé fordultak és megerősödött az *arab-iszlám örökség* mellett érvelők tábora is, akik a kormányban a *centrumot* képviselő politikusokra nagy hatással voltak. Közöttük volt Mohammed Mzali is, aki miniszterelnöki kinevezése után kimondott szószólója lett a két fél közeledésének.[18] 1984-ben még sikerült meggyőznie Burgibát, hogy amnesztiát adjon az IIM börtönben lévő vezetőinek.[19] A politikai zsilipek felhúzása következtében különféle *iszlamista* mozgalmak láttak napvilágot, s elkezdtek a nem legalizált IIM körül tömörülni.

Mindezen lépések ellenére, az 1986-ben bekövetkezett gazdasági-strukturális átalakítások pillanatában a politika messze elmaradt a gazdasági liberalizáció szintjétől. Mohammed Mzali ez évi lemondatása után (Rasíd Sfar lett az utódja) az iszlamisták elveszítették legfőbb támaszukat. Ismét agresszíven léptek fel, randalíroztak az utcákon, rendőröket és mérsékelt vallási személyiségeket támadtak meg.

A kormány belügyminiszterévé 1986. április 28-án kinevezett *Zin el-Abidin Ben Ali* egy újabb letartóztatási hullámot indított el. Az ország polgárháború szé-

lén állt.[20] Augusztus 2. éjjelén, egy nappal Burgiba születésnapja előtt, négy bomba robbant Sousse-i és Monasztir-i hotelekben. Az iszlamisták az ország egyik húzó ágazatát, a turizmust és így a gazdaságot is támadták, illetve az elnök szülővárosát, Monasztirt. Burgiba elnök ekkor *személyessé* tette a konfliktust és döntést hozott az iszlamista csoport fizikai likvidálásáról. Zin el-Abidin Ben Ali, az október 2-án kinevezett miniszterelnök azonban – egy súlyos társadalmi katasztrófát elkerülendő – közbelépett: hajlott korára és mentális betegségére hivatkozva, egy „egészségügyi puccsal" átvette Burgibától a hatalmat és nyugdíjazta.[21]

ZIN EL-ABIDIN BEN ALI: A VÁLTOZÁS SZÜKSÉGESSÉGE

A politikai változást az új elnök késlekedés nélkül nyilvánvalóvá tette: 1987. november 7.-én elindította az országot a *politikai pluralizmus* és *demokrácia* irányába. 1988-ban törvénybe foglalta a gyülekezési-, sajtó- és társulási szabadságjogokat,[22] eltörölte az életre szóló elnökség intézményét, az elnöki funkciót három mandátumban maximalizálta, és megkezdéséhez a 65 évet szabta meg felső korhatárnak. A Nemzetgyűlés megszavazta a többpártrendszert és több pártot is legalizált.[23] Az új elnök – a politikai és társadalmi összefogás reményében – leállítva az iszlamisták elleni hajtó vadászatot 16 politikai és társadalmi szervezettel (köztük az IIM-mel is!) aláíratta a Nemzeti Paktumot, azzal a céllal, hogy minden társadalmi erőt ugyanazon cél felé irányítson. Pártját átnevezte Demokratikus Alkotmányos Tömörülésnek (*DAT*). Az IIM is megalakíthatta a saját politikai pártját, az *el-Nahda*-t, amely az 1989. áprilisi választásokon az egyetlen komoly kihívást jelentette a hatalom számára. Látva a párt erejét, rögtön be is tiltották a vallási mozgalmakat, ugyanis ugyanerre az időszakra esett az algériai Iszlamista Üdvfront színre lépése. Az 1994-es választásokon már nem indulhatott semmilyen vallási indíttatású csoport és az elnöki párt 98%-s győzelmével a Nemzeti Paktum elveszítette azt az eredetileg Ben Ali által javasolt elemét, amely az *autokratikus* államvezetés gyakorlatának a kizárását célozta.[24]

Így az az időszak, amelyet alapvetően a *piaci liberalizáció* jellemzett, egy erősödő *autokratikus egypártrendszeren* keresztül valósult meg, amelyben a hegemonisztikus hatalomgyakorlást az iszlamistáktól való tartással indokolta a kormány.[25] Ebben a rendszerben viszont *új taktikát* alkalmaztak.[26] Ben Ali meg volt győződve, hogy Burgiba módszereivel nem lehet kiiktatni az iszlamistákat. Ő külön kezelte a mérsékelt iszlamistákat a szélsőségesektől, az előbbiek felé nyitott volt, és egyfajta politikai alkura törekedett velük, másrészt igyekezett elhatárolni magát elődje szekuláris politikájától.[27] A vallás *védelmezésé*t a kormány hatáskörébe utalta, s miközben a kormány képét szépítetette, az iszlamistákat is megfosztotta a lázadásra való indoktól. A vallási szimbólumokat és jeleket használva fogadtatta el magát, ezáltal az *arab-muszlim identitás* részévé vált ő maga is. Az első szembetűnőbb megnyilvánulása ennek a változásnak az volt, hogy az 1987. november 7-i dek-

larációt a következő formulával kezdte Ben Ali: „*Allah, a könyörületes és az irgalmas nevében*."[28] A kormány szerint a váltás az állam és a társadalom közötti megbékéléshez is vezetett az arab-muszlim értékeknek a politikai és társadalmi életbe, a jogrendbe, a demokráciába integrálása révén. Ezen kívül 1987-ben Ben Ali ösztönzésére három új felsőfokú intézet (Teológiai-, Iszlám Civilizáció- és Iszlám Tanulmányok) alapításával újra megnyitották a Zitouna Egyetemet, amelyet 1956-ban Burgiba utasítására kivontak a Zitouna mecset hatásköréből és a Tuniszi Egyetemhez csatolták. Az audio-vizuális média megjelenése és elterjedése is sokat segített egy *sajátos reiszlamizáció* tekintetében: imákat közvetítettek a televízióban és kihangosították a müezzineket. Ez időszakban 600 IIM aktivistát engedtek ki a börtönökből.

A másik oldal is elkezdett megbékélni a kormánnyal. Kijelentették, hogy amíg a munkanélküliség elleni harc és a fejlődés áll a kormány prioritásai között, addig nem viszik ellenzésüket az utcára. Ennek természetesen oka volt az is, hogy az IIM akkori elsődleges célja a párt legalizálása volt, mivel közeledtek az 1989-es választások. Az 1989. februári többpártrendszert engedélyező törvény azonban kizárta a faji, nyelvi, regionális és vallási alapú gyülekezeteket. Így az IIM átváltoztatta a nevét *Hizb el-Nahda*-ra (Újjászületés pártja), és – független listával – elindult az 1989. április 2-i választásokon, amit Ben Ali 99,27%-os többséggel nyert. Az iszlamisták 0,14%-os eredményt értek el,[29] 40%-s távolmaradás mellett. Ez az eredmény minimális támogatottságra utalt, annak függvényében, hogy használhatták a médiát. Ekkor az *el-Nahda* vezetője, Rasíd el-Ghanoushi érezve ennek a jelentőségét, úgy döntött, hogy május 28-án önkéntes száműzetésben elhagyja az országot.[30]

A politikai viszony ismét elkezdett romlani a két fél között. A kormány többoldalú stratégiába kezdett, amelynek ugyan domináns része volt a biztonsági akciók sorozata, ugyanakkor egy sor gazdasági, szociális, kulturális és oktatási reformba fogott bele. 1989. április 11-én kinevezték az iszlám-ellenességéről híres Mohammed Sarfi-t a Nemzeti Oktatási, Felső Oktatási és Tudományos Minisztérium élére, aki a modern értékek szerint alakította át az oktatási programokat. 1990-ben elkezdődtek az első iszlamista letartóztatások, miután a biztonsági szolgálatok tudomására jutott, hogy merényletek készülnek a DAT és az államfő ellen. 1991 telén, egyre több összetűzés alakult ki a rendőrség és az iszlamisták között, mivel az utóbbiak az egyetemeket is elkezdték támadni. Február 17-én szélsőségesek megtámadták és felgyújtották a DAT Koordináló Bizottságának épületét Tuniszban. Ez a merénylet az iszlamisták számára egy politikai katasztrófával ért fel, miután március 1-jén és 3-án a *Mindhar* magazin megjelentette a megégett áldozatok képeit. Ezután, úgy sikerült a kormánynak az *el-Nahda* ellenes érzelmeket újra a vallási integritás ellen terelni, hogy az iszlamista pártot hivatalos és elfogadható ellenzékként kezelte. 1991. áprilisában Ben Ali egy 50 000 dináros szerződéses támogatást adott a pártnak, és a VIII. fejlesztési tervbe hivatalosan bele is vették az emberi jogok és az egyetemek fejlesztése mellé. Ennek ellenére, miután kiderült, hogy az iszlamisták beférkőztek a hadseregbe és a rendőrségbe, több száz aktivistát letartóztattak. Huszonnyolcról

bebizonyosodott, hogy az államfő meggyilkolását tervezték, őket halálra ítélték. A lakosság nagy része nem érzett szimpátiát az elítéltek iránt.

A *középosztály* végre fejlődésnek indult a nyolcvanas évekbeli válság után. 1992-ben 8%-os növekedést mutatott a gazdaság, amely erősítette az emberek bizalmát a kormányban.[31] 1991. áprilisában létrehoztak egy titkárságot az Állam Vallási Ügyeinek rendezésére, ami 1992-ben átalakult Vallásügyi Minisztériummá. Ezzel a kormány ellenőrizni tudta a vallási irányvételt, és helyet biztosított a vallásnak a tunéziaiak életében.

A belpolitika napjainkban is stabil. A kormány erősen a kezében tartja az ellenzéket, valamint az iszlamista megmozdulásokat. Az *el-Nahda* ma megosztott és ez által, meggyengült mozgalom.[32] Nemzetközileg is jól teljesít az ország, igyekszik betartani a belpolitikai helyzetéhez képest a külföldi követelményeket és gazdaságilag jó képet mutat. Tény viszont, hogy a gyors gazdasági fejlődés előbb-utóbb ki fogja kényszeríteni a további szabadságjogokat. Az utóbbi időben az emberjogi szervezetek egyre több akciót szerveznek a rezsim elnyomó politikája ellen: mind a világi, mind a vallási elnyomás ellen tiltakoznak. A kormány természetesen a törvényekre hivatkozva lép fel ellenük.[33] Annak ellenére, hogy egy elkötelezettebb emberjogi miniszter van hatalmon, amíg Ben Ali nem lép, addig, számottevő előrelépés nem lesz.[34] 2002-ben megszavaztatták azt az alkotmány-módosítást, amely lehetővé tette, hogy Ben Ali újra elinduljon a 2004-es elnökválasztásokon. Kiterjesztették az elnöki korhatárt 70-ről 75 évre, s Ben Alit újra meg is választották, így nem enyhült a belpolitikai helyzet.[35] 2001-ben viszont új párt (Kongresszus a Köztársaságért-*KK*) alakult, Moncef Marzouki (egykori köztársasági elnökjelölt) vezetésével. Köréje tömörültek az ellenzéki pártok, és egy új alkotmány megfogalmazását tűzték ki célul. Az egykori *el-Nahda* nem vehetett részt az ellenzéki koalícióban.[36]

Ben Ali hatalomra lépése után hozzáfogtak a *hetedik* és *nyolcadik* fejlesztési tervhez, amelyek célja a makro-gazdasági stabilitás és a gazdaság struktúrájának liberalizálása volt, csökkentve annak az olaj exporttól való függőséget. Ebben az időszakban, annak ellenére, hogy a mezőgazdasági termelés javult, nem volt elég a népesség növekedés ütemének a kompenzálására, így magas volt az import, melyet az idegenforgalmi bevételek valamelyest kiegyensúlyoztak (3,5 millió turista évente). Az ország fizetési mérleghiánnyal küzdött: kevés volt az export, a külföldi adósságállomány a GDP 70%-át tette ki és csekély mértékű volt a beruházás is. Ezeket a problémákat a hetedik ötéves tervvel próbálták orvosolni (1987-91). Ehhez a programhoz a kormány – az ország diverzifikált gazdaságának köszönhetően –, segítséget kapott a Nemzetközi Valutaalaptól. 1987-ben, mindamellett, hogy a turizmus is jelentős, az észak-afrikai ország a világ ötödik foszfát termelője, negyedik parafatermelője és harmadik olívatermelője volt[37]. Mára már sikerült úgy modernizálni a gazdaságot, hogy a nyersanyag-feldolgozó ipar és a mezőgazdaság aránylag kis százalékát teszi ki a GDP-nek.[38] A belső és külső egyenlőtlensége-

ket sikerült ellenőrzés alá vonni, a külföldi adósságállományt sikerült elfogadható szintre csökkenteni, és a GDP is stabil, 4,3%-os növekedést mutatott. A következő terv célja a piac *hatékonyságának* növelése és társadalmi-politikai következményeinek az áthidalása is volt. Az állam legtöbbet az egészségügy, az oktatás, a lakásépítés és az egyéb közszolgáltatások területén költött.

Az 1987-es változás hozta meg az állami cégek privatizációját is. Először csak a kis- és középvállalkozásokat célozták meg, elsősorban a turisztikai, építőanyag, textil, élelmiszer, halászati, mechanikai és elektrotechnikai szektorokban. A GATT-hoz (1990) és a WTO-hoz (1995) való csatlakozás miatt muszáj volt, hogy versenyképesek legyenek az ország termékei, növelje az exportját és szabadabb bejutása legyen a nemzetközi piacra. 2006-ban a magán szektor a GDP 76%-át tette ki (1997-ben még csak 63% volt). Ez részben a külföldi cégek nagy számának is köszönhető.[39] A nyitási politika nagyban hozzájárul a gazdasági fejlődés hosszú távú fenntartásához, ám megnőtt a különbség a versenyképes és nyitott, valamint a felkészületlen gazdasági szektorok között. Ez lehetővé teszi, hogy a kormány továbbra is jelentős szerepet vállaljon a gazdaságban (1997-ben a beruházások 49,7%-a állami jellegű volt) és fejlesszen bizonyos szektorokat, mint a mechanikai illetve technológiai szektor.

1995-ben Tunézia aláírt egy megállapodást az Európai Unióval, amely 1998. március 1-jén lépett életbe. Ugyanekkor Zarzis és Bizerte kikötője szabadkereskedelmi övezetté vált. Zarzis csak az olaj szektorra koncentrálódik, Bizerte a hajóiparra és néhány szolgáltatásra. Ezekben az övezetekben az ingatlan állami tulajdon, de magáncégek irányítják. A kézműipari szektor az országban bárhol megteremthető szabadkereskedelmi övezet előnyeit élvezi.

TUNÉZIA ÉS A VILÁG

Az 2009-es választások közeledtével újraindult az ország gazdasági élete, mind belföldi, mind külkapcsolati szempontból. A 2005-ben leállított, majd 2007-ben újraindított „*Enfihda projekt*" ennek egy mintapéldánya. Ez a fő projekt 4 projektből áll, egyike Tunézia nyolcadik repülőterének megépítése Enfidha városában, amelyet egy török légitársaság nyert el[40]. A második egy mélyvízi kikötő megépítése, melyre nyolc beruházó ország adta be pályázatát. Ez lesz az első kikötő Tunéziában, amely nagy konténerhajókat is képes lesz fogadni.[41] Ez lehetővé teszi majd számára, hogy idővel a mediterrán régió egyik közlekedési központjává váljon, amikor az Európai Unióval kötött és a 2008-ban életbe lépett szabadkereskedelmi megállapodás kibővül a környező országokra és később Afrikára. Ezen fejlesztések célja az is, hogy (ahogyan azt a 2009-es választásokra kidolgozott kampány koncepciója, a „Holnap Tunéziája" is mutatja) a tunéziai kormány kivitelezze a korábban megígért munkahelyteremtő nemzeti terveket[42] (csak a repülőtér 2400 embert foglalkoztat majd). A harmadik projekt iránt (a Herglai Turisztikai Parkig terjedő hatalmas turisztikai

beruházás) nagy érdeklődést mutatnak az öböl térségi arab beruházók. A negyedik egy 200 hektáros Ipari Park kialakítása Enfihda bejáratánál, a mezőgazdasági feldolgozó és az elektronikai szektorból érkezett beruházok számára. A projektet az olasz Isnardo Carta Company egyik leányvállalata fejezte be és már a Tunézia-Enfidha Ipari Fejlesztés nevű cég kezében van.

Az utóbbi jól példázza Tunézia kiemelt kapcsolatait Olaszországgal. Franciaországot követően, Tunézia vele tartja fenn legélénkebb kapcsolatát az Európai Uniós országok közül. Ezt *Saïdi Chtioui, az amerikai és ázsiai kapcsolatokért felelős szakállamtitkár látogatása a Fiera del Levante*-n (Levantai Expon) is bizonyítja. A tunéziai pavilonban ő fogadta az olasz külügyi államtitkárt, *Stefania Craxi*t, a tunéziai és olasz kapcsolatok jövője tiszteletére rendezett napon. [43] Kapcsolatukat biztos alapokra helyezi az is, hogy mindkét ország tagja az euro-mediterrán együttműködéseknek.

A jelenleg legnagyobb jelentőséggel bíró együttműködési célkitűzés a Nicolas Sarkozy francia elnöktől származó kezdeményezés, amelynek 2008. július 13-án Párizsban volt az első csúcstalálkozója, azzal a reménnyel, hogy újraélessze az euro-mediterrán kapcsolatokat (Unió a Mediterránumért). Ezen az együttműködésen belül, a már több mint 50 éve fenntartott aktív kapcsolat Franciaországgal, kiemelt és meghatározó pozíciót kölcsönöz Tunéziának. Franciaország Tunézia első számú gazdasági partnere, sőt, 2005 óta a kereskedelmi mérleg a két ország között Tunézia javára billent. 2007-ben egy milliárd dinárral nagyobb értékben exportált Franciaországba, mint amennyit importált, köszönhetően export-termékei diverzifikálásának. Franciaország Tunézia elsőszámú fogyasztója (a 2007-ben bonyolított kereskedelmi forgalom értéke 7 milliárd euro), elsőszámú külföldi beruházója, kivéve az energia és privatizáció terén (90 millió euró értékű beruházás 2007-ben, 1200 francia cég, ami 40%-a az összes külföldi cégnek az országban), a legnagyobb alkalmazója a tunéziai munkaerőnek külföldön (543 000 tunéziai él Franciaországban, ami 59%-a az összes külföldön élő tunéziainak) és a legnagyobb állami fejlesztési segélyezője (160 millió euró).[44] Így nem meglepő, hogy Tunézia nem csak támogatója, de szóvivője is a kiterjesztett térségbeli uniónak.

Az együttműködés a béke, a fejlesztés és a környezet tiszteletének a víziójára épül.[45] A napirenden szereplő, többek között a környezeti és energia problémák, a napenergia és vízgazdálkodás, az infrastruktúra és közlekedés fejlesztése, gazdasági és társadalmi fejlődési kihívások a mediterrán régióban, amelyeket részben kis- és középvállalkozások, részben a felsőoktatás és a kutatás támogatásával céloznak meg.[46] Mindegyik fontos és időszerű probléma Tunéziában, amelynek jelentőségét az is mutatja, hogy a párizsi csúcs végén elfogadott hat projekt közül az egyik, Ben Ali ötletének, a Mediterrán Ügynökségnek a felállítása volt. Más városokkal együtt Tunisz is elvi eséllyel pályázott a mediterrán unió székhelyére, ami az országnak az Unióban betöltött szerepéről árulkodik[47], ám azt Barcelona nyerte el.

Tunézia számára mindenképpen előnyös az, hogy a mediterrán unió részeként tudhatja az egész Európai Uniót, amely az ország első gazdasági és pénzügyi partnere. Az 1990-es évek eleje óta az integrált Európa szívja fel a tunéziai export két-harmadát és ugyanakkor turizmusa és külföldi tőke beruházásai háromnegyedét,[48] és – jelenleg is – exportja 78%-át, valamint importja 72%-át az EU-val bonyolítja le. Mint fentebb már említettem, Tunézia volt az első afro-mediterrán ország, amely 1995. július 17-én társulási és szabadkereskedelmi egyezményt írt alá az Európai Unióval, amely keretein belül 2010-ig folyamatosan alakítanak ki egy szabad kereskedelmi térséget a két fél között. Tunézia 1996 óta építi le vámjait és 2008. január 1-től minden vámot megszüntettek az ipari termékek terén. 2007-ben megkezdődtek a tárgyalások a kereskedelem, a szolgáltatások, a vállalkozásalapítási jog és a mezőgazdasági termékek liberalizációjáról is. A két partner nyíltan tárgyalhatja a demokrácia és emberjogi kérdéseket is, és elérkezettnek látják az időt arra, hogy kiterjesszék megbeszéléseiket Tunézia belső piacára az igazságszolgáltatás, a szabadságjogok és a biztonság terén. Természetesen a kiépített jó kapcsolat az Európai Unió számára is fontosabb, amióta az iszlamista terrorizmus a Maghreb-térségben is megjelent. Ugyan Ben Ali rezsimét sok kritika éri az emberi jogok képviselői által, mégis Tunéziában van a legkisebb esélye az iszlamizmus eluralkodásának.

Tunéziának mindig is jó kapcsolatai voltak az USA-val is, melyekre már Burgiba is nagy hangsúlyt helyezett. Ezt Condoleezza Rice 2008. szeptemberében tett maghrebi látogatása is alátámasztja, amely során beszéltek a különböző reformokról, arról, hogy a leghatásosabb fegyver a radikális iszlamizmus ellen a társadalmi fejlettség és az emberek életkörülményeinek a javítása. Rice dicsérte a nők jogaiért tett intézkedéseket. A két ország rendszeres politikai megbeszéléseket folytat a gazdasági és nemzetközi politikai együttműködésről,[49] melyen keresztül együtt lépnek fel Izrael elfogadása érdekében és a közel-keleti békéért.

Ennek megfelelően Tunézia a Közel-keleti konfliktusban a mediátor szerepét játssza, a megbékélés és az emberi jogok híveként. Burgiba volt az első arab államfő, aki elismerte Izrael Államot, de egyúttal Palesztina is teljes támogatást élvezett részéről (1982 és 1993 között a Palesztin Felszabadítási Szervezetnek is otthont adott Tuniszban). 1993-ban Tunézia volt az első arab ország, amely izraeli delegációt is fogadott a békefolyamat során.[50] Emiatt a kettősség miatt, talán még jelentősebb az ország számára, hogy Izrael mellett a Palesztin Hatóság is részt vett a párizsi és a Marseille-i uniós találkozón, annak ellenére, hogy hivatalosan 1948 óta háború van a két entitás között.[51]

Hasonlóan fontosak Tunézia kapcsolatai közvetlen szomszédjaival is. A maghrebi konfliktusban úgyszintén a *közvetítő* szerepét játssza. Az időnkénti feszültségek ellenére jó kapcsolatokra törekszik Algériával és Líbiával is. Az 1990-as évek közepén Algériában bekövetkezett radikalizálódás hatását a tunéziai kormány mindig is igyekezett távol tartani az országtól, bár ez nem mindig sikerült.

1993-ban véget ért egy hosszadalmas határvita a két ország között, és azóta Tunézián megy keresztül a transz-mediterrán gázvezeték, amely az algériai nyersolajat és földgázt Olaszországba szállítja. A két ország nemrég írt alá egy tengeri- illetve hajózási határmegállapodást.[52]

Tunézia és Líbia kapcsolata változatosan alakult, amióta 1974-ben felbontották az egy évvel korábban Iszlám Arab Köztársaság néven tervbe vett uniójukat, és „véglegesen" csak Ben Ali hatalomra kerülése után javult. 1988-ban a kapcsolatok rendezése végett Kadhafi elnök ellátogatott Tunéziába, amikor egy megállapodást kötöttek, amely szerint tíz ezer tunéziai munkást engedtek be Líbiába, valamint elősegítették a Tunéziába irányuló líbiai turizmust.[53] Tunézia amellett, hogy támogatta az 1986. áprilisban Tripoli és Benghazi amerikai bombázása utáni Líbia-ellenes ENSZ szankciókat, támogatta a szankciók megszüntetését is a 2000-es évek elején, s így Líbia az egyik legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált.[54] A feszültségekkel terhelt Maghreb Unió elkötelezett híveként igyekszik megfelelő kapcsolatokat kialakítani és ápolni mind az öt maghrebi országgal. Tanulmányok szerint, ha ezek az országok egymás között bonyolítanák le külkereskedelmük 30%-t, akkor évente 1,5% növekedést produkálna gazdaságuk. Ezt Tunézia azzal támogatja, hogy szabadkereskedelmi egyezményt kötött Marokkóval és Líbiával, sőt már Algériával is érlelődik egy ilyen jellegű egyezmény.[55]

Tunézia tehát igyekszik jól kiaknázni a gazdasági lehetőségeket a megfelelő partnerekkel. Gazdasága növekszik, külföldi presztizsével együtt. 1958 óta tagja az Arab Ligának, amely keretein belül kitartó szószólója az Arab Szabadkereskedelmi Övezetnek, s ilyen jellegű megállapodást már több országgal (Marokkó, Egyiptom, Jordánia, Irak és Szíria) alá is írt.[56] A Nyugat mellett nyitott a déli félteke országaira is, alapító tagja az Afrikai Egységszervezetnek, és nagyban hozzájárult az Afrikai Unió 2000-ben bekövetkezett létrejöttének is. A fekete kontinensen a Dél-Afrikai Köztársasággal ápolja a leggyümölcsözőbb kapcsolatokat, nemcsak a gazdaság, hanem az egészségügy, a szegénység, a nők helyzete és a felsőoktatás terén is.[57] Érdemes még megemlíteni az ország kevésbé intenzív, de létező kapcsolatait a Távol Keleten (Kína, Japán), valamint Dél-Amerikában, ahol a legkiemelkedőbb kapcsolatot Argentínával ápolja, többrétű egyezmények révén.

TUNÉZIA TÁRSADALMI MUTATÓI

Tunézia sikerének egyik eszköze a népesség általános helyzetének javítása. Az alapfokú oktatás mindenkihez való eljuttatása terén jelentős erőfeszítéseket tettek.

Olvasni tudók aránya	Olvasni nem tudó nő	Olvasni nem tudó férfi	Nők aránya felsőfokú oktatásban
77%	31%	14,8%	56,5%

Az oktatásnak köszönhetően a nők fontos közéleti szakmákat választanak (a köztisztviselők 22% , a miniszterek 15% nő), amely egy arab-muszlim országban nagy eredménynek számít.

Ezzel is összefügg a születési arány csökkenése, ami két évtized alatt a felére esett.

	Népesség-növekedési ráta	Termékenységi ráta	Gyermek halálozás (1000-ből)	Szülési halálozás (100.000-ből)	4 alatti gyerekek aránya	Szegénységi ráta
1990-es évek	1,2%	5,5%	37,3	68,9	11%	6,7%
2000 után	0,6%	4,0%	22,1	54,8	8%*	4,1%

*Ezek egy elöregedő társadalom jelenségei (papy-boom).

A születések számának csökkenését alapvetően a javuló egészségügyi ellátással és családtervezés alkalmazásával magyarázzák. A 15 év feletti férfiak 47%-a nőtlen, a nők 38%-a hajadon. Így egy átlagos háztartás létszáma is lecsökkent 4,5 főre. Minden tizedik ember eléri a hatvan évet, valamint 2003-ra a várható életkor elérte a 73 évet. Szerencsére az AIDS-t sikerül ellenőrzés alatt tartani az országban és egyre több energiát fordítanak a megelőzésre, elsősorban a fiataloknál. Vezetékes vízellátása a városban élők 98,6%-nak, a vidéken élők 88%-nak van, ez átlagosan 60% Afrikában és 82% a világban.

A munkanélküliség (amely csak 1,2%-ot csökkent a tíz év alatt) még mindig jelentős probléma. Elsősorban fiatal nőket és férfiakat érint, és nő a diplomás munkanélküliek száma: az 1999. évi 4,7%-ról 2005-re 7,1%-ra emelkedett és azóta tovább nőtt. Az analfabéta munkanélküliek száma viszont csökkent: az 1994-es 24,4%-ról 2001-ben 9,5%-ra. Természetesen, a munkanélküli nők aránya az aktivitásukkal együtt emelkedett: az 1994-ben mért 23,6%-ról 26,6%-ra 2000-ben.[58] A munkanélküliség a hivatalos becslések alapján 16% volt 2008-ban. Ezen túl Tunézia a modern társadalom problémáival is küzd: szexuális nevelés, házasságon kívüli szülések, stb.

GAZDASÁGI JÖVŐKÉP

2006. március 20-án, az ország függetlenségének 50. évfordulóján Ben Ali elnök bejelentette gazdasági célkitűzéseit országa számára a 2006-2016-os évtizedre. **1**. szeretné, ha Tunézia 2009-re a legmagasabb humán fejlődési index-szel (HFI) rendelkező országok közé tartozna; **2.** 2016-re meg szeretné duplázni az egy főre eső jövedelmet, ami 8000 dinárt, azaz 6200 dollárt jelentene; **3.** A munkanélküliségi rátát 14%-ról 10%-ra akarja leszorítani 2016-ra. Felmerül a kérdés, hogy ezek a célok mennyire reálisak. A válasz célfüggő.[59]

A humán fejlődési index esetén a válasz egyértelmű igen. Az ENSZ kritériumai alapján egy ország HFI-ének (angol:IDH) az 1-es skálán 0.8 felett kell lennie ahhoz, hogy a legmagasabbra helyezhető csoportba tartozzon. Ennek mutatói az életszínvonal, a születéskor várható élettartam és az oktatási szint. Tunéziában ezek a számok 1975 óta folyamatosan nőnek. 2005-ben a HFI érték 0.753 volt, ami azt jelenti, hogy 2009-re várhatóan 0.83 lesz.

Az egy főre eső jövedelem megduplázása már nehezebb, de nem elérhetetlen célnak tűnik. 1995 és 2006 között egyszer már sikerült azt megduplázni körülbelül 2000 dinárról (1500 dollár) 4000 dinárra (3000 dollár). Ahhoz, hogy elérje a kitűzött célt, 2011-re ennek 5600 dinárnak, majd 2016-ra 8000 dinárnak kell lennie. Ehhez viszont a több-éves átlagos növekedést 5%-ról 6,5-7%-ra kell emelni. (Nyitott kérdés, hogy a világgazdasági válság mennyire mérsékli a növekedési ütemet).

A munkanélküliség 4 százalékos csökkenése előre láthatólag nem tűnik kivitelezhetőnek. Ugyan a 1999-es 16%-os arányt 2006-ra sikerült 14%-ra csökkenteni, de az Országos Statisztikai Hivatal szerint, ma a 4,32 millió munkaképes lakosságból 488 000 munkanélküli van. Ahhoz, hogy 2016-ra elérjék a 10%-ot, évente 92 000 új munkahelyet kellene teremteni az eddigi évi 75 000-hez képest.[60]

Az IMF és a Világbank szerint ezeket a célokat csak évi 7-8% közötti növekedési aránnyal és évi 1,1%-os népesség-növekedési aránnyal lehetne csak elérni. A magán beruházások évi 1%-os emelkedése 500 millió dinárt jelentene a GDP számára és 10 000 potenciális munkahelyet (jelenleg a GDP 23%-át teszik ki a beruházások, amelynek körülbelül fele – 13% – magán). A kormány támogatja a beruházásokat (alacsony adó, export-támogatások stb.), de az IMF szerint jobb gazdasági környezetre lenne szükség: egy stabil jogi keret segítségével átláthatóbbá kell tenni a gazdaság világát, s meg kell teremteni az igazi verseny feltételeit.[61] Mindezt annak ellenére, hogy nemzetközi szervezetek 2006-os korrupciós felmérései alapján, Tunézia a második legátláthatóbb ország az afrikai kontinensen. A világ egészét tekintve a 43. helyen van, 10-ből 4,90 ponttal, ami nem csak az afrikai átlagnál (2,86), hanem a világ átlagnál (4,11) is magasabb. A Világbank kimutatása szerint Tunézia az „üzleti környezet" szempontjából az 58. helyre tehető, amely Észak-Afrikában és a Közel-Keleten az elsők közé teszi, mivel 2004 óta lényeges előre lépések történtek a beruházások és vállalkozások terén. A Davosi Világgazdasági Fórum megállapította, hogy 2006-ban világszinten Tunézia a 40. helyen volt versenyképesség tekintetében, megelőzve Olaszországot és Görögországot. 2007-ben viszont első volt az afrikai kontinensen, megelőzve a Dél-Afrikai Köztársaságot. 2005-ben az államháztartási hiány a GDP 3%-át tette ki, valamint az inflációs ráta is csak 2,5% volt.[62]

2008 végén az a kérdés merült fel, hogy vajon a globális pénzügyi és gazdasági válság milyen hatással van és lesz Tunéziára. Az IMF 2008-as jelentése szerint a világválság nem fejtett ki addig különösebb hatást, mivel az ország makrogazdasági helyzete erős és nincs közvetlen kapcsolatban az amerikai piaccal.[63]

Viszont vannak gazdasági szektorok (textil, gépgyártó- és elektromos ipar, turizmus), amelyek később kiszolgáltatottá válhatnak. A feldolgozó ipar 2008. novemberéig növekedést mutatott (4,6%), de lassabb mértékben, mint egy évvel korábban (8,6%). Ugyanez jellemezte a szolgáltató és turisztikai ipart is. A pénzügyi szektor, zártsága miatt, alig van kitéve külső hatásoknak. A szénhidrogén szektor is növekedést mutat a pénzügyi válság okozta áremelkedéseknek köszönhetően. Középtávon a szakemberek arra számítanak, hogy a jelenlegi 5,5%-os gazdasági növekedés 6%-ra fog emelkedni és a jelenlegi 5%-os infláció 2-3%-ra mérséklődik.[64] A kérdés inkább az, hogy az Európai Unió országainak gazdasági válsága milyen hatással lesz Tunéziára?

KONKLÚZIÓ

A tunéziai fejlődési modell – anélkül, hogy idealizálnánk – iskolapélda lehetne több szempontból is. Számos arab-iszlám országgal összehasonlítva – gazdaságilag és nagyrészt társadalmilag is – sikeresnek mondható modellről van szó. A Burgiba korszak alatt tapasztalt „döcögős" fejlődésnek (a sajátos szocialista irányváltásnak és az abból következő válságos éveknek) mára szinte semmilyen negatív lenyomata nincs. Az országot egy alapvetően *diverzifikált gazdaság* jellemzi, amely napjaink pénzügyi és gazdasági világválságának is viszonylag jól ellenáll (így az ipari szektor nagy része: a kőolaj-, az elektromos, a textil- és az élelmiszeripar). Továbbra is meghatározó ágazata a gazdaságnak a mezőgazdaság, a szolgáltatóipar és különösen a turizmus. Noha a magánszektor és a tunéziai beruházások elsődleges hangsúlyt kapnak, az ország vezetése tisztában van azzal, hogy szükség van a külföldi befektetésekre is. Ezek biztonsága és átláthatósága érdekében jelentős átalakuláson ment keresztül a jogi rendszer. De nagyfokú modernizációra is szükség volt az infrastruktúra és technológia terén, természetesen a külföldi fejlesztő szerepvállalást alkalmazva.

Ehhez kapcsolódik az a *preventív diplomácia*, amelyet az ország kormánya hagyományosan a gazdasága érdekében is folytat. Elsődleges kapcsolat fűzi Franciaországhoz és Olaszországhoz, valamint az Európai Unióhoz. Európán kívüli térségekben sok esetben játszik *közvetítő* szerepet, mint ahogy azt a nyugat-szaharai konfliktusban is tette, valamint teszi a közel-keleti konfliktusban is (lásd viszonyát Izraellel és Palesztinával). Az is nyilvánvaló, hogy leszámítva egy-két kisebb határincidenst, a tunéziai diplomácia a tárgyalások híve (ezt a számtalan szerveződésben és szervezetben való részvétele is bizonyítja) és még a ténylegesen fennálló ellentétek és érdekellentétek sem vezetnek szakításhoz, még akkor sem, ha az adott ország belpolitikai helyzete sok szempontból kihatással van Tunéziára. Ez azért is értékelendő, mert a tunéziai vezetés *nyugatbarát beállítódása*, amelyet a *liberális iszlám* gyakorlata is támogat, nem kis „gyanakvást" kelt szomszédjai, esetenként kifejezetten Nyugat-ellenes kormányaiban vagy közvéleményében. A kapcsolatok ésszerű

kezelése kiváló diplomáciai érzékre és gyakorlatra utal, mivel, ha a tunéziai politika és külpolitika nem lenne kitüntetetten nyugatbarát, valószínűsíthető, hogy jobb lenne a kapcsolata szomszédjaival.

Tunézia – az arab és muszlim világ részeként – továbbra is *egyedülálló nőpolitikát* folytat. A Burgiba első intézkedései között megalkotott SzST-t folyamatosan fejlesztik, aktualizálják. A nők társadalmi megbecsülése és tisztelete páratlan az arab-muszlim világban, amit a magas szakmai-vezetői pozíciót betöltő számuk és arányuk is mutat. Ez nagyrészt a vallási liberalizmusnak és egyéb társadalmi tényezőknek köszönhető, mint például a *kötelező oktatásnak*, amely lehetővé, sőt mintegy kötelezővé teszi számukra, hogy kibontakozzanak. Másrészt a *középosztály megerősödésével és felemelkedésével* arra teremtettek esélyt, hogy a női szerep ne korlátozódjon a háztartásbeli szerepére. Figyelemre méltó azonban, hogy akár milyen liberális is egy muszlim ország a nőkkel szemben, a *rigorózus erkölcsi követelmények* továbbra is fennállnak a társadalom mindennapi életében. Ezt a női egyesületek száma és a jogi esetek is bizonyítják, hiszen bizonyos helyeken visszatérnek az iszlám törvénykezéshez, a *saria*hoz, és érvényteleníteni a nőket támogató szabályokat vagy törvényeket.

A nők ügyéhez szorosan kapcsolódik a *liberális iszlám* gyakorlata. Az ország *demokrácia deficitjét* tekintve szinte biztos, hogy ez a legkritikusabb kérdés. Felidézem Burgiba elnök igen radikális vallás-ellenes megnyilvánulásait. Indokai arra, hogy az iszlám visszaveti a gazdaságot, számomra nem teljesen megalapozottak, holott vannak részletek, mint például a gazdasági hatékonyság kérdése *Ramadan* hónapja alatt, amely valamilyen szinten alátámasztott. Úgy gondolom, Burgiba radikális módszereivel lehet, hogy többet tett a *radikális iszlamizmus* kialakulásáért, mintha csak egyszerűen egy kevésbé konzervatív vallást támogatott volna, viszont nem biztos, hogy volt más megoldása. Burgiba valláshoz való viszonyában szerepet játszhatott *nyugati szocializációja*. De szerepet játszhatott az is, hogy mint rendkívüli intelligenciával rendelkező vezető felismerte, hogy az ország gazdaságilag a Nyugatra van utalva, és egyértelmű, hogy az erősebb fél elvárásainak kell megfelelni (még vallási szempontból is). Azt is látni kell, hogy a nőkről szóló törvények sem biztos, hogy létrejöttek volna (sőt, ilyen formában biztos, hogy nem), ha Burgiba nem így viszonyul a valláshoz.

Ben Ali módszerét célszerűen pragmatikusnak ítélhetjük. Az elfogadhatóság határáig *reiszlamizálta* az országot, s ebben személyes példát is mutatott. 1987-től kezdődően a mérsékelt reiszlamizáció eleinte pozitív irányba mozdította el a politikai életet, viszont az iszlamista pártok a mai napig illegálisak. Emiatt folyamatos kritika éri az országot, nyugati civil szervezetek részéről is, mondván, hogy Tunéziában *demokrácia deficit* van. Felmerül a kérdés, hogy tényleg jogosan tölti-e be, immár több mint húsz éve, Ben Ali az elnöki posztot, akit 2009. novemberben ismét elnökké választottak. Úgy gondolom, hogy az elnök jogosan nyomja el a *fundamentalista* és *iszlamista* tendenciákat az országban (így talán már jobban érthe-

tők Burgiba radikális módszerei), mert ha nem tenné, valószínű, hogy nem csak a nők jogai csorbulnának. Tunézia még nem elég fejlett ahhoz, hogy represszió nélkül kivesse magából a társadalom a radikalizmust. Vannak tényezők, mint például az oktatás, amely a vezetés helyes meglátása szerint, nem csak fejleszti az országot és az emberek életszínvonalát, hanem csökkenti a fundamentalista és radikális tendenciákat. Az emberek életszínvonala, viszont egyéb tényezőktől is függ, közülük a legfontosabb a *munkanélküliség* kérdése, amely továbbra is az ország egyik legnagyobb kihívása. Mivel a szegénység melegágya a *fundamentalizmusnak* (az IIM sem hiába talált mindig támogatásra a szegény rétegek között), az ország nem engedheti meg magának a teljes mértékű demokráciát: túl magas a rizikó faktor.

Egy másik fontos tényező a *terrorizmus* és az al-Kaida megjelenése az északafrikai térségben. 2001. szeptembere óta nagyon is életközeli probléma a Nyugat számára a terrorizmus, és az elmúlt pár évben Tunézia számára is az. Európa számára hatalmas veszélyt jelentene, ha egy terrorszervezet eluralkodna egy olyan országban, amellyel szabadkereskedelmi egyezménye van érvényben. Nagyon sok tunéziai és más Maghreb-országból származó ember él Dél-Európában, elsősorban Franciaországban. Ha adott esetben, nagyobb szabású „beszivárgás" történne, már nem csak Londonban vagy Madridban történnének robbantások. Itt említeném meg viszont az *emberjogi szervezetek* valószínűleg jogos kritikáit a tunéziai börtönökben folyó kínzásokkal, embertelen bánásmóddal, a szólásszabadság hiányával, a sajtó cenzúrájával kapcsolatban. Ezek a kritikák helytállóak, de megértve a tunéziai kormány álláspontját, úgy gondolom, hogy a cenzúra bizonyos mértékig – ameddig radikális iszlamista és dzsihadista információkat tart vissza – jogos, és valamilyen szinten, a konkrét körülmények ismeretében még a represszív fellépés is elfogadható, viszont magam sem tartom megoldásnak. Ez egy olyan probléma, amelyet még a gazdaság hosszú távú fejlődése érdekében is szükséges megoldani.

Tunézia modernizációs sikerét taglalva, kiemelném még az ország eddigi két vezetőjét. Burgibát, minden hibája ellenére nagyon szereti és tiszteli a tunéziai nép, még a 2000-ben bekövetkezett halála után is. Tény, hogy egy bizonyos fokú *kultusz* épült ki személye körül, de ez is kellett ahhoz, hogy elfogadtassa a néppel, hogy ő, mint a köztársaság elnöke hozzon döntéseket a legfőbb vallási kérdésekben is. Másrészt kultusza nem volt irritáló, hiszen az iszlámistákat leszámítva, nem kérdőjelezték meg hatalmát, nem próbálták megdönteni. Burgibának a tunéziai történelemben játszott kiemelkedő szerepe megkérdőjelezhetetlen. Úgy tűnik, aki a helyébe lépett, méltán került oda.

Ben Ali az ország érdekében a legjobb pillanatban ismerte fel a váltás szükségességét, és azt a lehető leghumánusabban végre is hajtotta. Az elmúlt két évtizedben bizonyította, hogy alkalmas a legfőbb funkció betöltésére. Igaz, elvileg bírálható a számtalan alkotmánymódosításért, amelyek újabb és újabb elnöki mandátumot tettek számára lehetővé, de konkrét elemzések nem készültek arról, hogy ez miért történt vagy történhetett így. Tunézia nagyon sokat fejlődött az uralma alatt,

a fejlesztések egy nyitott, hosszú távú gondolkodásmódról árulkodnak, amelyre nagyon jó példa az „Unió a Földközi-tenger Térségéért" párizsi ülésén meghozott környezetvédelmi projektek támogatása. Bizonyos, hogy Ben Ali nem fogja átadni a posztját senkinek, ameddig ő vagy pártja nem talál (vagy nem nevel ki) alkalmas embert rá.

Véleményem szerint, a fentebb említett tényezők összessége adja Tunézia sikerét. Mivel kiegészítik egymást, e tényezők önmagukban nem állnák meg a helyüket, ezért úgy tűnik, mintha Tunézia fejlődése egy nagyon gondos, hosszú távra kidolgozott terv szerint haladna. Ennek ellenére felmerülnek kérdések az ország jövőjével kapcsolatban: vajon meddig képes az ország fenntartani ezt az iramú fejlődést? Meddig tudja a politika és a társadalom kordában tartani az iszlámistákat és a dzsihadistákat, és mennyire lesz képes ténylegesen, úgymond, „megvédeni" Európát? stb. Ezeken a kérdéseken töprengve, talán a kritikusok is elgondolkodhatnak kritikáikon, mint ahogy – nem először és nem utoljára – e tanulmány írója is.

JEGYZETEK

[1] Address by President Zine El Abidine Ben Ali on the 21st anniversary of the Change, Tunis. 2008.nov. 7. http://www.tunisiaonlinenews.com/address-by-president-zine-el-abidine-ben-ali-on-the-21st-anniversary-of-the-change/

[2] Tunisia. History**.** www.britannicaonline.com
Az 1883. június 8-án megkötött La Marsa-i egyezményben Tunéziát francia protektorátussá nyilvánították. Tunéziai ellenállók 1920-ban alapították a Desztur (Alkotmány) Pártot, amely a francia kormánytól alkotmány bevezetését, a polgári szabadságjogok engedélyezését és a tunéziai emberek bevonását követelte az állami közigazgatásba. 1934-ben a pártból kivált *radikálosok* Habib Burgiba vezetésével létrehozták az Új Desztur Pártot, amely a nemzeti függetlenségi harc élére állt, de szoros együttműködésre törekedett a franciaországi demokratikus erőkkel. A gyarmati hatóságok 1938-ban betiltották a Burgiba-féle pártot, vezetőit bebörtönözték. A második világháború után Burgiba négyéves kairói emigráció után 1949-ben tért vissza az országba, s az ő vezetésével indult meg az Új Desztur Párt programjának a kidolgozása. A párt 1955. novemberi sfaxi kongresszusán célul tűzte ki a nemzeti függetlenség *tárgyalásos* úton való elnyerését, amit 1956. március 20-án siker koronázott: Franciaország egyezményben ismerte el Tunézia állami függetlenségét.

[3] King, Stephen J., Economic reform and Tunisia's hegemonic party: the end of the administrative elite.(Beyond Colonialism and Nationalism in North Africa). Arab Studies Quarterly (ASQ), 1998.márc.22. http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-21187379.html

[4] Lengyel István, Országok az Atlasz vonzásában, A Maghreb Unió esélyei. Kairosz Kiadó, 2006. 96. oldal.

[5] Kéfi, Ridha. Comment les islamistes ont été vaincus**.** Tunisie. 1999. máj. 11. http://www.jeuneafrique.com.

[6] Frégosi, Franck és Zeghal, Malika: Religion et politique au Maghreb: les exemples tunisien et marocain. Institut français des relations internationales. Paris. 2005. márc.

[7] ibidem

[8] ibidem

[9] ibidem
[10] Lengyel István, Országok az Atlasz vonzásában, A Maghreb Unió esélyei. Kairosz Kiadó, 2006. 100. oldal.
[11] ibidem.101. oldal.
[12] ibidem 102. oldal.
[13] King, Stephen J., Economic reform and Tunisia's hegemonic party: the end of the administrative elite.(Beyond Colonialism and Nationalism in North Africa). Arab Studies Quarterly (ASQ). 1998. márc. 22. http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-21187379.html
[14] ibidem
[15] ibidem
[16] ibidem
[17] ibidem
[18] Frégosi, Franck és Zeghal, Malika. Religion et politique au Maghreb: les exemples tunisien et marocain. Institut français des relations internationales. Paris. 2005. márc.
[19] Kéfi, Ridha. Comment les islamistes ont été vaincus. Tunisie. 1999. máj. 11. http://www.jeuneafrique.com.
[20] ibidem
[21] King, Stephen J., Economic reform and Tunisia's hegemonic party: the end of the administrative elite.(Beyond Colonialism and Nationalism in North Africa). Arab Studies Quarterly (ASQ), 3/22/1998. http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-21187379.html
[22] Lengyel István, Országok az Atlasz vonzásában, A Maghreb Unió esélyei. Kairosz Kiadó, 2006. 167. o.
[23] Tunisie depuis 1956. http://fr.wikipedia.org/wiki/Tunisie_depuis_1956
[24] King, Stephen J., Economic reform and Tunisia's hegemonic party: the end of the administrative elite.(Beyond Colonialism and Nationalism in North Africa). Arab Studies Quarterly (ASQ), 3/22/1998. http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-21187379.html
[25] ibidem
[26] Frégosi, Franck és Zeghal, Malika. Religion et politique au Maghreb:les exemples tunisien et marocain. Institut français des relations internationales. Paris. 2005. márc.
[27] Kéfi, Ridha. Comment les islamistes ont été vaincus. Tunisie. 1999. máj. 11. http://www.jeuneafrique.com.
[28] Simon Róbert. Korán: A Korán Világa. Helikon Kiadó. Budapest. 1994. 5. oldal.
[29] Frégosi, Franck és Zeghal, Malika. Religion et politique au Maghreb: les exemples tunisien et marocain. Institut français des relations internationales. Paris. 2005. márc.
[30] Kéfi, Ridha. Comment les islamistes ont été vaincus. Tunisie. 1999. máj. 11. http://www.jeuneafrique.com.
[31] ibidem
[32] ibidem
[33] Lengyel István, Országok az Atlasz vonzásában, A Maghreb Unió esélyei. Kairosz Kiadó, 2006. 380. oldal.
[34] ibidem 380. oldal.
[35] ibidem 413. oldal.
[36] ibidem 414. oldal.
[37] ibidem166. oldal.
[38] ibidem380. oldal.
[39] ibidem 413. oldal.
[40] Enfidha: the next Dubai? New ports are the cornerstons of Tunisia's ambitions. http://www.enfidha.net/a_ITA_189_1.html
[41] ibidem

[42] Deep Water Port and Zone of Economic and Logistic Activities of Enfidha. Republic of Tunisia. Ministry of Transport. http://www.enfidhaport.nat.tn/english/main.htm
[43] Journée de la Tunisie à la foire de Bari :Détermination de la Tunisie et de l'Italie à faire de la Méditerranée un espace de dialogue et d'échanges. http://www.lapresse.tn/index.php?opt=15&categ=1&news=78740
[44] A.B.S. La France, première presque en tout. 2008. ápr. 17. http://www.webmanagercenter.com/management/article.php?id=41497
[45] Paris Summit for the Mediterranean. 2008. júl. 13. http://www.ue2008.fr/PFUE/lang/en/accueil/PFUE-07_2008/PFUE-13.07.2008/sommet_de_paris_pour_la_mediterranee_4758
[46] ibidem
[47] Mediterranean Union Chooses Barcelona as Headquarters**.** 2008. nov. 4. http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,3765275,00.html
[48] Tunisia: Foreign Policy. www.britannicaonline.com
[49] Tunisian-american Relations: A Two-hundred Year Old Freindship. Overview. http://www.tunisiaonline.com/government/tn-us-relations.html
[50] Relations internationales de la Tunisie. http://fr.wikipedia.org/wiki/Relations_internationales_de_la_Tunisie
[51] Potier,Samuel. L'Union pour la Méditerranée lancée sous le signe de la paix. 2008. júl. 13. http://www.lefigaro.fr/international/2008/07/13/01003-20080713ARTFIG00125-l-union-pour-la-mediterranee-lancee-sous-le-signe-de-la-paix-.php
[52] Relations internationales de la Tunisie. http://fr.wikipedia.org/wiki/Relations_internationales_de_la_Tunisie
[53] Delaney, Paul. In First Year, Tunisia Chief Makes Strides. The New Work Times. 1989, jan. 13. http://query.nytimes.com/search/query?query=foreign+relations+of+tunisia&date_select=full&srchst=nyt
[54] Relations internationales de la Tunisie. http://fr.wikipedia.org/wiki/Relations_internationales_de_la_Tunisie
[55] Le Maghreb selon Mohamed Ghannouchi. 2008. szept. 7. http://www.jeuneafrique.com/pays/tunisie/article_jeune_afrique.asp?art_cle=LIN07098lemagihcuon0
[56] Tunisia: Foreign Policy. www.britannicaonline.com
[57] Ouverture à Tunis des travaux de la 5ème session de la commission mixte de coopération tuniso-sud-africaine. Tunisie. 2008. szept. 9. http://www.jeuneafrique.com/jeune_afrique/article_depeche.asp?art_cle=XIN60618ouvereniaci0
[58] Barrouhi, Abdelaziz, Comment vivent les Tunisiens. Jeune Afrique. 2005. márc. 13. http://www.jeuneafrique.com/jeune_afrique/article_afrique_dossier.asp?art_cle=LIN13035commesneisi0&dos_id=115
[59] Gharbi, Samir. Ben Ali: „Mes objectifs économiques". Tunisie, 2006. máj. 11. http://www.jeuneafrique.com.
[60] ibidem
[61] ibidem
[62] Tunisia in the leading pack of emerging countries. http://www.independance.tn/english/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=54
[63] Tunisia: 2008 Article IV Consultation - Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Tunisia. International Monetary Fund. 2008. okt. http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2008/cr08345.pdf
[64] ibidem

FELHASZNÁLT IRODALOM

„A barcelonai folyamat: Unió a földközi-tengeri térségért". A Bizottság az Unió és földközi-tengeri térségbeli szomszédai partnerségének fejlesztésére irányuló javaslatokat fogadott el. 2008. május 20. IP/08/774. Brüsszel. http://ec.europa.eu/external_relations/euromed/index.htm

Accession to independence http://www.independence.tn/english/index.php?option=com_content&task=view&id=15&Itemid=32

Attentat de la Ghirba. http://fr.wikipedia.org/wiki/Attentat_de_la_Ghriba

Ayed, Néjib. Education et Droits de l'Homme en Tunisie. Janvier 1998. http://www.tunisieinfo.com/documents/education/sommaire.html

Bahoury, Tallel Hassan Zargouni : „ La globalisation des marchés de capitaux pourrait bouleverser les équilibres traditionnels entre entreprises, auditeurs, investisseurs et autorités monétaires''. 07/04/2008. http://www.webmanagercenter.com

Barrouhi, Abdelaziz. Tous les dix ans. 2005.márc.13. http://www.jeuneafrique.com/jeune_afrique/article_afrique_dossier.asp?art_cle=LIN13035touslsnaxid0&dos_id=115

Ben Ali appelle à comprendre le phénomène du terrorisme pour l'éradiquer. 2008. márc. 14. Tunisie. http://www.jeuenafrique.com

Ben Ali, Zine El-Abedine. La Déclaration du 7 novembre 1987. http://www.tunisieinfo.com/indexreference.html.

Ben Ali: la Tunisie doit rejoindre les „nations développées". 2006. márc. 20. Tunisie. http://www.jeuneafrique.com

Code du statut personnel (Tunisie). http://fr.wikipedia.org/wiki/Code_du_statut_personnel_(Tunisie)

Code du statut personnel: 50 ans d'émancipation pour la femme tunisienne. 2006. aug. 13. Tunisie http://www.jeuneafrique.com

Consolidation of the pluralist process http://www.independence.tn/english/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=41

Constitution de la République Tunisienne. Publications de l'Imprimerie Officielle de la République Tunisienne. 2004. http://www.tunisieinfo.com/indexreference.html

Démographie de la Tunisie. http://fr.wikipedia.org/wiki/D%C3%A9mographie_de_la_Tunisie

Économie de la Tunisie. http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89conomie_de_la_Tunisie

Ennahda. http://fr.wikipedia.org/wiki/Ennahda

European policy of Vicinity – TUNISIA. http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/214&format=HTML&aged=0&language=FR&guiLanguage=en

Front islamique du Salut. http://fr.wikipedia.org/wiki/Front_islamique_du_Salut

Gharbi, Samir. Ben Ali: „Mes objectifs économiques". Tunisie, 2006. máj. 11. http://www.jeuneafrique.com.

Growth and Technology in Tunisia : what prospects for 2008? January 2008. www.worldbank.org.

Habib Bourguiba. http://fr.wikipedia.org/wiki/Habib_Bourguiba

Hausse significative des investissements américains et canadiens en Tunisie. 2008. ápr.7. Tunisie. http://www.jeueneafrique.com

Histoire de la Tunisie, http://fr.wikipedia.org/wiki/Histoire_de_la_Tunisie

Joint Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean. Paris, 13 July.2008. http://www.ue2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/07/0713_declaration_de_paris/Joint_declaration_of_the_Paris_summit_for_the_Mediterranean-EN.pdf

King, Stephen J., Economic reform and Tunisia's hegemonic party: the end of the administrative elite.(Beyond Colonialism and Nationalism in North Africa). Arab Studies Quarterly (ASQ), 3/22/1998. http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-21187379.html

La Déclaration du 7 novembre 1987. http://www.tunisieinfo.com/indexreference.html

La Politique Etrangère tunisienne.
http://www.tunisieinfo.com/diplomatie/tunisie-diplomatie.html

La Tunisie resserre l'étau sur les salafistes. 2008. ápr.12.Tunisie. http://www.jeuneafrique.com/pays/tunisie/article_depeche.asp?art_cle=XIN80028latunsetsif0

Le Pacte National. Publications de l'Imprimerie Officielle de la République Tunisienne. 2004. http://www.tunisieinfo.com/indexreference.html

Le secteur financier tunisien n'est pas directement affecté par la crise financière. 2008. nov. 26. Tunisie.http://www.jeuneafrique.com/jeune_afrique/article_depeche.asp?art_cle=XIN10338lesecericna0

Lengyel István, Országok az Atlasz vonzásában, A Maghreb Unió esélyei. Kairosz Kiadó, 2006.

L'enracinement du terrorisme au Maghreb, une menace majeure pour l'Europe.15/10/2007. http://www.lefigaro.fr/debats/20070425.FIG000000059_l_enracinement_du_terrorisme_au_maghreb_une_menace_majeure_pour_l_europe.html

Les initiatives du Président Ben Ali
http://www.lapresse.tn/index.php?opt=15&categ=1&news=75389

Mediterranean Union Chooses Barcelona as Headquarters. 2008. nov. 4.
http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,3765275,00.html

Mohamed Ghannouchi. http://fr.wikipedia.org/wiki/Mohamed_Ghannouchi

Note d'orientation du XIème Plan et de la décennie 2007-2016. République Tunisienne. Ministère du Développement et de la Coopération Internationale. Mars 2006. http://www.tunisieinfo.com/note-orinetation2007-2016/Note_Orientation_Fr.pdf

November 7 1987. http://www.independence.tn/english/index.php?option=com_content&task=view&id=36&Itemid=51

Politique de la Tunisie. http://fr.wikipedia.org/wiki/Politique_de_la_Tunisie

Rached Ghannouchi. http://fr.wikipedia.org/wiki/Rached_Ghannouchi

Relations internationales de la Tunisie.
http://fr.wikipedia.org/wiki/Relations_internationales_de_la_Tunisie

Religion en Tunisie. http://fr.wikipedia.org/wiki/Religion_en_Tunisie

Simon Róbert. Korán: A Korán Világa. Helikon Kiadó. Budapest. 1994. 5. oldal.

Strengthening the sovereignty and independence of Tunisia http://www.independence.tn/english/index.php?option=com_content&task=view&id=40&Itemid=54

Summit approves ‚Union for the Mediterranean'. 14 March 2008. http://www.euractiv.com/en/enlargement/summit-approves-union-mediterranean/article-170976

Thedrel, Arielle. Malgré plusieurs alertes, la Tunisie résiste à al-Qaida. 25/04/2008 http://www.lefigaro.fr/international/2008/04/26/01003-20080426ARTFIG00025-malgre-plusieurs-alertes-la-tunisie-resiste-a-al-qaida.php

TUNISIA – The Fate Of An Nahda & Ghannouchi. APS Diplomat Redrawing the Islamic Map. 5/21/2001
http://findarticles.com/p/articles/mi_hb6511/is_/ai_n28837572

Tunisia. http://www.esteri.it/MAE/EN/Politica_Estera/Aree_Geografiche/Mediterr_MO/Rapporti+bilaterali+Paesi+del+Maghreb/Tunisia.htm

Tunisia: 2008 Article IV Consultation - Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Tunisia. October, 2008. International Monetary Fund. http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2008/cr08345.pdf

Tunisia, Fifty years of Independence. International Herald Tribune, 2006. márc. 20. http://www.independence.tn/english/pdf/tunisia-fifty-yearsindependence1956-2006.pdf

Tunisia: Foreign Policy. http://www.nationsencyclopedia.com/World-Leaders2003/TunisiaFOREIGN-POLICY.html

Tunisia in the leading pack of emerging countries. http://www.independance.tn/english/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=54

Tunisie – XI ÈME PLAN de développement: Un plan ambitieux pour relever les défis. 05-05-2007. http://www.investir-en-tunisie.net/news/article.php?id=1658

Tunisie depuis 1956. http://fr.wikipedia.org/wiki/Tunisie_depuis_1956

Tunisie-France: Les accords en vue. 04/04/2008. http://www.webmanagercenter.com

Un tribunal tunisien supprime l'interdiction du port du voile. 2007. okt.11. Tunisie. jeuneafrique.com

Union for the Mediterranean Foreign Ministerial Conference: Marseilles Declaration: 3-4 November 2008. http://emyan.org/cms/index.php?option=com_content&view=article&id=126:union-for-the-mediterranean-foreign-ministerial-conference&catid=1:latest-news&Itemid=18

Union pour la Méditerranée (UPM)
http://www.lapresse.tn/index.php?opt=15&categ=1&news=75325

V.F. Al-Qaida appelle les musulmans du Maghreb au djihad. 08/11/2007. http://www.lefigaro.fr/international/20071103.WWW000000027_al_qaida_appelle_le_maghreb_au_djihad.html

Zine el-Abedine Ben Ali. http://fr.wikipedia.org/wiki/Zine_el-Abidine_Ben_Ali

Zouari, Fawzia. La Tunisie des femmes en chiffres. Jeune Afrique. 13 mars 2005. http://www.jeuneafrique.com/jeune_afrique/article_afrique_dossier.asp?art_cle=LIN13035latunserffi0&dos_id=115

II. FEJEZET

AFRIKAI IDENTITÁSOK, AFRIKAI KONFLIKTUSOK

Politikai hatalom és nemzeti identitás Afrika szarván

Tadesse Eyassu

BEVEZETŐ

Afrikában számos konfliktus gyökere az új és jórészt *mesterséges államok* létrehozásáig nyúlik vissza, melynek során a határokat az etnikai csoportokra és vallási közösségekre való tekintet nélkül húzták meg, így sokan kerültek kisebbségbe az új országokban. Az államot vezető elitek túl gyakran nyilvánítják ki tekintélyelvű elnyomó uralmukat és saját törzsi csoportjukat vagy vallási közösségüket részesítik előnyben mások kárára.

Jóllehet az embereknek kulturális létük kezdetei óta mindig is volt valláshoz, szülőhelyhez, nyelvhez kötődő azonosságtudatuk, csak a gyarmatosítás és államalapítás korszakában kezdték nagyobb etnikai csoportokhoz tartozónak érezni magukat.

A gyarmati és posztkoloniális államok új társadalmi csoportokat hozták létre, amelyeket etnikai, vallási vagy regionális alapon azonosítottak. Csupán a közelmúltban történt előrelépés a tekintetben, hogy az egyazon „kategóriába" került emberek összefogjanak, hogy közös érdekeket képviselő politikai csoportként lépjenek fel a hatalom birtokosaival szemben. Közös érdekük pedig elsősorban a politikai autonómiához, az iskolába és a munkahelyekre való bekerüléshez, valamint a helyi erőforrások birtoklásához fűződik. Összetartásuk és közös cselekvésük a modern állami követelés terméke, vagyis, hogy az embereknek erős csoportokban kell hallatniuk hangjukat, amennyiben pedig ezt nem teszik, súlyosan hátrányos helyzetbe kerülnek.

Nem etnikai különbségek hozzák felszínre a félelmet, hanem azok a vezetők, akik a hadsereget és a médiát uralják, ők gerjesztik ugyanis fentről a gyűlöletet, amely végül az embereket erőszakos cselekedetekre sarkallja. Az emberek különböző okokból érezhetnek félelmet vagy ellenszenvet egy másik csoporttal szemben, különösen olyankor, amikor a társadalmi és gazdasági változások a másik csoportnak látszanak kedvezni. Ez a rivalizálás és ellenszenv azonban rendszerint nem vált ki erőszakos cselekedeteket a csoportok között, ha nem érkezik egy „lökés" odafentről.

A legtöbb esetben a politikai autonómiáért folyik a harc Afrika azon területein, ahol az elnyomott népek követelik saját nyelvük használatának és vallásuk

gyakorlásának jogát, és hogy maguk rendelkezhessenek saját területük és természeti erőforrásaik fölött.

Nyílt hatalmi harc folyik például különböző csoportosulások között Libériában, Szomáliában és Angolában, ahol a szemben álló felek gyakran egy bizonyos régióból vagy klánból toborozzák katonáikat, hogy a helyi vezetőket és híveiket felhasználhassák követőik irányítására.

A függetlenség elnyerése után demokratikusnak mondható politikai berendezkedés csak néhány országban alakult ki Afrikában – többségében polgári vagy katonai vezetésű egypártrendszerek jöttek létre. Ezek vagy szocialista, vagy kapitalista fejlődési úton indultak el, de még az utóbbi esetben is az állam volt a gazdasági élet legfőbb szervezője. A demokratikus kormányzati formák bevezetése azonban a volt afrikai szocialista térséghez hasonlóan a szeparatista tendenciákat erősítette meg és felszította a polgárháborús összecsapásokat.

Az afrikai országok a politikai rendszerek széles skáláját mutatják: a hagyományos monarchiáktól a nacionalista-populista és totalitárius jobb és baloldali rendszerektől a többpárti demokráciáig. Azok az államok, amelyek vagy a szocializmus vagy a kapitalizmus ideológiáját követték, megkísérelték azt a struktúrát és intézményrendszert kialakítani, amit a keleti, illetve a nyugati tömb országai korábban a kapitalista, illetve a szocialista rendszer kiépítésekor már létrehoztak. Elmaradott politikai gazdasági és szociális viszonyaik arra késztették az államokat, hogy kulcsszerepet játszanak a gazdaságban.

Az 1990-es évek kezdete óta Afrika Szaharától délre eső részén a (sok esetben formálisan) többpártrendszerű országok száma emelkedett, ugyanakkor a törzsi feszültségek szinte minden országban erősödtek. A hidegháború megszűntével a nemzetközi kapcsolatokat fél évszázadon át uraló kétpólusú világrend felbomlott, és az Öböl-háború világosan megmutatta az USA hegemóniáját az akkor egypólusú világban. A fejlődő országokra nyomás nehezedett, hogy drámai változtatásokat hajtsanak végre, átalakítva politikai, gazdasági és társadalmi strukturáikat.

Az afrikai értelmiség a függetlenség elnyerése óta egyre inkább igyekezett a nemzeti identitást, a nemzeti államot és a nemzeti piacot hangsúlyozni, semmint az új nemzeti határokon belüli etnikai problémákkal foglalkozott volna. Ennek ellenére a nacionalizmus, az etnikai és vallási hovatartozás felülkerekedett az állampolgárság eszméjén és minden olyan törekvést maga alá gyűrt, amely nemzeti, faji vagy vallási különbségektől függetlenül fejlődésre irányult volna. Megfigyelhető, hogy ebben az időszakban felerősödött az etnikai erőszak, pontosan akkor, amikor a kontinens a nyíltabb politikai rendszerek irányába mozdult el.

A demokrácia megvalósítására irányuló követelések együtt jártak olyan törekvésekkel is, melyek a nemzetiségi, sőt törzsi hovatartozáson alapuló független részállamok alapítását szorgalmazták. A mai napig megfigyelhető, hogy a nemzetiségi és a törzsi törekvések a régi nemzeti állami strukturán belül dühös politikai megnyilatkozásokkal és éles összeütközésekkel továbbra is jelen vannak.

Afrikában a mai államhatárokat a XIX. század utolsó évtizedeiben aláírt európai nagyhatalmi megállapodásokban rögzítették. A gyarmati hatalmak által ténylegesen a berlini konferencia után megvont határok kijelölésekor nem vették figyelembe a benszülöttek faji különbségeit, származásukat, történelmét, szokásaikat, kulturájukat és társadalmi rendjüket. Egyes népek egyszer csak idegen országokban találták magukat – például ma a maszájok egy része Kenyában, egy része Tanzániában él –, s ezért nem sokat törődtek a szavannákon amúgy sem látható határokkal. A törzsi tudat értékrendjében a saját néphez való lojalitás fontosabb, mint az absztrakt államhoz. A tribalizmus tehát az államélet alapjait fenyegeti, ezért lehet oly gyakori a katonai diktatúra vagy a tekintélyuralmi egypártrendszer.

Az országhatárok gyakran hosszú múltra visszatekintő egységes etnikai területeket szelnek ketté. Ennek eredményeképpen az ország, a nemzet és a haza fogalmát a többnemzetiségű államokban a nem államalkotó néphez tartozó etnikai csoportok eltérően ítélik meg. Az eltérő viszonyulásban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális tényezőknek döntő szerepe van. Az emberek gyakran úgy érzik, hogy szorosabb kapcsolatok fűzik őket a másik országban élő szomszédaikhoz, mint a saját országaikban élő, de más népcsoportokhoz tartozó emberekhez, vagyis megfogalmazódhat a vágy a rokonállamokhoz való csatlakozásukról, hogy kivívhassák saját függetlenségüket.

KONFLIKTUSOK AFRIKA SZARVÁN

„Afrika szarva", azaz Észak-Kelet-Afrika az egyik legfontosabb és stratégiailag kiemelkedő jelentőségű régió Afrikában és a világgazdaság számára. Hídként szolgál Afrika és a Közel-Kelet között, egyben a Perzsa-öböl olajmezőinek kapuja is. Történelmileg és kulturálisan gazdag terület, hatalmas természeti erőforrás-potenciállal. A régió bővelkedik folyókban, tavakban, erdőkben, állatállományban, illetve jó mezőgazdasági lehetőségeket rejt magában, ideértve a kiaknázatlan olaj-, arany-, só-, vízenergia-készleteket és földgáz-mezőket.

"Afrika szarva" etnikailag, nyelvileg és vallásilag is vegyes képet mutat. Ez egy olyan hely, ahol a világ két legnagyobb vallása, a kereszténység és az iszlám békésen megfért egymás mellett generációkon keresztül.

Mindez különösen igaz Etiópiára. Az Afrika szarvának nevezett térség gyarmatosításában három európai nagyhatalom vett részt: az angolok, az olaszok és a franciák. Más-más szempontok játszottak viszont szerepet abban, hogy a térségen belül melyik területet ki akarta megszerezni. Az angolok számára gazdasági jelentősége nem volt a régiónak. Afrikában eleve kiterjedt gyarmatbirodalommal rendelkeztek, és e szegény vidék nem volt birtokában azoknak a fontosabb erőforrásoknak, amelyek őket érdekelték volna. Ugyanez volt igaz a franciákra is. Számukra – hasonlóan a brtitekhez – a térség egyedüli jelentőségét stratégiai fekvése jelentette: a Vörös-tenger ellenőrzésének lehetősége. Ezek alapján csak a fonto-

sabb pontokat szállták meg: a franciák a mai Dzsibutit, amely a Vörös-tenger bejáratánál fekszik és stratégiai fontosságú az óceánhoz jutásban, az angolok pedig az ettől keletre fekvő partvidéket, Észak-Szomáliát. Az olaszok ezzel szemben, mivel lekéstek Afrika felosztásáról, és fiatal államként nagy gyarmatbirodalmat akartak, fantáziát láttak az egész térségben. Gyarmatosították Eritreát és a kelet-szomáli partvidéket, majd Etiópiával is megpróbálkoztak, de a félelmetes olasz hadsereget 1896-ban Aduánál az etiópok megverték, így a nagy múltú ország gyarmatosítása lekerült a napirendről pár évtizedre. Etiópia így a kontinens egyetlen független állama maradt, és státuszát a nemzetközi közösség is elismerte.

Szomáliában a régóta dúló polgárháború és az ország területe fölött ellenőrzést gyakorló központi kormányzat hiánya következtében kialakult helyzet több szempontból is fenyegetést jelent a mai napig a külvilág számára. A szomáliai konfliktus egyik legfőbb kiváltó oka a klánok uralma és rivalizálása. A politikai babérokra vagy hatalomra törő politikusok a saját céljaiknak megfelelően manipulálják a klánokat, legtöbbször az ősi „oszd meg és uralkodj" elv alapján. A hagyományok szerint ugyanis a konfliktusokat a klánok idős tagjainak a közvetítésével oldották meg eredetileg. A klánok törvényei szerint oldották meg a települések kérdését vagy a vérdíj fizetését, amellyel korában elkerülhetőek voltak a fegyveres összecsapások.

A második nagyobb konfliktus a szomáliai hadsereg és a Szomália Nemzeti Mozgalom (SZNM) között zajlott észak-nyugat Szomália ellenőrzése miatt. A SZNM bázisa az Izsák (Isaaq) klán, amely akkor fordult először szembe a Barre-rezsimmel, amikor az az 1980-as években katonai ellenőrzés alá vonta az észak-nyugati országrészt, hogy megtörje a klán hatalmát és megfossza üzleti lehetőségeitől. A polgárháború 1988-ban katasztrófához vezetett, amikor a kormánycsapatok civileket kezdtek támadni, elsősorban az Izsák klánból.

Mintegy 60 ezren haltak meg ekkor, és 800 ezren menekültek Etiópiába a bombázások elől. Válaszul 1991-ben Szomáliföld kinyilvánította függetlenségét. Ezt a világ egyetlen kormánya sem ismerte el annak ellenére sem, hogy az anarchikus déli résszel szemben viszonylag független és stabil terület maradt az uralkodó klánok uralma alatt.

A harmadik nagy konfliktust 1991 előtt a kormány fellépése eredményezte a klán alapú felszabadító mozgalmak ellen. Ezek közül a legerősebb az Egyesült Szomáli Kongresszus (Havije-klán), a Szomáli Hazafias Mozgalom (Ogadeni-klán) és a Szomáli Felszabadító Demokratikus Front (Madzsertín-klán). Ez a többfrontos háború előre vetítette azt a fosztogatást és banditizmust, ami a későbbi polgárháborút jellemezte. Ehhez járult hozzá, hogy a hidegháború utolsó évtizedében nagy mennyiségű fegyver áramlott a térségbe, amely a bipoláris korszak lezárultával stratégiailag már nem volt fontos a rivális nélkül maradt Egyesült Államoknak.

2006-ban az Egyesült Iszlám Bíróságok vonták ellenőrzésük alá Szomáliát. Ők ellenőrizték Mogadishut, és az év közepére az egész országot képesek voltak hatalmukba keríteni. 2006 májusában újabb konfliktus tört ki a hadurak megbuk-

tatására. A küzdelem a világi hadurak által a „Szövetség a béke helyreállítása és a terrorizmus ellen" nevén februárban létrehozott egységfront erői és az Egyesült Iszlám Bíróságok csapatai között zajlottak. A terrorizmus ellenes egységfront egészen nyilvánvalóan az USA támogatására játszott: korábban az amerikaiak ellen harcoló hadurakat és kereskedőket tömörítő szervezet most éppen a radikális iszlamisták féken tartásának az eszköze – amerikai pénzből. Az iszlamisták azzal vádolták meg az Egyesült Államokat, hogy azok a CIA-n keresztül támogatják a hadurakat annak érdekében, hogy ezzel megakadályozzák az iszlamista erők hatalomszerzését.

2006 júniusában az iszlám milíciák vették át a hatalmat Mogadishuban. Egy héttel később a „Szövetség a béke helyreállítása és a terrorizmus ellen" utolsó bástyája, a dél-szomáliai Dzsowhar is elesett, a Szövetség maradék erői Etiópiába menekültek, a hadurak szövetsége összeomlott. Az átmeneti kormányzat a kelet-afrikai békefenntartó erőket kérte a térségbe, ezt azonban az iszlamisták ellenezték, és arra kérték az Afrikai Uniót, hogy tegyen le e tervéről. Ez ugyanis idegen – részben ellenségesnek tekintett etióp – csapatok jelenlétét eredményezte volna, ami sérti az ország szuverenitását. Az Iszlám Milícia 2006 októberében dzsihádot hirdetett a többségben keresztény Etiópia ellen. Egy hónappal később összeomlottak a béketárgyalások az ENSZ által is elismert északi kormányzat és déli iszlámista erők között.

A nemzetközi közösség attól tartott, hogy ismét kitör egy háború, amelyben Etiópia, és ellensége, Eritrea is részt vesz a különböző klikkeket támogatva.

A háború december 21-én tört ki, amikor az Egyesült Iszlám Bíróságok vezetője, Hasszan Dahir Aweys sejk kijelentette, hogy „Szomália a háború országa, és minden szomálinak részt kellene vennie az Etiópa elleni harcban". Ezután kitört a harc az iszlám milíciák és az etióp erők által támogatott szomáli kormányzat között. Három nappal később az etióp légierő elkezdte bombázni az iszlámisták állásait szerte az országban. Karácsonykor Etiópia kijelentette, hogy háborúban áll az ellensége, Eritrea által támogatott Iszlám Bíróságokkal, néhány napon belül kemény csapást mért rájuk, és kiűzte őket Mogadishuból, majd az addig az iszlámisták fő fészkének számító Kismayoból is.

2007 januárjában az Egyesült Államok nyíltan beavatkozott és iszlámista állásokat támadott helikopterrel.

A szomáliai konfliktus rendezésére továbbra sincs reális esély. Az etióp hadsereg kivonulásával újra könnyen káoszba süllyedhet az ország. Úgy tűnik, a klánok által uralt és három részre szakadt ország belső kaotikus állapota mellett Szomália az etióp-eritreai konfliktus egyik frontja is, amelyben további szereplők a hadurak, a nemzetközi terrorszervezetek és a kereskedők is.

A VÉNEK TANÁCSA

A 2005-ös parlamenti választások után kirobbanó politikai erőszak miatt Etiópiában ellenzéki vezetőket ítéltek életfogytiglani börtönbüntetésre. Olyan bűnökért ítélték el őket, mint árulás, az alkotmány megsértése és lázadás szítása.

Etiópiai vének egy csoportja, Ephraim Isaac professzor vezetésével kiemelkedő szerepet játszott a hagyományos konfliktus-kezelési mechanizmusokban, a kormány és az ellenzék között való közvetítés és a problémák megoldása során. Megalakította a „Shimaglewotch"-t, azaz a Vének Tanácsát. Ez az etióp társadalom 25 prominens tagját foglalja magában, köztük a híres futót, Hailé Gebre-Szelasszié-t, egy 7 évre bebörtönzött nőt, az etióp Ügyvédi Kamara elnökét, vallási vezetőket, veterán újságírókat, régi parlamenti képviselőket és nyugdíjazott nagyköveteket. A Vének koalíciója pártatlan közvetítő csoportként kérte fel a kormányt arra, hogy dolgozzon együtt a hagyományos vének csoportjával azért, hogy megszabaduljanak a felesleges negatív hangulattól és konfliktustól. A kilencvenes évek elején Etiópia egy poszt-konfliktusos átmeneti állapotban volt, több évtizedes polgárháború, és kívülről szított interetatikus háború és forradalmi felkelés után. Ahhoz, hogy egy ilyen szituáció demokratikus fejlődésbe alakuljon át, a politikai berendezkedésnek a befogadáson, a megosztott felelősségen, a mindenkit megillető biztonságon, bizalmon és legitimáción kell alapulnia. A mélyen gyökerező nemzeti béketeremtés és a múlt sebeinek begyógyítása kulcsfontosságú kérdések. Egy fontos beszédében Prof. Ephraim Isaac, a Vének Tanácsának vezetője arról beszélt, hogy a kilencvenes évek eleji történelmi helyzetben Etiópiában hiányzott egy kulcsfontosságú tényező: a nemzeti megbékélés. Ennek hiánya továbbra is kísérti az etióp politikai életet. A vének közvetítése, a megbocsátás és a megbékélés hozzátartoznak az etióp kultúra, történelem és tradíció kiemelt értékeihez.

Ennek a kulturális gyakorlatnak a szellemében Prof. Ephraim és kollégái tettek egy próbát, ahol a hatalommal bíró diplomáciának nem sikerült biztosítani, hogy elfogadják a kormányzó párt és az ellenzék, a Koalíció az Egységért és Demokráciáért (CUD) egységét a párbeszéd és megbocsátás útján, bár számos akadály és jogi vita volt az odáig vezető úton.

A probléma Etiópia politika történelmében gyökerezik. Amióta a több évszázados feudális monarchiát 1974-ben felváltotta a baloldali militarista kormányzat, az etióp politikai színtéren példa nélküli erőszak és teljesen polarizált radikális ideológia jelent meg.

A vének fegyvertelen személyek, akik békés eszközök alkalmazásával kötelezték el magukat a közösségek szolgálatára. Azonban magas szintű erkölcsi elvek birtokában vannak, melyek autoritást biztosítanak számukra. A meggyőzés erőszakmentes erejével konfrontálódnak a vezetőkkel.

Beszédében Prof. Ephraim ezt az erőt a következőképpen vette számba:

A tradicionális vének (1) Istentől félnek, nem az emberektől, vagy a vezetőktől; (2) tisztelik a vezetőket és az embereket, bármilyen legyen is a társadalmi, etnikai, vallási státuszuk; (3) korlátlan nyugalommal és figyelési képességgel rendelkeznek, melyet sohasem adnak föl, és nem várnak eredményt egyik napról a másikra; (4) udvariasan beszélnek, nem használnak haragos és támadó nyelvezetet; (5) alázatosak, őszinték és toleránsak; (6) nem engednek teret magukban a gyűlöletnek,

szeretik az embereket és együtt éreznek szenvedéseikkel; (7) mélyen ismerik és értik tárgyukat; (8) függetlenek, és nem fogják senki pártját; (9) keményen dolgoznak – kevesebbet alszanak; (10) bölcsek és józan ítélőképességgel rendelkeznek, hiszik és remélik, hogy a végén minden jóra fordul *(Africa Confidential 1995. Tekle, 1996).*

A szervezet létrehozása örömet váltott ki a nemzetközi közösségben. Az Európai Unió Bizottsága részéről Louis Michel úgy tekintett rá, „mint a megbékélés politikai jelére" és azt állította: „Ez az eredmény nem lett volna lehetséges a Vének Tanácsának kitartó erőfeszítése nélkül, akik közvetítőkként működtek közre, és mindkét oldal akarata nélkül, akik az ország javát szolgálták". Jelentősen hozzájárult a politikai ellentétek békés rendezéséhez és a jog uralmának elismeréséhez, hogy a CUD belső parlamenti ellenzéke elfogadta a választások révén leszavazott vezetőik menesztését, melyet a többi politikai csoport is üdvözölt.

Az ellenzéki vezetők aláírtak egy bocsánatkérő levelet, elnézést kérve az etióp kormánytól és az emberektől, közös felelősséget vállalva a hibákért és a 2005 májusában zajló parlamentáris választásokat követő erőszakért. A kormány megbocsátott nekik remélve, hogy ez a megbocsátás egy második esélyről szóló üzenetet közvetít az ember felé, amennyiben ezt keresik *(R. Conwell, Ethiopia and Eritrea: Africa Security Review of 2000).*[…]

Afrika szarván vannak ősi, hagyományos békéltetési eljárások, a megbocsátás és a vének közbenjárása. Sokan vélekednek úgy, hogy a sajátosan helyi, konfliktusmegoldó, hagyományos Vének Tanácsát a lehető leghamarabb meg kell alapítani helyi, nemzeti és regionális szinteken.

A fenti javaslat megvalósítása érdekében szükség van a következő alulról felfelé építkező békejavaslat alkalmazására:

1. A Vezetők Tanácsának megalapítására, melyben helyet kapnak a társadalom legprominensebb tagjai, a tradicionális és vallási vezetők, a nők és fiatalok társulásainak vezetői, az ügyvédi kamarák és a veterán újságírók.
   A Vének Tanácsának tagjainak nem pártos közvetítőknek kell lenniük, hanem olyanoknak, akik gyorsan és mindkét fél számára elfogadható módon foglalkoznak egy üggyel, alkalmazva a hagyományos problémamegoldó módszereket.
   A hagyományos közvetítés hatékony a személyek és közösségek közti összeütközések kezelésében.
2. Szükséges, hogy Afrika szarván az alapfokú oktatástól kezdve a középiskoláig kezdeményezzék és elindítsák a békeoktatást annak érdekében, hogy egészséges, toleráns, értelmes és békés új generációk jöhessenek létre.
3. Afrika szarva etnikailag, vallásilag, kulturálisan és földrajzilag diverzifikált országainak szükségük van egy nemzeti föderatív önigazgatási rendszer kialakítására annak érdekében, hogy kezeljék az államon belüli és államok közti konfliktusokat a régióban.

Ezt a megközelítést a viták rendezésének legalapvetőbb szintjein lehet használni, ahol földről, vízről, legelőkről, halászati jogokról, házastársi és házasodási problémákról, örökségről, tulajdonjogokról, gyilkosságról, a hozományról, marhatolvajokról, lopásról, nemi erőszakról, útonállásról és etnikumközi és vallási konfliktusokról van szó.

EGY HATÉKONY BÉKEÉPÍTÉSI MECHANIZMUS SZÜKSÉGESSÉGE

Az államon belüli konfliktus a térségben egyértelműen államok közti konfliktussá fejlődött. Kiterjedt regionális szintre, és ezen felül a nemzetközi erők beavatkozását vonta maga után (pl. az ENSZ Etiópia és Eritrea részére nyújtott monitoringja, United Nations Monitoring for Ethiopia and Eritrea, az UNMEE, esetében a két ország határán. A felszabadító háborúk Etiópián belül, Etiópia háborúja Szomáliával 1997 és 1998 között, majd 1998-tól 2000-ig Eritreával, néhány példa az interetatikus konfliktusokra a régióban). (*David Hunny, Summer 2008, Vol. 7*)

1993 márciusában, egy nagy hagyományos vallásos ünnep alkalmával, a *boranák* áldásukat adták egy békejavaslatra az *aborékkal* és 14 másik etnikai csoporttal, magában foglalva a *konzókat,* a *szemájokat*, a *hammereket* és a *daznecseket,* akikkel az Omo-völgyben és annak környékén harcoltak, Etiópia déli részén, közel a kenyai határhoz. Egy évvel később a boranák szintén kötöttek egy megállapodást szomáliai ellenségeikkel, a *garrikkal*. A források és legelők körül zaljó erőszak évei után, és azt követően, hogy minden, a kormányhoz intézett kérés visszhang nélkül maradt és nem kapott pozitív választ, az aborék és hammerek idősei úgy döntöttek, hogy ideje találkozni a boranák véneivel, hogy igazságosan és egyenlően rendezzék a konfliktust. Az első találkozó sikerét mutatja, hogy 1993 januárjában a tíz aborét megkereső fiatal boranával megtárgyalták a békemegállapodás részleteit. Mindeközben a béke előzményeként a teljes állatállomány számára szabad elérést biztosítottak a borana és más területek közti ütközőzónához.

Aztán megállapodtak abban, hogy a boranák és aborék közti béke nem lehet teljes, ha nem vonják be az összes érintett felet. Mind a 14 etnikai csoport meghívást kapott a kulcsfontosságú végső közgyűlésre az aborék földjén. A találkozóra 1993 márciusban került sor, Gonderabában, az abori nép hagyományos vallási központjában. A békekonferencia megerősítette azt a két alapelvet, melyekhez a régióban megteremtendő béke érdekében ragaszkodtak: az első, melyben az aborék és a többi etnikai csoport is egyetértett, hogy az aboréknak továbbra is megmaradnak a tradicionális jogaik a földjeik felett. A tradicionális föld feletti jog nem az abszolut tulajdonjogot, hanem a használati jogot jelentette. Másodsorban, a boranák elfogadták, hogy minden versengő csoportnak és az ő állataiknak elidegeníthetetlen joga van a túlélésre. (*Traditional Forms of Reconciliation in the Horn of Africa. David H. Shinn Brown University, and U.S. Institute of Peace March, 2005*)

A békére való nevelés az iskolákon, templomokon, politikai pártokon, szövetségeken és alapvető csoportokon és a médián keresztül eljuttatható a polgárok tömegeihez anélkül, hogy egyszerűen csupán „információ-átadásra" korlátoznák. Konstruktív viták szükségesek az etnikai előítéletek és erőszak felszámolásához.

A békére nevelésnek bátorítani kell a régió társadalmait, hogy szemügyre vegyék saját életformáikat, és lehetőséget adna nekik, hogy felülvizsgálják önképüket, szembesülvén az etnikumok közti békével. Ez talán képessé teszi őket arra, hogy kifejlesszenek egy módosított önképet, mely segít nekik a világ és multietnikus társadalmuk mélyebb megértésében.

A békeoktatás felruházza a diákokat számos olyan fontos készséggel, melyekkel elkerülhetőek a pusztító konfliktusok.

A TÖRZSI SZERVEZET SZELLEME A TÉRSÉGBEN

A szudáni Darfúr tartományban a konfliktus a szárazsággal sújtott és elszegényedett területeken kezdődött, 2003 elején, miután egy lázadó csoport kormányzati célpontokat kezdett támadni, azt állítva, hogy Kartúm elhanyagolja a térséget. A lázadók azt állítják, hogy a kormányzat elnyomja a fekete afrikaiakat az arabok érdekében.

Darfúr, azaz „a fúrok hazája" évek óta feszültségekkel néz szembe a földek és a legeltetési jogok miatt, melyek a főleg nomád arabok és a *fúr*, *masszalet* és *zagawa* közösségekből származó földművelők között alakultak ki. Két fő lázadó csoport harcol, a Szudáni Felszabadítási Hadsereg (Sudan Liberation Army, SLA) és az Igazság és Egyenlőség Mozgalom (Justice and Equality Movement), melyek annak ellenére, hogy közös ellenzéket képviselnek a központi kormánnyal szemben, etnikai vonalak mentén megosztottak.

Milliók menekültek el a lerombolt falvakból, akik közül megközelítőleg két millióan Darfúr tartomány főbb városaihoz közel fekvő táborokban leltek menedéket. A darfúriak elmondása szerint a dzsandzsavid járőrök megölik a férfiakat és megerőszakolják a nőket, ha túl messze merészkednek a tábortól vizet és tűzifát keresve. Megközelítőleg kétszázezren kerestek biztonságot a szomszédos Csád területén is, de sokukat egy 600 kilométer hosszan a határt követő területen táboroztatják, akik így továbbra is sebezhetők maradnak a Szudánból érkező támadásoknak.

Jelenleg az Afrikai Unió és az Egyesült Nemzetek Szervezete béketeremtő missziója 9000 fős csapattal rendelkezik Darfúrban. Ezt nemrég 26 ezerre növelték. A térség egyes szakértői azt mondják, hogy a 26 ezres erő sem lesz képes lefedni egy ilyen nagy és félreeső területet. Mások arra mutattak rá, hogy a békefenntartók nem tehetnek túl sokat mindaddig, amíg nincs béke, amit fenn lehetne tartani, de a harcoknak csak egy olyan megállapodás vetne véget, mellyel minden fél egyetért, de ami még kidolgozásra vár.

A Nemzetközi Büntető Bíróság ügyésze, az argentin Luis Moreno-Ocampo állítja, hogy indokolt annak a feltételezése, hogy a szudáni elnök, Omar Hasszan Ahmed al Bashir büntetőjogi felelősséggel bír, népirtás, emberiség elleni bűntett és háborús bűnök tekintetében. Véleménye szerint kijelenthető, hogy az elnök részt vett annak kitervelésében és megvalósításában hogy etnikai alapon lerombolják a fúrok, a maszalitok és a zagawa csoportok területeinek döntő részét.

A térségben a pásztorkodó közösségek nomádok, száraz, illetve félig kiszáradt területeken élnek, és megélhetésük a marha-, a birka-, a kecske- és a teveállománytól függ. Alapvető szükségletük a víz és a legeltetésre alkalmas területek elérése. A pásztorok állatállományuk védelmére tett próbálkozásukra adott válaszok nagyobb mértékben vezettek a probléma felnagyításához, mint annak tényleges megoldásához.

Néhány tényező, mely hozzájárult a pásztorcsoportok erőszakhoz folyamodásához:

- Egyre gyakoribbá váló állatlopások – regionális és nemzeti feketepiac, az állatállomány védelme.
- Kézifegyverek proliferációja – a fegyverek széles körben elérhetővé válnak, és használatba kerülnek a térségben.
- Inadekvát rendészeti és állambiztonsági politikák – a nemzeti és kerületi rendőrségi és biztonsági szervek nem rendelkeztek megfelelő kapacitásokkal, hogy biztonságot nyújtsanak a pásztor és más közösségeknek.
- A tradicionális kormányzási rendszerek meggyengülése és aláásása – a pásztorközösségekben a tradicionális vezetők és irányítási rendszerek, noha még mindig jelentősek, de meggyengültek, csökkentve ezáltal a közösség azon képességét, hogy maga kezelje és megelőzze a konfliktusokat és a bűnözést.
- Inadekvát kormányzati fejlesztési politikák – ez jellemezte az egymást követő koloniális és poszt-koloniális kormányzatokat a régióban, hiszen rendszerint figyelmen kívül hagyták a pásztorok igényeit, sőt gyakran szembe is mentek e csoportok érdekeivel.
- Nem megfelelő földbirtoklási politikák.
- A pásztorok politikai és társadalmi-gazdasági marginalizációja – a pásztorközösségek döntéshozatali folyamatokban való képviselete nem megfelelő Afrika szarván, amiből az következik, hogy jogtalanul elhanyagolják az érdekeiket és nézeteiket a fejlesztési és egyéb programokban, korlátozva ezzel a konfliktusmegelőzés és a viták rendezésére alkalmas hivatalos strukturák kereteit. A társadalmi-gazdasági marginalizáció egy másik területe az oktatás, melyben rendszerint a pásztorcsoportok csak korlátozottan részesülnek.

E csoportok többsége félig nomád életformát folytat, a tél folyamán a partmenti területeken tartózkodnak, majd a fennsíkra vándorolnak, nyugatra, a *tigrinya* nyelvet beszélő csoportok lakta területeken keresztül, egy, a Mereb folyó feletti területre. A századok során fokozatosan terjeszkedtek nyugatra, többen átmenetileg letelepedtek és valamilyen mezőgazdasági művelésbe fogtak téli és nyári szálláshelyükön.

A pásztorok Afrika szarvának leginkább marginalizált és hátrányosan érintett kisebbségi csoportjává váltak. Ez köszönhető a széles körben való szétszóródásuknak, időjárási és ökológiai körülményeknek, állami semmibevevésnek, a fejlesztési terveknek, melyek kizárták őket, a földjeik lefoglalásának, a földtulajdonlási törvényeknek, az állami határoknak, melyek korlátozzák mozgásszabadságukat, valamint a belső viszályoknak és nemzeti konfliktusnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Africa: From Crisis to Promise. Prof. Kinfe Abraham, African Economist, Vol. 4. No. 12. 2003, Ethiopia.

African Conflicts: Their Causes and their Political and Social Environment, Church World Service African Initiative, Peace Building and Conflict Resolution, 2002. A/A.

Albel Alier, "The Southern Sudan Question" The problems of Integration 1993: 183–185.

Ali, Taisier M. & Robert O. Mathews (eds.) Civil Wars in Africa. Roots and Resolution (Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 1999), pp. 35–254.

Allan, T & A. Nichol. 1998. Water resources prevention of violent conflict and the consistence of EU Policy in the Horn of Africa. Safe world: London.

Alli, Said (1994), pastoralism and State Polices Mid-Awash Valley: The Case of the Afar, Al-Qaeda's Threat to Ethiopia: Erich Marquardt, Addis Tribune, 2003. Addis-Ababa, Ethiopia.

Armed Factions and the Ethiopia-Eritrea conflict 1999. University of Pennsylvania African Study Center: Nairobi.

Asante, S. K. B., A partnership of unequal partners. In: New African, June 2003, issue 415, p. 14.

Assefa, Hizikias. Mediation of Wars: Approaches and strategies – The Sudan Conflict.Boulder: West View Press, 1989.

Baechler, G., S. Bellwald, M. Suliman, 1996. Environmental conflict management. Approaches and Implementation in the Horn of Africa. Eth: Zurich.

Bahiru Zewde, 1991. A History of Modern Ethiopia 1855-1974. London.

Bereket Habte Sellasie, Conflict and Intervention in the Horn of Africa: From Feudalism to Socialism: Understanding Ethiopia's Political Evolution. Frederick C. Gaamst Peasantries and Elites without Urbanism: 1976 Studies in Society and History.

Berghof Occaional paper, No 26 (Berlin: Bergh of Research Center for Constructive

Bestman, C. and Cassaneli: 1996 the struggle for land in Southern Somalia.West View.

Bob, Baxter. Conflict in the Horn of Africa: Peace Magazine, 1999. Burlington, Ontario.

Brief Political History of Gambella: Ojulu T. Ochalla, 2004. Addis Ababa.

Brigaldino, Glenn, African-European relations at the turning point. In: Africa Today, Jan-Mar 1977, Vol. 44, issue 1, p. 15.

Capturing the Moment: Sudan's Peace Process in the Balance, Africa Report No 42, 2002.

Chronology of the Ethiopian-Eritrean conflict and basic documents: (2001), Walta Information Center Addis Ababa.

Clamp Ham, Christopher (1988). The Structure of Regional Conflict in Northern Ethiopia Anthropology, 13 No. 2 Cambridge University.

Colonial Violence and the Transfer of Memories in the Ethiopian-Eritrean War 1998-2000. Alessandro Triutzi, Instituto, Universitario, Orientale, Naples, 2002.

Comperhensive Peace Agreement in Sudan: Douglas H. Johnson, James Cuney, 2003. London. Pastoral Early Warning and Response Systems: Margie Buchanan - Smith. Overseas Development Institute, 2000. UK.

Conflict Dynamics in a Three-Level Games: Local, National, and International Conflict in the Horn of Africa: Department of political science and workshop in political theory and policy analysis. Bloomington: 1999 Indiana University. Conflict Management, 2004).

Contemporary Banditry in the Horn of Africa: Causes and Political Implications: African Study, 1999. University of London UK. NEBE MBURU.

Cranna M (ed.) "The true cost of conflict", (Safer world: London, 1994).

Dawit Wolde Giorgis, Red Tears: Famine, War, and Revolution in Ethiopia, (Trenton, NJ: Red Sea Press, 1989), 21.

De Figuerido, A., AU-EU, the contesting heritage. In: New African, 2002. Sept. issue 410, p16, 2. p.

Debating Democracy and Good Governance: Johannes, Ruphael. 2005. Ethiomedia, Addis Ababa, Ethiopia.

Democracy and political conditionally in Sub-Saharan Africa: European Journal of Development Research, Vol. 5. No.1. Robin Mark, 1993.

Diken, Bülent: „From Exception to Rule: from 9/11 to the Comedy of Terrors,"

Djibouti Construction Strategy and Action Plan: from Richard Labelle, Consultant, for ICT Development: UNDP. 2003. Beirut.

East African Studies: Dr. Bahru Zewde, Addis Abab Ethiopia. 1974.

EPRP versus TPLF (Ethiopian People's Revolutionary Party and Tigray People's Liberation Front) the struggle for supremacy of over Tigray: 1994–1995.

Ethiopia and Eritrea: The Federal Experience. 1997. Uppsula Nordiska, African Institute. Ethiopia. Africa Arid Land, WorkingPapers Series, No 1/94.

Ethnicity and the National Question in Ethiopia: Conflict and Peace in the Horn of Africa, Darthmouth Publishing Company, Vermont: The Ethiopian-Eritrean Conflict in South African Year Book of International Affairs, 2000. Johannesburg.

Exploring the Intricacies of land Tenure in Pastoral Areas: Issue for Policy and Law Reform, Minority Rights International in Moroto, 2005. Uganda.

Fukui K. and Turton D (eds), Warfare among East African herders, Senri Ethnological

Hagmann, Tobias, „Beyond Clannishness and Colonialism: Understanding Political Disorder in thiopia's Somali Region, 199-2004, Journal of Modern African Studies, Vol. 43, No. 4, 2005.

Hagmann, Tobias. Jorunal of Modern African Studies, Vol. 43 No 4., 2005.

Human Stability and Conflict in the Horn of Africa: African Security Review Vol. 10. 2002. South Africa.

Institute for African Alternatives Report. Kleein, A., 1998. Why the Ethiopia and Eritrea are in Conflict? Unhappy masses and the challenges of political Islam in the Horn of Africa: Prof. Said, Samatar. Ethiomedia, 2005 Ethiopia.

International Development, UK1999.

Irish Journal of Sociology, Vol. 15, No1 (2006).

James Curry. Barfield T J, the Nomadic, Alternative (Englewood Cliffs: Prentice Hall, NJ, 1993).

Kwarteng, C., Africa and the European challenge after 1992. In: Intl. Social Science Journal, Aug 93, Vol. 45, issue 3, p. 405, 8. p.

Laitin, David D.: „The War in the Ogaden: Implications for Siyaad's Role in Somali History," Journal of Modern African Studies, Vol.17, No 1 (1979).

Lewis, I. M. „Sufism in Somaliland: A Study in Tribal Islam," parts I and II, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 17, No. 3 (1995).

Lewis, I. M. „The Ogaden and the Fragility of Somali Segmentary Nationalism," in Nzongola-Ntalaja (ed.): (Note 3).

Melaku Tegegne, 1974. Eritrea Evolution towards Independence, Change in Ethiopia.British Academic Press, London.

Minority Rights International Groups. December, 1998, Nairobi.

Muiruri S and Mugo W, *Daily Nation*, 9 February 2001, p 1.

Napoleoni, Loretta: Terror Incorporated. Racing the Dollars behind the Terror Networks.

Oromo struggle for Independence: Jaraa Aba Sabaa, Green Left Weekly, No. 234. 1996. Horn of Africa Bulletin: Asmara and Addis-Ababa. Securing a lasting Peace: Vol. 14, No 2 2002. Partnership in Development: The United Nations in the Sudan. 2001. Vol. 2. No. 5.

Pastoralist and Conflict in the Horn of Africa: Africa Peace Forum, University of Bradford. Kennedy Mkutu, Kenya, 2001.

Peace Agreement between the Government of Ethiopia and the State of Eritrea. Algeria, December, 2000.

Peace Processes and Conflict Resolution in the Horn of Africa, Yohn G. Nyuot Yoh: Institute for Security Studies (ISS), South Africa, 2003. Public Choice Vol. 128, No. 1-2 (2006). Red Sea Press, 1994).

Reid, Richard (2003) „Old Problems in New Conflicts: Some Observations on Eritrea and its Relations with Tigray, from Liberation Struggle to inter-state War. „Africa, Vol. 73, No 3, pp. 369–401.

Robert Patman, The Soviet Union in the Horn of Africa (cambridge, Eng.: Cambridge University Press, 1990), 193, Rene Lefort, Ethiopia: An Heretical Revolution? (London: Zed Press, 1983), 206.

Rotberg, Robert I. (ed.): Battling Terorrism in the Horn of Africa Series, No 3 (National Museum of Ethnology: Osaka, 1979). (New York: Seven Stories Press, 2005). (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2005), especially the introductory chapter by idem: The Horn of Africa and Yemen. Diminishing the threat of Terrorism, Ibid. pp. 1–22 (2006).

Shinn, David H., „Ethiopia: Coping with Islamic Fundamentalism Before and After September 11, „ Center for Strategic and International Studies, Africa Notes No.7, 2002.

Sidahmed, Abdel Salam: Politics and Islam in Contemporary Sudan (New York: St. Martin's Press, 1996), pp. 10–47.

Somalia: Countering Terrorism in a failed State, Africa Report No 45, 2002. Studies in Conflict and Terrorism, Public Choice, Vol. 30, No1 (2007) Studies in Conflict and Terrorism, Vol. 28, No1 (2005).

The Djibouti Sponsored Somali Peace Conference: A Critique Somaliland Forum, 2000, Djibouti.

The Tigray and Eritrean Liberation Fronts: A History of Tensions and Pragmatism. Cambridge University Press, Vol. 34 No. 1. Third World Quarterely, Vol. 26, No 8. (2005).

Tigrean Nationalism: British Involvement and Haile Selassie's Emerging Absolutism, Northern Ethiopia, Haggai, 1981.

Young, J. John Garang's Legacy to the Peace Process, the SPLM/A & the South. Review of African Political Economy. (December 2005, No. 106, Vol. 32).

A Nílus vize mint a konfliktusok megoldásának potenciális elősegítője

Stephen Langole

1. BEVEZETÉS

Ahogyan arra a közismert mondás is helyesen világít rá: a víz maga az élet. A víz a legjelentősebbnek tartott természeti kincs, hiszen az élet kulcsfontosságú összetevője, és bár köztudottan a megújuló erőforrások egyikének számít, túlságosan keveset teszünk megőrzése érdekében. Az egyik alapvető probléma az a széles körben elterjedt meggyőződés, amely szerint a víz Isten vagy a természet hatáskörébe tartozó elem, következésképpen a természetnek magának kellene gondoskodnia megújításáról. A valóságban azonban az a helyzet, hogy a vízforrások rohamosan csökkennek, egyre kevesebb friss ivóvízről beszélhetünk, így számottevő emberi erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy megfelelő bánásmódban részesüljön a természet adománya: komoly energiákat kell fektetnünk a víz megújításába és újrahasznosításába, még akkor is, ha csak bizonyos területek szükségleteinek kielégítéséről van szó. A világon számos nagyméretű vízfelület létezik, de ennek az afrikai Nílus vizét beleszámolva is kevesebb mint 3%-a édesvíz. A Nílus a Föld egyik leghosszabb édesvizet szállító folyója, maga Afrika pedig a klímaváltozás által érintett földrészek közül az egyik legsérülékenyebb – állítja a Nílus-völgyi Kezdeményezés (Nile Basin Initiative, a továbbiakban NBI) igazgatója, Audace Ndayizeye. Ez nem elhanyagolható fenyegetést jelent a Nílus vizének minőségére és mennyiségére egyaránt (NBI, 2008)

A klímaváltozás, az elsivatagosodás, a népesség-növekedés és a fogyasztási szokások alakulása a közeljövőben beálló vízhiány veszélyével tetézve, együttesen fenyegeti többek között a Maghreb-országok, a Sahel-övezet, Kelet-Afrika, Észak-Kína, Dél-Európa, Kalifornia és Dél-Ázsia területeit (Samson and Charrier, 1997). Az adatok alapján lényegében arról beszélünk, hogy a probléma az egész bolygónkat érinti, így belátható, hogy a helyzet mielőbbi segítségnyújtást igényel.

A vízhiány, mint arra már számos példát láthattunk, gyakran okozója erőszakos konfliktusoknak. A feszültségek jelentkezhetnek mikro- és makro-szinten, az egyes családok tagjai között és az államok globális közegében egyaránt. Jelen írás arra vállalkozik, hogy bemutassa: a Nílus vize körül kialakuló konfliktus elke-

rülhetetlen, amennyiben az érintett, part menti felek nem találnak olyan stratégiát, ami mindenki számára megfelelően, harmonikusan képes megoldani a közös vízhasználat problémáját. A helyzet hátterében természetesen az áll, hogy a Nílus vizére számos irányból mutatkozik igény, hiszen összesen tizenegy ország osztozik rajta. A használatra vonatkozó megegyezések ugyanakkor mindössze három ország (Nagy-Britannia, Szudán és Egyiptom) képviselői között köttettek, amelyek közül az egyik (Nagy-Britannia) ráadásul nem is a folyó mentén fekszik. A többi nyolc folyómenti ország, amely nem jutott képviselethez az egyezség megkötésekor, név szerint: Uganda, a Kongói Demokratikus Köztársaság, Ruanda, Kenya, Tanzánia, Etiópia, Burundi és Eritrea (IRIN, 2003) (Wolf, 1996).

Nagy-Britannia számára az egyezmények megkötésekor mindenesetre többet nyomott a latban Egyiptom és Szudán stratégiai jelentősége, hiszen a két ország gyapottermelésében komoly szerepet játszik a Nílus, és ezeken a területeken más számottevő vízforrásról nem beszélhetünk, ráadásul a szállítást megkönnyítendő, közel vannak Európához (Wolf, 1996). Valószínűleg ez az oka annak, hogy a britek által kezdeményezett 1929-es egyezmény és az 1959-es megállapodás egyaránt kiemelte, hogy Szudán és Egyiptom számára hozzáférést kell biztosítani a Nílus vizéhez.

Az 1929-es egyezményben Szudán számára a Nílus 4 billió köbméternyi (bm^3) vizének fennhatóságát jelölték ki évente, a január 20. és július 15. közötti időszak – vagyis 48 bm^3-nyi víz – azonban teljes mértékben Egyiptom tulajdona lett. A szerződés egy szóval sem említette a további nyolc érintett, folyómenti országot. Az 1959-es egyezményben évi 55,5 bm^3 vízmennyiséget jelöltek ki Egyiptom számára, míg Szudánnak be kellett érnie évi 18,5 bm^3-rel. Egyiptom és Szudán ekkor megegyezett továbbá abban is, hogy a többi folyómenti ország közös szükségletei „nem haladhatják meg az évi 1-2 bm^3-t, és minden további követelés az egyesített egyiptomi-szudáni pozícióval találja szemben magát" (Wolf, 1996). Ez az egyezmény van érvényben a mai napig, noha már több érintett ország megkérdőjelezte a szerződésben foglaltakat. Így tett például az ugandaiak egy csoportja, ami nem véletlen, hiszen Ugandában található a Nílus egyik legfontosabb forrásának számító Viktória-tó, és a partján elhelyezkedő Jinjára is gyakran „A Nílus forrása" hangzatos néven hivatkoznak.

E tanulmány megkísérli megválaszolni, miért és hogyan lehet a Nílus vize a konfliktusok megoldásának potenciális elősegítője, továbbá érvel a folyóvíz egyenlő arányú elosztásának szükségessége mellett, áttekinti a konfliktus megoldása érdekében alkalmazott eddigi stratégiákat, valamint gyakorlati javaslatokat tesz arra vonatkozóan, hogyan lehetne megakadályozni a további összetűzéseket.

2. MENNYIBEN TEKINTHETŐ A NÍLUS VIZE A KONFLIKTUSMEGOLDÁS POTENCIÁLIS ELŐSEGÍTŐJÉNEK?

A régi időkre vonatkozó feljegyzések világosan mutatják, hogy Egyiptom messze nem volt kibékülve, egyebek között, a szudáni Sennarban létesítendő nílusi gát meg-

építésével, amely a vízelvezetéssel a Gezira-régió öntözését tűzte ki célul. Egyiptom azzal a javaslattal sem értett egyet, amely szükségesnek tartotta víztároló-létesítmény építését a szudáni-ugandai határon. A Nílus vizének felhasználására és elosztására koncentráló, Egyiptom és Szudán között zajló tárgyalások a jelentések szerint 1954-ben eredmény nélkül zárultak, a tanácskozás 1955-ös folytatása pedig 1958-ra kis híján katonai erőket is mozgósító konfliktussá gyűrűzött. A végső megegyezés évében (1959) Szudán önhatalmúlag (és az 1929-es megállapodással szembeszegülve) létrehozta a Sennari Gátat, ezzel pedig újabb vitát szító tettet követett el. A tervezett, de végül meg nem épített víztároló-létesítmény valószínűleg még további feszültségeket gerjesztett volna. A Kék-Nílus víztárolójának otthont adó Etiópia „1957-ben ugyancsak arra figyelmeztette a többi országot, hogy saját területén a Nílus vizének önhatalmú felhasználását tervezi". A Kék-Nílus azonban máig a Szudánt és Egyiptomot átszelő folyóágak fontos ellátójának számít. Egyes elemzők adatai szerint az éhínség sújtotta Etiópia ráadásul a közelmúltban azzal az igénnyel lépett fel, hogy évi 40 bm^3, főként a Kék-Nílusból lecsapolt vízmennyiséget birtokolhasson, amit saját területei öntözéséhez kíván felhasználni (Wolf, 1996). Egyiptom és Szudán nyilvánvalóan hangot ad majd nemtetszésének az intézkedés végrehajtását illetően.

A fentiek fényében mindenesetre láthatjuk, hogy ki kell elégíteni bizonyos, az egyezmények hatáskörén kívül eső szükségleteket is, különös tekintettel a part menti országokra, ezeknek az érdekeit ugyanis az 1959-es szerződést megelőzően nemigen tartották szem előtt. A Világbank adatai alapján a Nílus-medence népessége több mint 160 millió főre becsülhető, a folyómenti országok teljes populációja pedig a 300 millió lakost is meghaladja. Az előbbi mennyiség az előrejelzések szerint a következő húsz évben megduplázódhat, így értelemszerűen megnő majd az igény a mezőgazdasági, az ipari, a háztartásbeli és más típusú vízhasználat kielégítésére is (IRIN 2003). Az egyezményekből kimaradt országok ellenérzésüknek adtak hangot, hogy az 1929-es és az 1959-es egyezmény túl nagy hatalmat ad Egyiptom kezébe, és a Nílus aránytalanul nagy része tartozik az északi-afrikai ország fennhatósága alá. Egyiptom és Szudán pedig nem mutat hajlandóságot a szerződés átírására, amit az érintett nemzetek természetesen nem vesznek jó néven. A Föld vízkészletének fejlesztéséről szóló ENSZ-jelentés közelmúltból származó adatai alapján tudjuk, hogy a vízkészlet éves szintű lebontásában szereplő 180 országból Kenya a 154., Uganda a 115., Etiópia a 137., míg Egyiptom a 156., Szudán pedig a 129. helyen szerepel. Eszerint az összes folyómenti ország esetében beszélhetünk vízhiányról, a szerződések viszont csak Egyiptom és Szudán érdekeit veszik figyelembe (IRIN, 2003).

Egyes kelet-afrikai országok (Kenya, Uganda és Tanzánia) parlamentjei mindazonáltal már kikezdték a status quo-t, és kérvényezték az egyezmények felülbírálását. Az ugandai törvényhozók szabályos kompenzációt követeltek Egyiptomtól, amiért az ország ipari, erőtermelési célokra és ültetvények öntözésére használja a

Nílus vizét, miközben a többi folyómenti államnak ehhez nincs joga (IRIN, 2003). Az ugandai Karamoja sivár térsége, és más, szárazabb régiók például kimondottan sokat nyerhetnének, ha a megfelelő technológia biztosításával felhasználhatnák a Nílus vizét öntözésre, továbbá a hidroelektromos energia más forrásainak fejlesztéséhez, illetve egyéb, az iparosodással járó szükségletek kielégítésére.

Kijelenthető, hogy a nomád pásztor életmódot folytató Karimojong-törzs elsődleges problémája a vízhiány, aminek következtében további, másodlagos nehézségek lépnek fel, úgymint a klánok és törzsek közti rajtaütésekkel járó tolvajlás, fosztogatás, erőszakoskodás, öldöklés illetve kitelepítés (USAID, 2003). A vízhiány arra kényszeríti a Karimojong-törzs tagjait, hogy vízforrások és legelők nyomában más területeket keressenek maguknak, ez pedig elkerülhetetlenül nézeteltéréseket eredményez az egyes erőforrások birtoklását illetően. A konfliktusok bűnbakjának sokan jelenleg a kulturális különbségeket tekintik, és ezzel szembemennek a többség által jogosan osztott elképzeléssel, amely szerint a fő problémát maga a vízhiány jelenti. A helyzet iróniáját persze az adja, hogy Szudánon keresztül hatalmas mennyiségű víz jut el Egyiptomba, így bármilyen kezdeményezés, ami megkísérelné a Nílus vizét a Karamoja-térség vagy más ugandai területek lakóinak érdekében elterelni, szükségképpen ellenállástba ütközne, sőt, nyílt konfliktushoz vezethet az 1929-es és az 1959-es egyezmények védelme alatt álló Egyiptommal illetve Szudánnal.

Az Ugandára vonatkozó demográfiai adatok szerint az országban a jövőben az édesvíz iránti kereslet rendkívüli növekedése várható. Az állam 241.038 négyzetkilométer területet foglal el, lakosságát pedig 2009-ben 32,3 millió főre becsülték. Az egy nőre számított gyermekek száma az igen magas 6,9-es értékkel közelíthető meg, a 15-49 év közötti, fogamzásgátlással élő nők aránya pedig mindössze 23%. Az első szexuális együttlétre átlagosan 18,8 évesen kerül sor a fiúk, és 16,7 évesen a lányok esetében, házasságot pedig a férfiak átlagosan 22,3, a nők pedig 17,8 éves korban kötnek (USAID, 2005). Ezek az adatok komoly népességrobbanást jeleznek előre, aminek természetes kísérőjelensége az energiatermelésben, iparban és mezőgazdaságban egyre vehemensebben fellépő vízigény. A globális felmelegedés és klímaváltozás fenyegetése pedig megint csak a Nílus vizének minél ésszerűbb felhasználását indokolja.

Ugandában tehát a vízhiány házi, mezőgazdasági és ipari szinten egyaránt érzékelhető az ország több részén is, és a legsúlyosabb körülményeket Uganda városlakóinak kell elszenvednie. Kampalában például, ami vízellátását a Nílus talán legfontosabb forrását jelentő Viktória-tóból nyeri, egészen döbbenetes hiányról beszélhetünk. A lassan metropolisszá váló észak-ugandai Gulu városa jelenleg az Oyiitino-folyóból kapja a vizet, de az igény messze túllépi a rendelkezésre álló mennyiséget. Egyes körökben már arról beszélnek, hogy ajánlatos lenne valamelyest megcsapolni a Nílust az összeomlás határán álló város megsegítése érdekében. Felmerült továbbá az a gondolat is, hogy talán érdemes lenne befektetőket

keresni Uganda számára. A Madhvani vállalat már tárgyalásokat folytat egy hatalmas cukorgyártó cég létrehozásáról, amelyre az észak-ugandai Amuru-körzetben, a Nílus vizéhez közel kerülne sor. A cég öntözési, energiatermelési és más ipari igényeinek kielégítése érdekében valószínűleg a Nílus megcsapolásához folyamodik majd. Tervezik továbbá két hidroelektromos gát létrehozását is, az egyiket Bujagalinál, a másikat pedig Karumánál. Ha egyszer elkészülnek, ezek a gátak valószínűleg befolyásolják az Egyiptomba és Szudánba érkező víz mennyiségét.

A Nílus vizét Szudán Dárfúr-régiójában bizonyos vízpolitikai és más problémák megoldására is fel lehetne használni. A Dárfúri konfliktus és a vízhiány közötti kapcsolat átfogó igényű feltárása egyelőre még várat magára, de már többekben felmerült, hogy maga a vízhiány idézte elő a krízishelyzetet. Egyes források szerint bár más tényezőkkel is számolni kell, alapvetően a pásztor életmódot folytató arabokhoz köthető Janjaweed-milícia robbantotta ki a konfliktust, amikor elszállíttatta a fekete afrikaiakat, és több milliós állatállományuk ellátására átvette a hatalmat több vízellátó pont fölött (Nzwili, 2007). Ha elfogadjuk ezt a következtetést, megállapíthatjuk, hogy a megfelelő mennyiségű víz birtoklása segíthetné a Dárfúri konfliktus megoldását, a Nílus vize pedig ehhez épp kapóra jönne. Persze lehetséges, hogy egyesek szerint ez az elképzelés valamelyest túllép az ésszerűség határain, de ha megvalósul az ötlet, felmerül a kérdés, hogy mi lesz Egyiptom érdekeivel.

A fentiekhez hozzátartozik, hogy az Észak-Szudánnal folytatott, több éves harcok után végre elnémultak Dél-Szudán fegyverei, így a területen hamarosan felmerül a városiasítás igénye. Az öntözéshez és az energiatermeléshez pedig vízre lesz szükség, és más források híján a helyieknek is a Nílushoz kell majd fordulnia. Ez persze újfent konfliktusokhoz vezet majd Észak-Szudánnal és Egyiptommal, és akkor még nem is beszéltünk a többi folyómenti, az ügyben érintett nemzet igényeiről és érdekeiről, melyeket figyelembe véve el lehetne simítani a konfliktusokat, ha már egyszer nincs elég erő azok teljes megszüntetéséhez. 2002-ben például az ugandai törvényhozó Amon Muzoora kérvényezte a függetlenség kivívása előtti Nílus-törvények érvénytelenítését, továbbá éves kompenzációként mintegy 1,2 millió amerikai dollárt követelt Uganda számára (IRIN, 2003). Ez alapján is látható, hogy a felszín alatt már nő a feszültség a Nílus vizének elosztását illetően, és ez a jövőben akár fegyveres konfliktusokhoz is vezethet. Jó hír mindenesetre, hogy legalább beszélhetünk kezdeményezésekről, amelyek a párbeszédet szorgalmazzák ezekről a küszöbön álló, a Nílus-medence mind a tizenegy említett, folyómenti országát érintő konfliktusokról.

3. KEZDEMÉNYEZÉSEK A NÍLUS VIZÉNEK FELHASZNÁLÁSÁT ILLETŐ NÉZETELTÉRÉSEK TISZTÁZÁSÁRA

Csupán az 1990-es években indultak meg a próbálkozások a Nílus-medencét övező konfliktusok megoldására, valamint ekkoriban mutatkoztak először törekvések a

Nílus vizének egyenlő arányú felosztására. 1993-ben alakult meg a Nílus-Medence Fejlesztéséért és Környezetének Védelméért Felelős Technikai Együttműködésre Építő Bizottság (Technical Cooperation Committee for the Promotion of the Development and Environmental Protection of the Nile Basin, a továbbiakban TECCONILE), és 1995-ben ennek keretein belül szövegezték meg a Nílus-Medence Akciótervet (Nile River Basin Action Plan, a továbbiakban NRBAP) (IRIN, 2003).

1998-ban folytatódtak a Nílus gyümölcsözőbb felhasználását megcélzó, regionális társulás létrehozására irányuló megbeszélések, amelyeken Eritreát leszámítva minden folyómenti állam képviseltette magát, és amelyek eredményeként 1999-ben, Dar es-Salaamban a már említett NBI néven az együttműködést segítő, átmeneti szervezet létesült. A 2002-ben, Entebbében alapított NBI-titkárságba az összes folyómenti ország delegált egy tagot. A titkárság fő célja a Nílus vizének gazdaságos, minden folyómenti ország számára előnyös felhasználása volt. A tárgyalásokon kidolgozták egyebek mellett a medence vízkészletének öntözésre szóló felhasználási tervét, illetve sorra került egy, a folyómenti államokat érintő energiapolitika megszövegezése. A megbeszélések sarkalatos pontját képezte a halászati erőforrások lehető legjobb kihasználásának kérdése is. Az NBI felismerte a tényt, hogy a Nílus vize Egyiptom egyetlen lehetséges mentőövének számít, hozzanak tehát bármilyen intézkedést illetve jogszabályt, semmiképpen sem veszélyeztethetik a rendhagyó helyzetben lévő országot (IRIN, 2003).

Akárhogy is, annyit sikerült elérni, hogy a szervezet működésbe léptetése ellenére a status quo jórészt sértetlen maradt. 2008. júliusában az NBI kidolgozott egy tervet az éghajlatváltozás Nílus-medencére gyakorolt hatásának kezelésére (NBI, 2008). Ha a folyamat nem lenne olyan lassú, ez az elképzelés már a megvalósítás szakaszában járhatna. Az összes folyómenti országra jellemző, egyre jobban erősödő vízigény, és az NBI-projekt lassú haladására tekintettel ugyanakkor nem zárhatjuk ki a jövőbeni konfliktusok lehetőségét. Ha egyes országok mások kárára a Nílus vizének (fejlesztésnek álcázott) elvezetésébe kezdenek (vagy ha legalábbis így érzékelik a folyamatot az érintett felek), akkor az efféle intézkedésekre valószínűleg indulatos reakciók érkeznek válaszul, sőt, valójában a nyílt konfliktus sem elképzelhetetlen.

4. TANULSÁGOK ÉS JAVASLATOK

A fentiekből egyértelműen látható, hogy a Nílus vizét övező konfliktusok veszélye nagyon is valós. A TECCONILE és az NBI megalapítását értékelhetjük a helyes irányba tett fontos lépésekként, már amennyiben meg tudják valósítani a szóban forgó terveket. Jóval több kezdeményezésre lenne persze szükség a küszöbön álló konfliktusok elkerülése érdekében. A folyómenti országok közös megegyezéssel történő vízelosztása mellett egy másik, ellentmondásos fogadtatásban részesült ötlet a „népesség-korlátozás" terve. Szükség lenne továbbá arra, hogy a vízhasz-

nálók tekintettel legyenek egymás igényeire, valamint arra, hogy minden erejükkel elkerüljék a pazarlást. Wolf szerint (1996) hatékony mezőgazdasági eljárások bevezetésére lenne szükség, mint például a csöpögtetéses öntözési technika, az üvegház-technológia és a genetika területét érintő fejlesztések. Ezek mellett említhetjük még a vízgyűjtő területek és a víztárolók számának növelését, a mesterséges talajvíz újratöltését, a felhőképzést, a sótalanítást, a talaj víztartó rétegének fejlesztését és az információ-megosztást lehetővé tevő technológia korszerűsítését. Ezek egytől-egyig kiváló javaslatok, amelyeket a Nílus-medence összes folyómenti országának érdemes lenne először végiggondolnia, majd a gyakorlatban is felhasználnia.

Bölcs döntés lenne továbbá az ugandai parlament mintájára beismerni, hogy az 1929-es és az 1959-es egyezmények igenis komoly felülbírálatra szorulnak, és hogy a cél egyszerre képviselni az érintett, folyómenti országok érdekeit, szem előtt tartva egyben Egyiptom speciális igényeit is. A döntés súlya az NBI vállát terheli.

(Roboz Gábor fordítása)

FELHASZNÁLT IRODALOM

IRIN (May, 2003). *The Nile: water conflicts.*

NBI (2008). Report of The 16th Nile Council of Ministers of Water Affairs of the Nile Basin Initiative, July 21 and 22, 2008 at the Grand Hotel of Kinshasa, DRC.

Nzwili, F. (2007). *Water conflicts increasing Uganda conference warns.* In Global Policy Forum.

Samson, P. and Charrier, B. (1997). *International freshwater conflict: issues and prevention strategies.* Retrieved August 21, 2008 at http://www4.gve.ch/gci/GreenCrossPrograms/waterres/gcwater/study.html

USAID (2005). *Youth reproductive health policy* Country Brief Series No. 5, September 2005. Uganda Networking for Policy Change. Washington, DC. Retrieved February 18, 2007 from: http://www.policyproject.com/pubs/YRHCBS/Uganda%20country%20brief.pdf

USAID (2003). *Uganda – complex emergency.* In USAID/OFDA Bulletin, July 3, 2003. Retrieved August 21, 2008 at http://www.usaid.gov/hum_response/ofda/situation.html

Wolf, A., T. (1996). *Middle East water conflicts and directions for conflict resolution.* Food, Agriculture and the Environment Discussion Paper 12. International Food Policy Research Institute, Washington DC, USA.

Hagyomány vagy újkori találmány?

A gyermekkatonaság

Besenyő János

„Egyre fojtogatóbbá vált a meleg, láttam, hogy mind a gépjárművezető, mind pedig a kocsi platóján ülő katonák unottabbak és fáradtabbak lettek. Némelyik a fegyverét is letette a platóra, sőt, volt olyan, aki már a sisakját sem viselte. Az egész napos járőr után már mindenki csak azt várta, hogy betántoroghassunk a sátrainkba, lerakhassuk a golyóálló mellényeket, a fegyvereket, majd lerogyhassunk az ágyainkba és alhassunk legalább néhány órát. Arra gondoltam, milyen lehet most otthon, Magyarországon; elképzeltem, hogy Egerben horgászom domolykóra a patakban, amikor is lövés dördült. A gépjárművezető rémülten taposott bele a fékbe, fent a platón lévő katonák pedig egymásra zuhantak. Azonnal megkezdődött az ilyenkor elmaradhatatlan káromkodás zuhatag, mindenki a saját nyelvén szentségelt, egészen addig, amíg meg nem láttuk az úton és a körülöttünk lévő fegyvereseket. Megfagyott bennünk a levegő. Olyan készületlen helyzetben voltunk, hogy ellenállásra nem is gondolhattunk, így vártuk, mit hoz a jó szerencsénk. A csoport vezetője egy idősebb zaghawa harcos volt, aki tört angolsággal kérdezte: peacekeepers, water?

Fellélegeztünk, nem megtámadni akarnak, hanem vizet kérni. Adtunk egy karton vizet az öregnek, aki cserébe meghívott teázni bennünket. A tea elkészítése alatt valamiféle barátságos beszélgetés alakult ki közöttünk. Ekkor láttam, hogy a lázadók jelentős része a mi mértékeink szerint még gyermeknek tekinthető. Csodálkozva néztem az egyik gyereket, aki alig volt magasabb, mint a magával hordott Dragunov mesterlövész puska. A vezető – látva meglepett képemet – elmesélte, hogy a szudáni kormányerők támadása után árván maradt gyerekek nagy része csatlakozott a lázadókhoz, hogy bosszút állhasson a családjuk elvesztéséért. Döbbenetes volt látni, hogy olyan gyerekek, akiknek még az iskolapadban lenne a helye, kénytelenek katonai konfliktusban fegyveres katonaként harcolni és ölni is, ha kell. Később sajnos több ilyen gyereket láttam, mind a lázadók, mind pedig a kormányerők oldalán."[1]

A katonai célokra „használt" gyermekek számát illetően csak óvatos becslésekbe bocsátkozhatunk. Mindazonáltal a nemzetközi karitatív szervezetek által 24 országban folytatott kutatásokból készített tanulmányból úgy tűnik, hogy legalább háromszáz ezer gyermeket (fiúkat és lányokat vegyesen) használnak katonának, szabotőrnek, kémnek, szállítónak, „feleségnek" és tábori szolgának.[2] Ez gyakran

fordul elő, mivel polgárháborúk is gyakran törnek ki az afrikai kontinensen. Egyes biztonságpolitikai szakértők szerint az afrikai fegyveres erők jelentős százalékát is gyerekek alkothatják. Például a libériai polgárháborúban a hatvan ezer harcolónak közel 10%-a volt gyermek.

Az átlagemberek elképzeléseitől eltérően nem feltétlenül szükséges, hogy kényszerrel sorozzák be a gyerekeket katonai szolgálatra. Lehet a hazafias érzelmekre is apellálni, mint ahogy ez az Etiópia és Eritrea között hosszú évekig tartó konfliktus alatt is megtörtént, ahol a toborzók rábeszélték a gyerekeket, hogy álljanak be a hadsereg valamelyik alakulatába. A múltbéli sérelmek is motiválhatják a gyermekek katonává válását, mint a hutu-tutszi konfliktus idején Ruandában, vagy a gyermekek egyszerűen csak hozzácsapódnak valamelyik fegyveres csoporthoz, egyetlen esélyként a mind kegyetlenebbé váló polgárháborúk túlélésére. Azt azért látni kell, hogy az esetek túlnyomó többségében a toborzás erőszakos módszerekkel folyik. A mozambiki polgárháború alatt a RENAMO katonái egyszerűen gyerekeket raboltak el a falvaikból, majd pedig felfegyverezték őket a kormányerők elleni harcra.[3]

Teljesen mindegy, hogy a gyermekek önként vagy erőszak hatására állnak be, jelenlétük a fegyveres konfliktusokban eléggé nyilvánvaló veszélyforrás. Nem csak azért, mert fiatalok, és a felmerülő fizikai veszélyekkel szemben nincsenek megfelelően felvértezve, éretlenségük további kockázati tényező a csapattársak biztonságára nézve. Bár kevésbé nyilvánvaló, de a gyerekkatonák alkalmazásának hosszú távú szociális következményei még veszélyesebbek. A gyerekeket, akiket elszakítanak

a családjuktól, a közösségüktől, megfosztják a szocializálódás és tanulás normális lehetőségétől. Ehelyett a brutális életmódba kényszerített gyermekek a fejlődő éveik során belekerülnek egy gyilkos és törvényen kívüli körforgásba, amely a további életkilátásaikat negatívan befolyásolja. Amikor pedig visszatér a béke, szinte esélyük sincs a társadalomba visszailleszkedni.

Míg a gyermekekben személyesen és a társadalomban általánosan okozott kár első látásra erkölcsileg kivédhetetlen, a gyermekkatonák besorozásának gyakorlata a mai emberek szemében egyfajta afrikai *kulturális tradíció* lett. A tanulmány e kijelentés jogosságával foglalkoznik, és megpróbálja az értelmezési kereteket megrajzolni.

ÉLETKOR, KORCSOPORTOK

Annak a meghatározása, hogy ki számít gyermeknek szintén nem egységes, mivel ez kultúránként változik. Több népnél is a meglévő hagyomány arra utal, hogy a gyermekek munkába fogása (ebbe beleértendő akár a fegyveres tevékenység is) intézményesített és széles körben jóváhagyott volt. Mindenki öregszik, és beletartozik az életkorának megfelelő csoportba. Ezért nem is létezik olyan társadalom, amely a státuszhatárok megszabásánál nem használ életkorokat. A „korcsoport" kifejezés ezeket a szociális csoportokat jelenti.[4] A kor egy rögzített pozícióra utal a státuszok adott hierarchiáján belül, aminek a folyamatán minden egyén, ahogy öregszik, átmegy.

A társadalom bizonyos korosztályok tagjainak mintegy elvárt szerepeket adhat. Például a fiatalemberekhez (15-25 éves korig általában) általában agressziót és fizikai hősiességet társítanak, ezért ettől a csoporttól egyfajta „harcos" szerepet várnak el.[5] A másik oldalról pedig az idősebb emberekről úgy tartják, hogy a tudás és a bölcsesség kimeríthetetlen tárházai; ezért ők szerepelnek uralkodókként, politikusként és döntőbírókként, nem pedig a fiatalemberek. Mindegyik státusz magában hordoz különféle jogokat, kötelességeket és kiváltságokat, amelyek erősítik a státuszbéli különbségeket, miként a ruhaviselést, a helyes viselkedésmódot (evést, ivást, beszédet stb.) előíró szabályok is. Mivel a korcsoportokat átszövik a családi és közös lakóhelyi kötődések – a társadalmi szervezet szokásos elvei –, a helyi elit képviselői hatékony felügyeletet gyakorolhatnak a társadalom fiatalabb tagjai fölött.[6]

Egyetemlegesen három társadalmi csoportot (gyerek, fiatal és idősebb) különböztetünk meg, azonban ezek még további csoportokra bonthatóak, amelyek persze kultúránként változhatnak. Uganda északkeleti területein élő *karimojong* népcsoport például csak fiatal és idős korcsoportot különböztet meg egymástól, további csoportokra pedig nem bontja tovább ezeket.[7] A Dél-Szudánban és Nyugat-Etiópiában élő *nuer* törzs szintén hasonlóan sorolja be az embereket, itt a fiatalokat az idősöktől az különbözteti meg, hogy átestek-e a beavatási rítusokon vagy nem. Azonban a Tanzánia északi területein élő *arusha* törzs tagjainál az idősek és fiatal közötti különbségeket még inkább növeli, hogy a két korcsoportot további alcsoportra osztják.

Minden gyerek és fiatalember arra törekszik, hogy az évek múlásával és egyre több tudást megszerezve mind „magasabban” lévő csoport megbecsült tagjává válhasson. Ennek ellenére általában mégis az „alárendelt” fiatalabb csoportok vonzzák a legtöbb társadalmi figyelmet. A Nigériában élő *nupe* törzsben mind a három nagy korcsoport megtalálható. Itt a fiatal kort tekintik nehéznek, mivel ekkor sajátítják el a fiatalemberek mindazt a tudományt, amellyel a törzs hasznos, megbecsült tagjaivá válhatnak. Amikor a törzs tagjai elérik a 30 éves kort, a többségük már házas, és ekkor válnak a közösség legértékesebb tagjaivá. Ezután a csoport társadalmi fontossága elkezd hanyatlani. Éppen ezért az egyívású, azonos korcsoportba tartozó idősek közötti együttműködés sokkal erősebb, mint a fiatalok között, és sokkal inkább megmarad közöttük a bajtársiasság egy formája, mivel az idősebb egyének többé már nem bírnak különösebb társadalmi funkcióval.[8]

A fiatalemberek igen érdekes helyzetbe kerülnek. A törzs tagjai már nem kezelhetik őket kisgyermekként, de még nem váltak felnőtté sem. Ebben az időszakban tanítják meg arra a „felelőtlen” fiatalokat, hogyan váljanak majd felnőttekké. Éppen ez az időszak az, amikor a fiatalokat kizsákmányolhatják a felnőttek, ugyanis bár a kamaszok fizikálisan alkalmasak bizonyos feladatok végrehajtására, de intellektuális és érzelmi szempontokból mégiscsak gyerekek.

Az egyik korból a másikba történő átmenetet általában egy szertartás pecsételi meg, ami arra szolgál, hogy a nyilvánosság figyelmét felhívja az egyén státuszválto-

zásra. A legtöbb esetben ezt a szertartást a pubertáskorban végzik el, és ennek végrehajtása során válik a gyermek a törzs teljes jogú tagjává. A szertartásba beletartozik az elvonulás időszaka is, ahol a gyerekek együtt készülnek fel egy különleges „kiképzés" során (általában ekkor történik meg a körülmetélés vagy egy másik fajta testi csonkítás). Amikor a beavatottak „kilépnek", elhagyják azokat a sajátosságokat, melyek a gyermekkora voltak jellemzőek, mint például a függőség és a családhoz való ragaszkodás, és szert tesznek néhány felnőtt tulajdonságra.[9]

Bizonyos afrikai társadalmaknak volt olyan kidolgozott rendszere, amelyben a különböző korcsoportok tagjai bizonyos csoportokat alkottak. Ezek olyan társadalmi csoportosulások, ahol a tagoknak igen sok hasonló jellemvonása van. Például a 6 és 15 év közötti gyerekeket rendszeres időközönként összegyűjtik, majd a belőlük formált csoportot elkezdik felkészíteni a későbbi csoportjukban betöltendő szerepükre. Azonban időről-időre újabb csoportokat hoznak létre, így a kiválasztási, kiképzési folyamat folyamatosan megújul, ismétlődik. A kiképzési folyamat végén kerül sor a gyerekek felvételére a felnőttek társadalmába, ami általában egy ceremóniával, a beavatási szertartással jár. A csoport tagjai ugyanabban a körben maradnak életük végéig. Összeköti őket a közös szertartás emléke, a kölcsönös jog és kötelesség, ami összefűzi őket, és életre szóló kapcsolatokat hoz létre. Mindegyik korcsoport az életkornak megfelelő fokozatokon egységesen, közösen halad végig. Mivel egy adott csoportban mindenki ugyanakkor vált társadalmi státuszt, így a gyermekkorból az ifjúságon át az idős korba való átmenet nem észrevehetetlenül és egyénileg történik meg, hanem mindenki számára világosan látható és érthető alkalmak (szertartások) során.[10]

Ez a jelenség főként a kelet-afrikai törzsi társadalmakban figyelhető meg, ahol ez létfontosságú elem volt a szociális-politikai rendszerben. A *maszáj* pásztoroknál például csupán két korcsoport (harcosok és idősek) található.[11] Amikor egy csoportot a harcosok közé soroltak, azt elkülönítették a többi csoporttól. Az egész csoportot egyetlen kapitány parancsnokolta, aki felelős volt a fegyelemért, a viták elrendezéséért vagy éppen a szomszédos törzsek elleni rajtaütések megszervezéséért. Házasságkötés után az emberek átkerültek az „idősek" csoportjába. Amíg mindegyik csoport egyénileg hozta meg a döntéseit a csoport tagjaival kapcsolatosan, addig az idősek (a törzs vénei) jogosultak voltak az egész népet érintő gazdasági és politikai ügyekben dönteni, ilyenkor a többi csoportnak alkalmazkodnia kellett a vének véleményéhez.

A *nandi* törzs tagjai (Nyugat-Kenya), illetve a *maszájok* is körülbelül 15 évenként hasonló korú és tehetségű fiatalembert gyűjtöttek egy csoportba, akikből magasan képzett harcosokat formáltak. Ez a kiválasztási rendszer évszázadokon keresztül működött. Az életkorhoz kötődő státusszal jártak ugyan bizonyos kiváltságok, de az idősebbeknek kevesebb felelőssége volt, és társadalmi szempontból sem voltak olyan fontosak, mint például a harcosok.[12]

Dél-Afrikában szintén működött hasonló rendszer, bár abban különbözött a kelet-afrikai gyakorlattól, hogy inkább a törzsfőnöki feladatra való előkészítés volt

a funkciója, mintsem hogy bázisul szolgáljon a politikai erő megszervezésének.[13] A *sotho* és *tswana* törzsek között a négy-hétéves fiúkat és lányokat besorolták, azonos korcsoportokba gyűjtötték, és megkezdték felkészítésüket a beavatásukra. (A testvéreket szándékosan szétválasztották; egy öcsnek várnia kellett, amíg a bátyját beavatták.) A dalok, rejtvények, drámák és táncok elsajátításán keresztül a beavatottak megtanulták értékelni a hagyományokat (különösen az idősek iránti tisztelet és engedelmesség volt fontos tétel) és a kortársaikkal való szolidaritást.

Látható, hogy a korcsoportok kiemelkedő szerepet játszanak bizonyos társadalmakban, nemcsak a maszájok pásztorkodáson alapuló gazdasága esetén, hanem a mezőgazdasággal foglalkozó törzsekben is, bár nem egyformán működnek,[14] ugyanis a maszájoké állam nélküli (vagy úgynevezett hontalan) társadalom, ahol sem egy személy, sem pedig egy csoport (elit) egymaga nem gyakorol politikai hatalmat. Azonban a centralizált államokban élőknél is működött a korcsoport jelenség, még ha nem is olyan módon, mint a masszájoknál. Ez megfigyelhető Benin igen erősen centralizált Edo államában is.

Az 1440 években a karizmatikus vezető Oba Ewuare uralma alatt Benin jelentős hatalommá vált, amelynek a határai Lagostól egészen a Niger Deltáig terjedtek.[15] Az állam városaiban és egyéb településen élő férfiakat három fő csoportra osztották, a fiatalokra (*irhoghae*), a harcosokra (*ighele*) és az idősekre (*edion*). A maszájokkal és Kelet-Afrika más népeivel ellentétben nem jelölték külön beavatási szertartásokkal a korcsoport-váltást. Az, hogy egy gyerekből mikor válhatott ifjú vagy egy ifjúból harcos, a törzsi vezetők döntötték el.

Minden korosztálynak megvoltak a saját feladatai. Az ifjaktól (12-30 éves korig tartó időszak) csak könnyebb „közszolgálati" feladatokat vártak el, mint például az építkezésekben való részvétel, útkarbantartás, a szent helyek illetve a tanácskozó helyek gondozása és az, hogy évente kétszer elszállítsák a jamgyökérből és pálmaolajból álló adót az uralkodó számára Beninbe. Azok a harcosok, akik már betöltötték a 30. életévüket, a helyi karhatalom keretén belül tevékenykedtek, illetve olyan közösségi feladatokat láttak el, melyekhez különleges jártasságra volt szükség.

A harcosok csoportját katonai feladataik alapján további alcsoportokra osztották. Az idősebb, tapasztaltabb harcosok csoportjába tartozók vettek részt az állam harcaiban, míg a másik két csoportba besorolt ifjabb harcosok csak rendfenntartói szerepet töltöttek be a hátországban, és csak vészhelyzetben mozgósították vagy vetették be őket. Az idősek csoportjába tartozók, akik 60 évesek vagy öregebbek voltak, alkották a falusi tanácsot. Ők választották ki a többi korcsoport vezetőit, kontrollálták, ellenőrizték a falu földjeihez a hozzáférést, begyűjtötték az adót, és megszervezték a közösségi munkát. Ezért cserébe az idősek mentesültek a fárasztóbb feladatok, különösen a katonai kötelességek alól.

KATONAI AKCIÓK ÉS SZOCIÁLIS-POLITIKAI SZERKEZETEK

A fentiektől függetlenül nyilvánvaló, hogy noha a korcsoportok szerinti megkülönböztetés mindenhol létezett az afrikai kontinensen, gazdaságilag és politikailag különböző szerepet töltött be a különböző társadalmakban. Az, hogy egy társadalom hogyan szervezte meg ezeket a csoportokat, sok esetben eltérő volt; abban viszont egységesség látszott, hogy a nép fiataljaitól elvárták, harcoljanak a birodalomért, akár fegyverrel is. Az az érv tehát, hogy az afrikai hagyomány támogatja a fegyveres konfliktusban a gyermekek „használatát", ebből a látszólag szilárd alapokon nyugvó szociális intézményből levezethető.

Az, hogy egy közösség mennyire számít a gyermekek részvételére egy fegyveres konfliktusban, attól függ, hogy támadó vagy védekező félként lép fel. Ha a közösség egy fegyveres támadás ellen védekezik, akkor a yemrmekeket, mint minden más hadra fogható embert azonnal mozgósítják, attól függetlenül, hogy mi is az eredeti feladatuk.[16] Ez ugyan harci tevékenység, de korántsem olyan megerőltető, mint a támadás (a támadás során ugyanis csak a legügyesebb, legerősebb és leggyorsabb harcosokat vetik be a hatékonyság érdekében), ugyanis itt arra használják a gyerekeket, hogy elkerüljenek egy a népet közvetlenül fenyegető életveszélyt. Ez pedig már olyan intézményesített gyakorlat, amely tiszteletet vált ki a törzs többi tagjából.

Ha azonban a gyerekeket, mondjuk, egy ellenséges csoport ellen szervezett fegyveres rajtaütés során alkalmaznák, akkor a szándékosság bizonyítható, és intézményesített formában válnak harcossá az arra a szerepre még kevésbé alkalmas fiatalok. Ebből a szempontból igen fontos, hogy a gyerekek (a fiatal korcsoport tagjai) „használata" általában támadással hozható kapcsolatba és nem védelemmel. Ha a gyerekeket is támadásra használják fel, akkor a társadalom egyértelműen egy agresszívan terjeszkedő hatalommá válik, ahol a korcsoportok közötti határok elmosódnak. Így olyan gyerekek is katonákká válnak, akik egyébként nem kerülhetnének be (életkori sajátosságaik és tapasztalatlanságuk miatt) a harcosok csoportjába.

A gyarmatosítás előtti Afrikában csak egy kisebbséget érintett ez a folyamat, ugyanis a többség csak a védelem során, a törzset fenyegető nagy veszélyben fegyverezte fel a gyerekeit. A gyerekeket támadásra inkább csak a centralizált hatalmak, illetve az államok használták fel, szemben a decentralizált (központi kormányzás nélküli) népcsoportokkal.[17] A „kormányzás nélküli" állam ebben az esetben azt jelenti, hogy nincs olyan személy vagy csoport, amely az abszolút hatalmat birtokolja, a társadalom pedig a rokoni kapcsolatokon alapul, nem pedig politikai és más érdekcsoportosulásokon. Ezekben az úgynevezett „hontalan társadalmakban" a családok többé-kevésbé autonómok.

Ezt az elméleti modellt azonban csak nagyon kevés társadalom volt képes teljesen megvalósítani. Ilyenek voltak a Botswanában élő *san* törzshez tartozó vadászó-

gyűjtögető családok, vagy a Kongóban élő *mbuti* törzs tagjai, akik nem ismertek el semmilyen felsőbbrendű politikai hatalmat. A családok együttműködése pedig csak alkalmilag, gazdasági vagy védekező célok miatt valósult meg. Úgy tűnik, a maszáj és nuer törzsek szintén ezt a modellt valósították meg, mert bár az idősebb (vezető) férfiak bizonyos fokú politikai hatalmat gyakoroltak a saját családjuk, csoportjuk tagjai felett, ám nem olyan vezetők voltak, akik több család vagy törzs felett gyakoroltak volna hatalmat.[18] Hasonló decentralizált szerkezetet találhatunk Afrika több területén is, mint például a Zambiában élő *tonga* törzs, Kenyában a *kikuyu* és Nigériában az *ibo* törzsek, akik rokoni kapcsolatban álló családokból, közös gazdasági tevékenység folytatásával hoztak létre csoportokat, amelyeket a vének tanácsa igazgatott.

Általában a katonai agressziót és az erőszakos területszerzést nem a fentebb említett kormány nélküli társadalmakhoz társítják, a politikai szerkezetük viszonylagos egyszerűsége azonban mégsem zárja ki a konfliktusokban való aktív részvételüket. Ezek a társadalmak ugyanis éppen olyan erőszakosak és rombolóak lehetnek, mint a centralizáltak. Ennek ellenére a hadviselési kapacitásuk igen korlátozott, legfőképp a rendelkezésükre álló korlátozott élőerő miatt.[19]

Számos történelmi bizonyíték azt mutatja, hogy ezekben a társadalmakban a konfliktusok mindössze kisebb rajtaütésekből vagy ellentámadásokból álltak. Mivel a férfiakra elsősorban a vadászatban, pásztorkodásban és gazdálkodásban volt szükség, így nem lehetett őket huzamosabban a harcmezőn tartani, ezért a harcosokat csak rövid időre – szükség szerint – mozgósították. Éppen ezért a hosszú hadjáratok értelmetlensége miatt a konfliktusok epizódszerűek voltak, és a csaták gyors lefolyásúak, és csak a közvetlenül érdekelt csoportok vettek benne részt. A harcok okai főként a törzsi határok megsértése, a víznyerő helyek és a földek használata, a vadászati-halászati jog, az állatlopások, vérbosszú stb. voltak. Ha a sértett felet nem sikerült diplomáciai úton kiengesztelni, az erőszak következett. Általában formális kihívást intéztek az ellenséges csoport felé, majd megállapodtak a csata napjában. A harcosokat a törzs minden részéből harcba hívták a vezetőik. Amikor a rendelkezésükre álló összes harcost összegyűjtötték, megkezdték a csatát, amit a szembenálló törzsek asszonyai és gyerekei is végignéztek, biztatva a saját harcosaikat. Persze a csaták megvívásának más módszereit is ismerték, például gyakran alkalmazták a rajtaütéseket. A harcosok az ellenséges falut éjjel körülvették és hajnalban megtámadták. A támadás során a kunyhókat felégették, a felnőtt férfiakat megölték, a haszonállatokat, a nőket és a gyerekeket pedig magukkal hurcolták, hogy ezzel is erősítsék a saját törzsüket. Általában ezeket a támadásokat a másik törzs részéről megtorlás követte, és az ellenségeskedések egészen addig tartottak, amíg az egyik fél békét nem kért. Azonban ezek a háborúskodások nem tartottak tovább 1-2 hétnél.

A „független" csoportok közötti konfliktus természete megváltozik, amikor centralizált közösségek vagy államok vesznek részt benne. Ezekre az államokra az jellemző, hogy a hatalom egy csoport (amely valójában egyfajta rokoni közös-

ség) vagy egy személy birtokában koncentrálódik, az egymással egyébként rokoni kapcsolatban nem lévő törzseket, népcsoportokat pedig adminisztrációs eszközökkel kényszerítik együttműködésre (adófizetés, katonák küldése a „közös" hadseregbe stb.).

Az V. századtól a XVI. századig ilyen típusú államok alakultak ki mind Nyugat-Afrikában (Ghána, Mali, Songai, Kanem-Bornu, Hausa és Benin), mind pedig Közép-Afrikában (Kongó és Mwenemutapa). A XIX. századig folyamatosan jöttek létre kisebb-nagyobb államalakulatok, mint például Botswanában a Tswana Királyság, ezek azonban még igen távol álltak a centralizált államtól. Ezeknek az államalakulatoknak a vezetői ugyan megszerezték a hatalmat, annak megtartása azonban a törzs befolyásos családjaiból választott tanáccsal való együttműködéstől függött. Mivel ezeknek a vezetőknek a bizonytalan hatalma a támogatói erejétől függött, az ilyen társadalmak folyamatos belharcokkal küszködtek, illetve a megváltozott erőviszonyok alapján alakultak át.[20]

Az államok létrejötte során a rajtaütéseket és az ellentámadásokat, amelyek a vezető nélküli társadalmakban lévő konfliktusokra jellemzőek, felváltotta egy sokkal hatékonyabb és rombolóbb természetű katonai erő. A klasszikus állam ugyanis feltételez egy olyan állandó hatalmat, mely képes katonai erő alkalmazásával újabb területeket meghódítani és uralma alatt tartani a leigázott népeket. Az a korábbi módszer, hogy az összecsapások idejére minden harcképes, életerős embert mozgósítanak, már életképtelenné vált, mivel ezek a harcok egyre hosszabb időn keresztül egyre nagyobb kiterjedésű területen folytak, és a harcosok nagy száma már nem volt képes ellensúlyozni a kiképzési és technológiai hiányosságokat.

Ha egy állam új területeket hódít meg és új népcsoportokat igáz le, a hatalmát nem képes fenntartani alkalmanként összehívott, kiképzetlen, nem megfelelő minőségű fegyverzettel rendelkező katonákkal. Ezért ezekben a birodalmakban az állandó hadseregek nélkülözhetetlenné váltak. Ezeket az uralkodók úgy hozták létre, hogy vagy zsoldosokat toboroztak vagy rabszolgákat vásároltak, akiket aztán katonának képeztek ki, vagy pedig felbérelték valamelyik gyarmatosító európai hatalom katonáit.[21] Ennél radikálisabb megoldás volt, hogy a társadalom egészét érintő intézményi reform keretén belül létrehoztak egy nemzeti hadsereget.

A ZULU KIRÁLYSÁG

Erre egy igen jól dokumentált példa a XIX. században Dél-Afrikában létrejött *zulu* állam története.[22] Habár voltak a régióban más államok is (Soto Királyság, Szvázi Királyság, a Pedi Királyság, Ngwato Királyság), azonban ezek meg sem közelítették a zulu birodalom hatalmát.

Különféle magyarázatokat találhatunk a zulu királyság létrejöttéről, amelynek oka lehetett a hirtelen demográfiai növekedés, a környezeti változás vagy éppen a Delagoa-öblön keresztül folyó kereskedelem ellenőrzése. Habár az okokon még

vitáznak a kutatók, abban egyetértenek, hogy a zuluk milyen eszközöket használtak a birodalmuk létrehozásakor. A hagyományosan meglévő korcsoportokat ugyanis katonai ezredekké formálták át, amelyek összekovácsolva hatékony harci erőt képviseltek a zulu arisztokrácia alá vetett több mint száz népcsoporttal szemben.[23]

A zulu birodalom kialakulása előtt a törzsek hierarchiája a korcsoportokon alapult hasonlóképpen a többi afrikai törzshöz. Eredetileg ezek a csoportok időről-időre akkor jöttek létre, amikor a helyi vezető összehívta a hatalma alá tartozó azonos korú fiatalembereket, hogy részt vegyenek a felnőtté válási ceremónián és körülmetéljék őket. Ezek a beavatási rítusok azonban csak helyi szintű ügyek voltak, és vajmi kevés közük volt a háborúskodáshoz vagy a nemzeti identitáshoz.

Az ugyan igaz, hogy a *sotho-tswana* népek között a beavatási szertartást nemzeti szinten szervezték meg, és jelentős hangsúlyt fektettek arra, hogy ez megalapozza a nemzeti identitást.[24] Ebben az esetben a korcsoportok tagjait azonnal az uralkodó szolgálatába irányították, és így azok katonakötelessé váltak. Amikor kitört a háborúskodás, a környék családjaiból az összes hadra fogható férfi egy meghatározott helyen gyülekezett, majd „bevonultak". A központi gyülekezőhelyen találkoztak a többi csoporttal, akikkel együtt közösen hozták létre a nemzeti hadsereget. Ez a hadsereg azonban korántsem volt olyan ütőképes, mint ahogy gondolnánk. A különböző csapategységek csak lazán kapcsolódtak egymáshoz, ugyanis a rokonok és a szomszédok csak egymás mellett harcoltak, megőrizték hűségüket a szűkebb közösségük iránt, és fenntartották az önállóságukat.[25]

A hagyomány szerint Dingiswayo, a *mthethwa* törzs vezetője volt az, aki a tradicionális korcsoportokat (ibutho, amabutho) hódító seregekké formálta át. De nem valószínű, hogy az ötlet eredetileg tőle származott volna. Bizonyítható, hogy a XVIII. században ezen a területen élt népcsoportoknak (*mabhudu*, *ndwandwe*, *hlubi*, *qwabe* és *ngwane*) – már voltak ilyen jellegű a katonai ezredei. A hagyomány szerint a mabhudu és ndwandwe törzsek csoportjai több hódító hadjáratot is szerveztek a környező népek ellen. A mthethwa törzs arra használta fel az ifjakból álló csoportokat, hogy azok az uralkodó osztály akaratát rákényszerítsék a birodalom többi lakójára is. Ahogy a nép által létrehozott birodalom növekedett, úgy ezekbe a csoportokba egyre több leigázott törzsbeli fiatalt is besoroztak. A legyőzött népeknek ugyan meghagytak valamennyi önállóságot, azonban adófizetésre kötelezték őket. Az egyre inkább militarizálódott amabutho csoportokat arra használták fel, hogy behajtsák az adókat. Ettől kezdve az *amabutho* szerepet játszott az alárendelt népek kontrollálásában, és a központosított államszervezet nélkülözhetetlen csoportjává vált.[26]

Az *amabutho* használata biztosította a birodalom belső békéjét, emellett pedig részt vettek a szomszédos törzsek elleni egyre gyakoribb rajtaütésekben is, illetve a *mthethwa uralom* kiterjesztésében. Az egyre távolabb harcoló csoportok tagjait élő marhákkal (részben ellátásként, részben a szolgálataik fejében kapott juttatásként) látták el. Azonban a növekedő igényt csak úgy lehetett kielégíteni, ha a csoportok több

marhát raboltak a környező népektől. Ezért a XVIII. század végére a mthethwa állam fennmaradása jelentős mértékben függött a „szarvasmarha háborúk" sikerétől.[27]

A marháktól való függőség még inkább megnövekedett, amikor az afrikai kontinens délkeleti régióját a korai XIX. században aszály pusztította. Ugyanakkor az egymással versengő mthethwa és *ndwandwe* törzsek között háború robbant ki. A mthethwa törzset legyőzték, a törzsfőnököt, Dingiswayót megölték, birodalmát pedig az eddig neki alávetett törzsek kezdték meghódítani. Ekkor a mthethwák egyik alávetett törzse a zuluk legendás vezetője, Shaka (Chaka) irányítása alatt rövid időn belül legyőzték a törzseket, és megalapították a saját birodalmukat.[28]

A győzelem után Shaka azonnal megkezdte a frissen megnyert birodalmának bővítését és ennek érdekében egy ambiciózus kampányba kezdett. Mivel a zuluk rendkívül gyorsan igázták le a környező népeket, azok ellenőrzése egyre nagyobb gondot okozott az akkor még viszonylag kevés harcossal rendelkező Shakának, így a korcsoporti rendszert kiterjesztették a meghódított törzsekre is. A hasonló korú fiatalemberek a meghódított területekről belekerültek a zulu *amabuthókba.* Azáltal, hogy különböző ezredekbe szórták szét az egymással közeli kapcsolatban lévőket (rokonok, szomszédok), meggyengítették a népükhöz való hűséget és szétrombolták a családi kötődéseiket. Az ezredhez és az államhoz való tartozás már fontosabbá vált, mint a korábbi kötődéseik.[29]

A korcsoportok katonai célokra való felhasználása és az állandó haderő létrehozása egybeesett a körülmetélés eltűnésével. Korábban a Dél-Afrikában élő népek között úgy tekintették ezt a szokást, mint egyfajta megkülönböztető jelet a fiú és a férfi között: a körülmetéletlen férfit társadalmilag lenézték, megtagadták tőle a részvételt a tanácsüléseken és nem házasodhatott meg. Az amabuthohoz való csatlakozás vette át a körülmetélés, illetve a férfivá avatás szerepét a zulu társadalomban. A hagyomány szerint még Dingiswayo töröltette el a körülmetélést, arra hivatkozva, hogy amíg a hódítások be nem fejeződnek, addig a szertartásokat fel kell függeszteni. Azt, hogy mi volt a valós oka a ceremóniák megszüntetésének, igazából senki sem tudja biztosan.[30]

Az *amabutho* társadalmi eredete a harcias *nguni* törzsekhez köthető, ahol a hasonló korú gyerekek barátkoztak egymással és állandóan együtt játszottak.[31] Azok, akik egymáshoz közel éltek, egy csoportot alkottak (intanga), amit a felnőttek is elismertek. A csoport tagjai már a serdülőkor előtt harcokat kezdeményeztek a törzs más csoportjaival, és bár a csatákat dárdák helyett botokkal vívták meg, ezek felkészítették a gyerekeket a későbbi, sokkal keményebb küzdelmekre. Ezek az összecsapások (amit a rokonok és a szomszédok is buzdítottak) a törzs állandó eseményeivé váltak.

A serdülőkort kijelölő szertartások el is választották a fiatal *intangába* tartozókat az idősebbektől. A terület helyi uralkodója (induna) kiválasztott egy idősebb személyt, hogy az *intanga* vezetője legyen. Ez a személy egész életében megtartotta ezt a pozíciót. Az *intanga* további tagokat toborzott a környező településekről, egé-

szen addig, amíg elegen nem lettek, hogy megalakítsanak egy ezredet. Ezután már nem kerülhettek új tagok az ezredbe, legfeljebb akkor, ha a hadjárat során olyan veszteséget szenvedtek, hogy azzal már az ezred hatékonysága jelentősen csökkent.

Amikor a király úgy döntött, hogy egy új ezredet hoz létre, arra utasították a hivatalnokokat, hogy a 18 és 20 év körüli fiúkat küldjék el a királyi udvarba, ahol összeírták a katonai szolgálatra alkalmasokat. Előfordult, hogy a fiatalok olyannyira várták már a sorozást, hogy elszöktek, és csatlakoztak valamelyik ezredhez.[32] Ez általában egy vagy két évvel a serdülő szertartás után történt (vagy amikor összeszedték a bátorságukat). Az összeírásig azonban ezek a fiúk nem számítottak aktív harcosoknak. Amikor a hadsereg hadba vonult, ők hajtották a kísérő marhákat, szállították az ételt és a sört a harcosoknak, illetve az idősebb harcosok szolgáiként tevékenykedtek. Habár így nem vettek részt aktívan a harcokban, de mégis „hasznosan" töltötték az idejüket, és gyakorlatban tanulták meg a háború művészetét.[33]

A katonai kiképzés időtartama a király akaratától függött; ez általában hat hónapig tartott. Mindegyik *ibuthónak* megvolt a saját neve, jelvénye (mint pl. fejfedők és pajzsok) és csapattisztjei. A gyors mozgósítás érdekében a csapatokat a külön erre épített királyi laktanyákban szállásolták el (ikhanda, illetve amakhanda). Mindegyik *ikhanda* egy olyan katonai parancsnoknak volt alárendelve, akit a király nevezett ki.[34]

Az ezredek életét a különböző előírások és a fárasztó gyakorlat irányították. A különböző laktanyákban élő, fiatalokból álló csoportjait arra bátorították, hogy egymással harcoljanak, ezzel is készülve a későbbi felnőtt korra. A kiképzések során a fiatalokat a király iránti feltétlen hűségre nevelték, akiben a harcosok a vezetőjüket és jólétük forrását látták.

Bár az ezredek elsődleges kötelessége a harc volt, de gazdasági tevékenységet is folytattak. A tradicionális korcsoportos rendszer átalakításának az volt a célja, hogy a fiatalemberek munkaerejét az állam céljaira használják fel, ne csak a szűkebb lakóhelyükön (természetes szülőhelyükön). Így az amabuthoban szolgáló harcosok felelősek voltak a királyi csorda őrzéséért, művelték a király földjeit, részt vettek a középítkezéseken, illetve elvégeztek bármilyen másik közmunkákat, amit a király meghatározott számukra.[35]

A zulu állam nemcsak a férfiak, hanem a nők élete felett is teljes kontrollt gyakorolt. A női korcsoportok rendszere a férfiakéhoz hasonlóan működött, bár egészen más céllal és tartalommal. Azonban Shaka kisajátította ezt az intézményt is, így teljes felügyeletet gyakorolhatott a korábban tradicionálisan csak a nők által uralt tevékenységek felett, mint a szaporodás és a mezőgazdasági termelés. Korábban a lányok beavatási szertartását otthon a lány apja maga végezte azzal a céllal, hogy biztosítsa a házasság utáni termékenységet. A zulu birodalomban azonban a lány korcsoportokat úgy alakították ki, ahogy a fiúkét (szinte már ekkor kiválasztották az „egymáshoz illő" párokat), és amikor a fiúkat besorozták az ezredekbe, a lányokat női „testvér"-ezredbe sorozták.[36]

A nők számára nem határoztak meg aktív katonai kötelezettségeket; főleg házimunkával szolgálták az államot. Azáltal, hogy ezredekbe vonultatták be a nőket is, az állam teljes kontrollt gyakorolt a házasságok és a családalapítás fölött. A férfi és női ezredek tagjainak csak akkor engedték meg, hogy megházasodjanak, amikor a király úgy döntött, hogy felszámolja az ezredeket. Shaka számára ez a kérdés azonban csak másodlagos volt, hiszen folyamatosan háborúban állt a környező népekkel, és nem engedhette meg magának azt a luxust, hogy harcosokat veszítsen el. Ennek eredményeként voltak olyan 40 éves nők, akik még nem tudtak férjhez menni és gyerekeket szülni.

A GYARMATI URALOM IDŐSZAKA

Érdemes megvizsgálni, hogy az olyan militarizált korcsoportok rendszere, mint például a zulu *amabutho*, fennmaradt-e a gyarmati időszakban, ugyanis ez az egyik érv arra, hogy az afrikai kultúra támogatja a gyerekkatonák bevetését a konfliktusok során. Ez akkor lenne csak bizonyítható, ha a hagyományos intézmények ténylegtúlélték volna a gyarmati uralom idejét. Természetesen, még akkor is, ha egy intézmény többé már nem működik, a múltja egyfajta hagyományként még mindig érveket szolgáltathat, azonban a folytonosság eleme legalább ilyen fontos ebben a kontextusban.

Az európai gyarmatosítók egyik fontos célja a velük szembeni helyi ellenállás felszámolása volt. Éppen ezért a katonai korcsoporti rendszer megszüntetése nyilvánvalóan prioritást élvezett volna. Azonban a gyarmati hatóságok nem tettek semmit a rendszer felszámolása érdekében. A gyarmatosítás előtti intézmények csak akkor szűntek meg, ha azok funkciói eltűntek. Zuluföldön például a királyi laktanyák intézménye (amakhanda) felszámolásra került, azonban a katonai korcsoport *amabutho* rendszere fennmaradt, bár csak ceremónia szinten.[37]

A gyarmatosítás egyik közvetlen hatása az volt, hogy a törzsek közötti belső konfliktusok szinte teljesen eltűntek. A másik közvetlen hatás pedig abban állt, hogy a külső támadások elhárításáért a gyarmati „hivatásos" hadsereg felelt, így a katonai korcsoport rendszer tagjai elvesztették a katonai kötelességeiket. Éppen ezért a gyarmatosító adminisztráció nem is használta ki a fent említett korcsoportokat politikai és katonai céljai eléréséhez. A gyarmatosítók alkalmanként a velük együttműködő vagy általuk meghódított nemzetekből toboroztak katonákat a gyarmatok más területeire vagy éppen Európába (erre igen jó példa az I. és a II. világháború is).[38] A gyarmati hatóságok természetesen besorozhatták volna a korcsoportok tagjait a saját hadseregeikbe is. A századfordulón ennek az opciónak jelentős támogatottsága volt Nagy-Britanniában, főként, amikor rájöttek, hogy az olyan hagyományosan harcias népeket, mint a zuluk és hauszák, előnyösen használhatják fel a birodalom védelme érdekében. De voltak olyan csoportok is, akik nem támogatták ezt a törekvést, mivel szerintük az afrikaiak alkalmatlan újoncok voltak. Nem csak a hűségük és lojalitásuk volt megkérdőjelezhető, de egyesek szerint az afrikaiakat nem volt szabad felhasználni arra, hogy harcoljanak a fehérek háborúiban (egyáltalán bármilyen nemzetiségű fehérek ellen).[39]

Dél-Afrika az egyike volt a kevés afrikai gyarmatnak, ahol ellenálltak az ún. „Gurka szindrómának". Az 1912-ben elfogadott Védelmi Törvény (Defence Act) kötelezte a 17 és 60 év közötti férfiakat a katonai szolgálatra, de csakis a fehér férfiakat.[40] Más brit gyarmatokon azonban az első világháborúban elszenvedett hatalmas veszteség következtében engedélyezték a feketék besorozását, illetve „hivatásos" katonai szolgálat vállalását. A második világháború közepén a fegyveres erőkben szolgáló afrikai katonák száma jelentősen meghaladta az előző háborúban mozgósítottak számát.[41]

A franciák politikája a bennszülött katonák alkalmazásával kapcsolatosan egészen más volt.[42] 1912 elején Franciaország egyetemes sorozást vezetett be, és Németországtól illetve Nagy-Britanniától eltérően kész volt afrikai csapatokat használni birodalma bármelyik részében. Kétszázezer afrikai – elsősorban a Francia Nyugat-Afrikában élő harcias törzsekből (mint például a *bambarák*, *malinkék* és *wolofok*) – szolgált a francia hadseregben az 1914-18-as háborúban. A háború befejezése után, 1919-ben, az európai csatatereken elszenvedett hatalmas francia veszteségek miatt kötelezővé tették a gyarmatokon élő feketék számára is a katonai szolgálatot. Bármely 20-28 év közötti férfi köteles volt 4 évet leszolgálni a francia hadseregben.

El lehet képzelni, hogy a gyarmati hadseregekben történő katonai szolgálat mennyire népszerűtlen volt az afrikai lakosok körében. Amennyire csak lehetett, ellenálltak a sorozásnak, illetve ahol lehetett, kitértek előle. Ezért a gyarmati hatóságok segítségért fordultak a tradicionális uralkodókhoz, és amikor főnököket felkérték, hogy adjanak életerős embereket a kormány számára, azok a korcsoportokhoz nyúltak.[43]

A tradicionális afrikai vezetőknek ugyanis személyes érdekeltsége volt a korcsoportos rendszer megőrzése, ezért a korcsoportok tagjai rendszeresen részt kellett, hogy vegyenek a közösségi projektekben (és természetesen a főnökök saját érdekeit szolgáló tevékenységekben is). Azon felül a törzsi vezetők saját bevételeik növelése érdekében külföldre küldték a fiatalokat, hogy vendégmunkásokként keressenek pénzt szomszédos országokban. Látható, hogy ezek a körülmények kedvezően hatottak a korcsoporti rendszer fenntartására.[44] Azonban sem a gyarmati, sem pedig a helyi főnök érdekei nem voltak képesek a korcsoporti hagyomány fenntartására az azt eltörölni kívánó erőkkel szemben. Az egyik ilyen erő a *kereszténység* volt. Azokat a rítusokat, amik például beavatásban és toborzásban játszottak szerepet, a misszionáriusok gyakran a keresztény hit és értékek elleni támadásnak tekintették (jó néhány egyébként az is volt), és megtiltották a megtértek számára az azokon való részvételt.[45] Mégsem a kereszténység mérte a végleges csapást a korcsoporti rendszerre, hanem a *gyarmati gazdaság.*

Az afrikai kontinensen a munkaerő krónikus hiánya fenyegette a gyarmati vállalkozások életképességét, főként a mezőgazdaságban és a bányászatban. A munkásokat főként a fiatal korcsoportok tagjai közül toborozták. A brit hatóságok általában „törvényesen" szereztek a gazdaság számára használható embereket, ugyanis olyan adót vetettek ki, amelyet a törzsek élőerővel kellett, hogy megfizessenek.[46] A francia, spanyol és a portugál gyarmatosítók kevésbé finom eszközöket választottak, egyszerűen kényszermunkára terelték egy-egy falu vagy járás szinte teljes munkaképes lakosságát. Emellett a helyieknek kellett ellátni a munkára kényszerített férfiakat is élelemmel és szállítóeszközökkel is.[47]

Fiatalembereknek korán el kellett hagyniuk az otthonaikat, hogy farmokon, a bányákban és városokban munkát találjanak. Mivel a korcsoportok potenciális újoncai már munkásként dolgoztak a gyarmatosítóknak, nem volt elegendő újonc az új ezredek megalakításához, illetve nem tudtak időt szakítani a kiképzésre. Végül a rendszer felbomlott.[48]

BESOROZÁS GYERMEKKORBAN – AFRIKAI HAGYOMÁNY?

A tanulmány központi kérdése az, hogy Afrikában hagyománynak számít-e a gyerekek katonai szolgálatba történő besorozása vagy nem. Sokan közülük, akik most is fegyvert viselnek, tíz évesek, vagy néhányan még fiatalabbak. Felmerül az a kérdés, hogy a gyarmatosítás előtt milyen idős korukban sorozták be a gyerekeket ezekbe a korcsoportokba?

Bárki, aki nem érte el egy felnőtt férfi státuszát, egy nő, egy gyermek, egy nőtlen fiú vagy akár egy olyan megházasodott fiú is, aki még a családjától függött, jogaiban korlátozásokat volt kénytelenek elviselni. A család feje volt felelős az ilyen „alárendelt" személyekért: őt kötelezték arra, hogy anyagi támogatást nyújtson számukra (azaz tartsa el őket), ő volt felelős, ha rosszat tettek, és tőle várták, hogy a vitás esetekben képviselje őket a bíróságon. Ezért cserébe ezeknek a személyeknek tudomásul kellett venniük az alárendelt mivoltukat, be kellett tartaniuk a családfő által felállított szabályokat, és a megkeresett jövedelmük is a család bevételét gazdagította, nem pedig ők rendelkeztek felette (merné ezt ma kérni az apja egy, a családján „élősködő" mai szingli fiataltól…).[49]

Ugyanakkor a házasság létrejötte előtt elvárták a fiataloktól, hogy teljesítsék a népükkel szembeni katonai kötelezettségeiket is. Ekkor sorozták be őket, ugyanis ekkor voltak az erejük teljében, sok fölös energiával rendelkeztek, amit nem kötöttek le még a feleségeik és gyermekeik (A zuluknál ezért halasztották el szándékosan a házasságokat, így a férfiakat tovább voltak képesek aktív katonai szolgálatban tartani). Ez ugyanúgy jellemző a hagyományos afrikai korcsoportokra, mint amennyire a modern „nyugati típusú" sorozási rendszerre is.[50]

Habár a gyarmatosítás ideje előtti Afrikában a harcosok nem kapták meg a teljes „felnőtt státuszt", gyerekeket sem toboroztak katonáknak, illetve tevékenyen nem vettek részt harci cselekményekben. Legfeljebb, ahogy láthattuk a zuluknál, nem harcoló tevékenységekbe vonták be őket.[51] Bár soha nem lehetünk biztosak a katonai feladatokra toborzott újoncok korában, bizonyítható, hogy csak három vagy négy évvel a serdülőkor betöltése után vonultatták be őket az ezredekbe. Az is bizonyítható, hogy nőket sosem használtak harcosként. Ez nem elvi kérdés volt, hanem tisztán pragmatikus okok miatt történt így. Sokkal hasznosabb volt olyan életerős fiatalembereket behívni katonának, akik hatékonyan tudtak harcolni, mintsem a fizikai korlátokkal rendelkezőket. Ebből következik, hogy a harcos státusz a viszonylag érett, életerős embereknek volt fenntartva.

A gyarmati rendszer felszámolása utáni toborzási rendszer kevésbé ismert, főként a korcsoporti rendszerek felbomlása miatt. Az látható, hogy a korábbi hagyományos szabályokat, amelyek a felnőttkorba való belépést (felnőtté válást) szabályozták, teljesen megváltoztatták a gyarmati rendszer megszűnése után bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások. A városiasodás szinte az egész afrikai kontinensen felszámolta a korábbi nagycsaládos modellt. A családok szétesése következtében megnövekedett a házasságon kívül született gyermekek száma, a csonka családok száma, és egyre több gyerek került ki az utcára, ami korábban elképzelhetetlen volt. A bérmunkák jóvoltából a fiúk és lányok pénzügyi függetlenségre tettek szert, és már nem voltak hajlandóak a keresményüket megosztani a családjukkal. A kereszténység és iszlám ellenezte a korábbi animista vallásokhoz köthető ceremóniákat és szertartásokat, így azok sok helyen háttérbe szorultak. A korábbi tradíciókra a végső csapást a modern világi kultúra jelentette.[52]

Az afrikaiak felismerték, hogy csak a nyugati stílusú oktatás hozhat számukra jobb életet. Így azok, akik nem a hagyományos mezőgazdasági tevékenységekből akarnak megélni, szándékosan meghosszabbíthatják gyerekkori függőségük időszakát. Ha ugyanis egy biztos munkát (a kereskedelemben vagy az államigazgatás terén) csak megfelelő iskolai képzettségekkel tölthetnek be, akkor a gyerekek a családjukkal maradnak, amíg be nem fejezik a közép- vagy felsőoktatási tanulmányaikat.

A régi törzsi szabályozás megszűnését segítették a gyarmatokon bevezetett európai törvények is. A rezsimek lecserélték (legalábbis részben) azokat a rendszabályokat, amelyek a felnőtté válást szabályozták. A házasság, az öröklési rend és földhasználati jog kérdéseiben a gyarmati hatalmak tiszteletben tartották a korábbi törzsi törvényeket és szokásokat, sőt hagyták, hogy az afrikaiak maguk intézzék a belügyeiket. Azonban a politikai és gazdasági kérdésekben a gyarmatosítók döntöttek. Itt az általuk megalkotott „európai" törvényeket alkalmazták. Érthető módon ide tartozott a helyi lakosok katonai szolgálatra való bevonultatása és alkalmazása is.[53]

E törvényeket az új „afrikai" kormányok a függetlenségük elnyerése után is nagyrészt megtartották. Erre az egyik legjobb példa a Dél-afrikai Köztársaság, ahol az alkotmány 28. részének 3. paragrafusa 18 éves korban állapítja meg a korhatárt a gyermek és felnőtt között az alkotmányos jogok gyakorlása, illetve a különböző iskolai és egészségügyi (közjóléti) szolgáltatások igénybe vétele szempontjából. Azért lett a korhatár 18 év, mert a nemzetközi norma is ezt rögzítette.[54] Így ebben az esetben a törvény által meghatározott életkor megszüntette a hagyományos afrikai módszereknek a gyermekkor és a felnőttkor meghatározásában rejlő bizonytalanságait, mivel azok szerint nem az életkorhoz, hanem az érettséghez kötötték a felnőtté válási ceremónián való részvételt.

A GYERMEKI JOGOK MEGSÉRTÉSÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI

Az afrikai katonai hagyományok se nem engedélyezik, se nem támogatják a gyermekek (különösen a lányok) besorozását, függetlenül attól, hogy az afrikai vagy a nemzetközi szokásjog (vagy törvények) szerint határozzák meg a gyerekkor fogalmát.[55] Nem megengedhető tehát az, hogy gyerekek kezébe fegyvert adhasson bármilyen kormányzat vagy fegyveres csoport. Egyébként, még ha az adott kultúra támogatná is ezt a gyakorlatot, akkor is figyelembe kell venni azokat a nemzetközi emberjogi törvényeket és normákat, amelyeknek a megsértését a nemzetközi közösség egyre keményebben próbál meg szankcionálni.

Azok az államok, amelyek jóváhagyták a gyermekek jogairól szóló ENSZ egyezményt, illetve az ennek a mintájára készült afrikai gyermekjogi egyezményt, vállalták, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel megvédik a gyerekeket, bármilyen fajta visszaéléstől és kizsákmányolástól. Mind a két okiratban arra kötelezik az aláíró és elfogadó államokat, hogy ne toborozzanak gyerekeket a haderejükbe, és tartsák tiszteletben a nemzetközi humanitárius törvények gyermekekre vonatkozó

szabályait a fegyveres konfliktusok ideje alatt.[56] Az aláíró államok kötelezettséget vállaltak, hogy olyan törvényhozói és adminisztrációs intézkedéseket hoznak, amelyek szavatolják a gyermekek törvényben garantált jogait.[57]

Meglepően sok állam áll ki a gyermekek jogai mellett, és támogatja a törvény előírásainak maradéktalan betartását, mivel egy ilyen erkölcsileg megkérdőjelezhetetlen ügyet szívesen támogatnak. De csak a tárgyalóteremben és csak szavakban. Sokkal nehezebb rábírni a szerződéseket aláíró államokat, hogy betartsák és végrehajtassák mindazt, amit vállaltak. Erre az egyik lehetőség a jelentési eljárás. Az ENSZ Egyezmény alatt álló államoknak rendszeresen jelentéseket kell készíteniük, amelyekben bemutatják, hogy milyen lépésekkel tettek annak érdekében, hogy végrehajtsák a vállalásaikat.[58] Az Afrikai Charta esetében egy hasonló bizottság kezdeményezhet vizsgálatot a szerződés hatálya alá eső országokkal szemben, hogy maradéktalanul megvalósítsák az okiratban foglaltakat.[59] Sajnálatos, hogy néhány afrikai ország bojkottja sokáig megakadályozta a bizottság létrehozatalát.[60]

Ezeknek a bizottságoknak nincs felhatalmazásuk arra, hogy más államok, civil szervezetek (NGO) vagy magánszemélyek panaszait befogadják. Illetve a bizottságoknak nincs meg a hatalmuk ahhoz, hogy olyan államokat büntessenek meg, amelyek megsértették a gyermekek jogait. Nem tudnak többet tenni, mint elmondják észrevételeiket, és ajánlásokat tesznek a jogsértések felszámolása érdekében. Mivel nincs a bizottság kezében semmilyen jogi kényszerítő eszköz (anyagi szankciók,

stb.) az egyezmény előírásait megsértő államokkal szemben, kénytelenek azok jóindulatában és az ott meglévő (gyakran hiányos) törvényi előírásokban bízni. Elméletileg egy kormány beperelhető akár a saját bíróságain is, ha az nem képes arra, hogy megvédje a gyermekeket és biztosítsa számukra a gyermekkort. Ezeket a pereket nem a bizottságok, hanem a jogvédő szervezetek indíthatnák meg. Egy ilyen beavatkozás sikere azonban nagymértékben függ attól, hogy milyen az állam igazságügyi rendszere (alkotmányos jogok biztosítása stb.), illetve a nemzetközi törvények milyen mértékben épültek be az adott ország jogrendjébe.

Egyes szakemberek szerint mivel nagyon nehezen fogható meg egy állam felelőssége a gyermekkatonaság intézményének működésével kapcsolatosan (ide tartozhat még e gyermekek prostitúcióra illetve munkára kényszerítése is), ezért a büntetőeljárásokat azok ellen a személyek ellen kellene megindítani, akik besorozzák és harcra kényszerítik a gyermekeket. Problémát okozhat magának a bűncselekménynek a megállapítása, illetve a bűncselekmény bizonyos elemeinek az elbírálása. Kényszerítették-e a gyermekeket, hogy részt vegyenek a harcokban? Netán önként vonultak be a hadseregbe? Hol lehet meghúzni a határokat a fegyveres és a nem fegyveres szolgálat között? Azonban ez a megközelítés sok buktatót hordoz magában. Egészen addig, amíg a felelősség megoszlik, könnyű másokra mutogatni, hogy ő is részt vett benne, ugyanannyira felelős, mint én; így pedig a törvények betartását megkövetelni vagy a felelősségre vonást végrehajtani szinte lehetetlen. Ha azonban egyes személyek ellen indul eljárás, akkor azzal a problémával kell szembenézni, hogy az adott ország kormánya vonakodik bíróság elé állítani azokat a katonai parancsnokokat (vagy pedig túl enyhén bírálná el az adott kérdést), akik gyermekeket kényszerítettek harcolni. Ebben az esetben megoldást jelenthet, ha más országban folytatják le az eljárást, és az elítéltek ott is töltik le a büntetésüket. Akár az is elfogadható lenne, hogy a nemzetközi törvénysértések esetén (ide tartozik a gyermekek katonai szolgálatra való kényszerítése is), bármelyik állam felléphessen az elkövetőkkel szemben (még ha nem is az ő állampolgárai), ha esélye van azokat bíróság elé állítani.

A legjobb megoldás ez lenne, ha mihamarább felszámolnák a gyermekkatonaság intézményét, mint a gyermekek kizsákmányolásának legkárosabb és legkegyetlenebb formáját. Remélhetőleg a Nemzetközi Bíróság, törvényileg is szabályozni fogja ezt a cselekményt, mint speciális jellegű törvénysértést, majd pedig a jogharmonizáció keretében több ország nemzeti igazságszolgáltatási rendszerébe is bekerül. Így lehetőség lesz jogi eszközökkel is fellépni ellene, majd pedig – reményeim szerint – megszüntetni a gyermekkatonaság intézményét.

JEGYZETEK

[1] A szerző, Besenyő János őrnagy, 2005-ben a szudáni Darfur tartományban teljesített békefenntartó szolgálatot, mint az Európai Unió logisztikai tanácsadója. Jelenleg a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem doktorandusz hallgatójaként az afrikai békefenntartó műveletekkel, a DDR programokkal és a gyerekkatonaság intézményével kapcsolatosan folytat kutatásokat.

[2] Graça Machel Report, Impact of Armed Conflict on Children, http://www.unicef.org/graca/a51-306_en.pdf (letöltés ideje: 2009.08.17.)

[3] Alcinda Manuel Honwana: Child Soldiers in Africa, p. 11.

[4] Erdmute Alber, Sjaak van der Geest, Susan Reynolds Whyte: Generations in Africa: connections and conflicts, p.5.

[5] P Spencer, The Maasai of Matapato: a study of rituals of rebellion, p.68

[6] Isaac Schapera: A handbook of Tswana law and custom, p. 91-92

[7] Basil Davidson: The African genius, p. 87

[8] R. D. Grillo: Pluralism and the politics of difference: state, culture, and ethnicity in comparative perspective, p. 48-49.

[9] W. D. Hammond-Tooke: The Bantu-speaking peoples of Southern Africa, p. 227-231.

[10] Basil Davidson: The African genius, p. 84-85

[11] P Spencer, The Maasai of Matapato: a study of rituals of rebellion, p. 65-78.

[12] G W B Huntingford, The Nandi of Kenya: tribal control in a pastoral society, p. 54, illetve P Spencer, The Maasai of Matapato: a study of rituals of rebellion, p.65.

[13] Isaac Schapera: A handbook of Tswana law and custom, p. 92

[14] W. D. Hammond-Tooke: The Bantu-speaking peoples of Southern Africa, p. 211

[15] James Minahan: Encyclopedia of the Stateless Nations, p. 566-570

[16] G W B Huntingford, The Nandi of Kenya: tribal control in a pastoral society, p. 76-77

[17] Peter Warren Singer: Children at war,p. 9-10

[18] Kevin Shillington: Encyclopedia of African history, p. 285

[19] G W B Huntingford, The Nandi of Kenya: tribal control in a pastoral society, p. 76-90

[20] Basil Davidson: The African genius, p. 82

[21] John Kelly Thornton: Warfare in Atlantic Africa, 1500-1800, p. 66 illetve 113

[22] Kevin Shillington: Encyclopedia of African history, p. 1350-0351

[23] Yehudi A. Cohen: Man in adaptation: the cultural present, p. 442

[24] Isaac Schapera: A handbook of Tswana law and custom, p. 105-108

[25] Meyer Fortes, Edward Evan Evans-Pritchard: African political systems, p. 37

[26] David Francis Pocock, Jeremy MacClancy: Understanding social anthropology, p. 140-141

[27] Manfred F. R. Kets de Vries: Lessons on leadership by terror: finding Shaka Zulu in the attic, p. 27

[28] David Francis Pocock, Jeremy MacClancy: Understanding social anthropology, p. 142

[29] Yehudi A. Cohen: Man in adaptation: the cultural present, p. 444

[30] Manfred F. R. Kets de Vries: Lessons on leadership by terror: finding Shaka Zulu in the attic, p. 25

[31] Kevin Shillington: Encyclopedia of African history, p. 1350-0351

[32] Meyer Fortes, Edward Evan Evans-Pritchard: African political systems, p. 46

[33] Sík Endre, Fekete Afrika történelme I. rész, p. 252.

[34] Meyer Fortes, Edward Evan Evans-Pritchard: African political systems, p. 32

[35] J.D. Fage, W. Tordoff: Afrika története, p.267

[36] Manfred F. R. Kets de Vries: Lessons on leadership by terror: finding Shaka Zulu in the attic, p. 45
[37] Peter G. Stone, Philippe G. Planel: The constructed past: experimental archaeology, education, and the public, p. 270.
[38] Erdmute Alber, Sjaak van der Geest, Susan Reynolds Whyte: Generations in Africa: connections and conflicts, p. 242.
[39] Hew Strachan: The First World War in Africa,p. 2
[40] Hew Strachan: The First World War in Africa, p. 65
[41] Sík Endre, Fekete Afrika történelme III. rész, p. 25.
[42] Michael Crowder: Colonial West Africa: collected essays, p. 117
[43] Hew Strachan: The First World War in Africa, p. 6-7
[44] Erdmute Alber, Sjaak van der Geest, Susan Reynolds Whyte: Generations in Africa: connections and conflicts, p. 218-219
[45] Yehudi A. Cohen: Man in adaptation: the cultural present, p. 456
[46] Sík Endre, Fekete Afrika történelme II rész, p. 40, illetve 57.
[47] Sík Endre, Fekete Afrika történelme I rész, p. 349.
[48] Yehudi A. Cohen: Man in adaptation: the cultural present, p. 453-456
[49] Alcinda Manuel Honwana: Child Soldiers in Africa,p. 42
[50] Manfred F. R. Kets de Vries: Lessons on leadership by terror: finding Shaka Zulu in the attic, p. 45
[51] Sík Endre, Fekete Afrika történelme I rész, p. 252.
[52] Erdmute Alber, Sjaak van der Geest, Susan Reynolds Whyte: Generations in Africa: connections and conflicts, p. 183-204
[53] Sík Endre, Fekete Afrika történelme II. rész, p. 16-18.
[54] African Charter on the Rights and Welfare of the Child 2.cikkely, illetve A Gyermekek jogairól szóló törvény 1 cikkely, http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm (letöltés ideje: 2009.09.05)
[55] Peter Warren Singer: Children at war, p. 9
[56] African Charter on the Rights and Welfare of the Child 22.cikkely, http://www.africa-union.org/official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/A.%20C.%20ON%20THE%20RIGHT%20AND%20WELF%20OF%20CHILD.pdf (letöltés ideje: 2009.09.05), illetve A Gyermekek jogairól szóló törvény 38 cikkely, http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm (letöltés ideje: 2009.09.05)
[57] African Charter on the Rights and Welfare of the Child 1.cikkely, http://www.africa-union.org/official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/A.%20C.%20ON%20THE%20RIGHT%20AND%20WELF%20OF%20CHILD.pdf (letöltés ideje: 2009.09.05), illetve A Gyermekek jogairól szóló törvény 4 és 19 cikkely, http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm (letöltés ideje: 2009.09.05)
[58] A Gyermekek jogairól szóló törvény 43 és 44 cikkely, http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm (letöltés ideje: 2009.09.05)
[59] African Charter on the Rights and Welfare of the Child 45.cikkely, http://www.africa-union.org/official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/A.%20C.%20ON%20THE%20RIGHT%20AND%20WELF%20OF%20CHILD.pdf (letöltés ideje: 2009.09.05)
[60] Dr. Rachel Murray: Human rights in Africa: from the OAU to the African Union, p. 163.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ábrahám Barna, Gereben Ferenc, Stekovics Rita: Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában, Piliscsaba: PPKE BTK, 2003. – 548 p. (A Regionális és Kisebbségi Kultúrák Kutatóműhelyének kiadványai, ISSN 1587–6765).

Alcinda Manuel Honwana: Child Soldiers in Africa, University of Pennsylvania Press, 2007, 202 oldal, ISBN: 0812219872, 9780812219876.

Basil Davidson: The African genius, James Currey Publishers, 2004, 367 oldal, ISBN: 085255799X, 9780852557990.

David Francis Pocock, Jeremy MacClancy: Understanding social anthropology, Continuum International Publishing Group, 1998, 255 oldal, ISBN: 0485121409, 9780485121407.

Dr. Rachel Murray: Human rights in Africa: from the OAU to the African Union, Cambridge University Press, 2004, 349 oldal, ISBN: 0521839173, 9780521839174.

Erdmute Alber, Sjaak van der Geest, Susan Reynolds Whyte: Generations in Africa: connections and conflicts, LIT Verlag Berlin-Hamburg-Münster, 2008, 416 oldal, ISBN: 3825807150, 9783825807153.

George Wynn Brereton Huntingford: The Nandi of Kenya: Tribal Control in a Pastoral Society, Routledge, 2004, 169 oldal, ISBN: 0415329892, 9780415329897.

Graça Machel Report, Impact of Armed Conflict on Children, http://www.unicef.org/graca/a51-306_en.pdf (letöltés ideje: 2009.08.17.).

Hew Strachan: The First World War in Africa, Oxford University Press, 2004, 224 oldal, ISBN: 0199257280, 9780199257287.

Isaac Schapera: A handbook of Tswana law and custom, LIT Verlag Berlin-Hamburg-Münster, 1994, 326 oldal, ISBN: 3894736852, 9783894736859.

J.D. Fage, W. Tordoff: Afrika története, Osiris kiadó, Budapest, 2004, 553 oldal, ISBN: 9633896649.

James Minahan: Encyclopedia of the Stateless Nations: S-Z, Greenwood Publishing Group, 2002, 2241 oldal, ISBN: 0313323844, 9780313323843.

John Iliffe: A modern history of Tanganyika, Cambridge University Press, 1979, 616 oldal, ISBN: 0521296110, 9780521296113.

Julia Sloth-Nielsen: Children's Rights in Africa: A Legal Perspective, Ashgate Publishing, Ltd., 2008, 352 oldal, ISBN: 0754648877, 9780754648871.

Kevin Shillington: Encyclopedia of African history, CRC Press, 2005, 1824 oldal, ISBN: 1579584535, 9781579584535.

Manfred F. R. Kets de Vries: Lessons on leadership by terror: finding Shaka Zulu in the attic, Edward Elgar, 2004, 197 oldal, ISBN: 1843769336, 9781843769330.

Meyer Fortes, Edward Evan Evans-Pritchard: African political systems, Taylor & Francis, 1987, 302 oldal, ISBN: 0710302452, 9780710302458.

Michael Crowder: Colonial West Africa: collected essays, Routledge, 1978, 341 oldal, ISBN: 071462943X, 9780714629438.

Nick Shepherd, Steven Robins: New South African Keywords, Ohio University Press, 2008, 278 oldal, ISBN: 0821418688, 9780821418680.

Nyíri Kristóf, Kovács Gábor: Virtuális egyetem Magyarországon, Typotex Kft, 2003, 546 oldal, ISBN: 9639326666.

Paul Spencer: The Maasai of Matapato: a study of rituals of rebellion, Routledge, 2004, 296 oldal, ISBN: 0415317231, 9780415317238.

Peter G. Stone, Philippe G. Planel: The constructed past: experimental archaeology, education, and the public, Routledge, 1999, 303 oldal, ISBN: 0415117682, 9780415117685.

Peter Warren Singer: Children at war, University of California Press, 2006, 264 oldal, ISBN: 0520248767, 9780520248762.

R. D. Grillo: Pluralism and the politics of difference: state, culture, and ethnicity in comparative perspective, Oxford University Press, 1998, 272 oldal, ISBN: 0198294263, 9780198294269.

Sally Engle Merry: Human Rights Law and the Demonization of Culture http://www.aals.org/am2004/merry2004.pdf (letöltés ideje: 2009. 08. 23.).

Sík Endre, Fekete Afrika történelme I. kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 1964, 424 oldal.

Sík Endre, Fekete Afrika történelme II. kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 1964, 351 oldal.

Sík Endre, Fekete Afrika történelme III. kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 1972, 417 oldal.

W. D. Hammond-Tooke: The Bantu-speaking peoples of Southern Africa, Taylor & Francis, 1980, 298 oldal, ISBN: 0710007086, 9780710007087.

Yehudi A. Cohen: Man in adaptation: the cultural present, 2. kötet, Aldine Transaction, 1974, 602 oldal, ISBN: 0202011100, 9780202011103.

Nyugat-Szahara: egy megoldatlan geopolitikai konfliktus

Szliman Ahmed

A *Maghreb* térsége évezredek óta szervesen kötődött és kötődik Európához. Afrika északnyugati részén, az Európai Unió déli határánál, a Kanári-szigetek szomszédságában egy három Magyarországnyi területű, egy millió lakosú sivatagi ország még mindig gyarmati elnyomás alatt él. Az utolsó, *illegálisan* megszállt, *gyarmatként* számon tartott ország Afrikában: *Nyugat-Szahara*.

1975 előtt spanyol – 1884-től Spanyol-Szahara néven – gyarmat volt. 1975-ben, Franco diktátor halála után, a spanyolok bejelentették kivonulásukat. A hágai Nemzetközi Bíróság megalapozatlannak minősítette a két szomszédos állam, Marokkó és Mauritánia a térségre bejelentett igényét. 1975. novemberétől egy éven keresztül együtt kormányozta a területet Spanyolország, Marokkó és Mauritánia, majd a spanyolok kivonulásának végén Marokkó és Mauritánia megfelezte és megszállta azt, pedig az 1975. évi Madridi Egyezményben a spanyol állam nem adta át számukra a területi szuverenitást. Ezért az ENSZ Jogi Tanácsa Nyugat-Szaharát idegenek által kormányzott területnek nyilvánította.

A szaharaiak (szaharavi) által 1973-ban alapított *Polisario Front* (Nyugat-Szaharai Nemzeti Felszabadító Mozgalom) nevű fegyveres szervezet gerillaháborúra kényszerült az új gyarmatosítók nyomasztó fölényével szemben, és létrehozta saját kormányát, 1976-ban pedig kikiáltotta a Nyugat-Szaharai Köztársaságot. 1979-ben Mauritánia békét kötött a Polisario-val és kivonult, Marokkó viszont annektálta és megszállta ezt az országrészt is. Az Alavita-monarchia súlyos *etnikai tisztogatást* végzett: a lakosság *kétharmadát* kiűzte az országból (légitámadásokkal, napalmmal és foszforbombákkal is támadva a civil lakosságot); és marokkóiakat telepített a megszállt területekre, semmibe véve a nemzetközi jogot és az ENSZ határozatokat. Körülbelül százhatvanöt-kétszázezer elűzött szaharai él azóta a dél-algériai sivatagban, a határ közelében menekülttáborokban, sátorvárosokban, rendkívül nehéz körülmények között. Ezek a táborok az ENSZ-től és a nemzetközi segélyszervezetektől függenek.

A Nyugat-Szaharai Köztársaságot 85 – harmadik világbeli – állam *ismeri el*. Jelenleg *tagja* az Afrikai Uniónak. Az ENSZ-ben *megfigyelő státusszal* rendelkezik.

1991-ben az ENSZ közreműködésével megszületett a *tűzszünet* Marokkó és a Polisario Front között. Azóta a Polisario Front a *politikai* és *tárgyalásos* megoldás feltétlen híve.

Nyugat-Szahara nagyobb, gazdaságilag értékesebb, az Atlanti-óceán partját és a fontosabb városokat is magában foglaló részét Marokkó továbbra is katonai megszállás alatt tartja, a lakosságot pedig elnyomja. Az ENSZ ugyan többször kivonulásra szólította fel Marokkót, Rabat azonban ehelyett 2500 kilométeres *falat* épített, *szögesdrótkerítést* és *aknamezőt* telepített a megszállt terület határára. A marokkói hadsereg 70%-a a megszállt területen állomásozik, minden szaharai lakosra négy katona és rendőr jut. A szaharai nép saját hazájáért, az oda történő visszatérés lehetőségéért és a *de jure* törvénytelen megszállás ellen küzd évtizedek óta. Független emberi jogi szervezetek nagyon sokszor számoltak be arról, hogy a Marokkói Királyság a megszállt nyugat-szaharai területen brutális katonai és rendőri erőszakkal elnyomja, bántalmazza és megfélemlíti a védtelen szaharai lakosságot, lábbal tiporja emberi jogaikat. Gyakoriak a kínzások, elhurcolások, nyomtalan „eltűnések", bírósági tárgyalás nélküli letartóztatások, sőt kivégzések is előfordulnak. Nyugat-szaharai politikai foglyok, akiket békés tüntetések során tartóztattak le, éhségsztrájkokra kényszerültek fogvatartásuk embertelen körülményei miatt és a szaharaiak önrendelkezési jogának érvényre juttatásáért. A politikai foglyok azonnali szabadon bocsátását együtt követelte az *Európa Parlament Nyugat-Szahara csoportja*, a *Kínzásellenes Világszervezet*, az *Amnesty International*, a *Human Rights Watch*, a *spanyol parlament* és *sok más szervezet* – sikertelenül.

Az ENSZ 1991 óta a helyszínen lévő alakulata érdemben semmit nem tesz. A nemzetközi emberi jogi szervezetek és más civil szervezetek is felhívták az ENSZ nyugat-szaharai békefenntartó és népszavazás-előkészítő hadtestét, a (kétszáz, fegyvertelen ENSZ katonából álló) *MINURSO*-t, hogy ne csak a tűzszünet betartatását kísérje figyelemmel, hanem fordítson több figyelmet az emberi jogok megsértésének eseteire is a megszállt területen. A *nemzetközi közösség* felháborító módon nem ért el semmit a *jogfosztott* és *nyomorba taszított* nyugat-szaharai nép ügyében. Ezért súlyos *felelősség* terheli.

A *tűzszüneti megállapodás* a Biztonsági Tanács határozatában előírt módon elismeri Nyugat-Szahara *önrendelkezési jogát*, és előírja, hogy a területen egy szabad és szabályos népszavazást rendezzenek a Marokkóhoz csatlakozásról vagy önállóságról. A szavazók az utolsó spanyol gyarmati népszámlálás (1974) során összeírt szaharai lakosok lettek volna, adminisztratív és katonai kényszer nélkül. A konfliktus magva továbbra is az, hogy Nyugat-Szahara népe nem kíván marokkói fennhatóság alatt élni, hanem önrendelkezési jogát gyakorolva, népszavazást akar saját sorsáról. Marokkó ugyan nemzetközi nyomásra elvben elfogadta a népszavazás lehetőségét, de gyakorlatilag megakadályozza, évtizedek óta folyamatosan halogatja azt. A rabati hatóságok azóta marokkói telepesek tízezreit telepítették le Nyugat-Szahara annektált területére – a népszavazás eshetőségére felkészülve...

E politikával összhangban, a rabati vezetés az ENSZ-re is nyomást próbál gyakorolni, annak érdekében, hogy változtassa meg a *rendezési terv* eredeti kritériumát, nevezetesen, hogy csak az 1974-es utolsó spanyol népszámlálás által nyilvántartásba vett családok tagjai (most már egyre inkább leszármazottai) vehessenek részt a népszavazáson. A betelepített marokkóiak létszáma az elmúlt évtized folyamán feltehetőleg megközelítette, sőt talán már el is hagyta a helyén maradó eredeti lakosságét, bár az Algériában, a *tindoufi* menekülttáborokban élő 265 ezres közösségével még nem versenyezhet. Már csak amiatt sem, mert a sátorvárosokban igen magas, 5% körüli a lakosság éves növekedési rátája. A rabati időhúzó politika azonban továbbra is jól működik: nemzetközi ráhatás nélkül Marokkót semmi nem veheti rá a referendum, számára „idő előtti" megrendezésére. Marokkó ugyanakkor csak addig lehet biztos a dolgában, ameddig külföldi támogatói nem változtatnak álláspontjukon.

A különböző rendezési tervek kudarca után jelenleg három (Nyugat-Szahara teljes függetlenségének *irreális* lehetőségével együtt négy) lehetőséget lehet elkülöníteni a terület jövőjére nézve:

1) A nyugat-szaharai *önrendelkezésről* döntő népszavazás.
Kérdés: kik szavazhatnak, és mikor lenne hajlandó azt lehetővé tenni Marokkó.

2) Nyugat-Szahara marokkói fennhatóságú *autonómiája*.
Ez a megoldási lehetőség a Baker-tervhez hasonlóan a nyugat-szaharai kérdés rendezésének „legfeljebb lehetséges" útját propagálja, melyben a Marokkói Királyság meghatározó szereplő maradna. Eszerint egy törvényhozó és egy végrehajtó testület kerülne megválasztásra azon népesség által, amely 2000-ig Nyugat-Szahara területén tartózkodott. Négy évvel később a törvényhozó testület újraválasztaná a végrehajtó testületet, amely a marokkói kormánnyal együttműködve megalkotná a terület végleges statútumát, két kitétellel: kizárná Nyugat-Szahara teljes függetlenségét és megkövetelné, hogy a választók a szavazás időpontja előtt egy évvel lakóhellyel rendelkeznek Nyugat-Szaharában. A Polisario Front képviselői ezt a lehetőséget természetesen elvetik, hiszen a tervezet a Marokkóba integrálódásnak csupán egy kifelé demokratikusabbnak tűnő változata lenne.

3) A „salamoni" harmadik út az ország *kettéosztása* lenne.
Az elképzelés szerint a ketté osztott terület határvonalát nagyjából az egykor Mauritánia által megszállt terület északi határán húznák meg. (Al-Dakhla és a mauritániai Zouerat város pereme lenne e képzeletbeli határvonal két végpontja). E megoldás azonban még akkor sem tűnik valószínűnek, ha gazdasági szempontból mindkét félnek haszna lenne belőle, hiszen az *északi foszfátlelőhelyek* marokkói, míg a *halban gazdag déli partok* nyugat-szaharai kézbe kerülnének. Ám egyik fél sem hajlandó lemondani saját álláspontjáról: a szaharaviak a teljes függetlenségről, a marokkóiak az ország területe feletti teljes ellenőrzésről.

Nyugat-Szahara nagy része *sivatag*, de a homokdűnék alatt a világ legnagyobb (10 milliárd tonnára becsült) foszfátkészlete van. Halállománya többszöröse Marokkó és Mauritánia halállományának. Partjainál még nagyrészt feltáratlan, de az utóbbi évek kutatófúrásai alapján valószínűsíthetően jelentős *kőolaj-* és *földgázlelőhelyek* találhatók. Marokkó *illegálisan* végzi Nyugat-Szahara ásványkincseinek kiaknázását, mert nem a terület lakóinak javára, hanem érdekük és kinyilvánított akaratuk ellenére végzi. Az EU (különösen Spanyolország) halászati flottája nagyon is érdekelt Nyugat-Szahara halállományának lehalászásában. Mintegy 200 európai halászhajó tevékenykedik a térségben, és ezért a „lehetőségért" az EU körülbelül 150 millió eurót fizet Marokkónak évente. Az Európai Unió továbbá a foszfátkincs és a kőolaj kiaknázásban is érdekelt lenne. Az ezzel kapcsolatos marokkói stratégia tulajdonképpen egy „foszfát-OPEC" megteremtésére irányul, természetesen rabati központtal.

A nyugat-szaharai válság szereplői, illetve érdekeltjei közül a Baker-terv felújítását, tehát a marokkói gyámság alatti nyugat-szaharai autonómiát elsősorban *Franciaország* preferálja. Párizs a térség stabilitásának fenntartásával érvel, ami természetesen gazdasági kapcsolatai zavartalan biztosításában elengedhetetlen számára. Franciaországnak, mint a maghrebi térség egykori legnagyobb gyarmattartójának, mindmáig fontos gazdasági érdekei fűződnek Észak-nyugat Afrikához. A gyarmati korszak lezárulta után is a nagyhatalmi pozíció megőrzésén fáradozó Párizs a marokkói álláspontot tette magáévá. Franciaország Marokkóval jó kapcsolatokat ápol, a Királyságnak politikai és katonai segítséget nyújt, Rabat egyik legfontosabb külpolitikai támasza. Katonai szempontból pedig Marokkó legjelentősebb fegyverszállítója volt és maradt. Párizs 1977 decemberében szenegáli területről közvetlenül is beavatkozott a Polisario Front és Mauritánia háborújába, nem annyira a megszálló hatalom, mint *saját érdekei* védelmében. A francia politika tehát egyaránt törekszik gazdasági érdekeinek megőrzésére, illetve a két legnagyobb maghrebi országhoz fűződő jó viszonya fenntartására.

Ami a spanyol-marokkói relációt illeti, *Spanyolország* egyfelől a referendum megrendezésének régi támogatója, mert ezen az úton akar eleget tenni „történelmi" adósságának, viszont a marokkói királysággal ápolt *többarcú* kapcsolatát sem kívánja veszélyeztetni. A két ország kapcsolatrendszere meglehetősen ingatag, de a jövő szempontjából kulcsfontosságú elemeket tartalmaz. Spanyolország Rabat egyik legfontosabb kereskedelmi partnere és az Európai Unióhoz fűződő különleges kapcsolatában is komoly szerep jut Madridnak. Az utóbbi években egyre nagyobb méreteket ölt a marokkói és a Szaharán túlról érkező fekete-afrikai *megélhetési menekültek* áradata, amely gazdasági és társadalmi gondokat okoz Spanyolországnak. Az illegális bevándorlás nemcsak Spanyolországot, de az egész Európai Uniót érinti. A 2005-ös madridi vonatrobbantásokban arab, többségükben marokkói merénylők vettek részt. A kábítószer kereskedelem és az embercsempészet fenntartja és erősíti a marokkói *fundamentalistákat*, akik a casablancai robbantásért is felelősek. Marokkó

tulajdonképpen az afrikai kontinensen lévő és vele határos két spanyol enklávén, Ceután és Melillán keresztül tudja presszionálni – az illegális migrációt felemlítve – Spanyolországot. Az Európai Uniót is fenyegeti a terrorizmus, amelynek megoldása nem várható a despotikus marokkói királyságtól. Részben a terroristák pénzforrását is jelenti és számos más gondot is okoz Európának, hogy Marokkóban (spanyol források szerint) már tizenkét milliárd euró értékű hasist állítanak elő évente (többek között a Rif-hegységben), és ennek zöme Európába kerül.

Az Európai Uniónak tehát *biztonsági* szempontból is fontos érdeke, hogy a Maghreb országokkal szoros kapcsolatot teremtsen és tartson fenn. Marokkó, Algéria és Mauritánia már NATO partnerország.

A *hidegháború* idején az Egyesült Államok, a *szovjetek* barátjaként számon tartott *Algériával* szemben, Marokkót támogatta. A Szovjetuniót ugyanakkor a Rabattól a nyugat-szaharai vizekre kapott kedvezményes halászati engedély győzte meg a Nyugat-Szaharának nyújtott támogatások beszüntetéséről. Ezért a Varsói Szerződés tagállamai sem ismerték el a nyugat-szaharai államiságot. Ettől függetlenül a Polisario mozgalom a konfliktus kirobbanása óta képviseletet tartott fenn, többek között *Bécsben*, *Londonban*, *Madridban* és *Washingtonban*. Ugyanakkor Marokkó évente mintegy tízmillió eurót fordít lobbi tevékenységre az amerikai Kongresszusban és az EU-ban.

1974-ben az ENSZ Közgyűlése tanácsadó véleményt kért a Nemzetközi Bíróságtól, hogy tisztázza, Nyugat-Szahara esetében alkalmazható-e az önrendelkezés alapelve. A hágai Nemzetközi Bíróság 1975. október 16-án tanácsadó véleményt bocsátott ki, miszerint *sem* a marokkói királyságnak, *sem* pedig a mauritániai államnak semminemű területi szuverenitása nincs Nyugat-Szahara fölött. Kijelentette, hogy semmi nincs ami meggátolná az ENSZ Közgyűlés 1960-ban kelt 1514. (XV) számú „A gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozat" alkalmazását Nyugat-Szahara dekolonizációjára, különösen az önrendelkezési jog alapelvének érvényesülésében, mely a népek szabad és valódi akaratának kifejezését jelenti. Az ENSZ állásfoglalása oda vezetett, hogy Mauritánia és Marokkó megváltoztatta álláspontját, a továbbiakban már nem gyarmati enklávéként hivatkozott Nyugat-Szaharára, hanem elismerte, hogy az ott élőknek joguk van az önrendelkezésre.

Az Egyesült Nemzetek *Dekolonizációs Bizottsága* Nyugat-Szaharát 1975. óta továbbra is idegen kormányzású területként tartja számon. Hasonlóan, a Biztonsági Tanács kérésére (2002. január 29-én) az Egyesült Nemzetek Jogi Tanácsa által kibocsátott vélemény is arra a következtetésre jutott, mint az ENSZ 1975. november 14-i határozata. Eszerint az 1975. évi Madridi Egyezményben, mely felosztotta a területet Marokkó és Mauritánia között, a spanyol állam nem adta át Marokkó és Mauritánia számára a szuverenitást a terület felett, és nem ruházta át az adminisztráló hatalmat sem. Marokkó soha nem is volt bejegyezve az ENSZ-nél (mint például Anglia, Franciaország) az idegen kormányzású terület adminisztráló hatalmaként.

A szaharaiak szerint csak *demokratikus* eszközökkel lehet *békésen, igazságosan*, *jogszerűen* és *tartósan* megoldani a konfliktust. Elidegeníthetetlen joguk van az önrendelkezésre. Marokkó többször is megvétózta a népszavazást. A MINURSO már régen befejezte a szavazók azonosítását, ám ezt a listát Marokkó nem fogadta el és új listát állított össze. Az ENSZ szerint százezer marokkói él illegálisan a megszállt területen, számuk évente tízezerrel növekszik. Ezért az ENSZ helyt adott a Polisario tiltakozásának és a listáról törölték azokat, akiket sem az 1974-es spanyol, sem a törzsi nyilvántartásokban nem találtak – így százhúszezer névvel rövidebb lett a lista.

Az 1997 szeptemberében Marokkó, a Polisario és James Baker különleges ENSZ megbízott által megtárgyalt és aláírt, úgynevezett *Houstoni Megállapodásokat* is elutasította Marokkó. A megállapodások a felmerülő problémák megoldását és az eredetileg 1998. december 8-ára kitűzött népszavazás megszervezésének mikéntjét tartalmazták. A szaharaiak népszavazásával kapcsolatos *gyakorlati teendők* menekültek hazatelepítése, népszavazás megszervezése, nemzetközi ellenőrök biztosítása stb.) vonatkozásában egyetértés született. A nemzetközi közösség az átmeneti szavazólistát is jóváhagyta. Ma a terület sorsának rendezési terve, tehát maga a népszavazás is, bármikor megvalósítható lenne, ha Marokkó hajlandóságot mutatna erre, de Rabat megszegi kötelezettségeit.

James Baker egykori amerikai külügyminiszter az ENSZ főtitkár különmegbízottjaként, 2003-ban *béketervet* dolgozott ki, melyet a Biztonsági Tanács 1495. sz. (2003) határozatában elfogadott. Eszerint a megszállt terület *félautonóm* státust kap négy-ötéves átmeneti időre a népszavazás megszervezéséig. Addig mindkét félnek *demilitarizálnia* kell az övezetet, és létre kell hozni egy átmeneti nagygyűlést, mely regionális költségvetéssel és törvényhozási joggal működik marokkói zászló alatt. Az ENSZ által jóváhagyott szavazólistán szereplők a szaharaiak és azok a marokkói telepesek, akik 1999. december 31-én a területen éltek.

A Polisario elfogadta e *kompromisszumos* béketervet. A népszavazás alternatívái a *teljes függetlenség*, a *félautonóm státusz* (marokkói fennhatóság alatti saját kormányzás), vagy a Marokkóval való *teljes integráció* lettek volna. Marokkó a béketervet azzal az indokkal utasította el, hogy a népszavazás magában foglalta a függetlenség lehetőségéhez való jogot, ez pedig országa szuverenitását sérti. Az ENSZ főtitkár személyes megbízottja James Baker és követője, Peter van Walsum, valamint Christopher Ross, hangsúlyozták a Biztonsági Tanács előtt, hogy az ENSZ által szervezett népszavazás az önrendelkezésről elképzelhetetlen a függetlenség lehetőségének biztosítása nélkül. A királyság álláspontját annak ellenére támogatta Franciaország, hogy véleményével egyedül maradt a Biztonsági Tanácsban. Párizsnak – mint fentebb említettem – (ugyanis) Marokkó fontos gazdasági partnere, a királyság jelentős vásárlója a francia fegyvereknek, s ezen kívül Marokkóban él a legjelentősebb (húszezres) francia kolónia Afrikában, de kísért még az algériai háború emléke is. A Biztonsági Tanács elfogadta a Baker-féle béketervet, ám eszkö-

zök híján nem tudja rávenni a feleket a megegyezésre, Marokkó pedig elutasította. Az ENSZ *kudarca*, hogy kénytelen visszatérően elhalasztani a népszavazás kiírását, határozatainak nem tud érvényt szerezni, bár mindig megerősíti, hogy felelős az önrendelkezés jogának biztosításáért.

James Baker 2004 augusztusában így nyilatkozott a PBS amerikai tv-csatornának: „Marokkó mindig feszült magatartást tanúsított a függetlenségről szóló népszavazás kérdésével kapcsolatban. Minél közelebb kerülünk a népszavazás megrendezéséhez, annál feszültebbek a marokkóiak, attól félve, hogy vereséget szenvednek a népszavazáson."

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa szükségesnek tartotta, hogy igazságos és végső megoldás szülessen: 1871.(2009) számú határozatában megerősítette ezen elkötelezettségét egy kölcsönösen elfogadható politikai megoldás mellett. Ez hivatott biztosítani a nyugat- szaharai nép számára az *önrendelkezési jog* gyakorlását.

2007. április 11-én Marokkó javaslatot nyújtott be az ENSZ-nek, miszerint „autonómiát" biztosít Nyugat-Szahara területének „Marokkó szuverenitása és területi egysége keretei között". Nyugat-Szahara így Marokkó *tartományát* képezné. A Rabat által előterjesztett megoldás továbbra is figyelmen kívül hagyja az ENSZ eddigi eredményeit a konfliktus megoldásával kapcsolatban, és ellentmond a népszavazásra vonatkozó ENSZ-határozatoknak. Marokkó a szaharai lakossággal és a világgal még mindig a terület illegális megszállását szeretné elfogadtatni, annak ellenére, hogy a Nemzetközi Bíróság megállapította, hogy Marokkó Nyugat-Szahara területén nem gyakorolhat sem területi szuverenitást, sem adminisztrációs hatalmat. Marokkó 1975-től fogva figyelmen kívül hagyja a szaharaiak egy szabad és szabályos népszavazás keretében kinyilvánítani szándékozott akaratát, amely szükségszerűen magában foglalja a függetlenség igényét is. A probléma nem oldható meg autonómia biztosításával, csak úgy, ha az ott élő népek szabadon eldöntik, hogy akarnak-e a független államot létrehozni, vagy pedig a terület a Marokkói Királyság integrált része, autonóm tartománya legyen. *Nyugat-Szahara nem autonómia hiányában, hanem a szuverenitás hiányában szenved.*

Tarthatatlan állapot, hogy amikor az európai államok már évtizedekkel ezelőtt visszaadták az önállóságot korábbi gyarmataiknak, akkor egy afrikai állam kezelje gyarmatként szomszédját az ott kitermelhető foszfát- és halászati kincs megszerzése érdekében. Számos nemzetközi szervezet, Nobel békedíjasok, EU és ENSZ emberi jogi biztosok léptek fel a marokkói rezsim terrorja ellen és a nyugat-szaharai nép önrendelkezési jogának tiszteletben tartásáért, szabad és tisztességes népszavazás megtartásáért. Anakronizmus, hogy a XXI. században még mindig gyarmatként elnyomnak és kihasználnak egy népet. Az *Európai Unió*, mint ahogy segítette Kelet-Timort és Koszovót, hangoztatott alapelvei és értékei alapján – demokrácia, emberi jogok – hathatósan támogatni hivatott a nyugat-szaharai nép önrendelkezési jogának gyakorlati érvényesülését is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Igaz Levente „Egy elfelejtett válság politikai háttere: Nyugat-Szahara”, Kül-Világ, A nemzetközi kapcsolatok folyóirata, 2006/1.

Interjú Mohamed Abdelaziz-zal (HVG 2009.08.08).

Mészáros Zsolt: A Maghreb palesztinjai 2009. április.

Besenyő János: Nyugat-Szahara, Kül-Világ, Nemzetközi Kapcsolatok Folyóirata, 2009/2.

Pál Attila: Nyugat-Szahara: már a remény is haldoklik, Beszélő 2008.

Demokratikus kormányzás és a sajtó szabadsága Gambiában – emberi jogi nézőpontból

Aboubacar Abdullah Senghore

BEVEZETŐ

A sajtó szabadsága előfeltétele a működő demokratikus kormányzati rendszer és az alapvető emberi jogok érvényesülésének. A szólás szabadságából eredő sajtószabadság a nemzetközi és az egyes nemzeti kereteken belül érvényre jutható emberi jogok alapeleme, a civilizált viselkedés alapvető normája. Sokak számára a demokratikus kormányzás elengedhetetlen feltétele és elemi alkotórésze. Ebből fakadóan a nemzeti kormányoktól elvárt, hogy engedélyezzék a sajtó működését, a magánkézben lévő média működését elé pedig ne gördüljön akadály. A sajtószabadság nem csak a demokrácia megingathatatlan alappillére, de a társadalmi és gazdasági fejlődés fenntarthatóságában is fontos szerep hárul rá.

Tocqueville kora óta a sajtó még inkább a demokratikus diskurzus középpontjában áll. A rádiós, majd a televíziós sugárzás megkezdése drámaian tovább növelte a média hatókörét és befolyását. A média erejének további növekedését hozta az 1980-as évek technikai fejlődése, a globális műholdas sugárzás és az üvegszálas technológiák megjelenésével. Az új évezredben a számítógépek és az internet terjedésével a média újabb forradalmának vagyunk tanúi, ami újraformálja a társadalmat. Ebből fakadóan a sajtó állapota tükrözi egy adott ország demokratikus kultúráját, és szerepe a demokrácia és jó kormányzás kérdéskörében mindenképp tanulmányozandó.

Gambiában eleddig kevés kutatás készült média és demokrácia témakörében. Amie Bensouda (1999) és Nana Grey Johnson (2001) vizsgálták ugyan média és jog kapcsolatának történetét Gambiában a gyarmati időktől, de a szerzők nem állítottak fel kapcsolatot a független sajtó, a jó kormányzás és az emberi jogok közt. Talán az egyedüli projekt, ami a jó kormányzással kapcsolatos előrehaladás vizsgálatára vállalkozott, a Gambiai Egyetem egy kutatói csoportjához kötődik (Faye, Taal and Suso 2004). Részletes tanulmányuk a gambiai kormányzati rendszert különböző szempontokból és nézőpontokból vizsgálja. Olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint a társadalmi befogadás a politikai részvételben, fékek és egyensúlyok az 1997-es alkotmányban, az emberi jogok és a jog uralmának tiszteletben tartása, valamint

az 1997-es alkotmány emberi jogi rendelkezéseinek szűkítő értelmezési kerete. A médiáról szóló rész leszögezi, hogy a független sajtó nélkülözhetetlen eleme a jó kormányzásnak, de a vizsgált sajtó nem kellően szókimondó és kritikus. Másképp fogalmazva: a szabad sajtó emberi jogi vonulata, részvétele a politika-alkotásban és fontossága a demokratizálódási folyamatban nincs megmagyarázva.

Jelen tanulmány célja, hogy a kormányzás és a sajtó szabadsága közti kapcsolatot Gambia esetében vizsgálja, elsősorban emberi jogi nézőpontból. A megíráshoz a szerző médiavállalatok képviselőivel készült interjúkat, bírósági ügyeket és újságcikkeket használt fel.

A TANULMÁNY ELMÉLETI ÉS FOGALMI KERETE

A demokráciát több megközelítésből, különböző módokon definiálják. Saward érvelése szerint a legjobb megközelítés az lehet, ha a köztudottan demokratikusan működő országok gyakorlatának főbb jellemzőit vizsgáljuk, és ezekből határozzuk meg a koncepciót. (Saward 1994:6-2 1) […] Fontos megjegyezni, hogy a demokrácia alapvető jellemzői mások, mint a néhány kiemelhető alapelv. A demokrácia pillérei közé tartoznak:

- Szabad sajtó
- Az emberi jogok tiszteletben tartása
- Alkotmányosság
- Szabad és törvényes választások (rendszeresen)
- Hatalmi ágak szétválasztása
- Állampolgári részvétel
- Többségi uralom (a kisebbségek tiszteletben tartásával)
- Pluralizmus

Mindezen pillérek megléte esetén érvelhetünk amellett, hogy a szóban forgó rendszer demokratikus. Ezeket a szempontokat a nyugati donorok is hangsúlyozzák, az 1980-as évektől kezdődően. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank támogatásainak, segítségnyújtásának előfeltétele az állampolgárok részvételével, jó kormányzással és az emberi jogok figyelembe vételével (beleértve a szabad sajtót) működő demokrácia megléte. Ezekhez kapcsolódva tételezi fel Saward, hogy „szükséges, hogy legyen egyensúly a kormány cselekedetei és az egyenlő súllyal számító állampolgári kívánságok közt". Ezt nevezi Saward „készséges uralomnak" (responsive rule), és számára „a politikai rendszer annyiban demokratikus, amennyiben a készséges uralom megvalósulásával működik".

A „készséges uralom" definiálásának problémája az, hogy úgy tűnhet, a döntéshozatal direkt formáját favorizálja a képviseleti formák helyett. Ennek oka, hogy a közvetlen döntéshozatal kétségtelenül sokkal jobban képes reagálni az állampolgári kívánságokra, mint a képviseleti forma. Viszont Afrikában (és konkrétan Gambiában) a képviseleti formájú döntéshozatal a jellemző. A „készséges ura-

lom" definíciójának javítására Saward feltételez néhány további alapelvet és minimum-feltételt, amelyek „logikailag is feltételei a demokráciának". Ezek a következők: alapvető szabadságjogok, állampolgárság és részvétel, közigazgatási eljárási szabályok, nyilvánosság és szociális jogok.

Ebből következően a demokratikus politikai rendszernek figyelemmel kell kísérnie és tiszteletben tartania az egyének alapvető szabadságjogait, és szükséges egységes és szabályozott formát teremtenie azok érvényesíthetősége érdekében. Kell, hogy legyenek megfelelő eljárási szabályok az állami szerveknél dolgozók számára, hogy a döntések érvényre jussanak és a közvélemény értesüljön azokról. Jelen tanulmány szerzőjét jobban érdeklik az alapvető szabadságjogok, a népi részvétel és a publicitás, amelyek a szólásszabadság megvalósításának fő eszközei, valamint a demokratikus kormányzás és az alapvető emberi jogok fokmérői. Ezért ezek az eszközök is beletartoznak (jelen tanulmány szempontjából) a demokratikus rendszer definíciójába.

Saward szerint létezik egy másik nézőpont is, amely szerint a demokrácia „a nép uralma a népért, amely a népből ered", és amely azt sugallja (a politika nyelvére fordítva), hogy az emberek szabadon választhatják meg képviselőiket. Véleménye szerint „a demokratikus kormányzatban az emberek, minden ember, jogosult szabad választásra, szólásra, minden olyan ügyben, ami őt érinti". (Saward 1994:6-21).

DEMOKRATIKUS KORMÁNYZÁS, A FÜGGETLEN MÉDIA ÉS A SAJTÓ SZABADSÁGA GAMBIÁBAN

Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy Gambia politikai rendszere – az 1970-es első köztársaságának megszületése óta – bizonyos mértékig a fent említett demokratikus elvek szerint működött. Az egyes elvek megvalósulása változó, és az egymást követő kormányok teljesítménye a két köztársaságban (főleg a sajtószabadság terén) nagyon gyengének mondható, ráadásul több okból is. E ponton vizsgáljuk meg röviden a Gambia demokratikus jellemzőit, a demokratikus rendszer meglévő alappilléreinek fényében.

Gambia függetlensége óta rendelkezik írott alkotmánnyal, az első és a második köztársaság idején egyaránt.

Az első köztársaság (1970–1994) alkotmánya legfőbb jogforrási státuszt élvezett, 134 törvénycikkből állt és harmadik fejezete garantálta az emberi jogok és alapvető szabadságok védelmét. Tartalmazott rendelkezéseket arra vonatkozóan is, hogy szabad legyen a részvétel a politikai pártokban, az állam politikai életében, valamint hogy rendszeres időközönként rendezzenek szabad és törvényes választásokat. Ez utóbbiakat meg is tartották ötévente, egészen az 1992-es utolsó alkalomig. Az alkotmány elismerte a hatalmi ágak szétválasztásának elvét, garantálta a törvények uralmát és a bírói függetlenséget. A 42-es törvénycikk a végrehajtó hatalmat a gambiai elnökre ruházta, az 56-os cikk a törvényhozó hatalmat adta az ország par-

lamentjének kezébe, továbbá a 8-adik fejezet első része rögzítette, hogy az igazságszolgáltatás a köztársaság bíróságainak feladata. Ez idő alatt az ország számtalan jogszabályt megőrzött, amelyek a gyarmati igazgatás idején születtek, és olyan törvényeket is alkotott, amelyek az alkotmány érvényesülését segítették. Mindez azonban csak elméletben alakult így, gyakorlatilag (ahogyan sok más afrikai kollégája is akkoriban) az elnök a hatalom ágainak irányítását magához vonta, és az ország leghatalmasabb embere lett.

Ennek ellenére a bírósági ügyek azt mutatják, hogy az ítélkezés nagyrészt független maradt, az emberi jogokat általában tiszteletben tartották és óvni igyekeztek. Sok esetben vesztett pert a végrehajtó hatalom egyénekkel és magán szervezetekkel szemben, sőt, a bíróságok is, amikor az alkotmánnyal (vagy annak emberi jogi kiegészítéseivel) ellentétes döntésüket támadta meg valaki bíróság előtt. (Modou Jobe kontra Gambia legfőbb ügyésze 1984:AC689)

A fellebbviteli bíróság 1981. május 11-ei ítéletében (Modou Jobe kontra Gambia legfőbb ügyésze) helyezte hatályon kívül a speciális bűnügyi bíróságokról szóló 1979-es törvény egyes szakaszait, mert azok sértették a fellebbező alkotmányos jogait (Modou Jobe kontra Gambia legfőbb ügyésze 1984:AC689-700, Kaba Jallow kontra a Főügyész 1972.).

Amit az első köztársasággal kapcsolatban a demokratikus kormányzás jellemzőiről (és határairól) leirtunk, nagyjából elmondható a második köztársaságról is. 1997-től napjainkig, Gambiát írott alkotmány alapján kormányozzák, amely annak negyedik szakasza értelmében a legfelsőbb jogforrás az országban, és amelyhez minden kormányzati intézkedésnek, utasításnak és döntésnek igazodnia kell. A második köztársaság 1997-es alkotmánya garantálja az emberi jogok és alapvető szabadságok védelmét, a jog uralmának tiszteletben tartását, az igazságszolgáltatás függetlenségét, a többpárti politikai részvételt, a szabad és törvényes rendszeres választásokat, a hatalmi ágak szétválasztását, az átlátható és felelős kormányzatot. (az alkotmány 4, 7, 17–38, 60, 139–159, 76, 100 és 120-as szakaszaiban, ebben a sorrendben).

Az új alkotmány további intézményeket is bevezetett a második gambiai köztársaság demokráciájának megerősítésre érdekében. Felállt egy állandó választási bizottság, egy igazságszolgáltatási tanács, fellebbviteli bírósági rendszer és ombudsmani hivatal is (az alkotmány 42–45, 145–148, 131–133 és 163–165-ös szakaszaiban).

Számtalan beavatkozási kísérlet ellenére, a bíróságok nagyrészt megőrizték integritásukat és függetlenségüket. A közelmúltban a kormány fontos bírósági ügyekben lett pervesztes, nagy jelentőségű ügyekben is, amelyekben politikai ellenfeleikkel és magánszemélyekkel álltak szemben. A legfelsőbb bíróság 2005. júniusában felmentette a kormány által kezdeményezett gyilkossági ügyben megvádolt Ousainnou Darboe ellenzéki vezetőt és a párt négy másik támogatóját.

A fentiekkel azt kívántuk bemutatni, hogy a sajtó szabadságával kapcsolatos súlyos visszaélések ellenére, Gambiát az első és a második köztársaság idején is törvényesen és többnyire demokratikusan irányították.

A MAGÁNMÉDIA GYAKORLATA GAMBIÁBAN: RÖVID TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

1871. májusában, Thomas Brown angol vállalkozó, a gyarmati törvényhozás tagja alapította meg Gambia első hírlapját, „The Bathurst Times" címmel. (Johnson 2004:31-32) Az újságot Londonban nyomtatták ki és a kész példányokat onnan hozták vissza terjesztésre. Bár a Bathurst Times magánkézben volt, a gyarmati kormányzat 1781-83 között használta, hogy „hivatalos kormányzati ügyeket vitassanak meg benne, üzeneteket közöljön és elmagyarázza intézkedéseit" – a hatalomnak nem volt saját médium a kezében. (Johnson 2004: 31-33)

(Bathurst a függetlenség elnyerése előtti neve volt Gambia fővárosának, ami ma a Banjul nevet viseli.)

1883. január 23-án az afrikai kereskedelmi testület is indított hírlapot Gambiában. A „Vie Bathurst Observer and West African Gazette" című lap néha nagyon kritikus hangot ütött meg a gyarmati kormányzattal szemben. Számos intézkedést megtámadott és elítélte a szigorú törvényeket, mint azt, amelyik a fizetésképtelen adós bebörtönzését írta elő. (Johnson 2004: 50-55).

Egy másik privát újságot, a „The Gambia Intelligencer" címűt, 1883 július 31-én alapították fiatal kereskedők, név szerint Sam J. Forster, Sam Jones, Henry R. Carroll és A. W. Carroll. Az első igazi hetilap az 1934-ben megjelenő „The Gambia Echo" lett, amelyet kereskedők, ügyvédek és magánszemélyek alapítottak. Ennek leköszönő főszerkesztője alapította 1940-ben a „The Gambia Weekly News"-t, amelyik engedékeny és barátságos hangot ütött meg a gyarmati kormányzat irányába, ennek fő oka az volt, hogy alapítója egy korábbi 7 éves börtönbüntetésének elengedését kívánta kieszközölni. Jól látható, hogy a független nyomtatott sajtó már jó száz évvel az önálló államiság elnyerése előtt működött Gambiában.

Az államiság elnyerése (az 1960-as években) a magánkézben lévő médiacégek virágzását eredményezte. Sok újságot alapítottak önálló szerkesztők vagy politikai pártok. Ezek jellemzői a következők voltak:

1. Míg a korábbi újságokat hagyományos gépeken nyomtatták, a függetlenség utániakat stencilgépen sokszorosították.
2. Nana Grey Johnson szavai szerint „a politika lett a fő témájuk". Másképp fogalmazva „az újságírás nem mesterség volt számukra, hanem politikai szükséglet".
3. A legtöbb lapot egyszemélyes kiadók működtették, jórészt azért, mert nem volt lehetőségük alkalmazottak megfizetésére. Így a kiadó vezetője egy személyben volt riporter, szerkesztő, korrektor, terjesztő, hirdetésszervező és szerkesztőségi titkár is. (Johnson 2004:279)

Ebben az időszakban jelent meg a The Gambia Outlook, a The Nation, a Gambia Times, a New Gambia, a Gambia Onward, a Foroyaa és a Torch Newspaper című lap is – mindegyiket az 1960-as években alapították, és mára többük kimúlt.

A „Daily Observer" 1992-es megjelenésével (a libériai Kenneth Best szerkesztésében) adták ki Gambia első bulvárlapját, ami felfelé tartó spirálba helyezte a nyomtatott sajtót az országban. (Johnson 2004:279)

1999. májusában Amadou Samba, egy ügyvédből lett gambiai üzletember vásárolta meg a Daily Observer kiadóját – így az gambiai tulajdonba került. Olyan fiatal újságírók (többek közt Baba Galleh Jallow és Alhagie Yorro Jallow), akik részben a korábbi Daily Observer szerkesztői voltak még ebben az évben megalapították az Independent című újságot. Az Independent a második köztársaság legfüggetlenebb hírforrása, ami nem csak tulajdonviszonyaiban, de szerkesztőségi cikkeiben és az általa tárgyalt témákban is tükröződik. (Johnson 2004:280-283)

Az elmúlt két évtizedben a magánsajtó meglehetősen vehemensen számolt be az emberijog-sértésekről és a rossz kormányzás egyes eseteiről, de mindezért nagy árat kellett fizetnie. Szerkesztőségi épületeket, írói és kiadói eszközöket (nyomdát) gyújtottak fel néhány esetben, privát rádióállomásokat zárattak be és újságírókat támadtak meg, néhány esetben halálukat okozva.

2004. decemberében ismeretlen tettesek meggyilkolták a The Point újság szerkesztőjét, Deyda Hydara újságírót, és a nyomozás az ügyben máig nem hozott eredményt. Ezzel egy időben a kormány olyan törvényeket hozott, amelyek az újságok korábbi működési engedélyét érvénytelenítik, és arra kényszerítik őket, hogy újraigényeljék azokat. Ezzel egy időben ötszörösére emelték az engedély díját, ami jelenleg 2.600–13.000 euró közötti összegbe kerül. Miután a Reporters Without Borders (Riporterek határok nélkül) nemzetközi szervezet tudomást szerzett az új sajtótörvény kihirdetéséről, 2004. decemberében arra szólította fel a nemzetközi közösséget, hogy gyakoroljon nyomást a gambiai kormányra annak érdekében, hogy az felhagyjon Gambia független sajtójának „leckéztetésével". (BBC Focus on Africa: 27/12-2004)

SAJTÓSZABADSÁG GAMBIÁBAN

A sajtószabadság olyan alapvető jog, amelyet az államnak garantálnia és védenie kell. Ebből következően a sajtószabadság megsértése az, ha az állam vagy bármely más érdekcsoport ellenőrzi, vagy más módon beavatkozni kíván a híranyagokba megjelenés előtt, hogy eldöntse, mi jelenhet meg, vagy mi nem jelenhet meg. Persze azt is le kell szögezni, hogy az államigazgatás minden ágához és a magánszemélyekhez hasonlóan, a sajtónak is tiszteletben kell tartania az ország törvényeit és azoknak megfelelően működnie. (Feltoe 1993:15-186)

Az (elektronikus vagy nyomtatott) újságírás hivatásának gyakorlása, beleértve az információk terjesztését is, alapvető jog, és védelmét a törvények garantálják. A törvények uralma fenntartása érdekében hozott korlátozó és biztonsági intézkedések, amelyek a társadalmi élet biztonságát és békéjét hivatottak garantálni, nem korlátozhatják a sajtó szabadságát.

Az persze előfordul, hogy a magánkézben lévő média nem viselkedik függetlenként, hanem épp ellenkezőleg, bizonyos esetekben tulajdonosi befolyásnak engedelmeskedik. Szerkesztőségi és vezércikkeik gyakran tükrözik a tulajdonos gondolkodását, ideológiai és politikai orientációját. A kormányzattal ettől függetlenül korrektül kell viselkedniük, és ügyelni arra, hogy történeteiket objektíven közelítsék meg.

A fenti kritikai észrevételek nem feltétlenül ellentétesek a független média jellemzésében leírtakkal. A gambiai Foroyaa hírlap például magánkiadású újság, amelyet alapítói politikai és társadalmi-gazdasági irányultsága határoz meg. A legtöbb afrikai országgal ellentétben, Gambiában a probléma nem elméleti, sokkal inkább a tulajdonosok gyakorlatában rejlik.

Gambiában az igazi fenyegetést a sajtó szabadságára láthatóan az jelenti, hogy az állam és a független média kapcsolata fagyos. Bár sok országban a média ügyeibe való beavatkozás fő eszköze a cenzúra, Afrikában ennél jóval komolyabb eszközökkel is hatni próbálnak a sajtóra. Ilyenek a kontinensszerte előforduló zaklatások, halálos fenyegetések, önkényes letartóztatások és fenyegetések, verések és a sajtómunkások elleni merényletek, továbbá az ingatlanok, nyomdagépek, irodák bezárása és felgyújtása. Mindezeken felül egyes államok a sajtó működését korlátozó törvényeket hoznak, részben abból a célból is, hogy a médiával együttműködő ellenzékieket azonosítsák.

SAJTÓPEREK

A vizsgált anyagokból úgy látszik, hogy a bírósági eljárásokat és sajtópereket főleg az első köztársaság első éveiben, és azt közvetlenül megelőző években alkalmazták a magánsajtó szabadságának és függetlenségének korlátozására.

Az 1944-ben hatályba lépő első sajtótörvény fő célja az volt, hogy a sértett félnek jogorvoslati lehetőséget biztosítson. Az állampolgárok és az állam arra kezdte ezeket kihasználni, hogy rágalmazás, becsületsértés és hamis közlés címén kártérítést követeljen. Finden Dailey-t, a Gambia Weekly News akkori szerkesztőjét például azért perelte be a Bansang-i Kórházban dolgozó Dr. Gordon, mert róla az újságban hamis tényeket állítottak.

Még korábban, 1941-ben egy rendőrségi felügyelő perelte be az említett Dailey urat rágalmazó cikkért, amelyet akkor szerkesztőként a Gambia Echoes lapban közölt. Hasonló okból perelte be a New Gambia szerkesztőit (Baba Musa Tarawally és Muhammed El Habib Sock urakat) 1968-ban a bathursti Atlantic Hotel korábbi menedzsere, hitelrontásért és becsületsértésért. A hölgy azt állította, hogy hamisan vádolták meg a lapban rasszizmussal és hűtlen kezeléssel.

Ezekben az ügyekben rendre az újságírók javára döntött a bíróság. Nem így történt már 1969-ben, amikor hamis közlésre hivatkozva fogta perbe a rendőrség főnyomozója R. S. Allent, a Gambia Onward szerkesztőjét. Az elítélt szerkesztőt

másodfokon mentette fel 1971-ben a fellebbviteli bíróság. 1981-ben, egy elbukott puccskísérletet követően Dawda K. Jaware elnök indított pert két londoni kiadó, a West Africa Magazine és a Daily Express ellen. 1984-ben újra a hatalom indított pert, ezúttal a Nation című hírlap szerkesztője, William Dixon ellen. A vád hűtlenség volt, de az eljárást a bíróság megszűntette.

Az 1971 és 1994 közti időszakban több nagy visszhangot kiváltó ügyben állt perben az állam és a magánsajtó, amelyek közül háromnak tulajdonítanak kimagasló fontosságot a gambiai emberi jogi esetjog történetében. A „rendőrségi főnyomozó kontra Baba Musa Tarawallie" (1971) és az „Állam kontra Sanna Manneh" (1988) ügyekben a New Gambia és a Torch című lapok szerkesztőit vádolták rágalmazással és becsületsértéssel. Az „Állam kontra Foroyaa" (1994) ügyben a kiadót vádolták hűtlenséggel. Ezek az ügyek azért fontosak, és keltették fel a jogászközösség figyelmét, mert a becsületsértés ügyében indult büntetőeljárás meglehetősen ritka Gambiában. A Sanna Manneh ellen indult ügy tárgya például egy cikk volt, az általa egyedül tulajdonolt, szerkesztett és működtetett The Torch című lapban. Az „Elkerülhetetlen személycserék a kabinetben" című cikkében az információs és turisztikai, a beruházási, valamint a kommunikációs miniszter eltávolítása mellett érvelt. A három minisztert korrupcióval, hivatali visszaéléssel és csalással vádolta meg, de a bíróság előtt azt vallotta, nem bűnös. A bíróság végül két vádpont alól felmentette, egyben pedig elítélte, de kegyelmet gyakorolt. Az állam a Legfelsőbb Bírósághoz fellebbezett, amely visszafordította a korábbi ítéletet. A szerkesztő ekkor a Fellebbviteli Bírósághoz fordult, amely a Legfelsőbb Bíróság ítéletét helyezte hatályon kívül, forma okokból (a fellebbezés nem kötötte ki a Legfelsőbb Bíróság joghatóságát, így az nem volt jogosult az ügyben ítélkezni). (Johnson 2004:238-239.)

1998-ban a „New Citizen Weekly" kiadását és terjesztését tiltották meg, mert a szerkesztő-tulajdonos egy másik ügyben perben állt az államal. Ez az eset (a rendőrségi főfelügyelő kontra Citizen Radio, 1998) azon kevesek egyike, amelyben a második köztársaság kormánya fogott perbe privát sajtóterméket. (Baboucar Gaye kontra Rendőrségi főnyomozó 2000: WLR 189-200).

SAJTÓSZABADSÁG – ALAPVETŐ JOG VAGY POLITIKAI PRIVILÉGIUM?

A sajtó- és médiaszabadság, a szólásszabadság, az információ szabadsága szinonim fogalmak és mind a kifejezés szabadságára vonatkoznak, ami a nemzetközi és nemzeti emberi jogoknak is alapelve. Az emberi jogok és alapvető szabadságok isten adta természetes jogok, az emberi lény humánumának veleszületett tulajdonságai. Nem a jogrendszer hozza őket létre, csak garantálja megvalósulásukat és védelmüket, eljárásai és intézményei révén, jogorvoslati lehetőséget biztosítva mindazoknak, akiknek jogai sérülnek.

Az 1997-es Gambiai Alkotmány 25. szakasza (1a) rögzíti, hogy „minden embernek joga van a szólás és kifejezés szabadságához, beleértve a sajtó és más médiumok szabadságát".

Az első köztársaság idején, az 1970-es alkotmány 22. szakasza garantálja a szólásszabadsághoz való jogot, beleértve a vélemények kialakítását, gondolatok és információk közlésének és befogadásának beavatkozás nélküli jogát. A két említett rendelkezés része az alapvető jogforrási hierarchiának, és minden törvényhozó, végrehajtó, igazgatási és ítélkező szerv köteles azokat tiszteletben tartani.

1998-ban a Banjuli Területi Bíróság megsemmisítette a kanifingi bíróság ítéletét, amely egy magántulajdonú rádióállomás bezárását és felszerelésének elkobzását rendelte el. A területi bíróság arra hivatkozva döntött így, hogy a fellebbező rádió szabad kifejezéshez való jogát és a sajtószabadságot korlátozta a helyi igazságszolgáltatás. A döntés indoklásában szerepelt: „Kétségtelen tény, hogy a tudás és információ média általi keresése az egészséges demokrácia jellemzője világszerte, minden civilizált társadalomban." (Baboucar Gaye vs. The IGP 2000:WLR200).

Az indoklás nem csak a sajtószabadság helyes értelmezését tartalmazza, de ennek a szabadságnak az érvényesülését egy működő demokratikus rendszer előfeltételének is nevezi, kiemelve, hogy a független és szabad sajtó létfontosságú szerepet játszik a tudás- és információterjesztésben, a demokratikus kormányzásban.

A média működésének szabályozására hozott törvények (Hírlap-törvény, Távíró-állomásokról szóló törvény, a már hatályon kívül helyezett médiatestületi törvény) célja, hogy a sajtóban dolgozók munkáját védje és támogassa. Gambia nemzetközi szinten, a civilizált államok közösségének tagjaként is köteles tiszteletben tartani, elősegíteni és védeni a sajtószabadságot, és általában a szólás szabadságát.

Már 1883-ban, a gambiai Bathurst Oberserver hírlap megalapításakor tisztában voltak vele az afrikai újságírók és támogatóik, milyen jelentőséggel bír a feltörekvő magánsajtó működésében, hogy szabadságát és jogait gyakorolhassa. Sam. J. Forster, az Intelligencer szerkesztője például a sajtószabadság szószólója volt és rendszeresen kritizálta a gyarmati kormányzatot. A „sajtó keresztes lovagjaként" is ismert Forster megalkuvást nem tűrve támadta és kritizálta a gyarmati hatalmasságokat, akik igazságtalanul és méltánytalanul bántak a helyi főnökökkel, különösen a britek falvak és távolabbi kisvárosok feletti hatalmaskodásait bírálta.

Ehhez hasonlóan, a függetlenség elnyerése utáni idők újságírói, jogi és igazságszolgáltatási szakemberei és az értelmiség is jognak tekintette a magánsajtó működésének és szabadságának jogát, nem pedig politikai kiváltságnak.

A két köztársaság alaptörvényeiben is azzal az indokkal garantálták és védték a sajtószabadságot, mert az a polgárok alapvető emberi joga, akik nevében az állam a szuverenitását és joghatóságát gyakorolja.

Ebből következően joggal vonhatjuk le a következtetést, hogy az állam nem hagyhatja figyelmen kívül a sajtószabadság mértékét és érvényesülését. Egy korábbi információs miniszter, Nenneh Macdoll Gaye az ENSZ Közgyűlése előtt tartott

beszédében mondta, hogy a médiavállalatok virágzása Gambiában tisztán jelzi a kormány eltökéltségét a sajtószabadság megőrzése mellett. (The Independent, 2005 október 28-30.)

A miniszter kétségtelenül tudta, hogy a sajtószabadság alapvető jog, és kormánya a nemzetközi jog alapján is köteles azt garantálni, tiszteletben tartani és védeni, és eltökélt is ezek véghezvitelében.

VÉGSZÓ

A következő híres gambiai idézet jól illusztrálja az afrikai kormányok negatív hozzáállását vagy cinizmusát, szkepticizmusát és hatalmaskodását a független média irányába, szerte a kontinensen.

1972-ben a Jawara-rezsim korábbi főügyésze és igazságügyi minisztere azt nyilatkozta: „Arra kaptunk megbízást, hogy irányítsuk az országot, és nem fogjuk engedni, hogy egy tollforgató egymaga megdöntse az egész kormányt. Mit mondanánk az embereknek, akik ránk bízták az országot?". Ez az idézet jól mutatja gazdájának negatív és gyanakvó hozzáállását a médiához.

Joggal kérdezhetjük: valóban egyszerű lenne egy ember számára, pusztán tollával megdönteni az egész kormányt? Ezt azért erős túlzásnak tűnik. Egy másik idézet, amely a Gambiai Legfelső Bíróság egyik tagjától, Ousman O. Jammeh-tól származik: „Ahelyett, hogy a kormányt segíteni vagy hátráltatni próbálná, a szabad sajtó a közösségi vita hatékony fóruma, olyan mechanizmus, ami elősegíti a kétoldalú kommunikációt az emberek és választott vezetőik közt. Enyhülés az elégedetleneknek, ellenszere az erőszaknak". Ez az idézet jól tükrözi a mély gyanakvást és bizalmatlanságot, amivel a kormány egyes tagjai a magánsajtó iránt viseltetnek. (Daily Observer Banjul, 2000.)

Sok afrikai országban, az emberi jogok és sajtószabadság szószólóit, a független újságírókat és jogvédőket is rendszerellenesnek tűntetik fel, a kormány ellenségeinek, az ellenzék támogatóinak, néha pedig nyugati ügynököknek. (The Independent 2005: október 24-27.)

A gambiai újságírók jogtudatának fejlesztéséhez a kezdő lökést nagy részben a kormányok régóta tartó gyanakvó magatartása és intoleranciája adta meg. Ez kellően logikus magyarázat lehet, hiszen természetes, hogy az elnyomott emberek sokkal tudatosabban kezelik jogaikat és méltóságukat. Onnantól, hogy Gambia 1994-ben katonai uralom alá került, majd a második köztársaság megalakulásáig vezető időszakban végig, az országban tevékenykedő emberi jogi aktivisták jelenléte felerősödött, a civil társadalom és jogvédők szerepe megnövekedett.

William Dixon Colley, a Bathurst korábbi szerkesztője 1964-ben nyilatkozta: „Egy olyan országban, ahol az embereknek nincs lehetőségük a sajtóban vagy a rádión keresztül kifejezni véleményüket, a kormány és kormányzottak viszonya

szükségszerűen feszült. A tapasztalat azt mutatja, hogy az emberek szabadsága sincs veszélyben, amíg a szabadság ellenzői maradnak hatalmon". (Johnson 2004:3 16)

Ez a fajta bizonytalanság-érzés az, ami arra szorítja az embereket, hogy fizikailag vagy szellemileg lázadniuk kelljen. A modern nemzetközi jogi rendszer és Gambia részvétele a globális és regionális emberi jogi megújulásban fontos tényező a gambiai újságírók jogtudatosságának fejlesztésében, a függetlenség elnyerése utáni időszakban.

(Radics M. Péter fordítása)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adhikari, Gautarn (2000) "from the press to the Media", Journal of Democracy, vol. 11, No. 1, pp. 56–63.

Aidoo, Akwasi (1993) Africa: 'Democracy without Human Rights" Human Rights Quarterly, Vol. 15 No. 4, pp. 703–715.

Ansu-Kyeremeh K (1999) 'The Challenges of Surveying public opinion in an Emerging Democracy" International journal of public opinion Research, Vol. 11 No. 1, pp. 59–72.

Article Nineteen (19) (1991) Truth from bellow: The emergent Press in Africa Article 19 publications (Censorship report).

B. Holden (1974) the Nature of Democracy, London Thomas Nelson.

Beetham D. (1994) 'key principles and Indices for a Democratic Audit" Defining and Measuring Democracy, Vol. 36, pp. 25–41.

Cairncross Francis (1998) The Death of Distance: How Communications Revolution Will Change Our Lives, Orion Business Books – London.

Coneley Marshall (1996) 'Human Rights, Development and Democracy" Governance, Democracy and Human Right, Canadian Journal of Development Studies, vol. special issue, 99. 19–33.

Donnelly Jack (2003) 'Universal Declaration of Human Rights in Theory and Practice", American University International Law Review, vol. 19, No 2, pp 552–553.

Eko Lyombe (2004) 'Hear all Evil, See All Evil, Rail Against all Evil: le Messager and the Journalism of resistance in Cameroon" The leadership challenge in Africa-Cameroon under Biya.

The Europa World Book (1990) London, Europa Publications.

Faye Sulayman, etal (2004) Monitoring Progress in the Practice of Good Governance in the Gambia, A consultancy Report, Banjul, The Gambia.

Feltoe Geoffrey (1993) 'Institutionalising Press Freedom and the Rule of a Free Press in promotion of Human Rights", The Institutionalisation of Human Rights in South Africa, pp. 165–186.

Fukuyama Francis (2000) 'The March of Equality", Journal of Democracy, vol 11, No. 1, pp. 49–55.

Garling Marguerite and Odinkalu, A. Chidi (2001) Building Bridges for Rights, The International Centre for the Legal Protection of Human Rights.

Grey Johnson Nana (2004) The Story of the Newspaper in the Gambia - an Interpretive Account of the History and Development of Newspaper Journalism in the Gambia, BPMRU, Kanifing South, The Gambia.

Hyden Goran (1993) "The Challenges of Domesticating Rights in Africa", Human Rights and Governance in Africa, pp. 257–278.

Islam Nasir and Morrison R. David (1996) "Governance, Democracy and Human Right", Canadian Journal of Development Studies, vol. no special issue 1996, pp. 5–16.

International Press Institute, 2004, World Press Freedom Review, December, 2004 Report. IPR, Vienna, pp. 31–32.

Mare Karl (2003) "Legal Theory and Democratic Reconstruction", American University International Law Review, vol. No. 19, No. 2 pp. 338–342.

Kumar, C. Raj (2003) "National Human Rights Institutions", American University, International Law Review, vol. 19, No. 2, pp. 283–288.

Ngoh V. Jolius (2004) "Biya and the Transition", The Leadership Challenge in Africa - Cameroon under Biya, pp. 427–428.

Nolte Insa (2003) "Negotiating Party Politics and Traditional Authority. Obafemi Awolowo in Ijebu-Remo, Nigeria 1949–1955", The Dynamics of power and the Rule of Law.

Nyamnjoh B. Francis (2005) Africa's, Media, Democracy and the politics of Belonging, Zed Books, London and New York.

Senghore A.A. (PhD) (1999) Problems Concerning the Application of International Law of Human Rights by National Courts: A Critical Study of the Anglo-American and Indian. Judicial Approaches, (a Phd. Dissertation), International Islamic University, Kuala Lumper, Malaysia.

Sklar Richard (2003) "The Premise of Mixed Government in African Political Studies". Indigenous Political Structures and Governance in Africa.

Wade E.C.S. and Philips Godfrey (1997) Constitutional and Administrative Law, third edition, Longman group, London and New York, U.S.A.

Wade H.W.R. (1974) Administrative Law, Clarendon Press, Oxford UK.

Janus-arcú nemzetközi segélyezés

Suha György

„Reggel élelmiszert osztunk, délben bombázunk, este iskolát építünk" – jelentette ki Jürgen Wagner, német politológus, az IMI Informationsstelle Militarisierung igazgatója egy szegénységcsökkentéssel, nemzetközi fejlesztéssel kapcsolatos németországi tanácskozáson[1]. Az afganisztáni szövegösszefüggésben elhangzott mondat szándékoltan provokatív üzenete ismételten felélénkítette azokat a vitákat, amelyek a fejlesztési együttműködés részben, vagy egészben elfedett céljaira, gazdasági pozíciószerzésre, militarizálódására vonatkoznak. A segélypolitikával foglalkozó szakemberek számára – közülük számosan a legnagyobb donor országok magas rangú köztisztviselői – már a probléma ilyetén felvetése is tabunak tűnhetett volna néhány évvel ezelőtt. Napjaink globális gazdasági válsággal együtt élő közéletében azonban közérdeklődésre tart számot minden, az adófizetők pénzének felhasználását érintő pénzkiáramlás ideológiai, stratégiai okainak szakértői elemzése. Következésképpen meg kell vizsgálni, hogy a Millenniumi Fejlesztési Célok (MDG) teljesítése, a szegénységcsökkentés érdekében tett állami és intézményi erőfeszítések mennyiben állnak gazdaság-, biztonság- vagy védelempolitikai célok szolgálatában. A sokáig érinthetetlennek tartott kérdéskörben az igazi áttörést F. Furuoka és I. Kato japán kutatók[2] tették meg, mégpedig azzal, hogy elnevezték a folyamatot, ún. „Honne-Tatemae"-jelenségnek. Közismert, hogy a kommunikációs folyamatok során a tárgyalófelek valódi érzéseinek és szándékainak elfedése sok kultúrában elfogadható és széles körben elterjedt szokás. Japán kultúrkörben a formális közlés és a mögöttes tartalom közötti különbség óriási szakadékot jelez. A kifejezés politikai bevezetése (a 'tatemae' jelentése látszat, felszín, megjelenés; a 'honne' jelentése valódi szándék), és az ázsiai nagyhatalom segélypolitikájára történő közvetlen alkalmazása egyértelművé tette, hogy a hangzatos humanitárius megnyilatkozások valójában a saját nemzetgazdaság fellendítésére vonatkozó eszközök alkalmazását fedik el. Tovább egyszerűsítve: a japán segélypolitika sokáig nem volt más, mint jól felépített kommunikációs kampány - külpiaci pozíciók megszerzése érdekében. A cikk szerzői szerint Japán a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete, az OECD által definiált ODA-alapok[3] jelentős részét legnagyobb kereskedelmi partnereinek ítéli oda, más, rászoruló országok érdekei ez esetben nem kerülnek előtérbe. A fő kereskedelmi partnerek, Kína, Indonézia, India, Vietnám és a Fülöp-szigetek mellett az ODA-listán található még Azerbajdzsán, amely ugyan nem tartozik Japán

fontos kereskedelmi partnereinek körébe, de igen gazdag olaj- és ásványkinccsel rendelkezik. A kontinensen tapasztalható szegénység ellenére nem találunk az ODA-alapok legfőbb kedvezményezettjei között afrikai országot. A kilencvenes évek eleje óta létezik ugyanakkor a TICAD (Tokyo International Conference on African Development) nevű szervezet, melynek stratégiai célja, hogy újra fókuszba kerüljön az afrikai fejlesztési célú segélyezés[4]. A TICAD elsődlegesen az Ázsia és Afrika közötti kooperációt kívánja elősegíteni a gazdaság növekedése, a biztonsági aspektusok hangsúlyozása, a békefenntartás feltételeinek megteremtése és a környezetvédelmi problémák megoldása érdekében. A TICAD IV. ülése elfogadta az ún. Yokohama-i Nyilatkozatot (Yokohama Declaration: Towards a Vibrant Africa), melyben formálisan is megerősítették a prioritásokat, Afrika láthatólag jobb helyzetbe került. A japán modell ugyanakkor figyelemreméltó módszereket vezetett be a kontinensre irányuló együttműködésében. A vészhelyzeti élelmiszersegélyek afrikai országok számára történő biztosítása mellett szinte semmi más ellentételezés, vagy várható haszon nélküli intézkedés bevezetésére nem került sor. Japán egyelőre beruházás-orientált, majdani profitcentrumként működő, esetleg PPP (public-private partnership) projektek formájában támogatja szubszaharai partnereit és országszintű stratégiák keretében sem titkolja, hogy versenytársként tekint a kontinensen működő európai és kínai cégekre. Az államilag támogatott Japán Külkereskedelmi Tanács (JFTC, Japan Foreign Trade Council) javaslata szerint[5] az országnak „összjapán" erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy a jól kommunikálható, hosszú távú célok (a rizstermelés megduplázása tíz éven belül, ezer iskola építése, százezer helyi lakos egészségügyi szakképzése) mellett gazdasági érdekeit is hatékonyan érvényesítse. Palanovics[6] szerint az ezredforduló utáni időszakban Afrika egyre markánsabban vált a japán támogatási politika célterületévé. Ennek hátterében a segítségnyújtás mellett az afrikai olaj iránti érdeklődés, és egyúttal japán támogatói körének bővítése is szerepet kaphatott. Nem kétséges, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa állandó tagságának megszerzése és a félszáz afrikai szavazat lobbiereje között létezik összefüggés, azaz a segélyek és a fejlesztések ügye a császárság eminens érdeke. Az előzőekben hivatkozott cikk szerint „a japán külügyminiszter egy 2006. januári beszédében kijelentette, hogy a támogatások elosztásában a jövőben sokkal jobban figyelembe kell venni japán nemzeti érdekeit, az ODA-t felhasználva pedig olyan nemzetközi környezetet kell létrehozni, amely megfelel Japán törekvéseinek. A külügyminiszter ezzel explicite kifejezésre juttatta, hogy a támogatásoknak és a segélyeknek politikai célokat is szolgálniuk kell."

EU-S DILEMMA: INDIA VS. AFRIKA?

Nincs ez másképpen szűkebb geopolitikai környezetünkben, az EU-tagállam Német Szövetségi Köztársaságban sem. Egy ottani tanulmány szerint[7] az átláthatóság és a megbízható értékelési eljárások hiánya miatt senki sem lehet abban biztos, hogy

a segélyek tényleg eljutnak azokhoz, akik szükséget szenvednek. Ráadásul érdemes volna átgondolni a segélyezési prioritásokat is, a szerző felveti, hogy Afrika vélhetően kevesebbet kap a német forrásokból, mint amennyit szükségletei indokolnak.

Az ellenzéki politikusok 2007 végén arra szólították fel a szövetségi kormányt[8], hogy állítsa le a 68 millió eurós kínai segélycsomagot, mivel az ország ugrásszerűen fejlődik, és hatalmas exportteljesítménnyel büszkélkedhet. Ezzel szinte egyidőben Angela Merkel kancellár kérdőjelezte meg Németország Indiának küldött 300 millió eurós segélyét. Az ellenzéki álláspont szerint a német kormány stratégiai hibát vét, ha Indiát bármilyen módon finanszírozza, hiszen az ország egyike a legerősebb és leghitelképesebb nemzetgazdaságoknak, továbbá megfelelő készpénz-készlettel rendelkezik. Annak ellenére, hogy a világon Indiában él a legtöbb szegény ember, ha Indiába áramlanak a további segélyek, ez nem jelent egyenlő elbánást az afrikai nemzetekkel szemben. A vitában hangoztatott egyik legfőbb érv az volt, hogy India maga is elkezdett közvetlen segélyeket küldeni Afrika egyes országaiba. Az országgal történő fejlesztési együttműködés morális dilemmát is jelent a fejlett donor országok számára, mivel India – az afrikai kormányok szimbolikus erejű, de határozott egyetértésével ellentétben – nem írt alá nukleáris non-proliferációs egyezményeket és nem tett ígéretet arra, hogy nukleáris mechanizmusait, valamint kísérleti helyszíneit szigorúbban ellenőrzi. Nem tekinthető helyes állapotnak, hogy India a nukleáris felkészülésre és űrprogramra fordítja bevételeit, miközben a Nyugatra hagyja, hogy megbirkózzon az országban tapasztalható kétségtelen szegénységgel. Megfontolandó a kapcsolatok alapjának a technikai együttműködésre történő áthelyezése. Az erőteljes belpolitikai nyomás eredményeként Németország hatvanra csökkentette a pénzügyileg támogatott országok körét és beszüntette Kína segélyezését.

FEJLESZTÉS VÉDELMI ÉRDEKEK ÁRNYÉKÁBAN

Az Európai Unió Afrika-politikáját hagyományosan jelentős módon irányítani képes Franciaország fejlesztési prioritásai közvetlen összefüggést mutatnak a francia katonapolitika és védelmi stratégia prioritásaival. Amíg ázsiai relációit tekintve Párizs sohasem rejtette véka alá katonai érdekeinek előtérbe helyezését[9], addig a fekete kontinensen ennek jelei csak burkolt formában tapasztalhatók. Franciaország évtizedekig úgy tekintett Afrikára, mint kizárólagos befolyása alatt álló területre, és a mai napig katonai erőket állomásoztat a földrészen, Szenegáltól Afrika szarváig bezárólag. A stratégiai prioritások területén bekövetkezett változások és a ruandai népirtás megakadályozásában vallott kudarca óta azonban Franciaország katonai szerepe jelentős változáson ment keresztül, a francia csapatok számos afrikai küldetését multinacionális, békefenntartó műveletek váltották fel. A multilaterális irányba történt elmozdulás ellenére Franciaország még mindig nem szakított teljesen a tradicionális, bilaterális kapcsolati struktúrákkal. Glaser és Smith nemrégiben

publikált könyvében[10] többször található utalás arra nézve, hogy a párizsi kormánynak hivatalosan is felül kellene vizsgálnia és újra kellene tárgyalnia a néhány kiválasztott afrikai országgal aláírt titkos védelmi szerződését, mivel sokan úgy gondolják, hogy a titkolózás mögött az áll, hogy bármikor beavatkozhasson, ha érdekei úgy kívánják. Nem vitatható, hogy a meghatározó katonai potenciál Dzsibutiban, Szenegálban és Gabonban a földrészen régóta jelen lévő francia üzleti vállalkozások, közel negyedmillió, külföldön élő francia állampolgár védelmét is szolgálja. Franciaország exportjának 5%-a a kontinensre irányul, afrikai behozatalának legjelentősebb tételét a kőolaj és az ásványi anyagok teszik ki. A világon hozzávetőlegesen 12 ezer francia békefenntartó teljesít szolgálatot, a teljes kontingens fele Afrikában lát el katonai és tanácsadói feladatokat[11]. A három kiemelt katonai bázis mellett Réunion szigetén, Csádban, Elefántcsontparton és a Közép-afrikai Köztársaságban is jelen van francia védelmi erő. Különösen fontos a dzsibuti jelenlét, hiszen ezen a bázison keresztül Franciaország közvetlen katonai befolyással bír a közel-keleten zajló politikai folyamatokra. Nem tekinthető véletlennek, hogy az új francia stratégia[12] szerint a 14 kedvezményezett szubszaharai ország Franciaország teljes fejlesztési segélyeinek 60%-át kapja öt szektorra kiterjedően. Az egészségügy, az oktatás, a klímaváltozásból adódó feladatok kezelése, a mezőgazdaság mellett a gazdaság általános fejlesztése szerepel Párizs prioritási listáján. Magától értetődő, hogy a katonai bázisoknak otthont adó országok mindegyike kedvezményezett státuszt élvez a fejlesztési segélyek tekintetében. Az erőfeszítések ellenére kijelenthető, hogy Franciaország a fegyveres erők strukturális átalakítása (sorozás eltörlése, a francia hadsereg létszámának drasztikus csökkentése, bázisbezárások) miatt már nem képes fenntartani az 1960-as és ’70-es években megszerzett regionális dominanciáját[13]. Griffin szerint[14] ezt a pozíciógyengülést csak erősítették a ’90-es évek elhibázott külpolitikai lépései. Franciaország új stratégiája a terrorizmus előtörésére adott válaszként többek között az, hogy minél kisebb és ütőképesebb erőt kell bevetni, valamint a modern katonai technológiára, a hírszerzésre és csapatok konfliktusterületeken történő megelőző állomásoztatására kell helyezni a hangsúlyt. Ebben a stratégiában a nemzetközi fejlesztés a diplomácia eszköztáraként, a partnerországokkal kialakított politikai kapcsolatok kompenzációs elemeként értelmezhető. A segélyek folyósításának politikai okokból történő felfüggesztésére vagy a támogatások végleges megvonására ugyanakkor számos példa található. A tekintélyes londoni napilap, a The Guardian híre szerint[15] idén tavasszal Nagy-Britannia csendesen leállt a Kolumbiának juttatott katonai segélyek küldésével a dél-amerikai országban tetten érhető emberi jogok durva megsértésének vádjai miatt. Az együttműködés több mint egy évtizedes múltra tekintett vissza és az évi 190 ezer angol fontos támogatásból emberi jogi képzéseket, aknamentesítéseket is finanszírozhatott a bogotai kormány. Afrika vonatkozásában ritkábban kerül sor a ’segélyfegyver’ bevetésére. Közel egy évvel korábban, szintén az Egyesült Királyságban egy jogvédő csoport[16] arra szólította fel Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat, hogy függesszék fel

a Kenyával fennálló katonai együttműködést. A civil szervezet álláspontja szerint a brit alattvalók adófontjai azokhoz a kenyai csapatokhoz kerültek, melyeket most kínzással és gyilkossággal vádolnak. Az USA és Nagy-Britannia azért szállítanak milliós értékben katonai segélyeket Kenyának, mert az ország a régióban működő szélsőséges iszlám csoportok feletti ellenőrzés központjának számít. A londoni kormány egyébként sem szűkmarkú a segélyekkel: a BBC rövidhíre[17] szerint évente egy milliárd fontot juttatnak a konfliktusokból kilábaló országoknak, nem titkoltan munkahelyteremtési és biztonsági kiadásokra. Összevetésként: az Európai Bizottság 2009-es éves jelentése[18] szerint az EU összesen valamivel több mint 7 milliárd euró[20] összeget költött fejlesztésre és külső segélyezésre.

NINCS FEJLŐDÉS BIZTONSÁG NÉLKÜL?

Régi és napjainkban ismét sokat hangoztatott közhely, hogy a fejlett világ moralizáló, olykor politikai demagógiától sem mentes, ideologikus fejlesztési céljai mögött csupán a „biztonság megvásárlásának" hipokrita szándéka húzódik. Tudományos fórumok, politikusok és szakemberek kutatják és próbálják azonosítani a „mögöttes" szándékokat, még akkor is, ha ilyenek nincsenek. A hidegháború évei alatt a fejlesztési politika és a biztonságpolitika korrelációja evidenciának volt tekinthető, nem váltott ki különösebb hatást az sem, ha a fegyverszállításokat is fejlesztési segélyként számolták el.

Az 1960-as években megfogalmazott rendszerkritikát követően egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a szegénység elleni közvetlen küzdelemre hivatkozva ne lehessen a továbbiakban katonai célú támogatást ODA-keretben érvényesíteni. Egyre több jel mutat arra, hogy ez a különbségtétel az elmúlt években kezd megint összemosódni. Kétségtelen, hogy számos, harmadik világhoz tartozó fejlesztési célország erőszakos, belső konfliktusai az adott állam összeomlásához vezethetnek. Ez a nem kívánt – de a szubszaharai Afrika tucatnyi országában megtapasztalt – állapot megakadályozza, végső fokon lehetetlenné teszi az adott állam világpiacra történő integrálódását, amely a fenntartható fejlődés és a szegénységcsökkentés hatékony eszköze lehetne. Mivel a bukott államok katonai stabilizációja a fejlesztés technikai előfeltétele, ezért ez nem csak a biztonságpolitikának, hanem a fejlesztési politikának is prioritást érdemlő területévé vált, következésképpen megnyílhat az út a katonai bevetések „fejlesztéspolitikai" projektekre történő átnevezésére.

Ez a modell azon a feltételezésen alapul, hogy a konfliktusok kizárólag belső tényezők, belpolitikai események miatt pattannak ki ezekben az országokban (etnikai konfliktusok, hadurak kapzsisága, stb.) ezért a fejlett világ intervenciójára van szükség. A hasonló elemzésekből rendre kimarad a Nyugat fegyverexportja miatti felelősség kérdése, vagy akár a sokat kritizált neoliberális világgazdasági rendszer problémageneráló hatása. Jelen írás kísérletet sem tesz arra, hogy felelősöket identifikáljon, ugyanakkor számos szakirodalmi hivatkozás alapján egyértelmű,

hogy a globális szegénység a terebélyesedő háborús konfliktusok egyik legerősebb mozgatórugója. A világgazdasági rendszer megváltoztatására vonatkozó szándék hiányában a konfliktuskezelés a militáns metodika irányába tolódik el. Mivel azonban a stabilizációs beavatkozások a neoliberális reformokat, mint előfeltételt erőszakolják ki, a szegénység, az ebből fakadó konfliktusok és a nyugati katonai beavatkozások a fennálló hierarchia és kizsákmányolási viszonyok állandósulását vonják maguk után.

Aktuális példa a lakosság felfegyverzése, az erőszakos konfliktusok és a nyugati katonai beavatkozás közötti összefüggésre az Afrika szarvában, a szomáliai térségben zajló kalózok elleni küzdelem. Az országgal kapcsolatban lassan feledésbe merül, hogy a '80-as években az akkori Szomália hitelválságba került és az IMF strukturális átalakítási programjainak köszönhetően (vagy éppen annak ellenére) teljes államcsőd következett be. Az állami alkalmazottak nem kaptak fizetést, többek között a szomáli felségvizek is parti őrség nélkül maradtak. A kialakult helyzetben európai halászflották szinte üresre halászták ezt a területet, elvonva ezzel a helyiek megélhetését. Napjainkra ez a két csoport (egykori állami alkalmazottak és felfegyverzett halászok) teszi ki a kalóztársadalom nagy részét. A helyzet gyökereinek feltárása és kezelése helyett a restrikció, NATO-erők és különféle nemzetek hadihajói jelentek meg a térségben. A fenti eset tanulmányozása alapján ki lehet jelenteni, hogy a katonai jelenlét inkább szükséges előfeltétele annak, hogy a létező szegénységi állapotokat fenntartsák, és nem annak felszámolását célozza. Hosszabb távon vélhetően nem szolgálja a nemzetközi közösség érdekeit, hogy számos EU és OECD fórumon kijelentették: a „stabilizáló export" a fejlesztési politika legfontosabb eleme. Ez az alapja annak, hogy a stabilizációt elősegítő intézkedéseket szegénység elleni harcként definiálják, így az előbbiek finanszírozása legitimmé válik.

Afrikán túlnyúló, idei példa mutatja, hogy ez a modell a donorok érdekeinek szolgálatában hatékonyan működik. Így kerülhetett sor német BMZ[21]-finanszírozású „biztonságpolitikai tanácsadási" keretből Örményországban és Azerbajdzsánban – az „új állami biztonsági fogalom" bevezetésére hivatkozással – katonai termékek egymillió eurós összegű exportjára. A NATO partnerség megfelelő keretrendszernek bizonyult. Németországban erős kritikát kapott az is, hogy az afganisztáni rendőrök kiképzésének költségei szintén a német fejlesztési keretet terhelték. Magyarország számára Afganisztán szintén kiemelt fejlesztési célország[22], ahol 2007-ben az egyik Tartományi Újjáépítési Csoport (Provincial Reconstruction Team – PRT) tevékenységéhez kapcsolódóan, nem katonai fejlesztések végrehajtására ugyanebben az évben közel két millió eurót fordított a budapesti kormány. Ugyancsak 2007-ben[23] az ország békéjének és stabilitásának biztosításához a magyar Honvédelmi Minisztérium összesen 218 millió forint (valamivel kevesebb, mint egy millió euro) értékben valósított meg projekteket a polgári-katonai együttműködés (CIMIC) kereteiben.

CIVILEK A PÁLYÁN

A katonai (vagy kettős felhasználású) termékek fejlesztési pénzekből történő finanszírozása csak a jéghegy csúcsa. A fejlesztési segélyeket és a polgári szereplőket az utóbbi években egyre inkább bevonták a CIMIC struktúráiba és ez kétségtelenül erősíti a kizsákmányolási viszonyok megszilárdulását, elkezdődött a fejlesztési pénzekből a közvetlen katonai beavatkozások finanszírozása. 2004 óta létezik az EU Afrikai Békeegysége (African Peace Facility), mely az Afrikai Unió (AU) katonai bevetéseinek nagy részét finanszírozza. 2007 végéig ez 320 millió EUR-t tett ki csak a szudáni bevetés tekintetében. A 2008–2010 közötti időszakra szintén 300 millió EUR szerepel a költségvetésben. A jelenlegi szabályozás szerint ezek az összegek egyelőre nem számíthatók az ODA-keretbe, de számos jel mutat arra, hogy az EU Bizottság ezt a helyzetet meg kívánja változtatni. Amennyiben ez az érdekérvényesítési tendencia erősödik, úgy a meghatározó donorok számviteli szempontból könnyedén érvényesíthetnek 10-30% közötti ODA-növekményt anélkül, hogy egy centtel is többet adnának. A folyamat pedig megindult, Ausztria már kérvényezte, hogy az EUFOR csádi missziójának osztrák részesedését az ODA keretében számolhassa el. A béketeremtés érdekében tett segélyezési erőfeszítések ugyanakkor fontosak, de az iraki és az afgán példa nyomán kijelenthető, hogy a tartós szociális-gazdasági stabilizáció érdekében tett lépésekhez civil kapacitásokra is szükség van. A bevezetőben már idézett Wagner szerint félő, hogy a civil–katonai együttműködés égisze alatt a nyugati megszállás rendszerének ténylegessé tétele zajlik. E kérdésben nincs egyetértés az amerikai kontinensen sem. A USAID afrikai támogatási gyakorlata célzottan biztosít forrást olyan célokra, mint például azon közösségek megjutalmazása, melyek saját erőből üldözték ki maguk közül a felkelőket, vagy akár helyi védelmi készültség megteremtésére, illetve készenléti képességek erősítésére – az elismert kormányzattal szemben álló fegyveresekkel szemben. Ez a segélyezési attitűd kifejezetten a konfliktusban álló felek egyikének preferenciáját jelenti, következésképpen a segélyező áttételesen részt vállal a fegyveres konfliktusban és annak következményeiben. A rászorulóknak szánt fejlesztési pénzek célszerű felhasználását a nem-kormányzati szervek folyamatosan ellenőrzik, és általában elutasítják az állami haderővel történő együttműködést, a CIMIC konstrukciójú fejlesztést. Kialakult továbbá az a látszat, hogy az újjáépítési és a katonai egységek egymástól elválaszthatatlan egységben dolgoznak. Emiatt az afganisztáni felkelők szemében a polgári szereplők is a megszállókkal kollaborálnak, azaz célpontokká váltak. Számos segélyszervezet, köztük az Orvosok Határok Nélkül és a Világéhség Segély is kivonult Afganisztánból azzal az indokkal, hogy a CIMIC működési kerete ellehetetleníti a hiteles és eredményes szakmai tevékenységet. Több civil szervezet is arra figyelmeztet[23], hogy napjainkban a segélyek földrajzi elosztását nem elsősorban a szükségszerűség diktálja, hanem a katonai célok. Az afgán helyzetben azt figyelték meg, hogy a donor nemzetek vagy a saját PRT-jükön keresztül

utalják a segélyeket, vagy pedig olyan vidékekre küldik a pénzt, ahol saját katonai erejük állomásozik. A megfigyelők attól tartanak, hogy a krízisterületekre küldött, aránytalanul magas összegű segélyek rossz üzenetet közvetítenek a közösségeknek. Emlékeztetnek rá, hogy a kilencvenes években a Koszovóba eljuttatott segélyek esetében is elhangzottak olyan vádak, miszerint a donornemzetek a saját érdekeiket helyezték az átfogó segélyezési érdekek elé.

A nemzetközi segélyezési folyamatok kritikája érinti a hatékonyság, a kitűzött célok relevanciája kérdéseit, de ugyanakkor felveti az arányosság problémáját is. A nemzetközi jogelvek egyértelműen tiltják a belügyekbe történő beavatkozást, márpedig bizonyos kettős szándékú fejlesztési inputok aggodalomra adhatnak okot Afrika egyes országaiban. Álláspontom szerint azonban még a Kongói Demokratikus Köztársaság, Csád vagy Kenya esetében sem lehet a támogatás optimális fogadására vonatkozó fogadóképesség vizsgálata nélkül határozott tendenciát azonosítani. A segélyek helyi felhasználási kapacitásának hiánya ugyanakkor magával sodorhatja a fejlesztési célok militáris transzformációját, ennek intézményes megakadályozása pedig a nemzetközi közösség nem elodázható feladata.

JEGYZETEK

[1] Militarisierung der Entwicklungszusammenarbeit, http://www.imi-online.de/2009.php3?id=1988, 2009. július

[2] Fumitaka Furuoka - Iwao Kato: The ‚Honne-Tatemae' Dimension in Japan's Foreign Aid Policy Overseas Development Aid Allocations in Southeast Asia, http://www.japanesestudies.org.uk/articles/2008/FuruokaKato.html

[3] Official Development Assistance, azaz Hivatalos Fejlesztési Támogatás

[4] Matsuo Watanabe: Japan's Foreign Aid Policy in Transition: An Interpretation of TICAD IV, http://www.grips.ac.jp/forum/pdf08/jaa_0803_fokus_watanabe.pdf

[5] Uo.

[6] Palanovics Norbert: Új áramlatok Japán hivatalos fejlesztési támogatásainak (ODA) rendszerében, Kül-világ: A nemzetközi kapcsolatok fóruma, 2006/02.

[7] How effective is German development aid? http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4250758,00.html

[8] Germany Needs to Get Aid Priorities Right http://www.dw-world.de/dw/article/0,,3727632,00.html, 2008. október

[9] Egy kis helyi lap híre tudósított csupán arról, hogy idén nyáron a kambodzsai francia nagykövet és az indokínai királyság hadseregének főparancsnok-helyettese Phnom Penh mellett felavatta a francia anyagi támogatásból épült katonai iskolát, amelynek összértéke alig érte el a kettőszázezer dollárt. A katonai taktikai központot, lőteret és francia-nyelv oktató központot magában foglaló komplexumot a francia állami költségvetés terhére vehette birtokba a kambodzsai hadsereg.

[10] Antoine Glaser-Stephen Smith: Comment la France a perdu l'Afrique ? Calmann-Lévy, Paris 2005

[11] The French Military in Africa, http://www.cfr.org/publication/12578 és http://www.democraticunderground.com/discuss/duboard.php?az=view_all&address=132x3103845

[12] Africa: French aid strategy "better late than never", http://www.irinnews.org/report.aspx?ReportId=84870, 2009. június 16.
[13] Miközben Franciaország csökkentette haderejét Afrikában, az USA jelentősen növelte azt. Dzsibuti-i bázisának létrehozása mellett tíz déli és nyugati országgal kötött olyan szerződést, melynek értelmében logisztikai támogatást kap tőlük.
[14] Christopher Griffin: French Military Interventions in Africa: French Grand Strategy and Defense Policy since Decolonization, http://research.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/7/8/6/2/p178629_index.html
[15] UK ends bilateral military aid to Colombia, The Guardian 2009. április 29. http://www.guardian.co.uk/world/2009/apr/29/colombia-uk-military-aid
[16] UK should suspend military aid to Kenya over torture allegations, 2008. július 28. http://www.democraticunderground.com/discuss/duboard.php?az=view_all&address=102x3413552
[17] http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/8135413.stm
[18] Annual Report 2009 on the European Community's Development and External Assistance Policies and their Implementation in 2008, http://ec.europa.eu/europeaid/multimedia/publications/documents/annualreports/europeaid_annual_report_2009_en.pdf
[19] 7.083,78 mEUR ebből szubszaharai felhasználású 2.928,36 mEUR
[20] Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung, azaz a gazdasági együttműködésért és fejlesztésért felelős szövetségi szaktárca
[21] A Nemzetközi Fejlesztési Együttműködési Kormánybizottság 1/2009 sz. Határozata, forrás: Külügyminisztérium
[22] Beszámoló a 2007. évi hivatalos nemzetközi fejlesztési tevékenységről **a** Nemzetközi Fejlesztési Együttműködési Kormánybizottság számára, forrás: Külügyminisztérium
[23] BAAG and ENNA policy briefing, http://www.careinternational.org.uk/11989/conflict-and-peace/aid-and-civilmilitary-relations-in-afghanistan.html

III. FEJEZET

TRADÍCIÓ ÉS ÁTALAKULÁS

Gondolatok a Bölcső körül

Fekete Mária

„Eljön az idő, amikor a hallgatás egyenlő lesz az árulással”

Martin Luther King jr.

In memoriam Füssi Nagy Géza

Régészként, őstörténetet oktató tanárként Afrikát elsősorban mint *ősanyát*, *bölcsőt*, mint az egységes emberi faj szülőanyját tekintem, azt a földrészt, ahonnan fajunk és sokszínű kultúránk ered, ahová kutatóként akkor fordulunk, amikor kérdéseink vannak a múltunkról. Rosszabb esetben pedig akkor foglalkozunk vele, mikor európaiként, amerikaiként – gyakran önző módon – szükségletektől, luxusigényektől, mohóságtól hajtva, újabb, az élhető élethez nem feltétlenül szükséges javak megszerzése ösztönöz bennünket. Ellentétes céloktól vezérelt és nem egyértelmű a viszonyunk a fekete földrésszel.

A Suha Györgytől származó *3A-modell*-t[1] – történészként-régészként – kibővítve, inkább 4A+P-ről, azaz Africa = Ancestor + Actor + Arena + Pattern(s) szerepkörökről beszélhetek. Hiszen Afrika a kutatásnak és az oktatásnak nem csak szereplője, helyszíne, hanem mindenekelőtt kiinduló pontja, és minden szempontból példája is egyben.

Afrika évmilliók óta a *primatá*k, az *australopithecus*ok, a *homó*k különféle fajainak (Kordos 2007. 50. skk., Wanke – Olszewski 2007.) és változatainak őshazája.[2] Ezért az őstörténet kutatása, egyetemi oktatása is ezzel a földrésszel kezdődik. Számos olyan történelmi, anthropológiai, környezeti, genetikai kérdés tárgyalása kerül sorra, melynek megvilágításához, megértéséhez, értelmezéséhez – *modellként*, *analógiaként* – különböző korszakokból származó afrikai példákat használunk. A *Homo sapiens* elődei is, már hosszú évmilliók óta Afrikában éltek. És itt élnek – sajnos már igen megfogyatkozott létszámban – *unokatestvéreink* is, az emberi génállománytól alig több mint 1%-ban különböző csimpánzok (és bonobók, *akik*nek etológiája a legközelebb áll az emberhez) és a tőlünk mindössze 2%-ban eltérő gorillák (Goodall-Berman 2000. 56.). Közöttük, mellettük, velük és sokszor, sajnos belőlük él[3] Afrika számos, a lét peremére szorult, éhező (Goodall-Bekoff 2003. 110. skk), gyógyíthatatlan betegségektől és az *oszd meg és uralkodj*[4] megrögzött szokásán, és régi igazságán alapuló, törzsi háborúságoktól tizedelt, sok tízezer éves kultúrájának helyszíneiről kiszorított, szenvedő népe. A csimpánzok és

gorillák annyira közel állnak hozzánk, hogy emberi betegségektől megfertőződhetnek, ill. ez fordítva is igaz.[5] E kérdésekkel olyan erkölcsi dilemmákkal kerülünk szembe, amelyek a lehetséges(?), az etikailag kötelező(?) *segítség,* és/vagy *beavatkozás* körül mozognak (Goodall-Bekoff 2003. 116. skk.).

AFRIKA, MINT BÖLCSŐ

A mi történetünk – a *Homók* története – is Afrikában kezdődött. 1987 januárjában a *Nature*-ben jelent meg A. Wilson közleménye azoknak a hosszú és fontos vizsgálatoknak az eredményéről, amelyekből megtudtuk, hogy a ma élő emberiség bölcsője kb. 190 000 éve, Közép-Kelet, vagy Dél-Kelet-Afrikában ringott (Herto, Közép Awash régió; Klasies folyó, Mouth barlang, Wanke – Olszewski 2007. 151-153.). Ezt, az ún. *mitokondriális Éva*-modellt két, egymástól függetlenül dolgozó kutatócsoport: D. Wallace (Emory University) és Alan Wilson (University of California, Berkeley) dolgozta ki. E szerint az anatómiailag modern emberek kis lélekszámú[6] csoportja rövid idő alatt felváltotta a Neandervölgyi (Homo Neanderthalensis) embert. Az Éva-modell nem azt jelenti, hogy kezdetek idején *ősanyánk egyedül volt „ember az embertelenségben"*, hogy csak egyetlen nőnemű, *modernné mutálódott* lény létezett volna, hanem azt, hogy egyedül ő volt olyan sikeres, hogy a génállománya – mind a mai napig – minden földlakóban fennmaradt.[7] E. Zubrow (State University, New York) számítógépes modellezéssel azt is kiszámította, hogy egy sikeresebb populáció minimális (Leakey 1995. 103.), – akár csak 2%-os előnnyel! – mindössze egyetlen évezred alatt, teljes mértékben felválthatja a korábbi, előnytelenebb génállományú népességet (Leakey 1995. 102.). A kétségtelenül létező anatómiai előnyök, vagy a táplálékforrások valószínűsíthető sikeresebb kiaknázása sem magyarázza meg a neandervölgyiek gyors kihalását, még kevésbé azt a jelenséget, amit úgy ír le az őstörténet, hogy a Közel-Keleten mintegy 60 000 évig, bármilyen ismert kapcsolatfelvétel nélkül, egymás szomszédságában éltek. A sikeres és állandósult génmutáció nyomán megnövekedett létszámú, anatómiailag modern emberek már 100 000 körül – a nagy Kelet-afrikai törésvonal mentén szétvándoroltak, sőt – elhagyták kialakulásuk színhelyét, földrészüket és megkezdődött bolygónk meghódítása, az *out of Africa.* A szélsőséges körülményekhez való sikeres alkalmazkodás, a kihívásokra adott szelekciós válasz viszonylag rövid idő alatt stabilizálta a génállományt. A vándorlással párhuzamosan, az új környezethez való alkalmazkodás révén jöttek létre a különféle látható, külső megjelenésükben *más* emberek, a *rasszok* is. Ezek közül számos közismert változat jött létre, pl. a fő vércsoportok, vagy a tej emésztésének felnőttkori hiánya a keleti embereknél, vagy pl. az a tény, hogy Afrikában sokkal gyakoribb az ún. sarlós sejtes vérszegénység (a vörös vértestek kisebbek, holdsarló alakúak), ezt a vért a plazmódiummal (Plasmodium falciparum) fertőzött malériaszúnyog nem kedveli, így az ilyen, egyébként beteg

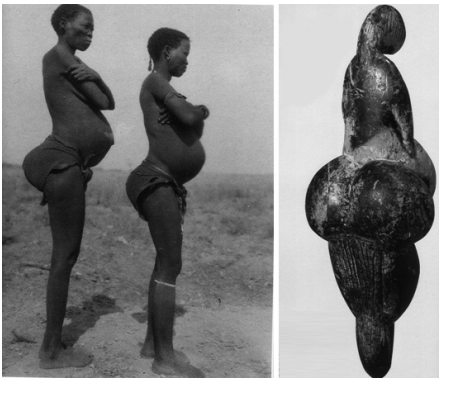
vérű emberek a malária veszélyeitől védettek (Cavalli-Sforza 2002. 58.). Ezért nem veszett ki ez az egyébként hibás génmutáció, melynek Európa egyes területein is, mintegy 1 %-os előfordulása (Cavalli-Sforza 2002. 57.) ismert.[8]

Az utolsó 40 000 évben a *Homo sapiens sapiens* fejlett idegi apparátusa és az egyre intenzívebb agyi tevékenysége révén *átruházta evolúcióját* a maga alkotta tárgyak, technikák, technológiák rohamosan bővülő sorára; tudása révén kikapcsolta a szelekciós mechanizmusok génállományt védő automatizmusát, és ezzel nem csak a lélekszám nő folyamatosan, hanem fajunk is sérülékenyebb lett (Csaba 2007., korábbi irodalommal).

Észak-Afrika területéről ismerjük a felső paleolithikus Homo sapiens legkorábbi új, modern szerszámait: a pengén alapuló iparokat, a hasított alapú hegyet (nyílhegy), az első, egyszerre több anyagot (pl. kő, fa, ín, ragasztó) használó, összetett eszközeit és hatékony fegyverét az íjat és nyilat.

AFRIKA, MINT (ŐS)TÖRTÉNELMI PÉLDA

Európa-centrikus történetírásunk és történelemszemléletünk ellenére sok megoldatlan, értelmezhetetlen kérdésre kívülről, például Afrikából keressük a választ. A *Homo sapiens* legkorábbi művészeti tevékenységének nyomait is Afrikából ismerjük. (Namíbia, Tanzánia – barlangrajzok, vagy kis festett korongok és festett kőasztalkák formájában, kb. 34 000-31 500 évvel ezelőttre, sőt az egyes lelőhelyeket 40 000 elé is keltezik. Anati 2003. 188.) Meglepő, az Európában és más kontinenseken található rajzok közötti, illetve néhány más műfajban is a tematikai, stilisztikai, sőt anatómiai (*1. kép*) hasonlóság. Észak-Afrikában a legkorábbi művészeti emlékek a pleisztocén korszak végéről származnak és Acacusban, Líbiában találhatók. A magas színvonalon dolgozó, archaikus vadászok munkái (*2. kép*) megegyeznek a Szahara egész területéről származókkal (Algéria: Tassili-n-Agger, Csád tó mellett: N'Djamena, Anati 2003. 189., Lhote 1977., Zimborán 2006.).

1. kép: Busman nők és dél-franciaországi (Haut-Garonne, Des Rideaux), 23.000 éves felső paleolith szobor (Burenhult 1995. 102. nyomán)

2. kép: Az Iherir-fennsík (Tassili N'Ajjer) sziklafestményeiből, oroszlánvadászok (Burenhult 1995.b 56. nyomán)

Az utóbbi két évtizedben a franco-cantabriai barlangfestészet értelmezéséről folyó vita során felmerült ezek sámánisztikus magyarázata is, a *!kung busman* hagyományok analógiájára. *David Lewis-Williams* évtizedekig kutatta a !kung busmanok művészeti megnyilvánulásait és egy idős asszony (egy sámán lányának) elbeszélései alapján a festett barlangokban a felső őskőkor végén végzett sámán-szertartásokra következtetett.

A sámánok különféle módszerekkel révülnek (drogokkal, vagy szaporább légzéssel, még gyakrabban női csoportok ritmikus éneklése, tánca, dobolása kíséretében). A transz mélyülésekor a sámán remeg, görnyed, fájdalmai vannak „meghal". A kung mitológiában a tehénantilop varázserővel rendelkezik, ezt az erőt az állat nyakából vett és az erőre szoruló személy nyakán ejtett sebbe dörzsölt (antilop)vérrel viszik át. A sámán ugyanezzel a vérrel festi le a szellemvilággal folytatott hallucinációs kapcsolatát is, és erre a sziklaképre tett kézzel is lehet energiát nyerni. A hallucinációs technikának három stádiuma létezik:

1. amikor vibráló, mozgékony pontok, rácsok, ívek, cikk-cakkok, ékek, spirálisok jelennek meg. Ezeket, a mindenki által egyformán érzékelhető *entoptikus* (látáson belüli, azaz nem szemmel látott) ábrákat az agy elemi idegi apparátusa hozza létre. Ilyen ábrák is láthatók egyes felső paleolith festett barlangokban, amelyek sok fejtörést okoztak már a kutatóknak.

2. Az ábrákat valaminek képzeli (pl. a kungok az íveket lépesméznek, stb.).

A **3**. fokozatba való átmenetkor örvény-, vagy alagútélménye van a révülőnek, rengeteg képet lát egyszerre, amelyek között fontos szerepe van az ún. *therianthropus* (ember-állat) alakoknak, amilyen pl. a Trois Frères barlangban, az ún. *Varázsló*. A sámánok úgy érzik, hogy a képeket a szellemek ültették a sziklába, vagy a barlangba, a képek megfestője csak láthatóvá tette azokat[9]. A szikla felszíne így „átjáró", közvetítő, a valóság és a szellemvilág között. D. Lewis-Williams elméletében a sámánoknak a felső világgal folytatott kapcsolataként erőt adó, varázsha-

talommal rendelkező forrásokként magyarázza, pl. a bölény vagy ló ábrázolásokat (Leakey 1995. 117. skk., Helvenston – Bahn 2006. 111-147., Solomon 2006. 77-110., Wenke – Olszewski 2007.[10] 169-172. pp. Fig. 4.26.).

A busmanok által ma is, évi rendszerességgel látogatott festett sziklák és barlangi helyszínek tiszteletéről, megszentelt voltáról, hitvilágukban betöltött szerepükről leírások emlékeznek meg (Post 1986. 224. skk., különösen 243.).

A busmanok mindennapjaihoz tartozik, hogy továbbvándorlásaik idején a legyengült, magatehetetlen öregeket élelemmel, vízzel és tüskés, csak ideig-óráig védő bozótkerítéssel övezve hátrahagyják, hiszen az előttük álló, bizonytalan kimenetelű út nehézségeit amúgy sem tudnák elviselni. Ha a csoport szerencsével jár, egy fiatalt élelemmel és vízzel visszaküldenek az idősekhez. Vagy további, régészeti szempontból is nagyon figyelemre méltó szokásuk, hogy a halál beállta után, sürgősen eltemetik az elhunytat, ágakból tákolt fekvőhelyre, a férfiak mellé fektetik fegyvereiket, a nők mellé ékszereiket, ásóbotjukat, köpenyüket.[11] Ha vannak a közelben kövek, a sír tetejére görgetik és a temetés után, amilyen gyorsan csak lehetséges, az egész csoport tovább vándorol. (Bjerre[12] 1964. 155.)

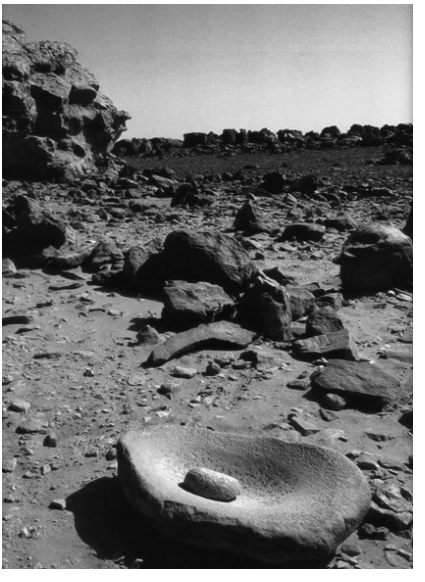
Az afrikai élőhelyek egy részének viszonylagos kedvező volta nem követelt az ott élő, kis lélekszámú, mozgékony csoportoktól különösebb energia-ráfordítást, életmódváltást, vagy újítások bevezetését. A szavannákat övező erdős szegélyeken a bozótok megtisztításával, „karbantartásával" ugyanis a vadon termő gyümölcsök betakarítása sokkal könnyebb[13]. A domesztikáció világtérképén Afrikában mindössze három pont van, mindhárom a Nílus völgyéből származik: a szamár (Kr.e. 3000.), a mézelő méhek (Kr.e. 3000.) és a macska (Kr.e. 1600). (Wenke – Olszewski 2007. 243. skk., Fig. 6.6.). A helyi fűfélék (Aristida, Eragrostis, Panicum, Echinocloa) gyűjtése, aratása is elkezdődött (Wenke – Olszewski 2007. 374.)

A neolithikumot közvetlenül megelőző fázis európai lelőhelyein is megfigyelhetők az erdők karbantartásához hasonló jelenségek; amikor az ún. *mogyoró-fázisban* megnövekszik e fontos, gyűjtögethető táplálékot biztosító cserje mennyisége. Nyugat-Európában ugyancsak megtisztítottak bizonyos bozótokat az eredményesebb szarvas vadászat céljából is. (Fekete 2008. 16., 37. jegyzet, további irodalommal).

A botswanai Kalahári sivatagban élő !kung busmanok életmódja és technikája hasonlít az európai vadászó-gyűjtögetők körülményeihez. Mára már túlhaladott nézet az ún. jégkor-végi *létfenntartási válságról* beszélni. Jól tudjuk, hogy a speciális halász-vadász-gyűjtögető csoportok – így a mai busmanok is – sikeresen megszerzik szükségleteiket, sőt válogatni is tudnak a rendelkezésükre álló élelemforrásokban (Burenhult 1995. 190.), az elérhető növényfajoknak csak mintegy a negyedét gyűjtik és fogyasztják, mindössze napi 2-3 órás munkavégzéssel.[14]

A pleisztocén-holocén korszakváltás idején használatban lévő kisméretű kőeszközök, a mikrolithok, összetett szerszámok, a halász-vadász-gyűjtögető életmód kellékei közkeletűek mind Afrika, mind a Közel-Kelet, ill. Európa területén.

Az emberi történelem mindmáig legnagyobb horderejű váltása – a neolithikum – az állandó települések létrejöttével és az állatok és növények háziasításával, a mezőgazdasági élelemtermeléssel zajlott. Mai ismereteink szerint ezek az események az ismeretek bővülésével, a világ 6-7 ún. civilizációs központjában, egymástól függetlenül mentek végbe. Mindennek alapja nyilvánvalóan az emberek azonos idegi apparátusa, kíváncsisága, tudásvágya, „teremteni" akarása, bizonyos szükséges előfeltételek (a háziasítható növények és állatok elérhetősége) megléte volt. Mai kultúránk valamennyi alapeleme a neolithikum során jött létre, beleértve a kereket, a fazekaskorongot, a kocsit és az írást is. A háziiparok kialakulásával, majd a szakismeretek bővülésével, a szakosodott mesterségek, az állattartás specialistái, a fémművesség, és az írás feltalálásával pedig a közel-keleti és az egyiptomi civilizáció is megszületett a Kr.e. IV. évezred végén.

3. kép: Iherir-fennsík, örlőkő, kb. 5500 éves lelőhely a Szaharában, mivel nincs humuszképződés, a leletek a felszínen fekszenek (Burenhult 1995.b 48. nyomán)

A mezolithikus fejlődést és a neolithikum felé mutató átmenetek változatait a Nílus völgyén kívül a Szahara akkor még sokkal nedvesebb részeiből is ismerjük (pl. Gilf Kebir[15] és környéke). Ehhez a korszakhoz és életmódhoz köthetők a növényfeldolgozás első eszközei is, az ásóbotok, az aratósarlók, sarlófényes pengék, mozsarak és az örlőkövek (Burenhult 1995.b 48. *3. kép*) is. Afrika területe – az élelemtermelés önálló kialakulása szempontjából – nem tartozik a legkedvezőbb adottságúak közé, hiszen itt a korai mezőgazdaság megszületésének természeti feltételei is jóval szűkösebbek; nem biztosították az újkőkori életforma önálló megvalósulásának alapjait. Helyi eredetűek csupán a *teff* nevű, termesztésbe vont vadgabona

Garlake 1988. 51. p. 66. kép), melynek aratásával korai időktől kezdve találkozunk, talán a fő növényi eredetű táplálék pedig a szorghum-cirokköles és más kölesfajták. (*4. kép*) „*A trópusi növénytermesztés egész folyamata inkább a meglevő környezet kihasználása, mintsem új környezet teremtése.*" (Garlake 1988. 53.) Ez módszer több évezreden keresztül tartó folyamatos és fokozatos alkalmazkodás révén jött létre és mindvégig szorosan kötődött a gyűjtögetéshez. A legtöbb növényt annak a térségnek a közelében vonták termesztésbe, ahol a géncentrumuk volt, vagyis ahol őshonosak voltak; és a vad alanyok a háziasítás során mindvégig az új *fajta*, vagy *faj* kialakításához rendelkezésre álltak (Burenhult 1995.b 46.). Az erdős területek és a szavanna találkozási sávja igen gazdag a táplálékfajtákban. Igéretes táplálék lehetőséget biztosít a yam, az olajpálma, a fűfélék és a gumós növényekre alapozott mezőgazdaság számára. Ennek az időszaknak helyi sajátossága a korai kerámiakészítés, és a cserépedényeknek már a vadász-táborokban való előfordulása (Garlake 1988. 54. p. 71. kép). Ugyancsak erre az időszakra (a Kr. e. XII-VI. évezred vége) tehetők az első mellékletekkel ellátott temetők is, pl. Szomáliából (Wanke 1990. 185. p., 4.21. kép, Burenhult 1995.b 40.). Igazi neolithikum viszonylag csak később, a Kr.e. VI/V. évezred fordulójától Egyiptomban valósult meg (Kákosy 1998. 31. skk.).

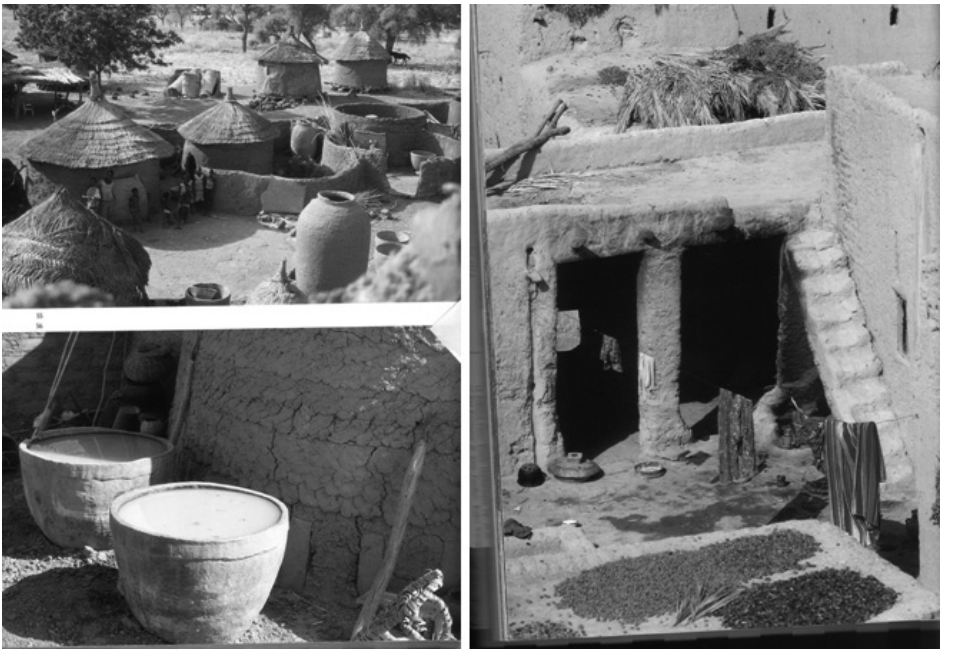

4. kép: Etióp felföld, teff aratása (Garlake 1988. 51., 66. kép nyomán) és Etiópia, köles betakarítása, falapáttal és villával (Burenhult 1995.b 47. nyomán)

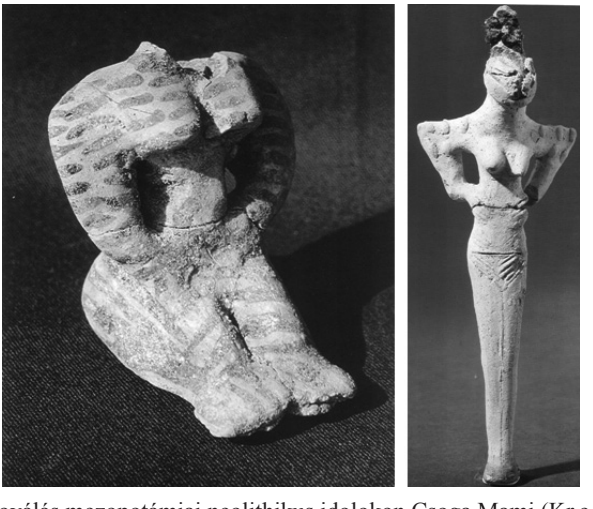
A közel-keleti és az európai neolithikus kultúrákban, valamint mindvégig, az őskor folyamán épített vályogtégla-, és agyag-tömésfal, ill. agyaggal tapasztott falú gerenda-, és sövényfalú (paticsfalak) házak párhuzamait, ill. ma használt változatos formáit is Afrikából ismerjük (pl.: Fiedermutz-Laun 1990. passim, *5. kép*).

A mezopotámiai idolplasztika nő-alakjain és festett edényein „hegtetoválásokat"[16] (Oates-Oates 1983. 65. és 119. p. *6. kép*) és „szépségjeleket" (Oates-Oates 1983. 43. és 65. p. *7. kép*) is észlelhetünk. A neolithikus agyagszobrocskák bizonyos

részleteit, ábrázolásait – övek, kötények, gyöngysorok (a magyarországi neolithikus anyagban, pl. Sé: Károlyi 2004. 84., 87-88., 117. képek) – viseletként, testfestésként és cikatrizációként is értelmezhetjük, afrikai analógiák (Jahoda 2003. *8. kép*) segítségével.

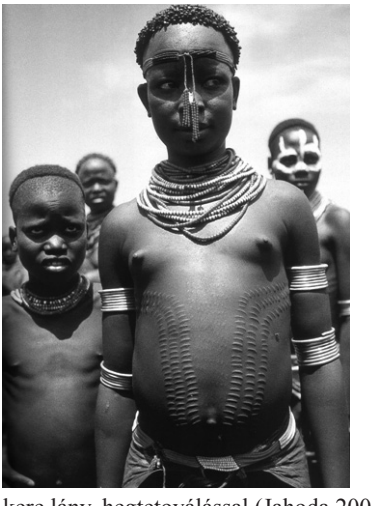
5. kép: Különböző típusú agyagházak, udvarral, hombárokkal, tetőn és a ház előtt száradó cirokkölessel, Észak-Afrika (Fiedermutz-Laun et al. 1990. nyomán)

6. kép: Hegtetoválás mezopotámiai neolithikus idolokon Csoga Mami (Kr.e. VI. évezred) és Ur, 4. réteg (Ubaid-kor, Kr.e. V. évezred vége, Oates-Oates 1983. 65. és 119. nyomán)

7. kép: Szépségjelek: Vetőmagtároló arcos edényen (Tell Hassuna, Samarra-kor, Kr.e. 5000 körül) és idoltöredéken (Csoga Mami, „átmeneti fázis", Kr.e. 5000 körül, Oates-Oates 1983. 43. és 65. nyomán)

8. kép: Fiatal kere lány, hegtetoválással (Jahoda 2003. nyomán)

A Föld emberi népességének történelmében egyenlőtlen fejlődést tapasztalunk. A mi történeti periodizációnk jószerivel csak Európára vonatkozik, arra érvényes. Azonos genetikai kódjaink miatt viszont – nagy területi és időbeli eltéréssel is – gyakran, meglepően hasonló jelenségeket figyelhetünk meg.

A Mandara hegységi *fali* népcsoport nem, vagy kevéssé hierarchikus *kétkasztrendszer*éről szóló leírás szintén (Galántha-Wade 2006. 160. skk.) érdekes gondolatokat ébreszt. Megfontolandó, hogy ez a rendszer mennyire volt, vagy lehetett általános a specialisták megjelenésének korszakaiban.[17] A természetes, nemi meg-

különböztetésen *is* alapuló kasztrendszer felismerése talán választ adhat a korábbi, tévesen megítélt társadalmi berendezkedések problémáira is.

Más korokban és területeken is találkozunk/találkoztunk áthághatatlan csoportokba sorolt rétegekkel. Az indoeurópai népeknél szokásos hármas társadalmi tagozódás (Dumézil 1986. passim, Eliade 1994. I. 169.) – *papok, harcosok, földművesek* – még nem áthághatatlan, Indiában egy negyedikkel, az érinthetetlenekkel kiegészülve merevedik meg. Figyelemre méltó a Biblia szemlélete is. A juh-szamár nomadizmussal jellemezhető zsidók számára a gyilkos, a kiközösített egyértelműen – az európai és általában a Közel-keleti, letelepedett „városlakók" (Komoróczy 1978. 89. skk.). nézőpontjából – *„békés"* földműves, Káin. Az Úr ugyanis az állattartó Ábel áldozatát fogadta kedvezően. De könnyen érthető ez a földművest megbélyegző szemlélet is. Hiszen a megélhetés lehetőségét és körülményeit *aktívan* megváltoztató, új életmódú falusiak – a *neolithikus mezőgazdasági élelemtermelést folytatók* – az „égiektől ellopott" tudásukkal új növényeket és állatokat „*teremtettek"*; e javak és a velük járó kemény és állandó munka sikerének folyamatos biztosításához pedig áldozatok, a mi, késői szemléletünkben gyilkosságok (idegen, vándor, lány, stb. feláldozása) voltak szükségesek (Fekete 2005. 97-98.). Ezeket később *helyettesítő áldozatok* (agyag szobrocskák, szalmabábúk, kenyér-, kalácsfigurák, ill. ezek elégetett hamuja, stb.) sorozata váltotta fel (Fekete 2005. 116.). A neolithikus életforma megteremtése számos, visszafordíthatatlan folyamatot is elindított, vagy felerősített (pl. a sivatagosodás előretörése, a mértéktelenül legelő kecske tartásának következményeként).

Káin ('kovács') leszármazottai (Lámech fia, Tubalkáin és utódai) lettek a fémművesek, a bronz- és vaskovácsok (Ter. 4,22.), akiket szintén bizonyos kiközösítés övezett, hiszen mesterségüknek titkos és egyben szakrális jellege is volt. A korai görögöknél is külön megkülönböztető jegye volt a réz- és bronzműveseknek, a fémkovácsoknak: a homlokukra tetovált koncentrikus körökkel különböztették meg magukat, ill. a közösségük őket (Graves 1981. 3.2.). Ilyen jelet („Káin-bélyeg") kapott, a Nod (='menekülés') földjére kényszerített Káin is (='kovács'?).[18] A fémművesek körének, ill. titkos tudásuk, mesterségük határozott különállása a vas megismerésével bontakozott ki és rögzült igazán. Az égi eredetű meteorvas felhasználása után, a tellurikus szentségű vasbányák kiaknázása következett (Eliade 2004. 27. skk.). Talán itt említhetjük meg a mai afrikai vaskohók (Garlake 1988. 12. p. 11. kép) napjainkban is működő példájának segítségét az őskori vasművesség technikájának, technológiájának és eszközkészletének (az egyszerű, a csapolás után lebontott kohóformák, és agyag fújtatócsövek használata *9. kép*) rekonstruálásában is (Fekete 2007. 59. p., 15-16. kép).

A két-kasztrendszer idézett *fali* példájához visszatérve további vizsgálatokat, értelmezést igényel a halotti szertartásokat végzők, a mesterek (*démiurgosok*) és a nők egyesítése a kisebb létszámú *mihin*ek csoportjában (Galántha-Wade 2006. 160. skk.). Rendkívül fontos ezeknek a mi korunkban igen nehezen megközelíthető sze-

repeknek a minél jobb megértése. Úgy tudjuk, hogy a kora vaskori történelmünkben alakult ki a korai papi, papnői funkciók egyik válfaja: az, aki tulajdonképpen egyfajta *szertartásmester* (Fekete 1999. 34. Uő. 2007. 120., 402. jegyzet), archaikus *funerátor* (Tóth 2004. I. rész 3. fejezet) volt. Ilyen tisztségre utaló tevékenység bontakozik ki – részben a feltárásoknál tapasztalt rendszeresen meglévő jelenségek értelmezéséből – a leletanyagból, de később, a kora középkori leírásokból is, a Volga vidéken, az arab Ibn Fadlan által megfigyelt és leírt (Togan 1939., Brøndsted 1983. 267-270., Pörtner 1983. 165-168.) varég temetkezési szokásoknál egy *Halál Angyalának* nevezett archaikus papnő-féle funkciója körvonalazódik.

9. kép: Vaskohó és agyag fújtatócső: Észak-Ghána (Garlake 1988. 11. p. 12. kép nyomán)
Velem-Szentvid (Kr.e. VIII-VII. század, Fekete 2007. 59. p., 15-16. kép nyomán)

Számos, eddig nem emlegetett azonosságot, párhuzamosságot, analógiát lehetne még felsorolni. Ezek közül említésszerűen csak egy: nagyon izgalmas lenne az afrikai énekbetétes mesék alaposabb elemzését elvégezni, amelyek vizsgálatából talán az epikus költészet felé való átmenet sajátosságaihoz, törvényszerűségeinek kibontakozásához is nyerhetünk adatokat (Biernaczky 2006. 58. skk.).

MAI NEHÉZSÉGEK ÉS FELADATAINK

Az ok, amiért Kárpát-medencével foglalkozó régészként, egy afrikai témájú cikk megírására vállalkoztam, az a hazánkban általános, tarthatatlan nézet és szóhasználat, amely szerint az alaptörvényünk és a közbeszéd is *emberfajok*ról(!) beszél. A genetikán alapuló, modern tudomány minden kétséget kizáróan bebizonyította,

hogy *az emberiség egységes és afrikai eredetű, közös ősre megy vissza*. A területi csoportok (rasszok) a helyi környezethez és adottságokhoz való alkalmazkodásként jöttek létre (Cavalli-Sforza 2002. 36-38., 70. skk.). A fehér bőr kialakulása későbbi eredetű, létrejöttében – valószínűleg még Afrika északi/és vagy keleti részén – három-négy különböző gén játszott szerepet (uo. 84.). Azt is tudjuk, hogy Európa mai lakossága hét, különböző időben bevándorolt ősanyától származik (Sykes 2002. passim). Aki egyetemen, a következő generációt tanítja, minden alkalmat megragadva fel kell emelnie a szavát az alkotmányunk, a média, stb. hibás szóhasználata ellen is. Ezzel elejét vehetjük a tudománytalan, ordas eszmék ismételt fel-felbukkanásának, megtűrésének.[19]

A *fenntartható fejlődéshez,* ahhoz, hogy valamilyen kiutat tudjunk mutatni a szükséget szenvedőknek, sokkal jobban kell ismernünk Afrika adottságait, lehetőségeit, hagyományait, múltját, igényeit; azt a környezetet, ahol bölcsőnk ringott, ahol *az emberi lét, a nyelv és az emberi történelem elkezdődött*, ahol nagyon sokáig a természettel együtt élő – a számukra is egyedül üdvözítő, és egyben *környezetkímélő* – módon tudtak létezni az emberek. E kérdés korábbi, idealizált megítélése körül mára már vita bontakozott ki (Vojnits 2006., 2008., Kordos 2008.). A fejlett világ anyagiassága, arroganciája, az afrikaiak elkeseredettsége, szegénysége, kiszolgáltatottsága miatt *Gaia* érdekei mindenképpen sérülnek. A mindenféle környezethez[20] alkalmazkodni képes hominidák, majd az ember (Homo) adaptációi az eltelt évmilliók során – a technikai és kulturális evolúció révén – némelykor igen rövid idő alatt, látványosan és drasztikusan zajlottak.[21] Napjainkra a *természetes kihalások* veszélyesen megsokszorozódtak, ütemük felgyorsult: az évi egy faj eltűnése helyett mára száz és ezer közé emelkedett az évente eltűnő fajok száma (Goodall-Bekoff 2003. 102., legújabban: Kordos 2008.). Az emberiség lélekszáma viszont nem egészen negyven év alatt megduplázódott[22] (Goodall-Bekoff 2003. 103.). Mára Afrika lakossága is meghaladta az 1 milliárd főt, amely tény további, soha nem látott feszültségekhez vezet.[23]

Az emberiség eddigi útjának, őskorunk állomásainak feltárása mellett megoldást kell találnunk a mai Afrika égető gondjaira, közben dokumentálnunk, sőt megértenünk kell a hagyományaik még elérhető rétegeit, és legalább félszemmel figyelnünk kell a súlyosan veszélyeztetett, kihalás szélére sodródott „*unokatestvéreink"*-re is. Pontosabban kellene ismernünk azokat az időket és okokat, helyszíneket, amikor a *homo* és a *főemlősök* leszármazási vonala elvált egymástól (Kordos 2007.). Ezek, a ma még ismeretlen helyszínek is – legvalószínűbben, valahol a nagy afrikai törésvonal mentén lehetettek. A vulkánikus tevékenység megindulása idején, kb. 7-4,5 millió év között, elődeink – a legvalószínűbb elmélet szerint – egy szigetre szorulva, félig vízi, vagy víz közeli életmódra tértek át. Ez a teória megmagyaráz számos, a *csimpánzokkal közös ágtól történő elválás utáni, de még az australopithecusok kialakulása előtti* időből származó, egyébként nem érthető emberi tulajdonságot[24] is (Csányi 1999. 119-122.).

Meg kell ismernünk azokat a jelenségeket is, amelyek azt mutatják, hogy a csimpánzok körében észlelhetők bizonyos pre-humán tevékenységek, „*kultúrák"* (Csányi 1999. 49-64.), sőt néhány éve már nem csak a meglehetősen ügyes és változatos eszközhasználatukról tudunk, hanem az eszközkészítés[25] korai, régészeti nyomait – az ún. „csimpánz kőkor"-t – is felfedezték, és a bizonyos, megismert tudás utódaikra való hagyományozása is elkezdődött. Hagyunk-e időt, helyet arra, hogy a *nagy lépést* megtegyék az unokatestvéreink? Ezekkel párhuzamosan felmerült a két csimpánzfaj (Pan paniscus és Pan troglodytes - Homo paniscus, Homo troglodytes formában) Homo nemzetségbe sorolásának igénye[26] is. (http://origo.hu/tudomány/elet/20030521emberre.html)

Törekednünk kell a környezet, az endemikus növényfajok és állatvilág megóvására is (Vojnits 2006. 427., Goodall-Bekoff 2003. passim). Afrikában egyszerre járunk a kezdeteinknél, az eddigi történelmünk sokszínű állomásainál; az emberi létezésmódok, csodálatos, de egyben kemény feltételeket szabó, varázslatos és kegyetlen helyszínein; az ezekhez való adaptálódást tapasztaljuk, a múltban és napjainkban egyaránt, és reménykedünk az ember-névre méltóbb környezet és jövő lehetőségében. A múlt kutatása nem öncélú passzió, segít megérteni a jelent, és utat mutat a jövőbe is. Feladatunk nem kevés.

JEGYZETEK

[1] Suha György, az afrikanisták pécsi konferenciáján (2007) használta az Africa=Actor+Arena. képletet.

[2] Az emberré válás folyamatának egyik fontos lelőhelye Rudabánya, melynek kutatása évtizedek óta folyik és számos, új lelettel bővülnek ismereteink, pl. ebben az ásatási idényben is újabb, 10 millió évvel ezelőttre keltezhető Rudapithecus és más, egyidős fajok (pl. Anapithecus) csontjai kerültek elő.

[3] Hobbi-állatként, állatkertek, cirkuszok számára fogják be a fiatal állatokat, és ezért sokszor feleslegesen lemészárolják anyját, szüleit, csapatának több tagját is. Vagy szuvenírként árulják a piacon a preparált, kitömött állatokat, vagy egyes részeiket. Mások *bozót-hús*ként végzik amerikai, nyugat-európai fazekakban.

[4] *Divide et impera!* volt a római hódítás hatékonynak, és azóta is sikeresnek bizonyult jelszava.

[5] Az emberi HIV, a majmokban lévő SIV-szindróma, ezek legújabb változatai, stb. A transzgenikus járványok felerősödését már a neolithikumtól kezdve tapasztalhatjuk. Korábban az emberek lakhelyeitől távol élő vadállatok a domesztikáció során az emberrel közös lakhelyre kerültek. De ettől kezdve nemcsak az újonnan „teremtett" háziállatok, hanem a súlyosabb endémiákat terjesztő rágcsálók is beköltöztek a falvakba, a könnyen elérhető, nagy mennyiségű gabona tárolásának következményeként.

[6] A lélekszámot mindössze 500-10 000 fő közöttre rekonstruálják.

[7] Genetikusok szerint az a nő nevezhető (genetikailag) sikeresnek, azaz reménykedhet génállománya átörökítésében, akinek legalább három lánya született, így biztosítja génállománya fennmaradását.

[8] Hasonló jelenségeket – *talasszémia* - Itáliában is megfigyeltek.

[9] Nagyon emlékeztet ez a magyarázat arra, amit Michelangelo mondott, amikor megszerezte azt a kőtömböt, amiből Dávid-szobrát kifaragta, nevezetesen: ő nem tett mást, mint a tömbben lévő kődarabról lefejtette mindazt, ami felesleges volt, hiszen *Dávid már benne volt*.

[10] Kitűnő, ismeretlentől származó mondást idéz a probléma nehézségeit ecsetelendő fejezete élén*: „Writing about art is like dancing about architecture."* (A művészetről írni olyan, mint eltáncolni az építészetet.)

[11] Itt el kellene gondolkodnunk a melléklet-adás szokásának értelmezésén, ill. azon, hogy hogyan lehetne szétválasztani a sírokban talált tárgyakat; melyek kerültek oda a halottat a túlvilágra elkísérő útravalóként, ill. melyek kerültek az elhunyttól, vagy a visszajáró lelkétől való félelem miatt.

[12] A könyv szemlélete és fogalmazásmódja ma már több helyen erősen, sőt bántóan túlhaladott, de bizonyos leírásai továbbra is forrásként használhatók.

[13] Nem beszélve arról az előnyről, hogy ily módon a betakarítás lehetősége hosszú ideig – évszázadokon, évezredeken keresztül is – biztosított volt.

[14] Esetenként ennél többet csak az idős asszonyok dolgoznak, akiknek az ismeretei a legfontosabbak az elérhető javak megszerzésében, és a közösség számára fontos emlékezet megőrzésében. Hiszen egy-egy közösség öregei a letéteményesei mindazoknak az ismereteknek, amelyek a ritkán, de rendszeresen bekövetkező katasztrófáknak (áradások, rendkívüli szárazság, stb.) a túlélési stratégiáit is birtokolják. Tehát egyértelműen ők az életben maradás biztosítékai, az ezért is tisztelt idősek.

[15] Ezen a környéken fedezte fel Almásy László a híres sziklarajzokat is.

[16] A bőrön ejtett bemetszésekbe faszénport és/vagy zsiradékot, festéket dörzsölnek. Ezekkel különféle dolgokat jelölnek, pl. korcsoporthoz való tartozást is.

[17] Ez a Közel-keleti/balkáni/anatóliai/Kárpát-medencei típusú őskorban a késői neolithikum és a rézkor időszaka, amikor általánosan elterjedtté válik a tejhaszonra való törekvés, mindenhol megjelennek a tejfeldolgozás eszközei (tejesfazekak, szűrők, tejoltóedények, stb.), a nagytestű állatokkal való speciális bánásmód és ismeretek kialakulása, specialisták szerepe megnő, megfigyelhető a társadalom bizonyos csoportjainak az állattartásra való áttérése (nomadizmus), ill. a valódi fémművesség kibontakozása. A társadalom rétegződése is erősödik, a rátermettek, a testi-szellemi adottságukkal kiemelkedő emberek meggazdagodása is megfigyelhető.

[18] Vagyis vándorlásra, nomád életmódra kényszerült.

[19] Erre utal a mottóként választott, Goodall-Bekoff könyvéből származó idézet is. E helyen ragadom meg az alkalmat az 1934. április 3-án született Dr. Jane Goodall DBE eddigi munkássága előtti tiszteletteljes főhajtásra és kívánom, hogy mindez még nagyon sokáig folytatódjék.

[20] A trópusoktól a dzsungeleken keresztül, a magas hegyeken át, a pusztákon, a sivatagon, a tengeri szigeteken a tundra-vidékig mindenhol, évezredek óta lakik ember.

[21] Amikor az elérni vágyott terület térformái, vagy az élővilága akadályt jelentettek, gyorsan, határozottan és végérvényesen kiiktatták a „problémát", főleg az utóbbi évszázadokban, elsősorban az ipari forradalom óta.

[22] 1960 és 1999 között 3-ról 6 milliárdra nőtt a Föld népessége. Uo. 103.

[23] Tóth József előadása a pécsi Afrika-konferencián.

[24] Nem elégséges, vagy kevéssé elfogadható magyarázat az egyes emberi tulajdonságok eredetére; ezek erősen különböznek az emberszabásúaktól. Az ember: **1**. szeret úszni, nem kapálózva (nem „kutyaúszással") úszik; **2**. a testszőrzetét majdnem teljesen elveszítette, a megmaradt szőrzet áramvonalasan nő; **3**. az orr megnagyobbodott, az orrnyílás lefelé nyílik, szabályozható a légvétel, mozgatható az orrcimpa; **4**. az újszülöttek reflexszerű úszás-

készsége (kb. 3 hónapos korukig!); **5**. a kétlábon járás; **6**. zsírszövet növekedése a bőr alatt (ez az úszás okozta hőveszteséget pótolhatja); **7**. vokális kommunikáció (a vízi emlősökhöz hasonlóan); **8**. sós könnyek (a primáták nem sírnak; a tengeri emlősök viszont így választják ki a felesleges sót), és az izzadással is bőséges só távozik; **9**. a mai emberi populáció mintegy 7 %-nak van úszást segítő bőrlebenye az ujjai között.

[25] Elefántcsontparton, kb. 4300 évvel ezelőttre keltezhető rétegekben, Julio Mercader, a Calgary Egyetem csimpánzok eszközhasználatára specializálódott szakembere 2006-ban fedezte fel azokat a leleteket, amelyek a durván megmunkált eszközökre tapadt nyomok alapján, csonthéjasok feltörésére használták. Ebben a korban az ember jelenlétének semmi nyoma nincs ezen a területen. Mercader, Julio – Barton, Huw – Gillespie, Jason – Harris, Jack – Kuhn, Steven – Tyler, Robert – Boesch, Christopher: Ancient chimp-made 'hammers' fuel evolutionary (12 February 2007), The Chimpanzee Stone Age (13 February 2007), 4300-Year-old chimpanzee sites and the origins of percussive stone technology Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS) Published online before print February 20, 2007.

[26] Wayne State University, Detroit, USA. (2003. május 21.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Anati, Emmanuel (2003): „A homo sapiens szimbolikája, fogalmi gondolkodása és szertartásai". In: Ries, Julien (szerk.): A szent antropológiája. A *Homo religiosus* eredete és problémája. Budapest, Typotex Kiadó, 179–207. pp.

Biernaczky Szilárd (2006): „Afrikai énekes mesék". In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára. Pécs, Publikon, 58–79. pp.

Bjerre, Jens (1964): Kalahári. Kőkori emberek az atomkorban. Budapest, Gondolat Kiadó.

Burenhult, Göran (szerk.) (1995): Az első emberek. Az ember származása és őstörténete. *Az ember képes története.* Budapest, Officina Nova.

Burenhult, Göran (szerk.) (1995.b): A kőkori világ. Vadászó gyűjtögetők és korai földművelők. *Az ember képes története.* Budapest, Officina Nova.

Brøndsted, Johannes (1983): A vikingek. Budapest, Corvina Kiadó.

Cavalli-Sforza, Luigi Luca (2002): Genetikai átjáró. Különbözőségünk története. Budapest, HVG Könyvek.

Csaba György (2007): „Az ember modernkori evolúciójának motorja". *Természet Világa 138,5 (2007).*

Csányi Vilmos (1999): Az emberi természet. Humánetológia. *Tudomány – Egyetem,* Budapest, Vince Kiadó.

Dumézil, George (1986): Mítosz és eposz. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest, Gondolat Kiadó.

Eliade, Mircea (1994-1996): Vallási hiedelmek és eszmék története, I-III. Budapest, Osiris Könyvtár.

Eliade, Mircea (2004): Kovácsok és alkimisták. Budapest, Cartaphilus.

Fekete Mária (1999): „Koravaskori kincsleletek, mint vallástörténeti források." (Polányi Imre Emlékkönyv) *Specimina Nova 15. [2000] 35–51.* pp.

Fekete Mária (2005): „Néhány gondolat a neolitikus, ún. steatopyg idolok ürügyén. Einige Gedanken über einen neolithischen Statuettentyp." *Savaria 29 [2006] 95–130*. pp.

Fekete Mária (2007): Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába. *Specimina Nova Dissertationum,* VII. Pécs, PTE-BTK, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék.

Fekete Mária (2008): „Határok, régiók, szupraregionális kapcsolatok. Néhány gondolat a Kárpát-medence szerepéről az európai neolithikum kialakulásában." In: Erdős Zoltán – Kindl Melinda (szerk.): Változatok Közép-Európára. Pécs, SosemArt Egyesület, 12-23., 110–115. pp.

Fiedermutz-Laun, Annemarie et al. (1990): Aus Erde geformt. Lehmbaute in West- und Nordafrika. Frobenius Institut. Mainz, Verlag Philipp von Zabern.

Fossey, Dian (1990): Gorillák a ködben. Budapest, Park Kiadó.

Galántha Márta - Wade, James H. (2006): „Egy kialakulóban lévő komplex társadalom felfedezése". In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára. Pécs, Publikon, 160–179. pp.

Garlake, Peter (1988): Afrikai királyságok. *A múlt születése*. Budapest, Helikon Kiadó.

Goodall, Jane – Berman, Phillip (2000): Amíg élek, remélek. Lelki utazás. Budapest, Atheneum Kiadó.

Goodall, Jane – Bekoff, Marc (2003): Az utolsó pillanat. Az élővilág megóvásának tíz parancsolata. Budapest, GABO Könyvkiadó.

Graves, Robert (1981): A görög mítoszok, 1-2. Pro memoria, Budapest, Európa Könyvkiadó.

Helvenston, Patricia A. – Bahn, Paul (2006): „Archéologie ou mytologie? Le modele des „trois stades de la transe" et l'art rupestre d'Afrique du Sud". CAIRN N° 6/2 111-147. Distribution électronique Cairn pour Verdier: http://www.cairn.info/article.php?ID_REVUE`AFHI&ID_NUMPUBLIE=AFHI_006&ID_ARTICLE=AFHI_006_0111

Jahoda, Petr (2003): Az őskor utolsó tanúi. A világ legvadabb vidékei az utóbbi évek expedíciói nyomán, Budapest, Helikon Kiadó.

Kákosy László (1998): Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Budapest, Osiris.

Károlyi Mária (2004): Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Ancient cultures of Savaria before the Romans. Szombathely, Delta Univerzal.

Komoróczy Géza (1978): „Város a nomádok szemével, nomád a városiak szemével az ókori Mezopotámiában". In: Tőkei Ferenc (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok. *Körösi Csoma Kiskönyvtár 18.,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 89–108. pp.

Kordos László (2007): „Újabb Rudapithecusok. Emberré válás: többet tudunk, kevesebbet látunk". *Természet Világa 138,2. 50–53.* pp.

Kordos László (2008): „A klímaváltozás hasznáról és káráról. A klímaváltozás és az invazív emberi faj az emlősállatok szemével." *Természet Világa 139,2. 55–58.* pp.

van Lawick-Goodall, Jane (1980): Az ember árnyékában. Budapest, Gondolat Kiadó

Leakey, Richard (1995): Az emberiség eredete. Világ-Egyetem. Budapest, Kulturtrade.

Lhote, Henri (1977): Sziklafestmények a Szaharában. Budapest, Gondolat Kiadó

Oates, David – Oates, Joan (1983): A civilizáció hajnala. *A múlt születése.* Budapest, Helikon Kiadó.

Passingham, Richard E. (1983): Az emberré vált főemlős. Budapest, Gondolat Kiadó

van der Post, Laurens (1986): A Kalahári letűnt világa. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Pörtner, Rudolf (1983): A viking kaland. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Solomon, Anne (2006): „Roots and revolutions: a critical overview of early and late San rock art research." CAIRN N° 6/2 111-147. Distribution électronique Cairn pour Verdier: http://www.cairn.info/article.php?ID_REVUE`AFHI&ID_NUMPUBLIE=AFHI_006&ID_ARTICLE=AFHI_006_0077

Sykes, Bryan (2002): Éva hét leánya. Budapest, Európa Kiadó.

Togan, Zeki Validi A. (1939): Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. 24,3. Leipzig.

Tóth István (2004): „A Burgstall öröksége. Egy archaikus túlvilágkép töredékei." In: Uő.: Pannoniai vallástörténet. Akadémiai doktori értekezés. Pécs, PTE-BTK, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék (Kézirat), I. rész, 3. fejezet. Megjelent: *Soproni Szemle 63,1(2009) 3–22.* pp.

Vojnits András (2006): „Nemzeti parkok pro és kontra." In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára. Pécs, Publikon, 422–428.

Vojnits András (2008): „Kameruni mozaik. Magyar Tudományos Esőerdő-expedíció III." *Természet Világa 139,1(2008) 21–24.* pp.

Wenke, Robert J. (1990.[3]): Patterns in Prehistory. Humankind's first three million years. New York – Oxford, Oxford University Press.

Wenke, Robert J. – Olszewski, Deborah I. (2007[5]): Patterns in Prehistory. Humankind's first three million years. New York – Oxford, Oxford University Press.

Zimborán Gábor (2006): „Menekülttáborok és sziklarajzok a sivatagban – beszámoló a 2002 évi nyugat-szaharai tanulmányútról." In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára. Pécs, Publikon, 430–437. pp.

Szungyata avagy a Mali Birodalom alapításának története

Egy nyugat-afrikai hőseposz térben és időben

Biernaczky Szilárd

A hagyományos eposznak, különösen pedig a szóbeli eposznak nem (vagy legalábbis nem csak) az európai vagy ázsiai típusú feudalizmus a termőtalaja. A „műfajok királynője" sokkal inkább a feudalizmust megelőző törzsiség legmagasabb fejlettségi fokán, a törzsi arisztokráciát magukénak mondható hatalmi struktúrák, mondhatni királyságokká alakuló korai állam-képződmények keretei között keletkezett (keletkezhetett). Ez akár a finn-észt, akár a szóbeliségből vagy az írásbeliségből elővarázsolt ázsiai, akár az ókori klasszikus görög vagy óind eposzokra, illetve az utóbbinál eredendő alapmatériájára igaz.

Más kérdés, hogy ezek az – eredetileg mindenképpen – szóbeli előadások hordozói néhány esetben a gyűjtés idején már olyan etnikumok, amelyek sem a társadalmi fejlődésnek erre a fokára nem jutottak el, sem a történetekben fellelhető történelmi jellegű eseményeket nem vallhatják a magukénak (lásd pl. a kaukázusi Nárt-eposz esetét). Vagyis az vélhetően kulturális csere (vagy továbbadás), esetleg érintkezés, hallomás alapján vált az adott közösség szellemi tulajdonává, és él tovább (van példa erre egyébként Afrikában is).

Ráadásul a széleskörű kutatások nyomán ma már jól tudjuk, hogy a nyilvánvalóan törzsi hátterű és a varázsmese közelségében megjelenő archaikus eposz (Afrikában főleg az egyenlítő vidéki népeknél, mongo, nyanga, fang-bulu-beti, lega stb.) még kevésbé köthető a feudalizmus jelenségköréhez.

Mindemellett (az előbbiek figyelembe vételével!) érdemes idéznünk a nevezetes nyugat-afrikai tradicionalista és író, Amadou Hampate Bâ és a belga származású, ma Szenegálban élő kutatónő, Lilyan Kesteloot 1966-ben közösen írt cikkét[1], amelyben Léopold Sédar Senghor egy versére (*„Rövid-fejű gyermekek, énekelték nektek a korákat? / Doktorok vagytok a Sorbonne-on, pocakos diplomások. / Felhalmozzátok a papíríveket... / Fel kellene tárnotok a régi drámákat és eposzokat?*) hivatkozva, láthatóan európai olvasókhoz szólva, számos nemzetközi (afrikai-európai) párhuzamot alkalmazva, azt írják, hogy

> „…az eposz még megvan a szudáni tartományban (*lásd: Nyugat-Afrikában* – B. Sz.), sőt, teljes virágzásában élő műfaj… a nemesek műfaja, hiszen ez az irodalmi műfaj

valamennyi társadalomban a feudális társadalmi strukturához kapcsolódik, mint a görögöknél, a germánoknál vagy a frankoknál, akik franciává lettek…
Teljesen helyénvaló, ha Afrikának ebben a körzetében találkozunk vele, ahol mintegy a nyugat-afrikai késői középkorban, vagyis a 18. században (*sokkal korábban is: a legendás ősi Ghána keletkezését akár a 8. századra is teszik egyes kutatók, a Mali birodalom alapítója, Szungyata Ibn Khaldun arab történetíró nyomán, M. Delafosse és D. T. Niane szerint 1230 és 1255 között uralkodott – B.Sz.*) nagy birodalmak léteztek, például Ghanában, Maliban, Gaóban, a mosziknál stb…
A fejedelem törvényei szüntelenül arra irányulnak, hogy azok megerősítsék a birodalmát… ha hatalma nincs kellőképpen biztosítva (lásd a Cid románcot vagy a Szegu-beli Da Monzon esetét), az ellentéteket erőszakkal szabályozzák, az uralkodónak mindig be kell bizonyítania, seregeinek erejével, a vezetéshez való jogát…
Az afrikai eposz valójában rendelkezik a hagyományos eposz műfajának minden jellegzetességével: nemcsak a nélkülözhetetlen történelmi alapokkal, azokkal az eltérésekkel, amelyek a tények megszépítéséből erednek, azzal az óhajjal, hogy a fejedelem tetszését megnyerjék, vagy a népi képzelettel és időszemlélettel, de azonkívül a csoda bekapcsolásával, a hősök hőstetteinek és erejének megnövelésével (Szungyata, aki hétévesen egy egész baobabfát kitép) egészen az istenek személyes közreműködéséig (a varázslók és a totemlelkek helyettesítik itt a szenteket és az angyalokat)…
„…a szóbeli „levéltárakat gondosan őrzik, amit a griot-k emlékezete tart fenn, egyetlen griot egymaga jó tucatnyi eposzt ismerhet, amelyek egyenként akár 10 000 sorból is állhatnak (*valójában az ismert leghosszabb szöveg, a bambarák egyfajta „történeti krónika" eposza – lásd Conrad 1990 – 7940 sor –B.Sz.).* Jelenleg egyedül Maliban kb. 20 eposzt számlálhatunk össze. A legismertebb a Szungyata eposz, Dzsibril Tamsir Niane prózai lejegyzése folytán. De emellett sok mást is idézhetnénk, így Ghana 44 királyá-t, a Futából való Lamtorót, a Monzon ciklust, Szumangurut, a Macinából való Ardót, Ferobét, Irlaybét, El Hadzs Omárt, a moszik nabáit (*királyok történetét –B.. Sz.*), Deforobét, Szeguból Bitont stb.
…a griot-k Maliban egy kaszt tagjai, a nyamakalaszok viszont (a bambaráknál – *ma már a mandinka énekes kasztok esetében is ezt az összefoglaló kifejezést alkalmazzák! –B..Sz.*) különféle szakmákban specializált mesterek: mészárosok, kovácsok, takácsok, a lopótökedény javítói, – a gyelik (grio-k) tanulóévei 5-10 évig tartanak."

A szerzőpáros a rövid tanulmány további részében, az énekmondó szerepkörének ismertetését követően az európai behatolás következményeit feszegeti (a grio-k unokaöccsei európai iskolába járnak, a családi mesterség továbbadása abbamarad). Ezért vádolja aztán napjainkat a *Wangrin, a furfangos bambara* című regényéből[2] Magyarországon is ismert A. H. Bâ azzal, hogy „…minden öreg, aki meghal, olyan könyvtár, amelyik leégett."

Miközben kétségkívül igazat kell adnunk az afrikai kultúra eme emblematikus jelentőségű egyéniségének, mégis azt kell mondanunk, ha a könyvtárak (sajnos) le is égnek, ugyanakkor az afrikai hőseposz műfaja iránt támadt érdeklődés lényegében megakadályozta az afrikai szóbeli kultúra e nagyjelentőségű kincsének pusztulását. Az elmúlt 30-40 évben a feltárás, gyűjtés, lejegyzés, eredeti afrikai nyelvű

és európai nyelvekre fordított változatok szövegkiadása ugyanis szerencsére meghozta a maga gyümölcsét. Szinte áttekinthetetlenül nagy anyag áll immár rendelkezésünkre, amely ráadásul napról napra gazdagodik. A már hozzáférhető kiadványok hátterében pedig sok száz olyan publikálatlan szakdolgozat, doktori tézis lapul az afrikai egyetemek archívumaiban, amelyek, benyomásaink szerint, ha nem is minden változat, de lényegében minden eposzi típus főbb változatainak megőrzését lehetővé teszi.[3]

A korábbi hosszabb idézetet ehelyütt, bevezetőül, még két fontos ismerettel kell kiegészítenünk. Egyrészt azzal, hogy e szerzők mintha *megelőlegezve* helyezkedtek volna szembe Ruth Finnegen állításával. Ez a klasszikus brit filológián nevelkedett angol tudós asszony ugyanis, aki egyébként 1970-ben az oxfordi afrikai irodalmi sorozatban megjelentetett nagyhatású és igen sokat idézett könyvében elsőnek foglalja össze az afrikai népek folklórjáról való ismereteinket, azt írja, hogy ezt a műfajt, vagyis az eposzt

> „az írott irodalommal nem rendelkező népek tipikus költői műfajának, illetve költészetük bizonyos fejlődési fokozatának" *foghatjuk fel, majd meglepődve állapítja meg, hogy* „hősi epika Afrikában a szó eredeti értelmében nem létezik."

A hosszabb elbeszélő költemény (*narrative poem*) értelmében vett epikának csak az arab irodalmi hatásra létrejött szuahéli *utenzi*t tekinti. A főnökdicsérőket – mindenféle epikus elemek ellenére – kizárja az epikai műfajok köréből, elsősorban hangvételbeli és stiláris okoknál fogva. A mongók hatalmas *Liandzsa-eposz*át pedig kisebb énekbetétekkel megtűzdelt prózának fogja fel, amely szerinte feltehetően lazán összekapcsolódó epizódok füzéréből jött létre. Említést tesz még a gaboni fangok epikus jellegű és a húros mvet hangszerrel kísért dalairól is, de hozzáteszi:

> „az epikus költészet, úgy tűnik, nem tipikus afrikai forma. Néhány kivétel természetesen felfedezhető (a már említett ellentmondásos eseteken kívül), de majd mindegyik további megvilágítást igényel, nem beszélve persze most a sok arab hatású történeti elbeszélésről a kontinens északi részén és a keleti partokon."[4]

Ruth Finnegen negatív megítélése hatalmas nemzetközi vitát eredményezett, kutatók sora vallott (egybehangzóan kárhoztatóan) megállapításának helyességével kapcsolatban[5]. S így szinte akaratlanul, fordított jelleggel, másfél lapnyi megjegyzésével maga is hozzájárult annak a páratlan érdeklődésnek a kisarjadásához, amely mára az afrikai hőseposz műfaját körülveszi.

Másik kiegészítő információnk az afrikai hőseposzok felosztásával, típus-csoportjaival kapcsolatos. Meletyinszkij és tanítványa, Elena Kotljár vagy akár Voigt Vilmos felosztási kategóriáinak rendszerével[6] egyet értve úgy látjuk, az afrikai hőseposzok részben a varázsmesékkel rokonságot tartó *archaikus* (másként klánikus, mitikus, samanisztikus, hősi stb.) eposzok sorába sorolhatók. Ilyen az afrikai anyagban az egyenlítővidéki, többnyire bantu népek varázsos elemekkel telített

eposzanyaga (a Kamerunban-Gabonban élő fang-bulu-beti népek un. mvet-énekei, mint az *Akoma Mba-ciklus*, a közép-afrikai nkundo-mongo csoport *Liandzsa eposz*a, az ugyancsak közép-afrikai kis bantu csoport, a nyangák *Mwindo eposz*a, a nyangákkal szomszédos lega csoport *Mubila eposza*, a kameruni duala *Djèki Njambe eposz* stb.[7]).

Míg a tartui iskola orosz képviselői által *klasszikus*nak nevezett forma (a nyugat-európai megjelölések: dinasztikus, történeti, feudális!?) szinte kizárólag a nyugat-afrikai eposzokból adódik. Itt legalább két tucatnyi a száma a már megismert, feltárt, közreadott, megközelíthető típusoknak. A Szungyata mellett felsorolható (részben a Bâ–Kesteloot idézetben említettek közül is): a mandinka *Kelefa Saane*, továbbá *Kaabu és Fuladu* (5 külön epizód), *A mande nép szétszóródása* (Kita alapítása), *Baala Jinba Jakite* (vadászepika), a bambara *Szilamaka Fara Dikko*, a *Szegu gesztája* (számos epizód), a *Da Monzon ciklus*, a fulbe *Szilamaka és Pulluri*, a *Ham-Bodedio eposza* (számos epizód), a *Szamba Gueladio Djegui*, a wolof *Kajoor eposza* (számos epizód), a *Waalo Királyság eposza*, a szoninke *A kusák szétszóródása*, továbbá a *Gasire lantja*, a baule *Aura Poku* (nincs teljes értékű lejegyzés és publikáció), az idzso *Ozidi Saga*, a zarma-szongai *Askia Mohamed eposza*, továbbá a *Zabarkane gesztája*, a bozó *Fanta Maa* (vadászepika) stb., továbbá számos további vadászepikai ciklus.[8]

A harmadik nagy kategóriát a Voigt Vilmos által lényegében negligált, kétségbe vont, Meletyinszkijék által romantikusnak, forradalmi hangütésbe átfordulónak, írásossá válónak minősített szövegcsoport alkotja. Ide talán a már említett szuahéli *utenzi* (e műfaj esetében gyakran írástudó által elkészített, kötött formájú, négysoros, rímes változat jut a szóbeliség szárnyára, amelyet aztán a 19–20. században bizonyos folklorizálódási folyamatok után lejegyeznek) sorolható. Továbbá a szóbeli hagyományokra épülő orális-írott eposzok említhetők (mint Mazisi Kunene két angol nyelven írott, de a zulu izibongóra támaszkodó eposza, Thomas Mofolo szoto nyelvű, de a zulu Shaka dicsérőénekén alapuló regénye, Alexis Kagame kinyarwanda nyelven írott, a tuszi dinasztikus énekek stílusvilágára támaszkodó, de világtörténelmi tematikájú eposzai, némely – hagyományos körülmények között az írásosságig eljutó fulbe és hausza nyelvű – epikus ének, illetve írástudóvá váló dél-afrikai dicsérőénekesek költészete[9]).

Paul Zumthor általában az eposz műfaj egyik fő kritériumának a terjedelmet tekinti, valahol az 500 sor körül húzza meg az alsó határt. Ezzel kizárja pl. esetünkben a dicsérőénekek egész sorát vagy olyan epizódokat, amelyek kiszakadva ciklusokból önálló életet élve rövidebb terjedelműek, bár láthatóan hősepikai karakterűek. Viszont bekerültek a körbe pl. a népballadák, amelyek nemcsak jellegükben képviselnek másféle műfajt, de a keletkezésük társadalmi, történeti és kulturális jellege is jelentősen különbözik.[10]

Az afrikai hőseposz anyagának áttekintését, csoportosítását is már többen megkísérelték. Jan Knappert javaslata[11], úgy tűnik, minden ésszerű logikát nélkü-

löz (A/ Bantu: 1. állatmesék. 2. legendaciklus a mitikus ősapáról (*mongo-nkundo* népek: Liandzsa eposz), 3. félepikai folklór: dicsérő költészet, B/ Eredetmítoszok, 1. a törzs eredete (*bushong* epikus ének), 2. *szoninke*, *mandinka* epika: kevés adat, bizonytalan, 3. királylisták, vagyis: genealógiák – *hausza* forrás). Ezzel szemben az orosz D. A. Olderogge, illetve a flamand származású, de Amerikában működő Daniel Biebuyck területi szempontokat hangsúlyoz felosztásakor, amelyek ugyanakkor nagyobbrészt fedik a műfaji jellegű felosztási szempontokat[12]. Így Olderoggénél: a) nyugat-afrikai eposzok: történeti karakterűek, udvari jellegűek, b) trópusi népek (Gabon, Kongo, Zaire) eposzai: varázsos elemek dominánsabbak, népi jellegűek, c) déli afrikai dicsérő énekek: népi karakterűek, d) klasszikus szuahéli eposzokban az arab hatás ellenére a bantu hagyományok is szerepet játszanak (*Liongo énekek*). Míg Biebuycknál: a) nyugat-afrikai (bambara *Monzon-cilus*, fulbe *Szilamaka eposz*, mande népek *Szungyata eposz*a, idzso nép *Ozidi sagá*ja), b) bantu nyelvű népek (nyanga *Mwindo*, mongo *Liandzsa*, lega *Mubila* eposz, a mbele és hamba népek *Kudukese* és *Lofokefoke* eposza, a fang-bulku-beti *Akoma Mba* ciklus, a benamukuni *Kapepe eposz*). Biebuyck felosztásából tudatosan kizár minden olyan műfajt, amely a szorosabban vett eposz körébe nem illeszthető be.

Ami viszont a műfaj megismerésének afrikai előtörténetét illeti, a nyugat-afrikai hőseposzok egy-egy részlete már a 19. század utolsó harmadában felbukkan: többnyire mesévé, történeti elbeszéléssé vagy más műfajjá oldva, és sose teljes formában, illetőleg a gyűjtő számára sosem tudatosodva abban a tekintetben, hogy mivel is áll szemben.

Így talán még ma is bizonyos értelemben megállja a helyét az az egykori állításunk, hogy – az afrikai hőseposz felfedezése lényegében Leo Frobenius nevéhez fűződik, 1910 és 1912 között az általa vezetett „Német Belső-Afrika Kutató Expedíció" idején került ugyanis jegyzetfüzetbe, és az *Und Afrika sprach...* (És Afrika megszólalt...) című, 1912–1913-ban megjelentetett terjedelmes mű második kötetében látott napvilágot a Szungyata, illetve néhány más nyugat-afrikai típus részlete (e gyűjtések áttekinthetőbben az Atlantisz sorozat V-VI-VII. – 1925, 1921, 1924 – kötetében találhatók meg: lásd: fulbe Hambodeju, moszi Jatengu, más moszi királyok, szork legendák, bambara Biton, Szegu királya, wolof Galadije, szoninke Mare Jagu stb.), nagyobbrészt prózai elbeszélés formájában, bár az átírás helyenként az eredeti sajátos afrikai énekes forma bizonyos sajátosságait is megőrizte[13] (hasonlóan a jó ötven évvel később D. T. Niane által kiadott változathoz[14]).

Frobenius munkásságát több hullámban is támadások érték, kétségbe vonták gyűjtései hitelességét, tekintve, hogy első expedíciói idején (és így 1910-1912-ben is) tolmácsokon keresztül készültek a lejegyzések, és az eredeti nyelvű szövegek rögzítésére nem került sor.[15] Hadd jegyezzük meg, az eredeti nyelvi lejegyzés követelménye kétségkívül ma már nem kerülhető meg, és a Frobenius-expediciók idején volt már bőséggel példa arra, hogy az adott afrikai nyelv vált a gyűjtés munkanyelvévé. Frobeniust talán az a szándéka menti, hogy gyorsan és minél több anyagot akart

a maga idején „megmenteni" (utolsó expedíciói idején már elkészültek az eredeti nyelvű lejegyzések, sajnos viszont ezek mindmáig kéziratban lapulnak a Frobenius Intézetben). De azért arról se feledkezzünk meg, a nyelvi hitelesség problémája akár a legkorszerűbb gyűjtéseknél is mind a mai napig fönnáll. Gondoljunk csak arra a helyzetre, amikor az eredeti afrikai szöveg (lásd pl. a dicsérő ének műfaját) lényegében európai nyelvre lefordíthatatlan. Ugyanakkor, ha a Frobenius gyűjtötte szövegeket összevetjük mai gyűjtésekkel, akkor azt kell látnunk, hogy a változatok között tartalmukban nincs lényeges különbség (esetlegesen éppen hogy olyan archaizmusokat sejtünk az általa gyűjtött és közzétett anyagban, amelyek mára elvesztek).

Hadd idézzük itt például azt az összefoglalót, amit a német tudós a Korongo mandinka népénekestől gyűjtőfüzetbe vett Szungyata-változat elejére írt, belőle kiderül, hogy az általa gyűjtött szöveg konstrukciója teljes mértékben azonos a modern gyűjtések adta példák esetében látható szerkezettel :

> „Történelmi feljegyzések Szudánról – Diarra emír éneke, a Szungyata – A Traor-i fiatalok megölik a vad Kobát, elnyerik jutalmul a szüzet, és elviszik királyukhoz – A király házasságot köt Szugulunkurmaggal – Megszületik Szungyata, de nem ismerik fel – Az ifjak ünnepe – Szungyatának Memához kell menekülnie – Élete a száműzetésben, és emlékezése arra, hogy a Szuszuk Mandét elpusztították – Legyőzi a szuszukat és más nemzeteket – Kifejezetten pre-iszlám vonások a Szungyata legendában, kapcsolatuk Líbiával."[16]

De hadd idézzük itt az általa lejegyzett német nyelvű szöveg egy részletét is magyarra fordítva (amelyben egyébként a kilenc boszorkány felvonultatása és jellemzése igen hiteles képet fest, fel sem merülhet az, hogy ne eredeti afrikai szövegváltozatról lenne szó):

> „Akkoriban a mandék országában kilenc boszorkány élt.
> – Az elsőt úgy hívták, Szititi. Ő volt a vezérük.
> – A második, Szototo, a boszorkányok vezérének a hadsegéde volt.
> – A harmadik: Djalimusszu tumbumannia. Ő az, aki a halottaknak énekel.
> – A negyedik, Muruni-pempete. Ő késsel vágja le áldozatai fejét.
> – A különösen okos varázslónő, Szumusszu szungana niamorodjote, a sorban az ötödik, egyúttal a hadsegéd alárendeltje.
> – A hatodiknak, Dageni kubagának az a dolga, hogy amikor kell, mossa ki a varázsüstöt.
> – Djinbi djamba, a hetedik, viszi éjszaka a híreket, és neki kell mindent először elmondania.
> – A nyolcadik, Miniamba, kígyó képében ott lapul az ösvényen, hogy akit Szumusszu, az ötödikként említett varázslónő erre ítélt, annak a lábába marjon.
> – Végül a kilencedik, Kulutugubaga, meg tudja gyógyítani a törött kart, be tudja forrasztani a sebet, és fel tudja támasztani a halott embert.
> Nos, amikor Szugulunkurmang anya lett (Szugulunkurmang, a daganatokkal és kelésekkel borított, visszatasszítóan csúnya nő, akit – a jós szavára hallgatva – Farkuma

Kakenji, a mandék országának királya ejtett teherbe), az eseménynél Djalimusszu tumbuannia, a halottaknak éneklő boszorkány is ott volt, mind a nyolc társával. Az újszülött gyermek négyszer kiáltott fel. Minden gyermek felkiált, amikor megszületik, de csak egyszer. Ám Szugulunkurmang gyermeke négyszer kiáltott fel. Amikor negyedszer adott hangot, a kilenc asszony holtan esett össze, és a gyermek anyja is majdnem életét vesztette.

A király meghallotta a lármát, és azt kérdezte: „Mi történt a faluban?" Néhány öreg odament, és benézett a kunyhóba, majd visszatértek, és azt mondták: „Egy asszony anya lett. A gyermek úgy üvölt, hogy nyolc öregasszony meghalt, és az anya is majd hogy el nem pusztult. " A király erre azt mondta: „Ilyesmit még sosem hallottam." Miután a király a gyermeknek más nevet adott, úgy nevezték őt: Szungyata…"[17]

Érdemes egyébként ezt a részletet összevetni azzal a változattal, amely a Szegő György fordította Niane-kötetben található. Nem látunk lényeges tematikai, hangütésbeli különbséget, de az is megállapítható, hogy a szöveg olvastán azonos kulturális környezetben tartózkodunk. Ez pedig azt jelenti, hogy olyan eposz-változatot tartunk a kezünkben, már Frobenius közlését illetően, amely Niane-t mintegy fél évszázaddal előzi meg.

Hangsúlyoztuk korábban, hogy napjainkra az afrikai hőseposzról való ismereteink a hallatlanul gazdag gyűjtések hatására szinte áttekinthetetlenül megszaporodtak. Mindemellett itt terjedelmi okoknál fogva el kell szakadnunk az egész terület áttekintésétől, és fejünket a Szungyata felé kell fordítanunk.

A Szungyata a Nyugat-Afrikában (Szenegál, Gambia, Guinea, Mali, Niger stb.) élő mandinka nép (etnikai, illetve nyelvi dialektális csoportjai: bambara vagy bamana, maninka, mandinka, mandingo, manya, gyula – kasonke, vangara, markadafin stb. – nemzeti eposza. Nyugat-Afrika eme legjelesebb hősepikai hagyománya a mande eredetű népcsoport legendás államalapító hőse, Szungyata, az oroszlánkirály (Mari-Gyata) alakjához kötődik.[18]

Mint már korábban megállapítottuk, az 1910 és 1912 között vezetett „Német Belső-Afrika Kutató Expedíció" során Leo Frobenius rögzíti jegyzetfüzetbe először, egyébként a teljes történetet, amely a legendás történelmi alak, Mali első királya csodás eseményekkel kísért születését, ifjúkorát, száműzetését, majd visszatérését és győzelmét beszéli el. Alig egy évvel később Franz de Zeltner francia kutató mesekötetének[19] elején (1913) is helyet kap egy Szungyata-legenda, amelyben ugyancsak a teljes történet vázlata, így az eposz talán leglényegesebb epizódja (a száműzetésből hazatérő hős megvívja harcát a szuszuk királyával és megalapítja a Mali birodalmat) is megtalálható.

A téma felbukkan H. C. Lanrezac francia gyarmati hivatalnok 1907–1908-ban közreadott szudáni gyűjtéseiben[20]. Történelmi tényként (legendaként) még ennél is korábban (szórt 19. századvégi töredék-közlések a 20. század fordulóján) számba vették már az oroszlán király tetteit.[21] Mindemellett a Szungyata-történettel Frobenius és

Zeltner felfedezését követően még évtizedekig csak mint történeti kérdéssel foglalkoztak a kutatók (lásd M. Delafosse, Ch. Monteil és mások munkáit).[22]

A negyvenes-ötvenes években különféle francia nyelvű folyóiratokban (Présence Africaine, Paris, Notes Africaines, Dakar)[23] kerültek közlésre ismét szövegrészletek, mígnem 1960-ban D. T. Niane mandinka származású történész az afrikai állami önállóság tömeges megszületésének nevezetes évében kiadja a Szungyata tartalmilag hiteles és teljes történetét[24], igaz francia nyelvű, prózai stílusú, történelmi elbeszéléssé alakítva. A kötet, amely e mozgalmas időkben éppen az afrikai kultúra lappangó értékeire, a nemzeti öntudat jelentős forrására irányította rá a figyelmet, rövidesen megjelent különféle (orosz, angol, cseh, később német, japán, utóbb magyar stb.) nyelveken.

Niane művének figyelemfelkeltő hatása néprajzi szempontból azonban csak jó egy évtizeddel később gyümölcsözött. Csak 1970 után látnak sorra napvilágot a filológiai szempontból is hiteles szöveggyűjtések: 1970-ben C. Kone, 1974-ben G. Innes (3 változat) és R. Moser (publikálatlan PhD. dolgozat), 1975-ben M. M. Diabaté, illetve Wa Kamissoko és Y. Cisse számos kötetben 1975 és 1991 között, míg 1979-ben és 1986-ban J. W. Johnson adott közre újabb eredeti nyelven lejegyzett és európai fordítással ellátott szövegváltozatot. Az európai nyelvű prózává oldott variánsok közül most csak C. Laye szépirodalmi színvonalú művét (1978) emeljük ki, viszont további több kétnyelvű kiadásról is van tudomásunk (lásd Conrad 1999 – hét változat –, Jabate 1987, Jansen et al 1995 stb.)[25]

Ami a hazai figyelmet illeti, a Niane féle prózai eposzforma már többször is említett magyar változata, Szegő György fordítása Alpha Diallo utószavával és jegyzeteivel eléggé későn, 1983-ban jelent meg, jóllehet Voigt Vilmos már egy 1970-ben publikált cikkében megemlékezik az eposzról, és az Keszthelyi Tibor figyelmét sem kerüli el (1971). Tóh Éva pedig 1979-ben közzétesz részleteket belőle. A magunk 1979 májusában a Körösi Csoma Társaság ülésén elhangzott előadása is bővebben foglalkozik az addigra már gazdagon, számos változatában ismert hőseposszal.[26]

Mindeközben, az 1960-at követő két évtized során a Szungyata-eposzra irányuló kutatás a nyugat-afrikai népek kulturális identitáskeresésének sarokköve lett. Hiszen Niane igen nagy népszerűségre szert tevő Szungyata-kiadása mellé felsorakozik egy másik, az afrikai népek gondolkodásmódját jelentős mértékben felszabadító esemény: J. Vansina, az orális történelemkutatás megalapozója 1962-ben megjelent nevezetes könyvével ugyanis a történeti néphagyományok alapján rekonstruálható afrikai történelem feltárásának lavináját indítja meg[27]. S ebben a Szungyata történet mindmáig központi szerepet játszik. Nem véletlen, hogy a másik ismert népepikai hős, a zulu Shaka mellett gyakran jelenik meg afrikai szépirodalmi művekben[28].

Ami a Szungyata eposz történelmi hátterét illeti, valójában egyetlen, közvetlenül a mandinka birodalomalapítóra utaló írott forrásról tudunk. A tuniszi születésű Ibn Khaldun az 1300-as évek végén elkészült történelmi munkájában megkí-

sérli rekonstruálni a Mali királyok genealógiáját. Barmandanát, Mali moszlim királyát jelöli elsőként – időpont meghatározás nélkül. Listájában a következő király Mari-Djata: Mali nagyhatalmú uralkodójaként jellemzi őt, aki legyőzte a szuszukat, elfoglalta földjüket és fővárosukat. Amint írja:

> „A Djátá szó urat, a Mári oroszlánt jelent. Ez a király, akinek a genealógiáját nem tudtuk felfedezni, húsz évig uralkodott."[29]

Érdekes módon Ibn Khaldun az egyetlen az arab kútfők közül – beleértve Ibn Battutát is, pedig ő 1353 táján, Szulejman idején 9 hónapot töltött a Mali királyság fővárosában –, aki említést tesz a nyugat-afrikai birodalom alapítójáról.[30] Mindemellett napjainkra – a sokoldalú kutatások, ásatások, más közvetett írásos forrásokból leszűrhető következtetések alapján – már mérvadó történészek sem kérdőjelezik meg Szungyata létezését. S ebben döntő szerepe van a hihetetlenül gazdag történelmi emlékezetnek, amelyet a szájhagyományozás, az epikus népköltészet létformája tett lehetővé.[31]

A Szungyata eposz – és az e tekintetben a mind gazdagabban fényre kerülő variánsanyag általában igazolja J. W. Johnson megállapítását[32] – három fő, központi vagy lényegi epizódból építkezik, amely elé kerül S. Bulman felosztása[33] szerint általában a főhős apai családjának a bemutatása (1), valamint a bivalyasszony mítoszmeséje (2). Ezek után következik aztán a főhős varázsos-mitikus elemekkel körülfont, csodás körülményektől kísért születése, gyermek- és ifjúkora (3), a főhős száműzetése (4), végül pedig győzedelmes visszatérése: Szumanguru (vagy Szumaoro), a szuszu király legyőzése és a Mali birodalom megalapítása (5). Mindezekhez úgynevezett kiegészítő epizódok járulhatnak, így például az eposzvariánsok elején sor kerülhet jellegzetes nyugat-afrikai dicsérőének megszólaltatására, a különféle kulturális hatásoknak megfelelően a keresztény teremtéstörténet (Ádám és Évától Noéig) vagy az iszlám szent háború felidézésére. A főhős őseinek megjelenítése előtt a mandék eredetének bemutatására is vállalkozhat a bárd. De egyéb mozzanatok is járulhatnak – a griot művészi igényeinek megfelelően – az eposzi történethez, amelyet gyakran a nagy király különös halálának története zár le. A hagyományok szerint ugyanis Szungyata a Szankaran folyóba fulladt, amelynek mindkét partján évszázadok óta minden évben állatáldozatot mutatnak be emlékére.[34]

A Szungyata eposz tartalmát vizsgálva fel kell figyelni a különféle művelődéstörténeti rétegek jelenlétére. Az „újkori" betoldások mellett az eposz szövetében világosan elválik a korai államiság jegyeit mutató dinasztikus történelmi eseménysor az archaikus eposzra jellemző hősmesei jellegű mitikus, legendás mozzanatoktól (lásd például a bivalyasszony legendáját, vagy akár a Szungyata és Szumanguru között varázsló praktikával is folytatott „háborút"). Az eddig ismert szövegvariánsok terjedelme a néhányszáz és a 4000 sor között váltakozik. A teljes 2+3 epizódos szövegek általában túlhaladják az 1000 sort.

A Szungyata eposzban megnyilvánuló művészi erőnek, a benne rejlő történelmi üzenetnek, a mande népek általa fenntartott összetartozás-tudatnak a megőrzését a griot-ok (mandinka nyelven gyelik) kasztjának léte, immár több mint hét évszázados működése tette lehetővé. A mandinka orális társadalom hivatásos művészei adták át nemzedékről nemzedékre ezt a történetet. Alakjukat elsőként Ibn Battuta idézi fel. Nyugat-afrikai utazásáról szóló könyvében[35] ugyanis leírja, hogy Nianiban (Nyánéban), Szulejmán (1331 vagy 1341 és 1360 között uralkodott) udvarában az ünnepségeken a dzsulák (vagy: dzsalik) is megjelennek, ruhájuk tollból készült, fejükön vörös csőrű madarat ábrázoló maszk. A király felé fordulva recitáló stílusban adják elő mondandójukat, emlékeztetve az emelvényen ülőt, hogy uralkodását megelőzően olyan császárok ültek ezen a trónon, akik nagy és jó tetteikkel váltak híressé.

A gyelik kasztjának oly hosszú ideig való fennmaradásában jelentős szerepet játszik a malinkák nyamakala rendszere[36], amely a mesterségek szerinti elkülönülést hivatott fenntartani. Az ősi gyeli családok – Szungyata énekesét, Balla Fasszigit legtöbbnyire a Kujaték családjához kötik, de például Jabaté, Szumano, Javara, Szakó, Koné, Kondé, Sziszógó stb. – elkülönülnek a kaszthoz nem tartozó vadász énekesektől vagy a „szabad" énekmondóktól.

A nyamakala írja elő a kaszton belüli házasságot (endogámia), biztosítja a mesterség (az eposz tudásának) jogát, s így a gazdasági, társadalmi, politikai szerepkörök monopóliumának fenntartását. Hiszen a Szungyata eposzt csak a kasztba tartozó gyelik adhatják elő. Ők a nemzet, a gazdasági csoport vagy a nagyhatalmú patrónus krónikásai, a társadalmi szokások és értékek átörökítői. Szerepük lehet a törzsi társadalmakban oly nagy jelentőséggel bíró névadásban, felavatásban, házasságkötésekben. Elkísérik a vezéreket a háborúba, lehetnek nagyra becsült politikai tanácsadók, uralkodók követei is.

A gyeli tudását hosszú, tíz évnél hosszabb idejű tanulás útján szerzi meg. A bárdok felkészültsége mindemellett nem egyforma. Tanulságos ebből a szempontból G. Innes kötete[37], amelyben a három eposzváltozat előadóit is bemutatja. A kutató megállapítja, hogy Banna Kanute kitűnő előadó, nagyszerű muzsikus, művészi fantáziában, az énekek gazdag alkalmazásában, a hangszeres zenei kíséret változatosságában felülmúlta a másik két informátort, azonban nem rendelkezett oly mély történelmi ismeretekkel, mint Bamba Suso, az első változat bárdja. Kanute sorsa egyébként is mutatta az új idők szeleit. Mesterségét két bátyjával együtt apjától tanulta, majd számos előadókörutat tett a nyugat-afrikai országokban, eljutott Angliába is, a BBC-nél keresett alkalmazást, majd Dakarban hagyományos zenei előadásmódot tanított. Életútja összecseng azzal, amit Niane ír könyve bevezetésében:

> „ma másképpen kell élniük az énekmondóknak, hasznot húznak hát abból, amit addig egyedül birtokoltak a szó és a zene művészete terén".[38]

A Szungyata eposz különféle változatai jól mutatják mindazokat a stílusjegyeket, amelyek a világ bármely más népi eposzát jellemzik. A szövegekben – az orális előadásmódnak megfelelően – gazdagon tetten érhetők az ismétlések, párhuzamosságok és formulák különféle szintű és rendű típusai. Sajátos jelensége az eposznak a nagy király dicsérője, amely állandósult szövegtestként az előadás különféle pillanataiban énekes vagy szövegszerű formában is megszólal. Alábbi szövegidézetünkben viszont olyan példával szolgálhatunk, amelyben minden kitüntetett stílusjegy – ismétlés, párhuzamosság, formulaképződés, sőt a sorvégi szóismétlésből fakadó rím – lényegére ráérezhetünk:

Kanu Simbon, az aranyhoz kell ragaszkodnod Mandeföldön.
A sorsod az aranyban van Mandeföldön.
Kanu Nyogon Simbon, a fához kell ragaszkodnod Mandeföldön.
A sorsod a fában van Mandeföldön.
Lavali Simbon, a földhöz kell ragaszkodnod Mandeföldön.
A sorsod a földben van Mandeföldön.[39]

A nagyepikai szöveg megszólaltatását hármas előadásmód jellemzi. A történet nagyobbrészt afféle ritmikus próza: olyan beszédmód, amelyben bizonyos metrikai szabályszerűségek érvényesülnek, s az elbeszélést állandó zenei kíséret fogja egybe. A beszéd vagy elbeszélő módot egy-egy recitatív vagy másként dicsérőének mód váltja, amely a beszéd és ének közötti átmenet jegyeit mutatja. A harmadik előadásforma a dal vagy énekmód, amikor rövidebb-hosszabb szövegrészletek szabályos dallami megformálással szólalnak meg. A nyugat-afrikai eposznak ezt a három teraszos előadásmódját először Charles Bird írta le, majd pedig Gordon Innes az általa gyűjtött három Szungyata változat közreadásakor háromféle bekezdéstípus alkalmazásával tette nyilvánvalóvá.[40]

Az eposz előadását hagyományosan a kora nevű 21 húros hárfalanttal kísérik, újabban – például Kanute – balafont (xilofon) is alkalmaznak. A kíséretet adott alkalommal maga az énekes előadó, máskor kísérője vagy felesége látja el, sőt gyakran több hangszeres és más éneklő, tapsoló társak kísérő együttest is alkothatnak. A zenei kísérőfigurák leggyakrabban 2-4 ütemnyi négyes ütésű zenei figurációk, amelyeket végtelenül ismételnek. Egy szöveghez többféle kísérőfigura is kapcsolódik. Francia kutatók (Seydou, Dumestre) azt állítják[41], hogy a kísérőfigurák zenei mottóként jellemzik a szereplőket, Innes ezt tagadja[42]. Ami a szöveg és a zenei kíséret kapcsolatát illeti, C. Bird megállapítja:

„... A mande bárd ... nagyobb szabadsággal rendelkezik, mint szerb-horvát társa... Az alapvető metrikai kívánalom az, hogy az énekes a hangszeres kíséret ritmusába beilleszkedjék. Így aztán létrehozhat egyszótagú és ötvenszótagú sorokat is, azok hossza attól függ, milyen virtuóz a gyors beszédben, milyen finom érzékkel képes összeszőni a nyelv ritmusát a kísérő hangszerek nyújtotta ritmussal."[43]

Mindebből kiderül, hogy a hangszeres zenei kíséretnek igazából nincs kapcsolata a szöveg ritmikai és hangsúlybeli jellemzőivel.

Az elmondottak jellemzéséül idézünk egy részletet (mégpedig az eposz első nyolcvan sorát) a korábban röviden bemutatott Banna Kanutétől (Innes egyik adatközlőjétől) gyűjtött változatból. E részlet, amely egyébként jól mutatja a nyugat-afrikai eposzoknak azt az énekkezdő tulajdonoságát, miszerint a griot bemutatkozik valamilyen formában előadása elején, reményeink szerint jobban érzékelhetővé teszi majd a hiteles Szungyata-változatok, illetve általában a nyugat-afrikai eposzok stílusát, mint a Szegő György-féle fordítás[44]. Annak igen megtévesztő eleme például a helyenkénti rímelés, illetve a gyakorta érvényesülő magyaros versritmus (amelyet viszont sok helyütt prózai hatású sorok váltanak).

Utóbbi megoldást ugyan, tudomásunk szerint, az afrikai Alpha Diallo sugallta a számára, de fiatalon elhunyt afrikai kollégánk e javaslata kapcsán arról feledkezett meg, hogy ezek az eposzok nem tisztán beszéd-modusban, hanem ahogyan már leírtuk, sajátos háromlépcsős, recitáló, szavalásos előadásmód jegyében hangzanak el. Ráadásul olyan nagy tempóban, hogy európainak igen nagy nehézséget jelent követni, még akkor is, ha az adott mandinka dialektust jól megtanulta.

Nem nagyon képzelhető el, hogy ilyen előadásmód mellett valamiféle hangsúlyosverselési mód jelenléte egyáltalán érvényesülhet. Úgy tűnik, a rímtelen megoldás, ugyanakkor az ismétlésekben rejlő sajátos archaikus lüktetés pontos megvalósítása, a rendkívül változó hosszúságú sorok (ez az egész afrikai énekelt népköltészet tulajdonsága!) adta forma jobban megteremti azt a jelleget, amely által érezhetővé válik a szöveg régiessége és különleges, máshonnan nem ismert jellege:

E történetben, amelyet elmondok,
S amelyik itt elkezdődik,
A téma, amelyről én szólni fogok,
Makang Szungyata életútja,
Úgy, ahogy én azt hallottam,
Mert Szungyata története
Nagyon különös és csodálatos.
Találsz egy griot,
Aki valami módon elmondja a történetet,
És rá kell jönnöd, úgy mondta el, ahogy azt ez a griot hallotta.
Találsz egy másik griot,
Aki másféle módon mondja el a történetet,
És rá kell jönnöd, hogy amit ő hallott, az határozza meg
e másik griot változatát.
Amit én magam hallottam,
Amit a szüleimtől hallottam,
Az a történet, amit az előbb említettem.
Szukulung Konte volt Szungyata anyjának neve,
Szukulung Konte,

Szankarang Madiba Konte volt az apja.
Szankarang Madiba Konte,
Nagy király volt ő,
Ez a király,
Szankarang Madiba Konte Kulubu Kontétől származott,
Kulubu Konte,
Ő volt az, aki Kulubu Kalaba Kontét nemzé.
Szankarang Kulubu Konte és Kulubu Kalaba Konte –
Dala Dumbukamba volt ő, Dale Dzsiba Minna apja,
Dale Dzsiba Minna volt Kaszawura Konte apja,
Kaszawura Konte pedig Szungyata őse volt,
Ahogy én azt hallottam.
Dugu és Bala, Fabaga és Tualajo birodalmában,
Szungyata anyja, Szukulung Konte volt a király lánytestvére.
Szungyata apja,
Nareng Makang Konnate,
Az ő városnegyedében,
Húsz fiú apja volt.
Nareng Szira volt
Nareng Makang apja,
Nareng Makang volt Makang Konnate apja,
Makang Konnate volt Makang Szungyata apja.
Mielőtt Szungyata megszületett,
Ahogy én azt hallottam a hagyományőrző énekesektől,
Anyja hússzor esett teherbe apjától –
Negyven fiú.
Ebben az időben Mansza Farang Tunkara
Uralkodott, a Tunkarák feje,
De nem ő volt Mandingvároson belül,
A kovácsok feje Szuszu Szumanguru Baamangana volt,
Aki ebben az időben Mandingvárosban uralkodott.
Húsz negyed volt Mandingvárosban,
A Jannéknak volt itt egy negyedük,
A Kommáknak volt itt egy negyedük,
A Turéknak volt itt egy negyedük,
A Sziszéknek volt itt egy negyedük.
Mindannyian Mandingvároson belül laktak,
De nem bírták a város hatalmát,
Nem ügyeltek a királyságra,
Iszlámhitűek voltak,

Dugu és Bala
Faabaga és Taulajo,
Páratlan lovasok, senki sem szárnyalja túl őket.

Szuszu Szumanguru Bamangana, a kovácsok feje,
Ő volt abban az időben Mandingváros királya,
Bányászták a vasércet, megolvasztották, vasat készítettek
belőle, és kovácsolták.
Puskákat készítettek belőle,
És töltényeket készítettek belőle.
A saját puskaporát használta hozzá,
Ő az, aki Mandingváros hatalmát bírta
Abban az időben.
Egy magas, karcsú majomkenyérfa nőtt Mandingvároson belül.
Ez a kis majomkenyérfa kerek volt, megnövekedett,
Majd egyetlen gyümölcsöt termett.
Amikor mi azt mondjuk, ding kiling bajo,
Azt jelenti, hogy egyetlen gyümölcsöt termett.
Ami a gyümölcsöt illeti, minden marabu kijelentette róla,
Minden jós a kaurik útján kijelentette róla,
Minden jós a kövek útján kijelentette róla,
Minden jós a homok útján kijelentette róla,
Mind azt prédikálták, hogy ha valaki a majomkenyérfa
gyümölcsének a magját lenyeli,
Hatvan év múlva Mandingváros a hatalmába kerül.[45]

A Szungyata eposz feltárása sokféle jelentőséggel bír. Mindenekelőtt alapvető forrása egy nagylélekszámú nyugat-afrikai népcsoport – és általában a nyugat-afrikai népek – történelmi és kulturális azonosságtudatának. E szerepkörével függ össze az a széleskörű tudományos mozgás, amely az elmúlt évtizedekben megindult a (Szungyatán túl) a többi nyugat-afrikai eposztörzs összegyűjtésére is. Történettípusok és variánsok tucatjai jelentek meg, amint erre már utalunk, vagy állnak kiadásra készen napjainkban.

De feltehetően a Szungyatában rejlő történelmi modell (birodalom- vagy másként államalapítás) az oka annak, hogy e történet megmozgatja az írók fantáziáját is. Ne feledjük, hogy D. T. Niane, M. M. Diabate vagy C. Laye eposzváltozatait – prózai stílusuk, irodalmi igényük folytán – az irodalomtörténet újabban regényként veszi számba. O. Soce *Karim* című regényében, amely a hagyományok és a modern kultúra összeütközését ábrázolja, a griot, illetve a Szungyata történet szimbolikus jelentéssel bír. De ismerjük az eposzi mese színdarabbá történő átformálásait is (lásd például S. Konaké: *Le grand destin de Soundjata* 'Szungyata sorsa', 1973, L. Gbagbo: *Soundjata, Lion du Manding*, 'Szungyata, a mandingok oroszlánja', 1979, c. darabját, sőt, E. Mbogo szuahéli nyelvű *Sundiata* c. színművét). Illetve az irodalomkritika feltárta és több oldalról is körüljárta azt a kérdést, ahogyan a Niane által napvilágra hozott szöveg hatása miként jelenik meg számos kiemelkedő jelentőségű afrikai (nyugat-afrikai) regény, ún. főművek esetében.[46]

Elsőként a sorban az egykori Damohey (mai Benin) szülöttjét, Paul Hazoumé nevét kell említenünk, aki *Doguicimi* című regényében (1938) az utolsó független uralkodó, Ghezo király (1818-1858) korát tárja fel, a címadó női főszereplő szemüvegén át mutatva be a rabszolgakereskelem kegyetlenségét és bírálva a király zsarnokságát. De ilyen mű a Kelet-Maliban született Yambo Ouologuem *Le devoir de violance* (Az erőszak kényszere, 1968) című regénye is, amely egy képzeletbeli afrikai birodalom történetét írja le, érintve benne a korabeli Afrika minden problémáját. Ayi Kwei Armah ghánai író *The Healers* (Gyógyítók, 1978) című prózai alkotása a szerző megjelölése szerint ugyancsak történelmi regény, amely a ghánai ashanti birodalom 19. századi bukását ábrázolja, és amelyből a kritikusok szerint ugyancsak kimutatható a Szungyata-modell hatása.[47]

A mandék eposzának irodalomtörténeti utóéletét mindemellett a jövő feladata lesz feltárni. Az már azonban ma is világosan látszik, ez a szájhagyományozott és variánsaiban máris gazdagon ismert szájhagyományozott verses elbeszélés nemcsak Nyugat-Afrika, mi több, egész Afrika művelődéstörténete, rekonstruálható és rekonstruált történelme miatt felbecsülhetetlen jelentőséggel bír.

A Szungyata – az ismeretlenségből fényre jött más nyugat-afrikai eposzokkal együtt – a világirodalom máig felülmúlhatatlan kezdetét jelentő homéroszi eposzok létrejöttének mikéntjére, az úgynevezett homéroszi kérdésre is választ ad: mégpedig az élő eposz oldaláról – eddig még sosem látott sokszínűségben és terjedelemben.[48]

JEGYZETEK

[1] Bâ, Amadou Hampâte – Kesteloot, 1966, 165-167. old.
[2] Bâ, Amadou Hampâté 1987.
[3] Lásd a tanulmány szerzőjének kéziratos bibliográfiai összeállításait: Biernaczky 1990, 1996, m.s./B.
[4] Az idézetek: Finnegan 1970, 108-110. old.
[5] Lásd többek között: Okpewho 1977, Johnson 1980.
[6] Meletyinszky 1971, Kotljár 1985, Voigt Vilmos 1998.
[7] Az idézett szövegek: Pepper 1972, Belinga 1978, Biebuyck 1978, Biebuyck – Mateene 1969, Bekombo Priso 1994, Boelaert 1957, 1958.
[8] Az említett szövegek a következő kötetekben találhatók meg: Innes 1976, 1978, Cisse – Diabate 1970. Camara, Brahima 1998, Bâ, Ousmane 1988, Dumestre 1979, Conrad 1990, Kesteloot 1972, Seydou 1972, 1976, Ecquilbecq 1974, Ly 1991, Correra 1992, Dieng 1993, Diop 1995, Meillassoux – Doucouré – Simagha 1967, Jablow 1971, 1984, Himmelheber 1951, Clark 1977, Hale 1990, Mounkaila 1989, Hayidara 1987.
[9] Kunene 1979, 1981, Mofolo 1931 (1925), Kagame m. s.
[10] Zumthor 1983.
[11] Knappert 1967.
[12] Olderogge 1972, Biebuyck 1976.
[13] Frobenius 1912, II. kötet.
[14] Niane 1960.

[15] Monteil 1953.
[16] Frobenius 1925, 303. old.
[17] Frobenius 1925, 303-304. old.
[18] Levtzion 1963, 1973, Ly-Tall 1977, Konare Ba 1983, Johnson – Hale – Belcher 1997, Kesteloot – Dieng 1997, Belcher 1999.
[19] Zeltner 1913.
[20] Lanrezac 1907/A, B, C, 1908.
[21] Adatokat lásd: Bulman 1997.
[22] Delafosse 1912, 1913, 1959, Monteil 1929, 1966 (1898-1899), mindkét francia kutató esetében a gyűjtések ideje jóval korábbi, mint a publikálás dátuma.
[23] Adatokat lásd: Bulman 1997.
[24] 1960, Paris, Présence Africaine (mint kiadó).
[25] Conrad 1999, Jabate 1987, Jansen et al 1995, továbbá számos PhD. és MA disszertáció.
[26] A Szungyata eposz magyarországi recepciója: Voigt 1970, Keszhelyi 1971, Tóth Éva 1979, Morenth 1986, valamint Biernaczky 1983/A, B, 1984, 1990, 1992, 1996.
[27] Vansina 1961 (1985).
[28] Biernaczky 2008. május 12.
[29] Levtzion 1963, 1973.
[30] Idem.
[31] Levtzion 1963, 1973.
[32] Johnson 1978.
[33] Bulman 1997.
[34] Lásd többek között: Johnson 1978, Biernaczky 1992 stb.
[35] Ibn Battuta, lásd: Levtzion: 1963, 1973.
[36] Conrad – Frank 1995.
[37] Innes 1974.
[38] Niane 1960.
[39] Moser, Rex 1974, 107-108. old.
[40] Bird 1971.
[41] Seydou 1972, Dumestre 1979.
[42] Innes 1974, 1976, 1978.
[43] Bird 1971.
[44] Szegő megpróbálja Niane francia prózáját Alpha Diallo istrukciói alapján visszafordítani versbe, de ez csak félig sikerül, a fordítás helyenként elkerülhetetlenül prózai jellegű, nem vers.
[45] Innes 1974, 145-158. old.
[46] Lásd a gazdag szakirodalomból: Glinga 1990, Kone 1993.
[47] Az 1960-at követő évtizedek afrikai regényirodalmában egyébként számos más példát is találhatunk arra, miképpen vezeti el az afrikai szerzőket a gyökerek keresésének igénye a Szungyata-történethez.
[48] Az élő eposz kérdése: Cornevin 1966, a homéroszi minták keresése az afrikai élő eposzban többek között: Biernaczky 1984.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Armah, Ayi Kwei

1978 *The Healers* (A gyógyítók), történelmi regény, Nairobi, East African Publishing House (európai kiadás: 1979, London, Heinemann Educational Books).

Bâ, Amadou Hampaté

1987 *Wangrin, a furfangos bambara*. Regény, ford. Gallai Zsófia, Budapest, Európa Könyvkiadó, 378. old.

Bâ, Amadou Hampâte – Kesteloot, Lilyan

1966 Les épopées de l'ouest africain, *Abbia* (Yaoundé), No 14–15, 165–169. old.

Bâ, Ousmane

1988 *Silamaka Fara Dikko. Ein westafrikanisches Epos in den Bambara-Versionen von Mamadou Kida und Almami Bah (Mali)*, Berlin, D. Reimer, 271. old. (Marburger Studien zur Afrika und Asienkunde, Serie A: Afrika, Band 46.)

Bekombo Priso, Manga gyűjt. és szerk.

1994 *Défis et prodiges: la fantastique histoire de Djéki-Njambé: récit épique Dwala* (avec une version Dwala interpretée par Jo Diboko Kollo), Paris, Armand Colin, 286. old. (Classiques Africaines 25)

Belcher, Stephen Paterson

1999 *Epic Traditions of Africa*, Bloomington, Indiana University Press, XXII + 276. pp.

Belinga, Samuel Martin Eno

1978 *L'épopée camerounais. Mvet Moneblum ou l'Homme Bleu,* Yaounde, Centre d'Edition et de Production pour l'Enseignement et la Recherche (CEPER), 287. old.

Biebuyck, Daniel P.

1976 The African Heroic Epic, *Journal of the Folklore Institute*, 13, 5–36. old. (bővítve: in: OINAS, Felix ed.: *Heroic Epic and Saga*: An Introduction to the World's Great Folk Epics, Bloomington, Indiana University Press, 1987, 336–367. old.)

1978 *Hero and Chief. Epic Literature from the Banyanga (Zaire Republic)*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 320. old.

Biebuyck, Daniel P. – Mateene, Kahombo C.

1969 *The Mwindo Epic from the Banyanga (Congo Republic)*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 213. old.

Biernaczky, Szilárd

1983/A Hősi epika Fekete Afrikában, *Afrikanisztikai Hírek*, 2, 6, 3–35. old

1983/B A Szungyata eposz felfedezésének útja – Frobeniustól napjainkig, *Afrikanisztikai Hírek*, 2, 12, 15–25. old.

1984 The African Heroic Epic Exists!, in: Biernaczky Szilárd szerk.: *Folklore in Africa Today* (Proceedings of the International Workshop, Budapest, 1-4. XI. 1982, Budapest), Budapest, Afrkai kutatási Program – ELTE BTK Folklore Tanszék, 221–234. old. (Artes Populares 10–11).

1990 Az afrikai hősepika, in: *Afrikai Népköltészet – egyetemes folklór.* Összehasonlító műfaji vizsgálatok, Doct. Univ., Debrecen, KLTE BTK Néprajzi Tanszék, 306–525. old.

1992 Szungyata eposz, *Világirodalmi Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 14. kötet, SVÁB-SZY, 836–838. old.

1996 *Az afrikai eposz típustana*, kandidátusi értekezés, Budapest, MTA Doktori Tanácsa, 268. old.

2008 Shaka dicsérője, *Afrika Tanulmányok*, 2, 1, 55–78. old.

m. s./A *Az afrikai népek szájhagyományai.* Adalékok az Európán kívüli kultúrák szóművészetének vizsgálatához, Budapest, Mundus Press, kb. 650. old (előkészületben)

m. s./B *Research in African (Heroic) Epic Poetry* (An Analytical and Annotated Bibliography), Budapest, Mundus Kiadó, kb. 450. old. (előkészületben) (kb. 3500 bibliográfiai tétel)

Biernaczky Szilárd – Füssi Nagy Géza

1992 Szuahéli irodalom, *Világirodalmi Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 14. kötet, SVÁB-SZY, 795–802. old.

Bird, Charles S.

1971 Oral Art in the Mande, in: Hodge, Carleton T. ed.: *Papers on the Manding* Bloomington – The Hague, Indiana University – Mouton, 15–25. old.

Bird, Charles S. – Kendall, Martha B.

1980 The Mande Hero. Text and Context, in: KARP, Ivan – BIRD, S. Charles ed. *Explorations in African Systems of Thought*, Bloomington, Indiana University Press, 13–26. old.

Boelaert, Edmound

1957 *Lianja-verhalen I, Ekofo-versie*, Tervuren, Musée Royal du Congo Belge, 244. old. (Annales)

1958 *Lianja-verhalen II, De voorouders van Lianja*, Tervuren, Musée Royal du Congo Belge, 115. old. (Annales)

Bulman, Stephen

1990 *Interpreting Sunjata: a Comparative Analysis and Exegesis of the Mandinka Epic*, Ph.D. Diss., Birmingham, University of Birmingham, Centre of West African Studies, 505. old.

1997 A Checklist of Published Versions of the Sunjata Epic, *History in Africa*, 24, 71–94. old.

Camara, Brahima

1998 *Jägerliteratur in Manden. Gattungs- und Übersetzungsprobleme africanische Orallitteratur am Beispiel von Baala Jinba Jakites Epos Bilakoro Mari* (Teil I), Bayreuth, Edition Schultz et Stellmacher, 286. old.

Camara, Laye

1978 *Le maître de la parole. Kouma lafôlô kouma*, Paris, Librairie Plon, 314. old.

Cissé, Diango – Diabate, Massa Makan

1970 *La dispersion des Mandekan*, Bamako, Éditions Populaires du Mali, 135. old.

Clark, John Pepper

1977 *The Ozidi Saga* (Collected and translated from the Ijo of Okabou OJABOLO), Ibadan, Ibadan University Press and Oxford University Press, 408. old.

Conrad, David C.

1981 *The Role of Oral Artists in the History of Mali*, Vols. 1–2., Ph.D. Dissertation, London, School of Oriental and African Studies, University of London, 857. old.

1990 *A State of Intrigue. The Epic of Bamana Segu*, According to Tairu Banbera, Oxford, Oxford University Press, 360. old. (7940 sor terjedelmű szöveg)

1999 *Epic Ancestors of the Maninka of Guinea*, Madison, University of Wisconsin, African Studies Program, 205. old.

Conrad, David C. – Frank, Barbara E. ed.

1995 *Status and Identity in West Africa: Nyamakalaw of Mande*, Bloomington, Indiana University Press, 204. pp.

Cornevin, Robert

1966 Les poèmes épiques africains et la notion d'épopée vivante, *Présence Africaine* (Paris), Nouv. Sér., 60, 140–145. old.

Correra, Issaga

1992 *Samba Guéladio. Épopée peule du Fuuta Tooro* (Texte pulaar par Amadou Kamara), Dakar, Université de Dakar – IFAN Cheikh Anta Diop, 257. old. (Initiations et Études Africaines, 36).

Delafosse, Maurice

1912 (reprint: 1972) La lutte entre Soundjata et Soumangourou, légende et histoire de Soundjata, in: *Haut-Sénégal-Niger: le pays, les peoples, les langues, l'histoire, les civilizations* (Vol. 1–3), 2. Vol., Larose – G. P. Maisoneuve et Larose, 166–170, 176–184. old.

1913 *Traditions historiques et légendaires du Sondan Occidental,* Traduit d'un maniscript arabe inédit, Paris, Comité de l'Atrique Française, 104. old.

1959 Histoire de la lutte entre les empires de Sosso et du Mande (XIIIe siècle), manuscrit arabe anonyme, traduit par: – –, *Notes Africaines* (Dakar)*,* No. 83., 76–80. old.

Diabaté, Massa Makan

1973 *Essai critique sur l'épopée mandingue,* thèse de doctorat de 3e cycle, (histoire), Paris, Université de Paris I., 700. old.

Dieng, Bassirou

1993 *L'épopée du Kajoor*, Paris-Dakar, Agence de Cooperation Culturelle et Téchnique – Centre Africain d'Animation et D'Echanges Culturels (Editions Khoundia), 473. old. (Collection Théses et Recherches, 1)

Diop, Samba

1995 *The Oral History and Literature of the Wolof Poeple of Waalo, Northern Senegal. The Master of the Word (Griot) in the Wolof Tradition*, Lewiston, Queenston, The Edwin Mellen Press, 389. old.

Dumestre, Gérard

1979 *La geste de Ségou* (racontée par des griots bambara), Paris, Armand Colin, 419 old. (Classiques Africains, 19.).

Dupuis-Yakouba, A.

1911 *Les Gow ou chasseurs du Niger*. Légendes songai de la région de Tombouctou, Paris, Ernest Leroux, VII-303. old.

Equilbecq, François-Victor

1974 *La légende de Samba Guéladio Diegui, prince de Fouta*, Dakar-Abidjan, Nouvelles Éditions Africaines, 348. old.

Finnegan, Ruth

1970 *Oral Literature in Africa*, Oxford, Clarendon, 558. old. (Oxford Library of African Literature) (afrikai eposz lásd: 108–110, 369–373. old.)

Frobenius, Leo

1912 (A Szungyata legenda), in: *Und Africa sprach...* Band II, Berlin – Scharlittenburg, Vita Deutsches Verlagshaus, 97–121, 128–131, 368–371. old. (in: *Atlantis. Volksmärchen und Volksdichtungen Afrikas,* Band V: *Dichtung und Denken im Sudan*, 1925, Jena, Eugen Diederichs, 303–343. old.)

1981 *Afrikai kultúrák*, szerk.: Bodrogi Tibor, Budapest, Gondolat, 401. old.

1984 *Az afrikai kultúra története*, ford.: Biernaczky János, fordítás: I-III. köt, 689 old., a fordító kommentárjai: IV-VI. köt., 873. old, kézirat (elhelyezve az ELTE BTK Folklore Tanszék könyvtárában)

Gbagbo, Laurent Koudou

1979 *Soundjata, le lion du Manding*, Abidjan, CEDA, 95. old.

Glinga, Werner

1990 *Literatur in Senegal. Geschichte, Mythos un gesellschaftliches Ideal in der oralen und schriftlichen Literatur*, Berlin.

Hale, Thomas, A.

1990 *Scribe, Griot and Novelist.* Narrative Interpreters of the Songhay Empire, followed by The Epic of Askia Mohammed recounted by Nouhou Malio, Gainesville, University of Florida Press, 313. old.

Hayidara, Shekh Tijaan gyűjt., ford. és szerk.

1987 *La geste de Fanta Maa. Archétype du chasseur dans la culture des Bozo*, récits de Myeru BAA et Mahamadu Lamini Sunbunu, Niamey, Centre d'Études Linguistique et Historique par Tradition Orale (CELHTO), 202. old.

Hazuome, Paul

1978 (1935) *Doguicimi*, történelmi regény, Paris, Maisonneuve et Larose, 511. old.

Himmelheber, Hans

1951[2] *Aura Poku. Mythen, Tiergeschichten und Sagen, Sprichwörter, Fabeln und Rätsel*, Eisenach, E. Röth, 179. old.

Hourst, Vaisseau

1898 *Sur la Niger et au pays des Tuaregs.* La Mission Hourst par le Lieuetant de Vaisseau Hourts, Paris, Labrairie Plon. (Szungyata: 50-53. old., angol kiadás: London, Chapman, 1898).

Humblot, P. M.

1951 Episodes de la légende de Soundiata, *Notes Africaines* (Dakar), 52, 111–113. old.

Innes, Gordon

1974 *Sunjata: Three Mandinka Versions*, London, School of Oriental and African Studies, 326. old.

1976 *Kaabu and Fuladu. Historical Narratives of the Gambian Mandinka*, London, School of Oriental and African Studies, 310. old.

1978 *Kelefa Saane. His Career Recounted by Two Mandinka Bards*, London, School of Oriental and African Studies, 118. old.

Jabaté (de Kéla), (Jeli) Kandu Madi

1987 *L'Histoire du Mandé*. Texte recueilli, traduit et annoté par Ly-Tall, Madina, Camara, Seydou et Diouara, Bouna, Paris, Association SCOA, 297. old.

Jablow, Alta

1971 *Gassire's Lute: A West African Epic*, New York, Dutton, 48. old.

1984 Gassire's Lute: a Reconstruction of Soninke Bardic Art, *Research of African Literatures* (Austin, TX), 15, 4, 519–529 old.

Johnson, John William

1979 *The Epic of Sunjata*. According to Magan Sisòkò, Bloomington, Folklore Publications Group Indiana, University, 279. old. (Monograph Series 5.)

1980 Yes, Virginia, There is an Epic in Africa, *Research in African Literatures* (Austin, TX), 11, 3, 308–326. old.

1986 *The Epic of Son-Jara*. A West African Tradition. Analytical study and translation by JOHNSON, John William; text by SISÒKÒ, Fa-Digi; transcribed and translated with assistance of BIRD, S. Charles, Bloomington, Indiana University Press, 242. old.

Johnson, John William – Hale, Thomas A. – Belcher, Stephen szerk.

1997 *Oral Epics from Africa: Vibrant Voices from a Vast Continent*, Bloomington, Indiana University Press, 331. old.

Kagame, Alexis

m. s. *Umulirimbyi wa Nyili ibiremwa (Le Chantre de la Création)*, 18 könyv, 150 ének, 35.752 sor, megírás ideje: 1941-1966, két első kötet francia nyelvű kiadása: *La Divine Pastorale*, Bruxelles, Éditions du Marais, 120. old., *La Naissance de l'Universe*, Bruxelles, Éditions du Marais, 100. old.

Kamissoko De Krina, Wa – Cisse, Youssouf Tata

1975 *L'empire du Mali* (Un récit de Kamissoko, De Krina Wa, enregistré, transerit, traduit et annoté par Cisse, Youssouf Tata), Paris, Fondation SCOA, 477. old. (kapcsolódó tanulmánykötet: Actes du Colloque, 1975, 198. old.).

1977 *L'empire du Mali* (suite). *L'enfance, l'exil, le testament et les funerailles de Maghan Sundyata*. + *Les peuls du Manding,* un récit de Kamissoko, De Krina Wa, enregistré, transcrit, traduit et annoté par Cisse, Youssouf Tata, Paris, Foundation SCOA, XVI + 553. old.

1988 *La grande geste du Mali*. Des origines à la fondation de l'Empire (Traditions de Krina aux colloques de Bamako), Paris, Editions Karthala – Association ARSAN, XI + 426. old.

1991 *Soundjata, la gloire du Mali*. La grande geste du Mali – Tome 2, Paris, Éditions Karthala – Association ARSAN, 305. old.

Kesteloot, Lilyan

1972 *Da Monzon de Segou: épopée bambara* (avec le collaboration de Traore, A. – Traore, J. B. – Bâ, A. H.), Vol. 1-4., Paris, F. Nathan, 63 + 63 + 80 + 63 old. (Nouvelle édition: 1978, 2 vols, 126, 166. old.)

1989 La problématique des épopées africaines, *Neohelicon* (Budapest), 16, 16, pp 247–264.

Kesteloot, Lylian – Dieng, Basirou

1997 *Les épopées d'Afrique Noire*, préface de François Suard, Paris, Kartala – UNESCO 626. old.

Keszthelyi, Tibor

1971 *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 303 old. (népköltészetről: főleg 13–73. old., – német nyelven is)

Knappert, Jan

1967 The Epic in Africa, *Journal of the Folklore Institute*, 4, 2–3, 171–190. old.

Konare Ba, Adam

1983 *Sunjata, le fondateur de l'Empire du Mali*, Dakar – Abidjan – Lomé, Nouvelles Éditions Africanes (N.E.A.), 123. old.

Konate, Sory

1973 *Le Grand destin de Soundjata*, Paris, O.R.T.F. – D.A.E.C., 89. old.

Kone, Amadou

1993 Des textes oraux au roman moderne, Frankfurt, Verlag für Internulturelle Kommunikation, 216. old.

Kotljar, Elena Sz.

1985 *Eposz narodav Afriki juzsnee Szahari* (Folk Epic in Sub-Saharan Africa), Moszkva, Nauka, 288. old.

Kunene, Mazisi

1979 *Emperor Shaka The Great*, A Zulu Epic, London, Heinemann, 438. old.

1981 *Anthem of the Decades*, a Zulu Epic Dedicated to the Women of Africa, London, Heinemann, 312. old.

Lanrezac, H. C. (Lieutenant)

1907/A Légendes soundanaises, *Bulletin mensuel de la Société de Géographique Commerciale* (Paris), 29, 607–619. old. (bemutat néhány legendát, mint pl. a Szungyata, Szamba Galedio stb.)

1907/B La légende du Ouagadou, *La Révue Indigène*, mai, No. 13, 6–14. old.

1907/C Au Soudan, la légende historique, *La Revue Indigène*, 2, 16, 292–297; 2, 18, 380–386; 2, 19, 420–430. old.

1908 *Essai sur le folklore au Soudan*, Paris, Bibliothèque de la Revue Indigène, 40. old.

Laye, Camara

1978 *Le maître de la parole: kouma lafôlô kouma*, Paris, Libraire Plon, 315. old.

Levtzion, N.

1963 The Thirteenth and Fourteenth-Century Kings of Mali, *Journal of African History*, 4, 3, 341–353. old.

1973 *Ancient Ghana and Mali*, London.

Ly, Amadou

1991 *L'épopée de Samba Guéladiégui: version orale peul de Pahel*, Recueillie et traduite en français par Amadou LY, préface de Lilyan Kesteloot, Ivry – Dakar – Paris, Editions Nouvelles du Sud – IFAN – UNESCO, 199 old. (Coll. UNESCO d'Oeuvres représentatives. Série Trésors des traditions orales)

Ly-Tall, Madina

1977 *L'empire du Mali*, Dakar – Abidjan, NEA Les Nouvelles Editions Africaines, 220 old.

Mbogo, E.

1994 *Sundiata*, Kisumu (Kenya), Lake Publishers, 66 old.

Meillassoux, Claude – Doucouré, Lassana – Simagha, Diaowé

1967 *Légende de la dispersion des Kusa (Épopée Soninke)*, Dakar, I.F.A.N., 135. old.

Meletyinszkij, Je. M.

1971 Az epikus költészet (Národnüj eposz), in: *Folkloristica* 1, Budapest, 13–104. (eredetileg in: *Tyeorijá literaturü*, Moszkva, Nauka, 1964, 50–96).

Mofolo, Thomas

1931 *Chaka, an Historical Romance*, London, Oxford University Press (szoto nyelven: 1925).

Monteil, Charles

1929 (reprint: 1968) Les empires du Mali, BCÉHSAOF – *Bulletin du Comité d'Etudes Historiques et Scientifiques de l'Afrique Occidental Française* (Dakar), 12, 291–377. old.

1953 La légende de Ouagadou et l'origine des Soninké, *Mémoires de l'IFAN* (Dakar), 23, 358–409. old. (többek között: kritika Frobenius gyűjtési módszeréről)

1966 Fin de siècle à Médine (1898–99), *Bulletin de l'I.F.A.N.* (Dakar), Serie B, 28, 166–170. old. (két rövid részlet a Szungyata eposzból)

Morenth, Péter

1986 Szungyata, az oroszlán fia. Mandinka hősének, *Helikon*, 33, 3–4, 499–506. old.

Moser, Rex

1974 *Foregrounding in the Sunjata. The Mande Epic*, Ph.D. Diss., Department of Linguistics, Indiana University, Bloomington, 353. old.

Mounkaìla, Fatimata

1989 *Mythe et histoire dans le geste de Zabarkâne*, Niamey, Centre d'Études Linquistique et Historique par Tradition Orale (CELHTO), 242. old.

Niane, Djibril Tamsir

1960 *Soundjata ou l'épopée mandingue*, Paris, Présence Africaine, 155. old.

1983 *Szungyata, az oroszlán fia*, , ford. Szegő György, utószó Diallo, Alpha A., Budapest, Európa Kiadó, 200. old.

1984 Mali and the second Mandingo expansion, in: D. T. Niane szerk.: *UNESCO General History of Africa,* IV. köt., London, Heinemann, 117–171. old.

Okpewho, Isidore

1977 Does the Epic Exist in Africa? Some Formal Considerations, *Research in African Literatures* (Austin, TX)*,* 8, 2, 171–200. old.

Olderogge, D. A.

1972 Ob izucsenyii eposza narodov Afriki (Tanulmányok az afrikai népi eposzról), *Africana* (Moszkva), IX., 1–15. old.

Ouologuem, Yambo

1968 *Le devoir de violence* (Az erőszak kényszere), Paris, Seuil, 208. old.

Pepper, Herbert

1972 *Un mvet de Zwe Nguéma*, chant épique fang, réédité par P. et P. de Wolf, Paris, Armand Colin, 492. old. + 3 hanglemez (Classiques Africains, 9).

Seydou, Christiane

1972 *Silâmaka et Poullôri*, récit épique peul raconté par Tinguidji, Paris, Armand Colin, 277. old. (Classiques Africains, 13).

1976 *La Geste de Ham-Bodędio ou Hama le Rouge*, Paris, Armand Colin, 420. pp. + két hanglemez (Classiques Africains, 18).

Soce, Ousmane

1949 (1935) *Karim*, regény, Paris, Nouvelles Editions Latines, 239. old.

Tóth Éva ford. és bev.

1979 Szundzsata. Manding hősköltemény, *Auróra*, 3, 73–82. old.

Vansina, Jan

1961 *De la tradition orale, Essai de la mèthode historique*. Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale, X - 169 (angol kiadása: *Oral Tradition. A Study in Historical Methodology*, Chicago, Aldine, 1965, bővített olasz kiadása: *La*

tradizione orale. Saggio di metodologia storica, Roma, Officina Edizioni, 1976, Biernaczky János magyar fordítása kéziratban).

1985 *Oral Tradition as History*, Madison, The University of Wisconsin Press, 256. old.

Voigt, Vilmos

1970 Afrika folklórjától Afrika irodalmáig, *Helikon. Világirodalmi Figyelő* (Budapest), 16, 1, 49–54. old.

1998 Hősepika, in: *A magyar folklór*, Budapest, Osiris, 149–183. old.

Zeltner, Franz de

1913 La légende de Soundiata, in: *Contes du Sénégal et du Niger*, Paris, Ernest Leroux, 1–45. old.

Zumthor, Paul

1983 L'épopée, in: *Introduction à la poésie orale*, Paris, Éditions du Seuil, 103–124. old.

Edo világkép

Hiedelmek, rítusok és a művészet összefonódása egy nyugat-afrikai népcsoporton belül

Vityi Dorottya

„*A gha se Edo, Edo rree.*
The closer one gets to Benin, the farther away it is."

(Edo mondás)

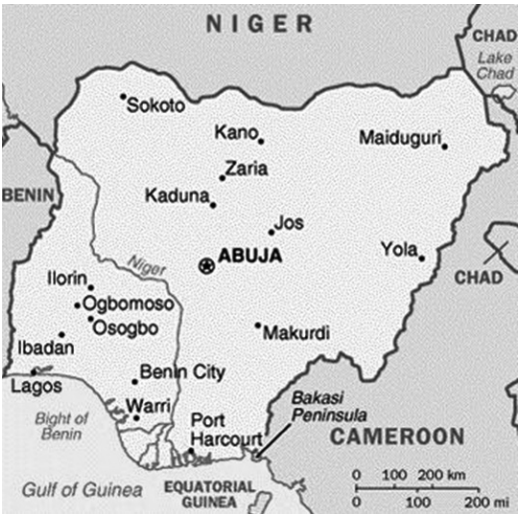
I. BEVEZETÉS: AFRIKAI KIRÁLYSÁGOK

Afrika királyságait a maguk sokféle formájában nehéz az általunk megszokott európai fogalmakkal jellemezni. Sajátos vonásokkal rendelkeznek: az emberek mindig fontosabbak voltak, mint a föld; a rendet szellemi és mágikus erők segítségével legalább annyira biztosították, mint katonai erővel. A korábbi időktől fennmaradt családi, nemzetségi-ágazati kapcsolatokat sokféle intézmény tarkította, például korcsoportok rendszere, titkos társaságok stb. Valamennyi arra szolgált, hogy egyetlen közösséggé formálja azokat a csoportokat és embereket, akiket nem fűzött össze a vérrokonság.

Az afrikai királyságok szorosan kapcsolódnak a múltjukhoz, gyökereik mélyen a kontinens első településeinek őstörténetébe nyúlnak vissza. Számos nemzetségi ág megtartotta azt a tekintélyt és hatalmat, amelyet még a korai faluközösségekben nyert el; így jött létre az új királyságok hatalmi hierarchiája. A királyságok többféle módon alakultak ki. Egyes csoportok úgy nyerték el a hatalmat, hogy közvetítő szerepet játszottak a társadalom egymással szemben álló rétegei között: bírák voltak a vitákban, tárgyalópartnerek az idegen kereskedőkkel folytatott ügyletekben, döntőbírók földművesek és pásztorok, bányászok és kereskedők között. Néhány királyság a nagy távolságokra irányuló kereskedelem ellenőrzése által virágzott fel. Ghána és Mali ősi birodalmai a nyugat-afrikai szavannán közvetítettek az erdőövezet bányászai és az észak-afrikai kereskedők között; a kelet-afrikai Nagy Tavak vidékének államai az állattenyésztő (szarvasmarha, kecske, juh) pásztorok és a gabonatermesztő földművesek közti ellentéteket hidalták át különféle módokon. Például szá-

mos csoport a marhacsordák feletti tulajdonjoga vagy ellenőrző képessége miatt jutott hatalomra, máshol a vallási vezetőkből lettek a politikai vezetők.[1]

Jelen tanulmány a számos afrikai királyság közül a nyugat-afrikai partvidék és erdősáv határvidékén egy korán kialakult joruba államalakulatot s az azt alkotó népcsoportot, annak világképét és hiedelmeik művészeti megnyilvánulásait hivatott bemutatni.

1. ábra: Nigéria (forrás: CIA World Factbook)

I.1 A Benini[2] Királyság

A nyugat-afrikai államalakulatok közül az egyik legismertebb és leghosszabb életű (közel 1000 évig fennálló) állam a Benini Királyság volt, mely nem áll kapcsolatban a Nigériával határos mai Benin Köztársasággal.[3]

Az egykori Benini Királyság a Niger deltájától nyugatra helyezkedett el, az ibo-, (Nigéria dél-keleti részén élő népcsoport) és a joruba (Nigéria dél-nyugati területén élő etnikum) kultúrkör közé ékelődve. A Benin, benini, bini kifejezések az európai forrásokban elterjedt szavak, valószínűleg a királyság fővárosának egyik nevéből, az Ubini-ből származnak. A forrásokban található Benin szó jelentheti a királyság mellett a fővárost is, bár utóbbit gyakran Benin City néven említik. A helyiek – és a nem helyi kutatók közül is többen – a benini népre az edo szót használják. Edo-nak hívjuk magát a népcsoportot, az általuk beszélt nyelvet, illetve a főváros is viselte egy időben az Edo nevet.[4]

A fekete-afrikai királyság történelme (legfőképp az első királyi dinasztia időszaka) nehezen rekonstruálható, az edo nép története mélységében kevésbé ismert. Az orális hagyományok, legendák és elbeszélések gazdagsága nem jelent egyet a

nép történelmének teljes, pontos leképezésének lehetőségével, hiszen az elmondott történetek, mesék főleg az uralkodóház és az arisztokrácia, de legalábbis a királyság egészére nagy hatást gyakorló kimagasló képességű személyek, vagyis a társadalom egy szűk szeletének cselekedeteit tartalmazzák. A fennmaradt történetek lehetnek elfogultak vagy szándékosan elferdítettek, hiszen a király kultuszáért felelős rituális társaság (Ihogbe) gyűjtötte és rendszerezte azon történeteket, melyek nyilvánvalóan az uralkodóház nézeteit támasztották alá és örökítették tovább. Az első királyi dinasztia uralkodásának időszakában az orális hagyományok mellett nem állnak rendelkezésünkre olyan forrástípusok (pl. európai írásos források), amelyekkel a legendák összevethetőek lennének. A régészeti anyag nagy része egyelőre szórványos, nagyobb feltárások szinte alig történtek az egykori királyság területén. Ennek természetesen számos oka van: mint pl. az időjárás (az esős évszakban a rengeteg csapadék miatt lehetetlen az ásatás, a száraz évszakban túlságosan kiszárad és megkeményedik a talaj); pontos térképek hiánya; sűrű növényzet; valamint az, hogy Benin City ma is sűrűn lakott nagyváros, s a beépítettség miatt nem folytathatók mindenhol feltárások stb.

Az évszázadokkal később a királysággal kapcsolatba került európai utazók, kereskedők és misszionáriusok feljegyzései, útinaplói, majd a gyarmati tisztviselők hivatalos jelentései is gyakran pontatlanok, hiányosak, alkotóik helyzetéből adódóan elfogultak, a szükséges háttér-információk (pl. tárgyi kultúra) ismerete nélkül könnyen félreértelmezhetőek, azonban azokkal együttesen felhasználva elégséges forrásoknak tekinthetők.

Számos területen megkönnyíti a kutatók dolgát az a tény, hogy az 1897-es brit büntetőexpedícióig függetlenségét mindvégig megőrző, többé-kevésbé jól szervezetten működő állam életének bizonyos elemeiről nemcsak a korabeli tudósításokból szerezhetünk megbízható ismereteket; az államszervezet, az udvari társaságok, a hitvilág főbb vonásai, elemei a 20-21. században is fennmaradtak, és a mai napig élő hagyományok. Az 1897-es brit támadás a főváros részleges elpusztításán, a benini király deportálásán és a brit gyarmati rendszerbe olvasztáson kívül a benini sárgaréz és elefántcsont műtárgyak elszállításával Európában és Amerikában a széleskörű ismertséget is magával hozta az edo nép számára. A műtárgyak – az eredeti kontextusból kiszakítva ugyan – európai, amerikai múzeumokba, gyűjteményekbe kerültek (Nigériában szinte alig maradtak), ami által lehetőség nyílt behatóbb tanulmányozásukra; a Beninnel foglalkozó szakirodalomban máig érződik a művészettörténészek munkájának hatása, sőt az általában Fekete-Afrikával, afrikai művészettel foglalkozó tudományos vagy népszerűsítő könyvek borítóján is gyakran szerepelnek benini „bronzok”.[5]

I.2. Az edo nép eredetének története

Az edo nép teremtésmítoszában a fizikai, látható világ és a fennálló társadalmi rend egyaránt a teremtő isten, Osanobua, vagy rövidebb nevén Osa alkotása.

A kezdetek kezdetén a világot egyedül víz borította, szárazföld sehol sem létezett. A világóceán közepéből kiemelkedett egy fa, melynek tetején élt Owonwon, a tukánmadár. Amikor Osa úgy döntött, benépesíti a világot, összehívta három fiúgyermekét, akiknek egy kenuval kellett a fizikai világba utazniuk, hogy ott egyedül boldogulva benépesítsék a földet. Indulásuk előtt Osa mindhármuknak felajánlotta, hogy bármely kívánságukat teljesíti. A két idősebb fiú világi javakat, csupa „hasznos" tárgyat kért, míg a harmadik – Owonwon tanácsára – mindössze egy csigaházat kért apjától. Amikor a kenu a világóceán közepéhez érkezett, a két fiú tanácstalanul nézett körül, nem találtak ugyanis egy talpalatnyi földet sem, ahol megpihenhettek volna. A harmadik fiú ekkor megfordította a csigaházat, amelyből föld ömlött ki – így a vízből kiemelkedett a szárazföld, amely fölött egyedül ő rendelkezett.

Osa idősebb fiai nem merték lábukat kitenni a kenuból, ezért egy kaméleont küldtek a szárazföldre, hogy megbizonyosodjanak róla, a víz tényleg szilárd földdé vált. A kaméleon, az edók hite szerint ettől a momentumtól kezdődően jár ma is komótosan és lassan. Azt a helyet, ahol a szárazföld kiemelkedett a világóceánból *Agbonnak* nevezeték el.[6] Erről a pontról Osa az egész világ négy sarkát, minden országát és minden királyságát emberekkel népesítette be. Legkisebb fiát – aki kihasználván a helyzetet, bátyjaitól a szárazföldre lépésért cserébe megkapta azok kincseit és eszközeit – Osa Benin uralkodójává tette meg, s ő lett a leghatalmasabb és leggazdagabb a három testvér közül.

Osa létrehozta saját királyságát, *Erinmwint*, melybe azon a vízen keresztül lehet eljutni, ahol az ég és a föld találkozik. Osanobua teremtő isten jelképe ma is egy homokkupacba tűzött pózna, rajta egy fehér szövetdarabbal, amely a világóceánból kiemelkedő szigetet szimbolizálja.[7]

Jacob Egharevba könyvében[8] az edo nép eredetét keresve egy prózaibb történetre bukkanunk, amely azonban a fenti meséhez hasonlóan valószínűleg szintén nem felel meg teljesen a valóságnak: egyes orális hagyományok szerint az edók nem helyi őslakos nép, hanem keletről érkeztek Ile-Ife[9] városának környékére. Egy kisebb csoportjuk felderítette a majdani Benin területét, ahová később az egész nép áttelepült és összeolvadt a helyi alapnépességgel.

A nyelvészeti megfigyelések azonban ellentmondanak a viszonylag későn, távolabbi vidékről történt betelepülés elméletének. A Nyugat-Szudán atlanti partvidékén és a Guineai öböl mellékén csaknem 30 millió ember beszél a kva nyelvcsoporthoz tartozó nyelveken. A kva nyelvek több fontos alcsoportra és nagyobb önálló nyelvekre tagolhatóak.[10] A joruba nyelvcsoport bini (edo) nyelvét beszélő emberek ősei valószínűleg már kb. 4000 évvel ezelőtt is a térségben éltek, legközelebbi nyelvrokonaik éppen azok a közvetlen szomszédságukban élő népek, amelyek gyakran a Benini Királyság fennhatósága alá kerültek.

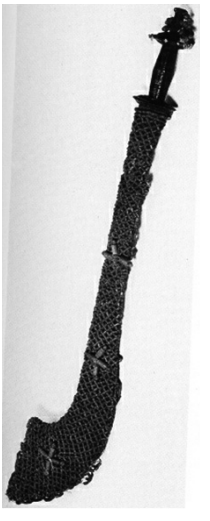
II. BENINI KIRÁLYSÁG TÖRTÉNELMÉNEK RÖVID ISMERTETÉSE

II.1. Az első dinasztia időszaka: az Ogiso-kor (900- kb. 1150-ig)

A főváros környékén feltárt összetett határrendszer alapján a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a majdani királyság magja nem egyetlen erős domináns faluból alakult ki, amely maga alá gyűrte a szomszédos kisebb falvakat, hanem több kisebb falu egyelőre ismeretlen okból Kr. u. 800 körül szövetséget hozott létre, melynek főnöki tanácsa az egyes falvak vezetőiből, főnökeiből állt össze.

Az állammá szerveződött falvak lakóiról, vezetőikről még az orális hagyományokban is alig maradtak fenn konkrét dolgok, az első dinasztia idején használt királyi címről Ogiso-kornak nevezett időszakról fennmaradt történetek általában homályosak, meseszerűek, valóságalapjukat szinte lehetetlen felmérni, ezért – ahogyan erre a tanulmány bevezető fejezetében is utaltam – az Ogiso-kor történetét a források jellege és csekély mennyisége miatt még körvonalaiban is nehéz felvázolni. Az Ogiso-dinasztia 900 körül vette kezdetét, első uralkodója az *Igodo* nevet viselte, neve összecseng a városállam akkori nevével: *Igodomigodo*.

A korai ogisók, akik között nők is voltak, valószínűleg nem királyok, sokkal inkább a főnöki tanács által saját tagjaik közül megválasztott vezetők lehettek. A vezetői/királyi cím örökölhetősége a dinasztia végén már kimutatható, a vezetői pozíció megerősödésére és átalakulására, vallási elemekkel való feltöltődésére következtethetünk magából az uralkodói címből is: az ogiso jelentése „égi uralkodó”, az istenektől származó, az egyszerű embereknél magasabb szinten álló személy.[11]

2. ábra: Ada kard

A második ogiso, *Ere* nevéhez számos tárgytípus bevezetése fűződik: állítólag „uralkodása" idejéből származnak bizonyos felségjelvények (korona, agba trón, ada kard). Valamint számos települést alapított, létrehozta a királyi krónikások társaságát, megszervezett számos kézműves céhet és bevezette az ősök kultuszának központi tárgytípusát, az ősöket jelképező fejeket.[12] Az Ogiso-korhoz kapcsolt tárgyak általában a legegyszerűbbek, hétköznapi tárgyak, gyakran a puszta létfenntartás eszközei: háztartási eszközök, konyhai felszerelések. A nem háztartási eszközök között azokat a tárgyakat találjuk meg, amelyek a hitvilág és az államszervezet legalapvetőbb vonásait testesítik meg: a királyi felségjelvényeket és az őskultusz központi ereklyéit, a fejeket. Az Ogiso-korban ezek még fából vagy agyagból készültek, a sárgaréz fejek készítése az Oba-korban terjedt el.

Az utolsó ogiso, *Owodo* száműzte saját fiát a királyságból, aki vándorlása során megalapította *Ughoton* városát, mely később Benin City kikötővárosaként nagy szerephez jutott az európai kereskedőkkel való kapcsolat kiépítésekor. Owodót egy terhes asszony kivégeztetése és az uralkodásra való alkalmatlansága miatt az edo főnökök a 12. század közepén száműzték.

II.2. Az Oba-dinasztia

Az utolsó ogiso király elűzetése után a városállam történetében az első interregnum állapota köszöntött be, amikor a főnökök tanácsa kezébe került a hatalom. Az első számú főnök idősebb korában megpróbálkozott egy dinasztia alapításával, fiát azonban – mivel nem isteni származású volt – a többi főnök nem fogadta el törvényes uralkodónak, ezért az ile-ifei királytól (onitól) kértek maguknak uralkodót.

Az oni leszármazottainak uralkodása, így egy joruba dinasztia hatalomra jutása az egész városállamot egy szélesebb politikai és kulturális hálózatba, a joruba kultúrkörbe helyezte át. Benin nyitottabbá vált a külső hatásokra, az edo hagyományok keveredtek az új uralkodó és kísérete által behozott elemekkel. A dinasztiaváltás a „történetírásban" is jól látszik: a korábbi időszak homályos, mitologikus elemekkel teli meséinek helyébe egy teljes királylista lép, amelyben az uralkodók és a történetek szereplői neve mellett azok főbb cselekedetei is megjelennek, néha aprólékos részletességgel.

A Benini Királyság második, az előzőnél jóval hosszabb életű uralkodói dinasztiája, az Oba-dinasztia a 13. század elején vette kezdetét, s az oba címet még a 20. és a 21. században is viselték, viselik az uralkodók leszármazottjai.

A dinasztia első időszakának (1200-1440) első uralkodója *I. Eweka* volt, akit unokája, *Ewedo* követett a trónon. *Ewedo* uralmától kezdve kizárólag az oba szabhatott ki halálbüntetést a királyság alattvalóira, valamint számos, a főnöki tanácsok hatalmát korlátozó intézkedéseivel saját királyi pozíciójának megerősítésére tett szert. *Ewedo* halála után másodszülött fia, *Oguola* lett az új oba, akinek nevéhez fűződik a város körüli, védelmi célú árok építtetése és a bronzművesség kezdete:

az oba kérésére Ile-Iféből Beninbe települt át egy *Iguegha* nevű bronzműves, akit az edo vallásban később az istenek szintjére emeltek. Kisebb bronz- és sárgaréz tárgyak készítésére azonban korábbi időszakokból is van bizonyítékunk, így valójában nem a bronzöntés kezdeteiről lehet szó, hanem sokkal inkább új tárgytípusok megjelenéséről, technológiai újításokról, mesteremberek betelepedéséről, általában a bronzművesség központi, állami támogatásának megerősödéséről. A fejlett technológiával előállított bronz- és sárgaréz tárgyak nagyobb létszámú specialista kézműves réteget feltételeznek; az erős központi hatalom nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a nyersanyagok – réz, ón, cink – beszerzésében és a mezőgazdasági termelésben részt nem vevő kézműves szakemberek foglalkoztatásában, ellátásában.

3. ábra: Edo harcosok és ellenségeik

Az Oguolát követő uralkodók alatt, azok gyengesége, alkalmatlansága miatt a joruba gyökerű dinasztiával szemben álló főnökök újra megerősödtek, akiknek hatalmát az ún. Harcos Obák (1440–1606) korának időben első – egyesek szerint a Benini Királyság legjelentősebb – uralkodója, „*Ewuare Ogidigan*"[13] törte meg. Bár Ewuare uralmának egyes vonásai kétségesek, a 15-16. századi Harcos Obák Kora minden kétséget kizáróan a Benini Királyság fénykora. Az erőskezű uralkodók alatt a városállam átalakult a térség katonai „nagyhatalmává", a területe az edók által lakott eredeti központi terület többszörösére nőtt, a hadsereg és a rendszeres büntető és hódító célú hadjáratok az állam életének szerves részévé váltak. A hadjáratok és hódítások közkedvelt témái az orális hagyományoknak és a virágzó művészetnek is. Az expanzió alapfeltétele volt az erős központi hatalom, a belpolitikai egyensúly és a jól szervezett, nagy létszámú hadsereg. Az állam határaival együtt a királyi család és az államszervezet egyes vonásai is kifelé tolódtak: az újonnan meghódított vagy

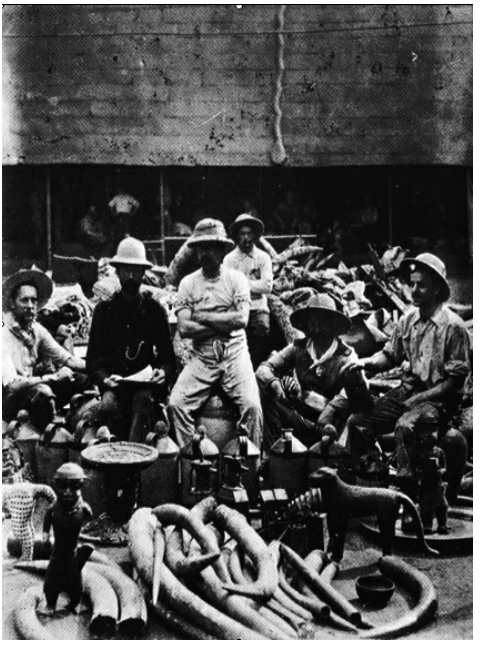
csak uralkodóváltáskor elszakadt és visszahódított falvak, városok élére gyakran a királyi család lojális tagjai kerültek. A birodalom határa képlékeny volt, a periférián lévő területek a központi hatalom átmeneti meggyengülésekor (pl. uralkodóváltáskor) hajlamosabbak voltak az elszakadásra.

A belső stabilitás érdekében tett erőfeszítések ellenére *Ewuare* halála után zűrzavaros évek következtek, utóda halála után a királyság oba nélkül maradt, s a több éves interregnumot követően *Ozolua n'Ibaromi*, Hódító Ozolua vette magához hatalmat, aki a Harcos Obák Korának jellegzetes királya lett. Benin újra harcias, militáns arcát mutatta, a birodalom egységét visszaállító Ozolua félévente indított hadjáratokat – a legtöbbet Ewuare halála óta elszakadt külső peremterületek visszaszerzéséért. A folyamatos háborúzások ellene fordították még saját katonáit is, akik egy hadjáratból visszatérve méreggel végeztek a harcot túlzottan kedvelő obával. A Harcos Obák korában a királyság területét elérték az első európai felfedezők, s a portugál kereskedők megjelenésére és a fenntartott kereskedelmi kapcsolatra számos egyértelmű bizonyíték található a tárgyi kultúrában: a karperec formában nyersanyagként érkezett bronz és sárgaréz, a benini bronzoknál megfigyelhető mennyiségi és minőségi változás, illetve az elefántcsont-faragványokon mellékmotívumként megjelenő fehér, szakállas, európai ruházatot viselő lőfegyveres alakok.

II.3. Hanyatlás, a Benini Királyság végnapjai

A 17-18. század az előző 150 év virágzásához képest a hanyatlás kora, az időszakra vonatkozó orális hagyományok mennyisége drasztikusan lecsökkent. Még a viszonylag hosszú ideig uralkodó obákról is kevés használható információ lelhető fel. A hanyatlás okai részben a mindenkori trónöröklés körüli véres küzdelmek voltak. A gyenge uralkodók ellenében a főnöki csoportok, egyes tisztségviselők újra megerősödtek, az oba hatalmának gazdasági alapjait is veszélyeztette a kereskedelem egyes elemeinek uralkodói kézből való kivonása. Az európai nemzetekkel fenntartott kapcsolat erősödése miatt egyre több írásos anyag áll rendelkezésünkre ebből a korból, a portugálok után a hollandok, franciák, britek is egyre nagyobb számban jelentek meg a térségben; az utazók, kereskedők, misszionáriusok egy távoli kontinensről, egy egészen más társadalomból érkezett idegen szemével csodálkoztak rá Beninre, és még a helyiek számára evidens dolgokat is részletesen leírták naplóikban.

A központi hatalom rövid ideig tartó megerősödése I. Akenzua nevéhez köthető, akinek irányítása alatt az állam újra megerősödött, a gazdaság felvirágzott, s az európai kereskedőkkel ismét szoros kapcsolatok ápolt a királyság. Azonban Akenzua utódai közötti véres harcok során a birodalom ismét alkotóelemire hullott szét, s az 1860-as években Benin Citybe látogató európai kereskedők általános hanyatlásról és dekadens társadalomról tudósítanak. A hajdani birodalom ekkorra elveszítette összes, korábban meghódított, nem edók lakta területét.

4. ábra: Brit katonák és hadizsákmányuk

1888-ban lépett trónra a független Benini Királyság utolsó uralkodója, *Ovonramwen*, akit két évvel trónra lépése után az ile-ifei oni jósa figyelmeztetett: nagy sorscsapás fogja érni Benint a közeljövőben – a jóslat az 1897-es brit büntető-expedíció képében vált valóra. A brit támadásnak számos indoka volt, a legkisebb részben a humanitárius célok – mint a rabszolgaság és az emberáldozatok bemutatásának felszámolása, valamint a kereszténység terjesztése – elérésének tulajdonítható a beavatkozás. Természetesen ennél nagyobb súlya volt a politikai és a gazdasági okoknak: brit kormánynak a zavartalan pálmaolaj-kereskedelem miatt érdekében állt a mai Nigéria és Benini Köztársaság (Dahomey) területén elterülő, egymással háborúzó államalakulatok pacifikálása, valamint a 19. század vége már a „Scramble for Africa" („Versenyfutás Afrikáért") időszaka, s a francia és német térnyerés is ösztönzőleg hatott a brit terjeszkedésre.

Casus belli-ként szolgált a királyság területén megjelent hét fegyvertelen brit katona meggyilkolása, aminek nyomán 1897-ben megindították a britek a támadást. Fő célpont a királyság központja és az oba tartózkodási helye, Benin City volt. A britek szisztematikus, előre megtervezett pusztítást végeztek, lerombolták az anyakirálynő palotáját, a főnökök házait és a szentélyeket. Az oba palotája épségben maradt, ugyanis a megszállók itt hozták létre főhadiszállásukat, és itt raktározták az összegyűjtött műtárgyakat. A büntetőexpedíció hivatalos hadizsákmányává vált kb. 900 bronzplakett, amelyeket Európába szállításuk után árverésre bocsátottak és a befolyt összegből fedezték a hadjárat költségeit. A bronzplaketteken kívül a

többi műkincs – elefántcsont-faragványok, sárgaréz és bronz szobrok, díszek, kultikus tárgyak – a tisztek és katonák kezébe vándoroltak.

Az egykori Benini Királyságban a britek által kinevezett főnöki tanács gyakorolta a hatalmat. A főváros egy része a harcok során leégett, a városi lakosság száma drasztikusan lecsökkent, az edo vallás központi tárgyait elrabolták, az állam központi figuráját, az egész nemzetet szimbolizáló személyt és a városi kézműves céhek és művészek legfőbb megrendelőjét, az obát erőszakkal kiszakították környezetéből, s Calabarba deportálták. A humanitárius célok egy részének valóra váltása még váratott magára: a rabszolgaság betiltásáról szóló, de a házi rabszolgaságot még megtűrő rendelkezést csak 1900-ban hozták meg, a rabszolgatartást papíron csak 1915-ben tiltották be.

5. ábra: Oworamwen oba útban Calabar felé

Az 1960-ban függetlenné vált Nigérián belül az egykori Benini Királyság ma is önálló egységet képez, az Edo Államot. Benin City 1963-ban vált a Közép-Nyugati Régió fővárosává, ami többek között saját regionális parlament létrehozását jelentette. Az 1963-ban 100. 000 lakosú, azóta folyamatosan növekvő Benin City a régió adminisztrációs központjává vált, ahol minisztériumok, állami hivatalok, kórházak, iskolák és egy egyetem létesültek. A kiépített úthálózatnak köszönhetően a város fontos kereskedelmi központ, kapcsolódási pont lett a déli és északi, valamint a keleti és nyugati területek között. Az oba jelentősége és hatalma az új, demokratikus politikai berendezkedéssel párhuzamosan szükségszerűen csökkent. A 20-21. század folyamán közvetlen hatalommal ugyan nem, de tekintéllyel és befolyással mindenképpen rendelkező személy maradt Edo Államban.

III. AZ EDO VILÁGKÉP[14]

III.1. Agbon és Erinmwin lakói

Az edók elképzelése szerint, a létezés két síkban/dimenzióban ragadható meg: a látható, kézzel fogható fizikai világ (Agbon) mellett létezik egy, azzal párhuzamosan működő, láthatatlan szellemi világ (Erinmwin), amely a teremtő főisten *Osanobua*[15] mellett más istenségek, szellemek, és természetfölötti erők lakhelyéül szolgál.

A két világ határai nem áthághatatlanok, a világok között kétirányú kapcsolat áll fenn, mindkettő hatással van a másikra, sőt az átjárás és a kommunikáció is lehetséges. Erinmwin lakói közt (az istenségek mellett) megtaláljuk a már elhunyt, de valaha élt emberek szellemeit, akik a megfelelő temetési szertartás után újra testet öltenek a számunkra láthatatlan világban. Azok a valaha létezett személyek, akik valamilyen szempontból különlegesek voltak – pl. kiváló harcosok, nagy erejű varázslók, legendás hősök, kézműves céhek alapítói, híres obák bajtársai, de akár az oba ellen lázadó nagyhatalmú főnökök is – haláluk után átváltozhatnak bizonyos környezeti elemekké, szellemük megszállhat folyókat, dombokat stb.

Ez a láthatatlan szellemi világ nagy befolyásoló erővel hat a fizikai világra, hiszen lakói kérésekkel fordulnak Agbon emberei felé, és megbüntetik azokat, akik nem teljesítik kívánságaikat. Az egyetlen járható út az istenségek lecsillapítására és kiengesztelésére, valamint segítségük, kegyük elnyerésére a különböző áldozatok bemutatása. A világok közötti kapcsolat egyfajta szerződésként is felfogható: az emberek ajándékokkal szolgálnak isteneiknek, és tisztelettel fordulnak feléjük, amiért cserébe egészséget, gazdaságot és hosszú életet kapnak.

A szellemi világ és az emberek közötti viszony még egy fontos kapcsolódási pontját kell kiemelnünk. A szellemi világban a test nélküli, illetve a látható világban meg nem jelenő szellemi lényeken (pl. az istenségek) kívül megtalálhatóak az ún. *Ehik*. Az Ehi minden élő ember szellemi része, túlvilági tükörképe, szellemvilágbeli vezetője. Az élő ember és Ehije együtt alkot egy személyt, de mindketten a saját „működési területükön" önállóan cselekednek, még konfliktusba is keveredhetnek egymással. Az Ehi az emberi sors szimbóluma, és egyben az összes kiaknázható lehetőség is, ami az emberben van.

Minden egyes emberi lélek (és az Ehije) 14 reinkarnáción keresztül változtatja „lakóhelyét" a két királyság között. Születései előtt minden ember Osanobua főisten és legidősebb fia, *Olokun* elé járul és felvázolja világi terveit, amelyekhez szükséges képességeket, tulajdonságokat az istenek adhatnak meg. Létezik tehát egy – általuk – előre meghatározott sors, mely nem egyenlő a kálvini predesztinációval, hiszen a lélek maga választja meg saját végzetét, amely a két istenség által lesz megerősítve és elfogadva. Az Ehi nyomon követi, hogy az élő emberi lélek menynyire tudta teljesíteni, beváltani azt a sorsot, amelyet magának választott. Ha valaki küzd a sorsa ellen, nem a megfelelő módon akarja kiaknázni a benne rejlő lehető-

ségeket vagy már születése előtt rosszul fogalmazta meg kéréseit, az életben szükségszerűen sikertelen lesz.

Az Ehi tehát az élő ember segítője és képviselője Osanobua előtt, így érdemes hozzá imádkozni és áldozatokat bemutatni. Az emberi létezés nem korlátozódik egyetlen emberöltőre, sokak szerint a következő életben az Ehi feladata a látható világban boldogulni, így váltogatja a szerepeket az ember egységét alkotó két rész 14 reinkarnáción keresztül.

Az *Use*[16] című mese jól példázza a saját előre meghatározott sorsa ellen küzdő ember helyzetét: valaha régen élt egy Use nevű nagyon szegény ember, akinek nem tellett ruhára és nem volt elég ennivalója sem. Minden évben szorgosan művelte a földjét, de az nem termett számára semmi használhatót. A végén már azt gondolta: „Meg fogok halni, de még a halál sem lehet olyan szörnyű, mint az éhezés ennyi hiábavaló munka után". Aztán mégis újra bevetette a földjét, gondolván, hogy ez az év más lesz, mint az előzőek. Minden nap kiment a földjére, figyelte a növényeket, és Osanobuához imádkozott: „Ha azért nem tudom sosem learatni a termést, mert valami gonoszságot követtem el, bocsáss meg nekem. Az élet mégsem lehet ilyen szörnyű, ilyen hiábavaló". Egy ideig úgy tűnt, hogy Osanobua meghallgatta imáit, és lesz termése. Amikor azonban kiment kosarával, hogy összeszedje a termést, látta, hogy azt a disznók mind felfalták. Így átkozódott: „Megvan az erőm ahhoz, hogy keményen dolgozzak, mégsem látom eredményét a munkámnak" (tehát ő mindent megtesz, valamilyen rajta kívül álló okból azonban mégsem sikeres). Use követte a disznók nyomait, amelyek egy folyóhoz vezettek. Beugrott a vízbe, és hamarosan Osanobua palotájában találta magát. Miután elmesélte történetét Osanobuának, az istenség egy sötét szobába zárta és meghagyta neki, hogy figyeljen, de ő maga ne szóljon egy szót sem. Use a szobából hallotta, amint Osanobua elbeszélget az Ehivel (személyesen nem találkozhattak, akkor ugyanis Use meghalt volna). Az Ehi a történetet végighallgatva így válaszolt Osanobuának: „Igen, Use szenved, de szenvedjen csak! Amikor elindult, nem mondta, hogy földműves akar lenni. Azt mondta, hogy csapdák állításából fog meggazdagodni, de amikor megérkezett (megszületett), meggondolta magát, és mással kezdett el foglalkozni. (Az Ehi nemhogy segített volna Use-n, hanem inkább haragudott rá, amiért az nem a neki kijelölt sorsot követte.) Osanobua az Ehi távozása után visszaküldte a világra Use-t, hogy tegye azt, amit az Ehitől hallott. Visszatérése után Use megpróbált egy csapdát állítani, de az első bot, amit le akart szúrni, valami nagyon keménybe ütközött. Újra elkezdett sírni: „Ehi, azt mondtad, ha meg akarok gazdagodni, csapdákat kell állítanom, de már az első botot sem tudom leszúrni". Use egy vasrúddal elkezdett ásni, és hamarosan egy egész fazéknyi értékes gyöngyre bukkant. A gyöngyöket hazavitte, eladta, és egyike lett a leggazdagabb embereknek. A mese jelentése tehát: hiábavaló olyan dolgokkal foglalkoznunk, amelyekre nem vagyunk alkalmasak, az eleve elrendelt sorsa ellen küzdő, vagy a saját képességeit rosszul felmérő ember biztosan sikertelenségre van ítélve.

A valaha létezett, de elhunyt személyek szellemei az *Erha*-k. Az Erha-k kultusza teljes mértékben családi keretek között zajlik, ápolója az elhunyt férfi legidősebb fia. Az egyes háztartásokban található házi szentélyeket a fiú építi, az oltárokon különféle tárgyakat helyeznek el (kardokat, kolompokat, stb.), áldozatként jamot, pálmabort, kóladiót és háziállatokat mutatnak be. Az elhunyt apa szelleme – miként azt családfőként életében is tette – vigyáz a családra, megóvhatja bizonyos szerencsétlenségektől, de ha úgy látja jónak, büntethet is a családon belül. Az elhunyt obák természetesen különleges szerepet kaptak, a sárgaréz fejek és faragott elefántcsontok sok más tárgy mellett a néhai obák oltárainak részét képezték. Az 1897-es brit büntetőexpedíció tagjai 15 ilyen oltárt találtak Benin Cityben. Az elhunyt anyakirálynőnek kivételként szintén lehetett saját oltára.

Az Erha-k mellett szintén elhunyt személyek szellemei az *Edion*-ok, a kollektív ősök. Egy Edion azoknak a valaha élt embereknek a szellemi egysége, akik az adott faluban laktak vagy közösséghez tartoztak. Minden falu fenntartott Edionjának egy oltárt, néha egy egész épületet, ahol az Edion papja az áldozatokat bemutatta. Nemcsak a falvaknak, hanem bizonyos más közösségeknek is lehet Edionja, például az Uzama N'Ihinronnak, az udvari társaságoknak, sőt a Benini Királyság egészének is.

III.2. Az istenségek bemutatása

Az edók hite szerint tehát az egész világ a maga valóságában – a láthatatlan és a látható világgal, a földrajzi határokkal, a fennálló társadalmi-, politikai hierarchiával együttesen – a teremtő főisten, Osanobua alkotása.

Osanobua a láthatatlan szellemi világ uralkodója, aki saját palotájában él családjával és szolgáival. Tőle származnak az uralkodók – nemcsak a Benini Királyság, hanem a joruba városállamok és az európai országok uralkodói is. Az edók számára Osa egy nagyon távoli istenség képében jelenik meg, aki a fizikai világot és annak fenntartását – az ott élőkkel egyetemben – mind gyermekeire bízta. Osa legidősebb fiúgyermeke a bőséget hozó *Olokun*, legidősebb lánya *Obiemwen,* aki az egészséges gyerekek világra jöttében segíti az edókat, valamint a halál isteneként tisztelt *Ogiuwu* is Osa gyermeke.

A teremtő isten test nélküli szellem, ha meg kell személyesíteni, az obáéhoz hasonló öltözetben jelenik meg. Jelképe, a homokkupacba tűzött pózna fehér szövetdarabbal egyben oltára is, amelyhez az ajándékokat hozzák, ahol imádkoznak hozzá, mely imák inkább a tisztelet kifejezését, mintsem kérések közvetítését szolgálják. Csak legvégső esetben fordulnak hozzá, ha már az összes többi istenség nem teljesítette kéréseiket.

A többi istennel ellentétben nincs szervezett papsága, nem rendeznek tiszteletére ünnepeket, valamint nem kívánja meg az emberáldozatok bemutatását oltárán – ami hatalmas jóindulatáról tesz tanúbizonyságot. Más istenségek szentélyeiben is megjelenhet, de általában, mint mellékszereplő, aki fiához, az istenségek közül leg-

népszerűbb Olokunhoz képest alárendelt szerepet játszik. Ahogy a benini mondás tartja: „Úgy válhat gyermekünk hatalmasabbá nálunk, ahogy Olokun hatalmasabb lett Osanobuánál".

Benin legnépszerűbb és legszélesebb körben tisztelt és imádott istensége Osa legidősebb fia, *Olokun,* aki a termékenység, a tenger, valamint a tengerből és a tengeren túlról érkezett gazdagság, bőség istene.[17] Olokunt a föld óceánjaival azonosítják, amelyek körbeveszik a földet és melybe az összes folyó beleömlik. A királyság délkeleti részén található Ethiope folyót „Olokun folyójának" is nevezik, melyből az edók hite szerint az összes világi folyó ered. A folyó adja a határát a szellemi és a fizikai világnak, ezért a hallottak és az újjászülető lelkeknek is át kell kelnie ezen a folyón. Mielőtt a megszületendő lelkek átkelnek a folyón, Olokun esetleges áldása hozzásegítheti őket az evilági javakhoz, a gazdagsághoz, vagyonhoz, és a sikerhez. A tenger és a bőség fogalmának összefonódása valószínűleg az első európai kereskedelmi hajók megjelenésének tulajdonítható.[18]

Olokun bőséget, egészséget, és termékenységet ajándékoz követőinek, ezért cserébe azonban elvárja, hogy a szépség minden formáját neki ajánlják fel: kecses lépteket a táncból, „édes" dalokat és legfőképpen gyönyörű nőket. A legszebb lányokról úgy tartják, hogy azokat kifejezetten saját maga imádatára küldte a földre Osa legidősebb fia. Olokun oltárának mindig gondosan és gazdagon feldíszítettnek kell lennie.

Olokun hívei között férfiak és nők egyaránt megtalálhatók, de termékenységi funkciója miatt főleg a nőknek fűződik hozzá nagyobb „érdekük". A kislányok szülei egy kisebb oltárt építenek Olokun számára, hogy az megvédje lányukat, s gondoskodjon jövőjéről. Minden leánygyermek a házasságkötés után egy, a szüleitől kapott oltárt visz magával új lakhelyére, s ennek az oltárnak gondozásával válik a családon belül Olokun 'papnőjévé'. A lányok a bemutatandó áldozatokat egy fehérre meszelt agyagoltárhoz viszik, amin a tisztaságot szimbolizáló fehér kréta és friss vízzel teli edény található.

6. ábra: Állataldozat bemutatása

Beninben minden nő – aki hagyománytisztelő – rendelkezik otthonában Olokun oltárával. Vannak, akik egészségügyi-, szexuális problémáik vagy meddőségük megoldását is tőle várják. Ezek a nők a helyi gyülekezethez csatlakozva hetenként találkoznak, hogy együttesen tisztító és vagyonuk gyarapodását szolgáló rítusokat mutassanak be. A gyülekezet vezetője Olokun legnagyobb helyi papnője.

Olokun a tenger alatti palotájában lakik, megjelenésében az obához hasonlít, csupa szép nő és gyermek veszi körül. A tiszteletére rendezett központi ünnepségnek Urhonigbe városa adott otthont, de – ahogy korábban is említettem – tiszteletének személyes, családi oldala is megjelenik az edók hitvilágában. Olokun apjához hasonlóan a nyugodt és jóindulatú istenek közé tartozik, hiszen mindkettejük a létezés pozitív aspektusait hordozza magában, mint pl.: rituális tisztaság, jószerencse, egészség, hosszú élet, jólét és boldogság; mindezek szimbóluma pedig a fehér szín. Velük szemben éles ellentétben áll Osanobua másik fiúgyermeke, *Ogiuwu,* a halál istene, akinek színe a fekete. Nagy valószínűséggel a királyság központi részében állt oltára, ahol gyakran emberáldozatokat is bemutattak számára. Ogiuwu, mint minden élőlény vérének tulajdonosa tehát nem valamilyen gonosz, kitaszított istenként jelent meg az edók számára, akit titokban imádhattak csak – saját szentélyében mutattak be számára áldozatokat, pl. a halál elodázásnak céljából. Az edók hite szerint Ogiuwu palotájának falát a számára feláldozott emberek megszentelt vérével mossa le. Ogiuwu-t sosem ábrázolták, küldöttét, *Ofoe*-t azonban annál többször jelenítették meg a benini bronzokon. A halál okozója a csak kezekkel, lábakkal és fejjel rendelkező Ofoe. Másra nincs is szüksége ahhoz, hogy utolérje és elkapja áldozatait. Ofoe nem kegyelmez senkinek sem, így áldozatokat sem volt érdemes bemutatni neki. „*Ofoe nem ismeri sem a kegyelmet, sem az irgalmat az áldozatok vagy az előtte esdeklők fölött*”.[19]

7. ábra: Ofoe

Amíg a fehér szín Osa és Olokun, a fekete pedig Ogiuwu tulajdonságait szimbolizálja, a vörös szín *Ogun* és *Osun*, két hasonló vonásokkal rendelkező isten természetét fejezi ki és testesíti meg. Osunt és Ogunt általában a váratlan, erőszakos cselekedetekkel, a haraggal, a tűzzel és a vérrel hozzák kapcsolatba az edók. Mindkét isten egyrészt magában hordozza Osa és Olokun kedvező tulajdonságait, de az Ogiuwu-ban rejtőzködő lehetséges rontást és veszélyt is. Kettős természetükből fakadóan ugyanolyan mértékben képesek vagyont és gazdagságot ajándékozni híveiknek, mint azonnali halállal sújtani őket. Mindkettejük harcosai a kígyók és az egyébként látnoki képességekkel rendelkező madarak.

Ogun a földművesek, kézművesek, harcosok, tehát a szerszámokkal, megmunkált eszközökkel, elsősorban fém alapanyagú tárgyakkal dolgozók istene.[20] Az edók hite szerint Ogun mind fizikai, mind absztrakt formában megjelenhet. Többnyire fizikai síkon jelenik meg, ő a fémekben rejlő, teremtésre és pusztításra egyaránt képes misztikus hatalom. Ennek okán Ogun csak olyan tárgyakon keresztül ábrázolható, amelyekben a fém ereje lakozik, mint pl.: az ada kard. Szentélyében fémtárgyakat helyeznek el, gyakran más istenek szentélyeinek részeként is jelen van.

Ogun a mai napig megjelenik az orális hagyományokban, mint Osanobua kisebb fia, akit kardjával azért küldött Osa a (fizikai) világba, hogy háborúkat és ellenségeskedéseket szítson. Amikor megszemélyesítik, vörös harci öltözetben ábrázolják, oldalán karddal, vörös szemekkel. A mai napig, ha Benin Cityben valakit „vörös szeműként" jellemeznek, azzal ártalmas, erőszakos természetére utalnak. Ogun veszélyes erejét mindezek ellenére arra is felhasználhatja, hogy híveit megvédelmezze: kardjával előttük egy jobb élet útját nyithatja meg.

Osun a szellemi síkon jelenik meg gyakrabban, ő az erdőben gyűjtött gyógynövényekben és a különböző levelekben lakozó erő. Osun papjai a varázshatalommal rendelkező gyógyító *ebo*-k, akik különleges tudás birtokában vannak: tudják, hogy hol találhatóak ezek a gyógynövények, és hogy milyen módon kell belőlük gyógyító és varázsláshoz is szükséges főzeteket készíteni. Amíg Ogun ereje fizikai síkon jelenik meg és a fegyverekben, szerszámokban testesül meg, addig Osun ereje spirituális, szellemi síkon mozog. Az ebo-k egyedülálló tudásukat gyógyításra használják, valamint a gonosz varázslók és boszorkányok ellen küzdenek. Fegyverük az *osun ematon* nevű hosszú vaspálca, melynek tetején egy madár látható, s gyakran különböző állatokkal, hüllőkkel, és számos rituális ill. a mindennapi életben használt tárgyakkal díszítik (ilyenek lehetnek az ünnepi kardok és a kapák).

Az edók legnagyobb ellenfelei a gonosz boszorkányok, az *azen*-ek, akik elsősorban éjszaka tevékenykednek. Az emberekéhez hasonlóan szervezett, királyból, főnökökből, varázslókból, harcosokból álló társadalmukat az erdőben találhatjuk meg. Az azenek éjszaka a fák tetején gyűlnek össze és életerejüket egy madár alakjába bújtatva, „álruhában" indulnak el az emberekre vadászni. Az azenek áldozataik életerejét elszívják, majd valamilyen állattá (kecskévé, antiloppá) átváltoztatva felfalják őket. Osun papjai hasonló hatalommal és tudással rendelkeznek, mint a boszorkányok, de ők csak jóra használják fel ismereteiket.

A felsorolt istenségek tisztelete a Benini Királyság történelme során számos változáson ment keresztül, az ősibb hiedelmekről és vallási gyakorlatokról rendkívül kevés információ áll rendelkezésre. Amíg egyes istenségek, mint Ogiuwu és Obiemwen az évek során kirekesztődtek a főbb istenségek közül, addig újak férkőztek be helyükre, mint Esango (Yoruba Shango), Esu (Yoruba Eshu), Mamy Wata és Jézus. Az új istenek ma már széles körben elterjedtek és mély tisztelet övezi őket.

A főbb istenek mellett számos olyan „helyi" istenség is létezik a köztudatban, akiket idővel emeltek isteni szintre, mint pl. elhunyt obák, legfőképp Ewuare és Ozolua, illetve az őket hűen szolgáló alattvalóik; varázslók, harcosok, hősök, céhek alapítói stb. Továbbá, olyan lázadó katonák/harcosok, akik menekülésük közben folyókba, tavakba vetették magukat, és a folyókban lakozó szellemekké váltak. A valaha létezett, de már isteni szintre emelkedett személyek között található többek között a jorubák körében is tisztelt *Orunmila,* a jós, (aki egyes orális hagyományok szerint az ile-ifei Odudua onival együtt érkezett Mekkából), és a folyószellemmé vált *Ovia*.

III. 3. A fej és kéz kultusza

Az edo világképben két további jelentős kultuszt találunk. Az egyik az anyagi világban sikeres, gazdag, magas társadalmi pozíciót elért egyén önmagát dicsőítő kultusza, a **Kéz** kultusza, amely Dél-Nigéria más területein is hasonló jelentéssel található meg. A kéz a cselekvés, a cselekvőképesség jelképe, oltára a fából vagy bronzból, ritkán agyagból készült aprólékosan megmunkált *ikegobo.* Az ikegobón megjelenő motívumok: maga a kéz, különböző személyek – az ikegobo tulajdonosa, annak szolgái, az oba, az oba papjai, harcosok – és tárgyak: szerszámok, státusz-szimbólumok (kaori), áldozatként bemutatott tárgyak (kóladió, kókusz), valamint állatok: krokodil, elefánt. A gazdagabbak közt elterjedtebb az ikegobo, nőknél ritkábban találunk, gyermekeknél egyáltalán nem. Fontosabb szerepet azoknál a személyeknél tölt be, akik valamilyen fizikai munka során a kezüket használják pl. kézművesek, harcosok, vadászok. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a kéz kultusza korábban elsősorban a harchoz kötődött, gyakori az ellenfele levágott fejét kezében tartó harcos megjelenítése. A fejjel és az Ehivel ellentétben a kezet nem említik negatív kontextusban, a kéz nem hozhat balszerencsét. A **Fej** az akaraterő, a gondolkodás, a józan ítélőképesség központja, a személyiség tudatos részének és egyben a szerencsének is szimbóluma. A fej az adott személy jólétével függ össze, rajta keresztül az egész családra – az oba esetében az egész népre – hatással van.

Az edo év vallási szempontból fontos eseményei voltak az állami szertartások, amelyekből tizenkettőről van tudomásunk az 1897 előtti időszakból. Az ünnepek nagy része már feledésbe merült, a legfontosabbak közül azonban még ma is megtartanak néhányat. Az Ugigun ünnepet a néhai obák tiszteletére rendezték, megtartásakor nem volt ritka az emberáldozatok bemutatása. Az előző oba tiszteletére

rendezett Ugierhoba ünnepen került sor az új tisztségviselők kinevezésére. A legfontosabb ünnep az Igue volt, amelynek fókuszában az obák fejei álltak, célja az obák és a főnökök közti kapcsolat megerősítése volt. Az Ogun istenhez kapcsolódó Isiokuo ünnep központi témája a katonai parádé. Az Ague-n, az új jam ünnepén az egész közösség továbbélését és a föld termékenységét ünnepelték.

8. ábra: Ikegobo

Az 1897-es katonai beavatkozás fő célja a központi államszervezet és az oba hatalmának szétzúzása volt, ehhez a megszállóknak a szentélyek elpusztításán és az oba deportálásán kívül az állami ünnepségeket is vissza kellett szorítaniuk.

III.4. Az oba, mint istenkirály

Az oba palotájában a legősibb oltárok számítottak a legnagyobb tisztelettel és kegyelettel őrzött szent helyeknek. A király is rendelkezhetett saját oltárokkal (pl: Olokun istenség tiszteletére állított oltárral vagy ikegoboval, ami saját Kéz kultuszát szimbolizálta), de mivel az ősöknek felállított szentélyek az egész edo nép sorsára kihatottak s a nép jóléte függött ettől, ezért ezeket kiemelten nagy tisztelettel kellett gondozni. A mindenkori oba Oranmiyan leszármazottjaként jogos uralkodója volt az egész edo nemzetnek, így az ősök kegyeinek elnyerésére szentelt oltárok gondozása az uralkodó oba feladatai közé tartozott.

Hasonlóan a köznéphez, az oba az oltár elé állva kérte az ősök segítségét, de az átlagos edókkal ellentétben, az ő elődei ráhagyták erejüket s így isteni hatalommal rendelkezett. Isteni uralkodói volta nemcsak ebben nyilvánult meg; ő viselhette egyedül a királyi korallgyöngy koronát, habár közeli családtagjai /testvérei/ ugyanúgy igényt tarthattak rá, de a koronát és a többi királyi felségjelet egyedül az birtokolhatta, aki a trónon jogos birtokosa volt.

A korona különlegességét nemcsak gazdagon díszítettsége okozta, hanem magában hordozta *ase* erejét, ami azt jelentette, hogy a korona birtoklójának min-

den kimondott szava be fog teljesülni. Az egykori benini királyság egyik legfőbb büntető eszköze volt az átkok szórása, azonban az oba ma már nem használja Esigie koral koronáját, nem szór átkokat, és nem szitkozódik, hiszen bármit mond, annak visszavonhatatlan hatása és következményei lesznek. Az oba isteni erejét a korallgyöngy korona mellett az isewbere igbo bot birtoklása is szimbolizálta, ez a koronához hasonlóan isteni erővel ruházza fel a mindenkori obát.

9. ábra

Amikor a király uralkodói öltözetében megjelenik, teste teljesen mozdulatlan marad. Attól a pillanattól kezdve, hogy leül trónjára, már nem ember többé, hanem istenség. Az oba ezen isteni mivolta abban is megnyilvánult, hogy az összehívott gyűléseken ő volt a legfőbb döntőbíró, így a királyságon belül neki volt egyedül joga a halálbüntetések kiszabására, valamint a palotában tartott rítusokon emberáldozat bemutatására. Ennek okán az edók kettős érzést tápláltak a királlyal szemben: a tisztelet és a végtelen megbecsülés óriási félelemmel társult.[21]

Az oba végtelen hatalmát kozmológiai síkon is alátámasztották az edók. Mivel Olokun palotája minden szépségnek és gazdagságnak eredete, ezért azóta, hogy Oba Ewuare ellopta Olokun királyságából a korallgyöngy koronát, az oba – mint a szárazföld uralkodója – és annak palotája Olokun isten túlvilági palotájának másaként létezik Agbonban.

III.5. A rítusok körforgása

Az oba palotája, – a királyság központjaként – méreteiben és gazdagságában még a legvagyonosabb főnökök palotáit is túlszárnyalta. Ebben a palotában zajlott minden

olyan rituális tevékenység, amely a benini nép jólétére kihatott: az évente visszatérő rituálék és az „otthoni" áldozatbemutatások mellett (amit a király saját ehijének vagy kéz-kultuszának mutatott be) a ciklikusan ismétlődő „publikus" rítusok szintén a palota határain belül zajlottak. Mára ezek száma jelentősen lecsökkent és a karácsonyi ünnepkörhöz lettek igazítva.

Az egyes ünnepek rengeteg résztvevőt és hatalmas előkészületet igényeltek, amelyben mindenkinek meghatározott szerepe volt: a hentesek biztosították az áldozati állatokat, a bőrmunkások, kovácsok, Osun specialisták gazdagon díszített ajándékokat készítettek az istenek kegyeinek elnyerésére stb., emellett pedig az obának és a főnököknek napokig kellett szellemileg és lelkileg felkészítenie magukat a rítusokra. A benini hasonlat szerint: *„Palotába menni olyan, mint háborúba készülni."*. Ez a állítás szinte szó szerint igaz az egyik később tárgyalt rítus során, másrészt az edók úgy tartják, hogy az ellenség kívülről és belülről is állandóan fenyegeti őket, s mivel vezetőik feladata megóvni őket egyfajta mágikus védelem biztosításával, az oba istenítésével és ünneplésével annak isteni hatalma és befolyásoló ereje csak nőni fog, a védelem így egyre erősebb és erősebb lesz.

A évente ciklikusan visszatérő ünnepeket mindig a mezőgazdasággal kapcsolatos rítusok nyitották és zárták, s az összes szertartás elsődleges célja a birodalom megtisztítása és megerősítése volt. A következőkben bemutatom az egyes rítusokat azon sorrend szerint, ahogy egykor következtek az edo nép életében, ma már azonban nem végzik el a következő oldalakon felsorolt összes szertartást.

A körforgás *Ikhurhe* ünnepével veszi kezdetét. A mi naptárunk szerint ez március eleje felé, a növények elültetésének évszakában esedékes, amikor megtisztítják a földeket, hogy elvethessék a magokat. Ekkor a nép Ikhurhe felé azzal a kéréssel fordul, hogy tisztítsa meg a földet és biztosítson bő termést és termékenységet minden elvetett mag számára. Ekkor minden edo otthonában kígyókat, csigákat vagy más hidegvérű állatokat mutat be áldozatul, az ún. *ikhinmwi* fánál, amely cselekedettel nem csak saját termőföldjük, hanem az egész nemzet megtisztítását kérik. A föld rituális megtisztulása-megtisztítása nélkül egyetlen más szertartás, vagy áldozatbemutatás sem mehetett végbe a palotában.

Ikhurhe fesztiválját *Ugie Ivie* és *Ugie Oro* ünnepe követi, melyeket a 16. századi Esigie uralkodóra és sikeres hódító hadjárataira való megemlékezés miatt tartanak fontosnak az edók. Az Ugie Ivie rítus során Esigie és testvére Arhuaran küzdelmét elevenítik fel, amelyet a testvérpár a korallgyöngy korona birtoklásáért vívott. A szertartás alatt a király korallgyöngyökkel gazdagon díszített ruhájában, főnökeivel és feleségeivel együtt annak az obának a tiszteletére felállított oltár elé vonul, aki először megszerezte és elhozta Olokun palotájából a korallgyöngy koronát (Oba Ewuare). Ekkor emberi áldozat vérét fröcskölik szét rajtuk (ma már csak szarvasmarha vérét használják) s ezzel mágikus erővel ruházzák fel a gyöngyöket az elkövetkező szertartásokra.

Amíg Ikhurhe előkészíti és megtisztítja az egész királyság földjét, Ugie Ivie fokozza a királyi felségjelek, mint a királyság magvát alkotó szimbólumok hatalmát. A kör *Ugie Oro* ünnepével folytatódik: az elkövetkező három hónap minden ötödik napján a király és a főnökök táncos felvonulást rendeznek és egymást túlszárnyalva mindig fényesebb és gazdagabb öltözetben jelennek meg. Az ünnepséget az edók olyan vonzónak tartják, hogy közmondásuk szerint *„Ha egy földműves részt vesz az Oro táncában, sosem fog többé földjével törődni”.*

A rítus részeként a főnökök körben táncolnak, és egy bottal ütögetik egy rézből készült kisebb madárszobor csőrét, ezzel emlékezve arra a jövendőmondó madárra, aki aljas jóslatával majdnem becsapta Oba Esigiet, amikor az Igala népe ellen vonult.

Úgy tartják, hogy Oba Esigie vezetette a be a következő *Eghute* rítust, amelynek legfőbb célja, hogy megelőzze a gyermekhalandóságot, az elvetélést és hogy termékennyé tegye az edo nőket. A rítus ideje alatt az összes várandós nőt a város határain kívülre küldik, hogy megvédjék őket azoktól a titkos tevékenységektől, amelyeket ekkor a rossz szellemek elűzése végett folytatnak. Eghute idejekor Udo városának egyik kertjéből egy olyan gyógynövényt hozatnak, amelyből titkos főzetet készítenek; ezzel segítik elő a kukorica és a jam gyökér növekedését.[22] Az egyik főnök ezután várandós nőnek öltözik, és a varázslatnak köszönhetően ugyanazon a napon megfogan és ki is hordja gyermekét. Éjjel annak az *Ikhopa* dombnak a temetőjébe megy, ahol a boszorkányok éjjelenként összegyűlnek, és itt a nőnek öltözött főnök levágja magáról minden ruháját: ezzel elűzve azokat az ártó szellemeket, amelyek korai szülést és anyahalandóságot okoznak.

Az Eghutet követő *Orhu* fesztivál szintén a gonosz szellemek elkergetését szolgálja. Ennek legjelentősebb mozzanata, amikor a mindenkori oba édesanyja olaj nélküli levesből és jam gyökérből álló hatalmas lakomát készít, s ezt aztán a város kilenc kapujánál/bejáratánál helyezik el, felajánlva a gonosz szellemeknek.[23] A rítust az edók hite szerint Esigie vezette be, hogy ezzel emlékezzen meg anyjáról, Idia királynőről, aki lakomát készített neki, mielőtt az udo háborúba ment volna.

Az év két legfontosabb ünnepe az *Ugie Erha Oba,* ami a király ősatyjának tiszteletére szolgál és az *Igue* rítusa, amelyben az oba saját isteni erejét erősíti meg. Az Ugie Erha bevezetéseképp minden család először áldozatot mutat be saját ősének, majd ezt követi a palotai szertartás (*Ugie Igun*), amikor hódolatukat ajánlják fel az összes előzőleg uralkodott obának, befejezve a felajánlást azzal az Ughie Erha Obával, aki a legközelibb őse a jelenlegi obának. Az ünnep a király felsőbbségének szimbolikus jelzéseiben bővelkedik. A rituálé a köszöntő szertartással kezdődik, amikor az oba, apja oltára előtt ülve fogadja az előtte egyesével, rang szerint felvonuló főnökök hódolatát és köszöntéseit. Cserébe kóladiót és bort ajándékoz nekik az oba, s azzal, hogy a főnökök elfogadják ezen ajándékokat és részt vesznek az ünnepségen, elismerik a király felsőbbségét és az uralkodó politikai és társadalmi hierarchiát.

Az Ughi Ereha Oba szertartás során a főnökök a legfényűzőbb, legdíszesebb és legdrágább ruháikban megjelenve az *eben* karddal táncolnak. Hasonlóan a főnökökhöz a király a legszebben megmunkált korallgyöngyökkel teli ruhájában jelenik meg és ő is táncol a karddal az apja oltára előtt. Rengeteg áldozatot ajánlanak fel ekkor, hogy elkergessék a gonosz szellemeket, megbékítsék a földet, valamint, hogy elnyerjék az oba elhunyt apjának jóindulatát. A harmadik napon egy álháborút rendeznek a Hét Uzama ellen, akiket a harc során a király támogatói legyőznek, ezzel mintegy szimbolizálva és a következő évre előrevetítve az összes király ellen forduló ellenség sorsát.

Az Igue ünnepe szintén három részből áll, valamint ez is a köszöntő rítussal kezdődik, de sokkal inkább a spirituális összetevő válik hangsúlyossá a szertartás során. A legfőbb rítus, amit Iguenek hívnak, az oba misztikus és mágikus erejére összpontosít: különböző gyökereket, gyógynövényeket és magokat –„az erdő életet adó terményeit" – mágikus főzetté keverik össze és a föld megtisztításáért felelős papnak, *Ogefának,* valamint az oba egyik családtagjának feladata, hogy a király különböző testrészeire ezt a főzetet felkenje. A szertartás során rengeteg állatáldozatot, leopárdokat, keselyűszerű sasokat, teheneket és kecskéket mutattak be az oba Fejének (ami bölcsességét és sikerességét szimbolizálja). Az oba jóléte a nép jólétével egyenlő, Igue rítusának segítségével biztosítják ezt a következő évre. [24]

Az ünnep utolsó napján a gyerekek kora reggel kiszaladnak otthonaikból és kezükben égő fáklyát tartva kergetik el a gonosz szellemeket. Régebben az erdőben még az *ewere* faleveleket („a boldogság levelei") is összeszedték és hazavitték őket, mert úgy tartották, hogy ezek a falevelek reményt és boldogságot hoznak a ház lakóinak. Hasonló módon a főnökök ugyanilyen ewere faleveleket vittek a palotába annak jelzéseként, hogy az Igue rítus sikerrel járt, így az oba és annak népe a következő évben gazdagságban és bőségben fog élni.

Az oba hatalmának megerősítése után a hangsúly a nép megerősítésére és megtisztítására helyeződik. A soron következő *Emobo* ünnep abban különbözik az előzőektől, hogy nem mutatnak be áldozatokat és csak a főnökök, valamint az oba feleségei és gyerekei vesznek részt rajta. A szertartás célja, hogy elkergessék mindazokat a gonosz erőket, amelyek valamilyen módon az előző rítusok elvégzése ellenére ottmaradtak. Az Oba ekkor egy különleges, erre az alkalomra épített piros színű emelvényen ül, mivel a piros árnyalat az edók szemében a megfélemlítés színe és képes elűzni a gonoszt. A szertartás végén az Esogan főnök így kiált fel: „Minden szellemnek, aki még nem kapott felajánlást, Udo városába kell mennie és ott ennie" – így űzik el az utolsó ott ragadt szellemeket is az ősi rivális városba, Udoba.

A hasonlat, miszerint *„Palotába menni olyan, mint a háborúba készülni"* szinte szó szerint igaz az Ogun isten tiszteletére rendezett ünnepség idejekor. Az oba és főnökei katonai ruhába öltözve vonulnak fel a palotából a háború és vas istenének felállított kegyhelyig, innen figyelve azokat az akrobatákat, akik egy magas fán pörögve-forogva az éggel való hadakozást jelenítik meg.

Az éves körforgás hasonlóan a kezdethez, egy mezőgazdasággal kapcsolatos rítussal fejeződik be. Ez az „Új Jam" ünnepe (*Ague*), amelynek kezdetétől a végéig tilos az újonnan begyűjtött jamot elfogyasztani vagy az isteneknek felajánlani. Az Aguet a palota egyik szobájában, hatalmas titkolózás közepette tartják meg, így csak az oba és néhány főnök tudja pontosan is, hogy mi történik bent. Ezzel a rítussal záródik be a kör; az év végére mindent elfogyasztottak, amit betakarítottak, a földekről elűzték az összes gonosz szellemet, az oba hatalmát pedig megerősítették a következő évre. Ahogy az edók mondják: *„Everything is cool"*.

Beninben a kereszténység terjedése ellenére az edo hit továbbra is virágzik. A jelenlegi Oba Erediauwa hűséges támogatója az edo hagyományoknak és vallásnak, visszaállította az ősi palotai rítusokat, így az edók hite szilárd maradt, s hasonlóan a benini művészethez, ellenállást tanúsított az évszázadok során minden külső változásnak.

JEGYZETEK

[1] Garlake, 1988: 5

[2] Az egész tanulmányban, de leginkább az első két fejezetben, legfőbb forrásként Zimborán Gábor: A Benini Királyság története c. oktatási jegyzetre támaszkodtam.

[3] Korábbi elnevezése a Benini Köztársaságnak: Dahomey állam.

[4] A szövegkörnyezetből mindig kiderül, hogy a Benin és edo szavakat éppen milyen értelemben használják.

[5] Habár széles körben elterjedt a „benini bronzok" kifejezés, a tárgyak alapanyaga általában nem bronz (réz és ón ötvözete), hanem sárgaréz (réz és cink ötvözete).

[6] Agbon neve később Agbor-ra változott, mely ma Benin City keleti részén található Igbo falu.

[7] Ben-Amos, 1995: 64.

[8] Az edo történész és törzsfőnök, Jacob Egharevba „A short history of Benin" c. művében foglalta össze először 1934-ben a Benini Királyság történetét, forrásai elsősorban a királyi bárdok, a királyi bronzművesek és a néhai obák (oba: a benini király elnevezése a 2. dinasztia idején) kultuszáért felelős rituális specialisták voltak. A könyv előnye többek között az orális hagyományok összefoglalása; hátránya azoknak az orális hagyományoktól független források hiánya.

[9] Ile-Ife: a joruba kultúrkör szent városa és egyes időszakokban vallási és politikai központja is, a hiedelmek szerint itt vette kezdetét a világ teremtése.

[10] Füssi Nagy, 1998: 25.

[11] Ennek jelentőségéről a tanulmány III. 5. fejezetében részletesen is írok.

[12] A nagy formátumú uralkodók esetében hangsúlyosan jelennek meg a történetekben falvak alapításai és új tárgytípusok. Az Ere-ről alkotott képhez hasonlót kapunk majd a 15. századi Ewuare obáról is.

[13] Ewuare Ogidigan jelentése: a Nagy Ewuare.

[14] A tanulmány III. fejezetében legfőbb forrásként Ben-Amos P.G.: The art of Benin c. könyvére támaszkodtam.

[15] Az istenek részletes ismertetését ld. a tanulmány III. 3. fejezetében.

[16] Use jelentése: szegénység. A mese forrása: Bradbury, R. E.: Benin Studies. 1973.

[17] Ahogyan erről már többen is írtak: Beier 1963; Ben-Amos 1973, 1986, 1994; Izevbigie 1978; Rosen 1989, 1993.
[18] Bradbury, 1957: 53.
[19] Bradbury, 1973: 74.
[20] Nevadomsky, 1988: 78.
[21] Bradbury, 1973: 75.
[22] Egharevba, 1949: 86
[23] A várost őrző kapukra az edók a szellemi és a fizikai világ találkozópontjaként tekintettek.
[24] Bradbury, 1959: 202

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ben-Amos, P. G.: *The Art of Benin* London 1995.

Bradbury, R.E.: *The Benin kingdom and the Edo-Speaking People of South Western Nigeria,* International African Institute 1957.

Bradbury, R.E.: *Divine Kingship in Benin* 1959 London.

Bradbury, R. E.: *Benin Studies* (szerk. Peter Morton-Williams). London 1973.

Egharevba, Jacob U.: *Benin law and costume* 1949 Nigeria.

Füssi Nagy Géza: *Határtalan szakrális tér: Fekete-Afrika*. Korunk, 2005/2:36-45, Kolozsvár.

Füssi Nagy Géza: *Bevezetés az afrikanisztikába*. *Nyelvi problémák a harmadik világban* (kézirat). 1998 ELTE BTK Afrikanisztika program, Budapest.

Garlake, Peter: *Afrikai királyságok* 1988 Budapest.

Nevadomsky, Joseph: *Kingship Succession Rituals of Benin*, Part 3: The Coronation of the Oba. 1984 African Arts.

Nevadomsky, Joseph: *Kemwin Kemwin: The apothecary Shop in Benin*

1988 African Arts.

Zimborán Gábor: *A Benini Királyság története* (oktatási jegyzet) 2003 ELTE BTK Afrikanisztika program, Budapest.

Hagyomány és modernizáció az eritreai földhasználatban

Tesfay Sába

Az eritreai Kebessza, vagyis magasföld lakói hagyományosan elsősorban a föld manuális megművelésével biztosítják megélhetésüket. A társadalmi struktúrára épülő földhasználattal kapcsolatos rendszeres tevékenységek és szokások sorát, melyek az évszázadok folyamán alakultak ki és alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, és melynek minden falubéli részese volt, nevezem „hagyományos földhasználatnak". Ez a gazdálkodási forma jellemzően extenzív, folyamatosan újabb és újabb területeket hódít, ugyanakkor a magasföld sűrűn lakott szűzföldjeinek művelés alá vonása csak elvétve lehetséges. Ezzel egyetemben a korábban megtisztított földterületek haszonélvezői a *patrilineáris* rokoni ágazat[1] tagjai, akik ezen a gyakorlatilag is meghatározó kapcsolaton keresztül részesei közös múltjuknak, hagyományuknak.

Tanulmányom amellett, hogy bemutatja a „hagyományos földhasználat" jellemzőit, megkísérli felvázolni a mai eritreai kormány földet érintő intézkedései mögött meghúzódó politikai és gazdasági ideológiát, és a modernizáció érzékelhető hatását helyi szinten.

ERITREA[2] – EGYSÉG ÉS DIVERZITÁS

A 121,320 km^2 területű Eritrea lakossága napjainkban már eléri a 4,5 milliót.[3] Az 1991-ben véget érő függetlenségi harcok után a népesség rohamos növekedésnek indult, jelenleg a lakosság becslések szerint 44,8%-a 14 év alatti. Ők már egy független, a saját szabadságáért felelős ország gyermekei, így más neveltetésben részesülnek, mint az ország idősödő vezetői, akik a harcok alatt szocializálódtak. A mai fiatalok tankönyveikben a frontokat megtapasztalt szüleik friss hagyományát sajátítják el, megismerkednek a front mindennapjaival, a harcolók és mártírok neveivel, mindennek jelentőségével, az ország egység-ideológiájával és nemzeti törekvéseivel. Tanulmányaik során, illetve a TV programokon és olvasmányaikon keresztül (továbbá) megismerhetik az ország dogmaszerűen bemutatott kilenc népcsoportjának népi kultúráját, melyek együttesen Eritrea nemzetét alkotják.

A beszélt nyelvek alapján a kormány hivatalosan *kilenc* népcsoport létezését fogadja el, melyek *három* főbb csoportba sorolhatók: sémi csoportok a *tigrinja*

(50%), *tigre* (31,4%), *rasaida* (0,5%); kusita csoportok az *afar* (5%), *szaho* (5%), *bilen* (2%), *hadareb* (2,5%); nílusi csoportok a *kunama* (2%), *nara* (1,5%). A felsorolt csoportelnevezések, az arabot beszélő *rasaidák* és a *bedzsát* illetve *tigrét* beszélő *hadarebek* kivételével egyben a csoport által beszélt nyelveket is jelölik. A legelterjedtebb nyelvek a *tigrinja*, arab, angol és olasz. Bár az „egység a diverzitásban" mottó jegyében a kormány célja, hogy mind a kilenc nyelvi csoport számára az első négy iskolai év anyagát elsajátíthatóvá tegye a gyermekek saját anyanyelvén, ez egyelőre vontatottan halad, ráadásul a felsőbb évfolyamokban az oktatás nyelve már szükségszerűen a *tigrinja*, *tigre*, arab vagy az angol lesz. Ez bizonyos csoportok körében nehézségeket okoz, így például a *szaho* gyerekeknek esetenként három különböző írásmódot és négy nyelvet kell elsajátítaniuk, ha középiskolai tanulmányaikat folytatni akarják.

A sűrűn lakott magasföldi régióban *tigrinja* nyelvet beszélnek. Ez a népcsoport rendelkezik saját *geez* betűs írással, melyet rajtuk kívül még a szomszédos ország *amhara* nyelvet beszélői használnak, továbbá ők voltak a korai akszumi királyság[4] megalkotói is. A *tigrinja* nyelvet beszélők többségében letelepedett csoportok, hagyományosan földművelésből tartják fenn magukat.

Bár a nemzeti politikában nem lehet eltekinteni az erős *tigrinja* dominanciától, a fent bemutatott nyelvi sokszínűség jellemzi az országot, ami megosztott vallási térképpel párosul. Az ország lakosságának körülbelül fele keresztény, többségében az Eritreai Ortodox Egyházhoz tartozik, másik fele pedig – többségében szunnita – muzulmán. A vallási megoszlás csak nagy vonalakban fedi az etnikai határokat. A főként ortodox keresztény *tigrinja* népességen belül az iszlám hívei *dzsiberti* néven ismertek, és egyes forrásokban őket a tizedik etnikumként emlegetik.

Az országra jellemző létfenntartási módok megoszlása szintén változatos képet mutat. Többségében nomád állattenyésztő csoportok a sivatagos és félsivatagos területeken élő *afarok*, *rasaidák*, *tigrék*, *hadarebek*, *szahók* és *bilenek*. Ezek az etnikumok részben vagy egészében az ország olyan vidékein élnek, ahol a föld megművelése csak csekély eredménnyel kecsegtethet.

Ezt a változatos képet gyúrja és formálja eggyé a kormány *nemzetépítő* politikája. A függetlenségért vívott háború emlékezete megköveteli a kormánytól, hogy az etnikumoknak egyenlő jogokat biztosítson. Elődje, az EPLF[5] ezt fogalmazta meg a már 1977-ben kidolgozott *National Democratic Programme of the EPLF*-ben, majd ugyanez a gondolat nyert megfogalmazást 1994-ben a *National Charter*ben, 1997-ben pedig az Alkotmányban. A függetlenség elnyerése után egy évvel megfogalmazott *National Charter*ben, amit a PFDJ 3. Kongresszusán fogadott el, a fiatal ország és kormánya a nemzeti egység szilárd megteremtését és fenntartását tartotta elsődleges feladatának. A két közvetlen szomszédjához képest kis kiterjedésű és kis lélekszámú ország a stabilitás megőrzésének zálogát látta a nemzeti egység megteremtésében:

> Az „egység a változatosságban” alapelvnek vezérelnie kell a népet és a kormányt ama igyekezetükben, hogy Eritrea változatos helyzetében egy egységes és fejlett országot hozzanak létre. (Alkotmány, II. fejezet, 6. cikkely)

Ez a gondolat a függetlenségi harcokig nyúlik vissza. Az EPLF ügyelt arra, hogy ne etnikai és vallási alapokon szerveződjön, mégis a vezető réteg többségében a *tigrinja* nyelvet beszélte, ugyanakkor országszerte voltak támogatói. Programjában marxista elveket követve elismerte az ország nemzetiségeinek egyenjogúságát. A felszabadítási front a hagyományos családi kötelékektől távol, a „rábízott” fiatalok körében támogatta az *interetnikus* házasságokat. A front valódi „olvasztótégelyként”, a hagyományos elittől elszigetelten létezett, az etnikus hagyományokból pedig csak a táncokat, ruhákat és énekeket engedte be.

A *kulturális reprezentációnál* azonban lényegesebb és kényesebb kérdés a nemzet-etnikum viszonyában a *politikai képviselet*. A többségében magát *tigrinjának* valló kormány a fenti hagyományokra építve a háború után sem feledkezhetett meg a többi nyolc etnikum politikai képviseletéről. Mindezek ellenére a kormányban elsősorban az egyes etnikumok azon képviselői kapnak helyet – és ez alól nem kivétel a *tigrinja* népesség sem – akik nem etnikumukat, hanem *nemzetüket* szolgálják. Ennek a politikai felfogásnak vannak ellenlábasai is, akik a hatalom megosztását követelik, azonban egyelőre ez nem járt sikerrel.

Bár a kormány megalakulása után fontolgatta a nyelvi etnikumok önrendelkezésére alapozva az ország föderatív átrendezését, végül 1996-ban az azt megelőzően elképzelt tíz helyett hat adminisztrációs egység létrehozásában egyezett meg, melyek a korábbi tervvel ellentétben teljesen figyelmen kívül hagyják a nyelvi és etnikai határokat, ezzel is a nemzeti egység megszilárdítása felé megtett újabb lépést remélve.

Amíg az egység látszólagos megteremtése egyértelműnek tűnt a függetlenség kivívása utáni években, amikor a volt harcosok valós reményekkel – elsőként az ország történelmében önállóan – az ország újjáépítésébe kezdtek, vagy azt megelőzően, amikor a harcoló felek egymás ellenében azonosulhattak saját céljaikkal (ez talán inkább igaz az eritreai oldalra), addig az 1993 óta eltelt 16 évben a nemzeti összetartás gyenge pontjai, törésvonalai is láthatókká váltak, amit a kormány igyekszik mindinkább központi intézkedéseivel ellensúlyozni, illetve megakadályozni. Egység- és nemzetépítés határozza meg a politikát a függetlenség utáni években, ami egyre határozottabb eszközökkel valósul meg, miközben a modernizáció és az önellátás, illetve függetlenedés a legfőbb gazdasági célkitűzések. Mindezek komoly politikai erőfeszítéseket és mélyreható társadalmi reformokat kívánnak meg. A mai Eritrea pedig még mindig az átalakulás éveit éli, amelyben a kitűzött politikai célokat az egymást váltó központi intézkedések kísérlik meg megvalósítani.

A kormány egységteremtő politikájának egyik sarkalatos intézkedése a *national service*, ami minden fiatalnak kivétel nélkül előír egy féléves katonai szolgálatot és az azt követő egyéves, de gyakran annál hosszabb ideig tartó nemzeti

szolgálatot egy kijelölt intézményben vagy munkaterületen. Hasonló kiképzéseket a diaszpórában élő eritreai szülők gyermekeinek is szerveznek.

Az oktatás, a *national service*, a nemzeti hagyomány és múlt megteremtése illetve a tudatos nemzeti propaganda és intézmények az egységesítést tűzik ki célul, ugyanakkor a már említett etnikai és vallási kötődések valamint a hagyományos megélhetési formák egyelőre ellentmondanak az egységesítési törekvéseknek. Mindezek a változásnak ellenálló évszázados kötődések azonban a térség hosszú idők alatt kialakult és egymást kiegészítő rendszerei, melyben az etnikai, éghajlati, földrajzi, topográfiai tényezők ugyanúgy, mint a Közel-Kelet korai múltja is szerepet játszanak. Az egység megteremtésének egyik eszköze 1994-ben a földreform bevezetése volt, ami a modernizáció jegyében alapjaiban veszi célba e kötöttségek felszámolását.

KLIMATIKUS ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐK HATÁSA A MEZŐGAZDASÁGBAN

Az ország területe négy különböző mezőgazdasági és éghajlati zónára osztható: a keleti tengerparti sávra, a nyugati alföldre, a központi magasföldre és a két utóbbi zóna között húzódó keleti meredek lejtőkre. A keleti tengerparti sáv sivatagos, félsivatagos vidék, ahol az eső az októbertől márciusig tartó időszakban kiszámíthatatlanul érkezik, de éves szinten is csak maximum 200 mm esik. Ide tartozik az Etiópiába is átnyúló Danakil-mélyföld, ahol egyáltalán nincs csapadék; itt található a térség legmelegebb pontja is. Ez a terület növénytermesztésre nem alkalmas, ezért az itt élő népcsoportok elsősorban nomád állattartók. Újabban a kormány kísérletet tett a föld öntözéses megművelésére a térségben létesített mezőgazdasági farmokon, ami sikerrel kecsegtet.

A keskeny lejtős keleti övezet jó termőfölddel rendelkezik, egy évben két esős időszak fordul elő, alkalmas gyümölcsök, zöldségek és kávé termesztésére is. A nyugati alföldeken a fő mezőgazdasági termékek a cirok, kukorica, köles, hüvelyesek, szezámfű és gyapot. 1500 méter fölött, a magasföldön leginkább gabonaféléket, köztük teffet, árpát és búzát termesztenek. Ez utóbbi zónákban az éves csapadékmennyiség 400-500 mm között mozog.

Az ország földjének mindössze 5%-a minősül termőföldnek. A többi földterület legelőnek vagy annak sem alkalmas. Mivel az ország mezőgazdasági termelése a naturális gazdálkodásra épül, és az öntözés a gazdaságokban általában nem megoldott, a termelés elsősorban a csapadék mennyiségétől függ. Ez a függőség különösen jelentős országos szinten, hiszen a lakosság 80%-a mezőgazdasági termelő, elsősorban önellátó gazdálkodó. A csapadékos és száraz időszak természetes ingadozását az 1970-es éveket megelőzően gabonatartalékok felhalmozásával vagy a főként Szudánba induló ideiglenes munkavállalással ellensúlyozták (Pateman 1988: 164). A háború alatt jelentkező szárazság, az aknásítások, a föld megműveléséért

felelős férfiak elhurcolása vagy migrációja együttesen végzetes károkat okoztak. A háború alatt erdőket vágtak ki, hogy a terep belátható ságát biztosítsák és sáncokat emeljenek, taposóaknákat helyeztek el a frontvonalakon, ami miatt egyes területeken a termelés teljesen megszűnt, továbbá a Derg[6] termőföldeket és falvakat égetett fel, ezzel megfélemlítve a helyieket. Mindezek olyan károkat okoztak, melyek földerózióhoz és elsivatagosodáshoz vezettek és vezetnek. Tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy az elmúlt években az átlagosnál kevesebb eső esett, emiatt a vízlelőhelyek száma is csökkent.

Ilyen feltételek mellett a kilencvenes éveket véve alapul az UNDP, az ENSZ Fejlesztési Programjának adatai szerint az ország a szükséges mennyiség 60-70%-át képes megtermelni olyan években, amikor az eső kellő mennyiségben érkezik, ugyanakkor szárazság idején annak alig 25%-a terem. Az ország gazdasága ily módon jelentős mértékben az esőzésektől függ.

Eritrea már az olasz gyarmati időkben sem tudta teljes mértékben megtermelni a szükséges élelemmennyiséget. Bizonyos mezőgazdasági javakból behozatalra szorult, melyet akkor Szudánból és Etiópiából fedezett. Fontos mezőgazdasági termékeket azóta is külföldről szerez be, melyek között van a nemzeti étel alapanyaga, a teff, a kávé, aminek jellegzetes elkészítése fontos szerepet tölt be a mindennapokban, illetve a búza is. Az ország a szükséges élelmiszer mennyiséget részben segélyekből fedezi, részben pedig exportra termelt javainak bevételéből. Az új évezredben a lakosság körülbelül fele az élelmiszersegélyektől függött.

A kormány tervei között nagy hangsúlyt fektet az ország *önellátásának* biztosítására, amit a mezőgazdasági termelés, elsősorban a földművelés modernizálásával képzel el. Erre dolgozta ki 1994-ben a földreform programját, és ezt segítik a függetlenség óta zajló projektek, köztük a lejtős területeken a földerózió megfékezése a vidék teraszosításával, vagy a gátak és kutak építése, ami egyenletes vízellátást biztosít.

Miközben az ország természetes erőforrásai (földpát, káliumkarbonát, arany, kaolin, cink, vörösréz, só, hal, gránit, márvány, feltételezések szerint olaj és földgáz is) bevételt biztosíthatnának az országnak, a kormány abbéli elhatározásában, hogy megóvja az országot a túlzott külföldi befolyástól – a saját szaktudás és tőke hiányában –, egyelőre a mezőgazdaságtól remél rövidtávon eredményeket.

Az ország erőforrásaira épített önellátás gondolata a függetlenségi harcok idejéig nyúlik vissza, amikor a harcoló eritreai frontok legfőbb anyagi bázisát a külföldön élő eritreaiak jelentették. A függetlenség kivívása után a harcokat mint az önállóság megteremtésének és a heroikus küzdelemnek időszakát emlegették. Ekkor a már említett EPLF *négy* lehetőséget vett számba az élelmiszertermelés növelésére, vagyis a lakosság önellátásának megteremtésére. Elsőként a földosztást említi, majd újabb területek művelés alá vonását, a mezőgazdasági eszközök fejlesztését, végül az alapvető szükségleteket kielégítő, fogyasztható élelmiszerek előnyben részesítését az egyéb, piacra termelt javakkal szemben (Firebrace 1984: 85). Ezek a célkitűzések továbbra is prioritást élveznek.

Jelenleg a kormány legfontosabb feladatának tehát a mezőgazdaság modernizálását tartja, mellyel célja egy segélyektől független nemzeti gazdaság létrehozása. Mindezt azonban hátráltatja egyrészt az, hogy a földművelés az országban majdnem kizárólag naturális gazdálkodást jelent, még mindig nem történt meg a gépesítése, a vidéki lakosság földjeit hagyományos eszközökkel műveli és az öntözés nem jellemző. Ezen kívül a sűrűn lakott magasföldön a föld túlzott kiszipolyozása a termőtalaj minőségének romlásához vezetett. Mindehhez járul még az elmúlt évek – már említett – esőhiánya is. Ráadásul az ország gazdasága érezhetően megrendült, amikor 1998-ban Eritrea konfliktusba keveredett szomszédjával, Etiópiával. Az összetűzéssel Eritrea gyakorlatilag legfőbb üzleti partnerétől esett el: Etiópia több tízmilliós lakosságát ellátó eritreai kikötők maradtak munka nélkül és iparágak estek el első számú piacuktól. A háború közvetlen hatásaként pedig otthonokat, állatállományt veszített az ország. 2005-ben a gazdaság teljesen megbénult, elapadtak valutaforrásai, megszűnt az import, leállt a termelés. Hogy ebből a keserves nemzetközi elszigeteltségből kilábaljon, a kormány egyrészt partnereket keresett, másrészt újult lendülettel hangsúlyozta a mezőgazdaság elsődleges szerepét.

A KÖZPONTI MAGASFÖLD MEGÉLHETÉSI LEHETŐSÉGEI ÉS A MEGBOMLÓ RENDSZER

A mezőgazdaság fejlesztésétől tehát elsőként az ország élelemhiányának megoldását várják. A függetlenség utáni első jelentős agrárreform az 1994-es földreform volt. Ennek előzményei számos irányba mutatnak, és elsősorban a magasföldi földhasználat sajátosságaiból eredeztethetők, és – nemzetgazdasági célokat tekintve – annak hiányosságaira adott válaszként értelmezhetők.

Az eritreai magasföldön, más néven a Kebessza térségben élő *tigrinja* nyelvet beszélő népesség hagyományosan földművelésből él, melyet kiegészít az állattenyésztés. Ez a terület az ország 1/6-át teszi ki, ugyanakkor az összlakosság megközelítőleg fele él itt. A folyamatos népességnövekedés következtében minden megművelhető földterületnek értéke van, erdőségeket csak elvétve találunk, és az állattartás is másodlagos szerepének köszönhetően nagyrészt a magasföldi területek peremvidékére szorult.

A térségre jellemző a föld relatív soványsága és a népességhez mért szűkössége. A folyamatról már Nadel is említést tesz: „a mindennapos megfigyelések bizonyítják, hogy a magasföld népessége szaporodik, és a népesség növekszik” (1946: 3). Az olasz (1889-1941) majd brit fennhatóság (1941-1952) alatt jelentkező földelkobzások pedig csak tovább fokozták a földhiányt. Ezt helyi szinten a különböző lokális egységekben elfogadott *szokásjog* alapján próbálták meg kezelni, amely szabályozza a földcímek osztását, a legelők használatát és a földhöz való jutás kritériumait, és amely minden esetben szigorúan különbséget tesz a helyiek és újonnan betelepedettek között. A földhöz jutás joga kivételes esetektől eltekintve a földet

elsőként művelés alá vonó, vagy arra a jogot megszerző egyén férfi utódait illette. Ezt a formát, amikor egy egyén tulajdonában van egy földdarab, nevezhetjük egyéni tulajdonlásnak. A föld általában kétféle módon öröklődhetett utódai között. A földterület osztatlan maradhatott, és azt használatra, ismétlődő rotáció kíséretében az arra jogosult férfi utódok megkaphatták, ilyenkor a föld a patrilineáris ágazat, az *enda* kezében maradt, és ő rendelkezett a föld adminisztrálásáról. Ezt nevezhetjük ágazati vagy *resti* tulajdonlásnak. Az öröklés másik formájában a föld folyamatosan továbbaprózódott úgy, hogy a férfi utódok egyenlően részesültek apjuk földjéből. Ezt nevezhetjük *tselmi* tulajdonlásnak. E két forma nem ritkán egybemosódott; gyakorta ez utóbbi a föld túlzott elaprózódása miatt idővel a *resti* tulajdonformát követte. Az említettek mellett megkülönböztethetjük még a falutulajdont, melyet *diessa* vagy *shehena* néven ismernek. Ezt általában a földhasználat egy későbbi formájának tekintik, és kialakulását gyakorta a földhiányra vezetik vissza (erről lásd Nadel 1946; Zekarias 1966).

A földhasználati formák jellegzetesen a rokonsági struktúrára épültek, és ez alól nem volt kivétel a korai, falusi vérségi kötelékekre épülő *diessa* vagy *shehena* sem. Ez utóbbiakban azok, akik nem tudták igazolni, hogy a falu valamely ősétől származnak, nehezebben juthattak földhöz. A falvak szegmentált ágazatokra épülő rokoni struktúrája, különösen a *tselmi* és *resti* rendszerekben, biztosította minden egyén számára helyét és földhöz való jogát a lokális egységben.

Az egyén ennek tükrében felmenői után, patrilineáris ágazata tagjaként juthatott földjéhez. Azonban ő mindvégig a földnek csak birtokosa és használója volt, azt csak ritka esetekben adhatta el, vagyis a földek tulajdonosa az *agnatikus* ágazat volt. Az egyes földterületekre ma is gyakran az azt valaha birtokló „ős" földjeként utalnak, aki egyben mindazon férfiak őse, akik a jelenben a *tselmi* vagy *resti* rendszerben közösen művelik a területet. Mindkét típusban a földre jogosultság kritériumai az ágazati rendszerben elfoglalt helytől függnek. A múltban történt események, mint örökbefogadás, be- és kivándorlás, földcserék vagy eladások tehát mind hatással vannak a jelenre, éppen ezért az eseményeket generációkat átívelő történetek őrzik. A jelentősebb megállapodásokról esetenként mitikus történetek szólnak, hitelességüket pedig a történet ismertsége, alkalmanként az eseményről elnevezett hely létezése biztosíthatja. Emellett a nagyobb tranzakciókról évente megemlékeztek; ilyenkor a helyi templomnak bizonyos terményekből meghatározott mennyiséget kellett szállítania az eladott vagy bérbe adott föld használójának. Mindezek a múlthoz kötik a ma élőket, az ősapák pedig részesei lesznek a jelennek, miáltal úgy utalnak rájuk, mint a föld vagy ház tulajdonosaira. Eszerint múlt és jelen egy lineáris folyamatban helyezkednek el – ahogyan az az agnatikus ágazatokra épülő rokoni csoportosulásban felvázolható –, és ezen keresztül a hagyományok, köztük az „öregek tanácsa" által felügyelt szokásjogrendszer átörökítése egy konzervatív, önmagát reprodukáló társadalom megőrzését támogatja.

Ennek ellenére a földhasználat és társadalmi struktúra közti viszonyt szabályozó szokásjogok mára már csak töredékesen élnek tovább, ugyanis az európai gyarmatosítás ideje alatt már megjelentek az ezek súlyát gyengítő törekvések. A földelkobzások következtében, illetve az azok nyomán jelentkező nem ritkán véres összetűzések enyhítése érdekében Eritrea nagy részén a földhasználatot markánsan érintő intézkedéseket vezettek be. Az olasz gyarmatosítók idején számos faluban bevezették az ott korábban ismeretlen falutulajdont. Később pedig, az 1970-80-as években az etióp-eritreai harcok alatt az Eritreai Népi Felszabadító Front (EPLF) és az ellene harcoló etióp Derg is szintén a falutulajdont részesítette előnyben, és egyéb, a falu adminisztrációs és politikai struktúráját megreformáló intézkedéseik kíséretében a falu minden férfi tagjának egyenlő jogokat ígértek, amivel remélték eltörölni a falu „őslakosainak" hagyományosan járó privilégiumokat.

Az EPLF földreformja mögött húzódó alapgondolat szintén az egység és modernizáció jegyében fogant. A harcok alatt az EPLF egy alapos felmérésekre épülő tervet dolgozott ki a vidéki társadalom mobilizálására, melyben nagy teret szentelt a földreformnak. A befolyásuk alá vont területeken, ami 1987-re a falvak egy harmadát jelentette (Pateman 2000: 163), kampányokkal, meggyőzéssel hirdették programjukat a falusiak körében. Az 1977-re kidolgozott *National Democratic Revolution Program* című kiadványában négy csoportba sorolják a magasföldi lakosságot: feudális földbirtokos, gazdag paraszt, középparaszt és szegény paraszt. A program e két utolsó kategóriát célozta meg, akik az összlakosság megközelítőleg 70%-át tették ki. Ennek egyik sarkalatos pontja a föld egyenlő elosztása és a falutulajdon bevezetése vagy felélesztése. Továbbá tervezték a nomád és félnomád csoportok mezőgazdasági képzését is. A magasföldi falvakban az EPLF emberei a helyi vezetőkkel együtt „parasztgyűlést" hívtak össze, akiknek feladata volt, hogy a földet az utasítások alapján újraosszák, és két bizottságot válasszanak, az egyiket a későbbi földosztások lebonyolítására, a másikat pedig a falu ügyeinek intézésére. Eszerint mind a faluvezetésben, mind a földkérdésben a teljes *egyenlőséget* kívánták megteremteni. Ezek az intézkedések mélyreható változásokat eredményeztek azokon a területeken, ahol az EPLF huzamosabb ideig meg tudta vetni lábát.

Mindez egy meghatározó időszakot jelöl a későbbi nemzetépítés szempontjából, ugyanis az EPLF 70-es, 80-as években tett lépéseit tekinthetjük a társadalmi és mezőgazdasági modernizáció első igazán jelentős eseményének. Egyben ez a társadalmi formációk fokozott átszerveződésének időszaka is, amikor a háborús körülmények, a gazdasági instabilitás, a korábban létező erőviszonyok átrendeződése, a gyakori kényszer az otthonok elhagyására és a bizonytalanságérzet eluralkodása a fennálló rend megkérdőjelezéséhez vezetett. Ezzel szemben az ország bizonyos területein a háborús körülmények a fennálló rendszer megőrzését segítették. Erre szolgáltat Tronvoll példákat (1998a: 261), és megjegyzi, hogy ez részben annak köszönhető, hogy a földjogok birtokosai miközben védték privilégiumaikat, védték a fennálló rendszert is. A faluvezetés és földjogok tehát egy társadalmi rend

létező elemei voltak, erre egy egész rendszer épült, így annak megőrzése a lokális vezetés érdekében állt. Másrészt pedig megjegyzi, hogy a háború alatt a rendszer ellen potenciálisan – többségében fiatal – lázadók tömegesen hagyták el a falvakat, és csatlakoztak a háborús frontokhoz. Míg ez konzerválta a hagyományos struktúrát, addig az egyének ezrével kényszerültek otthonuk és lakóhelyük elhagyására. Ők részben Szudánban kerestek menedéket, részben a harcolókhoz csatlakoztak. Számukra már mást jelent a valaha volt szoros „föld-egyén" viszony, melynek kapcsán még Nadel az eritreai földművesről ezt írja: „Nem ő birtokolja a földet, hanem a föld birtokolja őt."[7] (1946: 1) Ez a kötődés szakadt meg akkor, amikor a Szudánban menedéket kereső eritreaiak hazatértek, vagy az otthonukat vesztett volt harcosok évtizedek után újra letelepedtek. Nekik a kormányprogram a magasföldi földhiányra és a nyugati alföldek kihasználatlanságára hivatkozva eredeti otthonuktól távol biztosított háztelket és megművelhető területet.

Lényeges jellemvonása az EPLF programjának, hogy a letelepedett, agrárgazdálkodó létfenntartási módot támogatja (lásd Tronvoll 1998b), míg a pásztorkodó, nomád életmód fejlesztésével vagy esetleg fennmaradásával nem számol. Ezt a későbbi földprogramokban is mellőzik, annak ellenére, hogy a sivatagos vagy félsivatagos, csapadék szempontjából kiszámíthatatlan, gyakran szárazságtól sújtott területeken a növénytermesztés lényegesen nagyobb kockázattal jár.

A FÖLDHASZNÁLAT MODERNIZÁLÁSA ÉS AZ 1994-ES FÖLDREFORM

A háború alatt bevezetett reformokhoz hasonló jelentős változás akkor történt, amikor Eritrea elnyerte függetlenségét. Az EPLF került ki győztesen a 30 évig Etiópia ellen vívott háborúból. Sikerét a későbbi elemzők szerint átfogó reformprogramjának köszönhette, amivel képes volt nagy tömegeket mozgósítani. A függetlenség kikiáltása (1991) után 1993-ig egy átmeneti kormány került Eritrea élére, amely People's Front for Democracy and Justice néven 1994 óta még mindig kezében tartja az ország irányítását. Első néhány évében gyakorlatilag az egész országra kiterjesztette a harcok alatt kidolgozott programját. A program értelmében az ország egészében bevezették a *falutulajdont*, melyben a földcímek minden egyénnek nemre, etnikai és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül egyenlően jártak, eltörölték az „őshonos" családok privilégiumait és a falvak szintjén a nyilvános közgyűléseket bízták meg a közigazgatással.

1994-ben a kormány kihirdette földreformját, mellyel minden földet az állam kezébe helyezett. Ez a kiáltvány fő vonalaiban a következőképpen néz ki: a föld tulajdonosa az állam; a jogok juttatása az állam hatáskörébe tartozik; háromféle haszonélvezeti jogot különböztet meg: háztelekre és megművelhető földre minden eritreai állampolgár jogosult lehet, míg haszonbérleti jogok mezőgazdasági farmok létesítésére, befektetésre adhatók. Háztelekre és megművelhető földre az a 18. életévét betöltött személy jogosult, aki eleget tett nemzeti kötelezettségeinek, tekintet

nélkül vallására, nemére, etnikai hovatartozására. A megművelhető földek megszerzésének további kritériuma, hogy az egyén a faluban lakjon vagy elsődleges megélhetése a földből származzon. A reform még azt is tartalmazza, hogy minden földre jogosult személy élethosszig tartó haszonélvezeti jogot kap, ami által megszűnik a föld időszakos rotálódása, és a jogosult halála után, ha örökösei nem tartanak igényt előjogaikra, a föld visszaszáll az államra. (Land Proclamation 1994/58)

A földreform egyik megfogalmazója, Alemseged Tesfai megemlíti, hogy a hagyományos földhasználati rendszerek nem elégítik ki a modern követelményeket, mert a folyamatos talajerózió és a népességnövekedés földhiányhoz vezetett. Emiatt egyes falvakban több mint 40 éve nem volt földosztás, s így a fiatal generációk megélhetését lehetetlenítik el. Vagyis a hagyományos földhasználat nem bizonyult elég hatékonynak. A reform szerinte megtartja az alapokat, viszont megváltoztatja a ráépülő struktúrát, azaz a kormány lesz felelős a földosztásért és az adminisztrációs feladatokért (é.n.: 9). Eszerint a reformok várhatóan enyhítik a földhiány problémáját, megfékezik a termőföld állagának romlását, előmozdítják a magántőke-befektetést és a kezdeményező kedvet, mivel az egyén feltételezhetően jobban gondját viseli majd földjének, ha azt élethosszig tartó használatra kapja meg. Továbbá, csökkentik az országosan eltérő szokásrendszerekben gyökerező földviták számát és fenntartják a gazdasági egyenlőséget az állampolgárok között.

A reformot azonban számos kritika éri, ugyanis egyes területeket és csoportokat hátrányosan érint. Az egyik legjelentősebb és gyakran hangoztatott kritika az, hogy szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a *nomádokat*, akiknek megélhetése az állattartásra és ezzel együtt időszakos vándorlásra és legelőváltásra épül (lásd Tronvoll 1998b; Naty 2002; Favali és Pateman 2003: 127). Naty továbbá kihangsúlyozza a délnyugati marginális csoportok helyzetét, akiknek földhasználati rendszerét gyakorta félreértették a magasföldi kormányalkotó csoportok. Az ebben a régióban élő kunamák és narák klán közösségei tulajdonosai voltak a földnek, amit a helyi szokásjogban foglaltaknak megfelelően műveltek. A gyarmatosító hatalmak és a mai kormány azonban a látszólag használaton kívül eső földeket kisajátították nagyüzemi termelésre. A pásztorcsoportokat is hátrányosan érinti a legelőföldek kisajátítása vagy a rendszeres itatóhelyek köré épülő üzemek, melyet ugyan a reformkiáltvány szabályoz, és előírja, hogy ilyen esetekben a nomádok számára biztosítani kell az utat a forrásokhoz. Tronvoll (1998b: 475) megjegyzi, hogy ezt tekinthetjük a hagyományos „letelepedett-nomád" ellentétnek, ami az eritreai történelemben az EPLF-ELF harcában is felismerhető.

A kormány a földreform fokozatos bevezetése mellett döntött. Országszerte ma még a hagyományos földhasználati rendszerek vannak érvényben, háztelekhez azonban már csak az juthat, aki az új törvények szerint arra jogosult. A földjogokat is az abban foglaltak szerint osztják, a föld azonban továbbra is időszakos rotációban marad.

A földreform következményei nehezen megjósolhatók, annál is inkább, mivel úgy tűnik, hogy a kormány azt rugalmas eszközökkel tervezi bevezetni. Egyelőre nagy energiákat fektetnek a földek osztályozásába, ami alapján várhatóan a telkek egyes területeken egyenlően kioszthatók lesznek. Tronvoll (1998a: 276) a folyamatban a kormány azon törekvését látja, amely a közösségek felbomlásához vezet, és előmozdítja a *nemzetállam* kialakulását. A várható következmények között megemlítik még a rokonsági kötelékek meglazulását, illetve a családi kapcsolatok átalakulását, annak következtében, hogy a nők is házhoz és földhöz juthatnak. (Favali és Pateman 2003: 129).

A földreform tehát a magasföldi földhasználatot tekinti alapnak, arra építve egy modernizációs tervet vizionál, melyet az ország egész területén akar megvalósítani. A reform célja, hogy egy működő nemzeti gazdaság megteremtését előmozdítsa, biztosítsa az ország és a gazdaság résztvevőinek függetlenségét, elősegítse az ország egységesítését, továbbá támogassa a mezőgazdaság infrastrukturális fejlesztését és a földek körültekintőbb művelését. Ugyanakkor a reform bírálói hiányolják a pásztorkodó, nomadizáló csoportok érdekeinek védelmét, támadják a reformnak egyértelműen a letelepedett népességet támogató mivoltát, ami az állattartást negatívan érintheti, annak ellenére, hogy a föld minősége sok helyütt nem teszi lehetővé a földművelést, és az ország legfőbb export cikkei elsősorban a bőr, hús és élő állatok.

MODERNIZÁCIÓ ÉS A FÖLDREFORM EGY ERITREAI MAGASFÖLDI FALUBAN

A földreform egyik már említett célja, hogy országszerte egységesítse a földhasználatot. Ez a vezetés makro-fejlesztési politikájának részét képezi, és mint olyan, egy a helyi sajátosságoktól elrugaszkodott elképzelést ragad meg. A magasföldi régió kerületeinek és falvainak földhasználata ugyanis nem egységes. A különbségek két tényezőnek tulajdoníthatók. Egyrészt a térségenként kialakult szokásjogi rendszerekben mutatkoznak eltérések, melyek a helyi történelmi, topográfiai sajátosságokra és etnikai viszonyokra vezethetők vissza. Az innen eredeztethető különbségek az évszázadok gyakorlatában rögzültek. A nem a hagyományos rokoni struktúrára épülő jelentősebb eltérések pedig a XX. századi reformoknak tulajdoníthatók. Az olaszok megjelenését követő időszakokban már jól nyomon követhetők az egyes térségeket ért központi reformok.

A fentiekben bemutatott országos szintű változásokat lokális szinten az alábbiakban egy magasföldi falu példáján szemléltetem. Beleza, a fővárostól 13 kilométerre fekvő falu, más magasföldi falvakhoz hasonlóan egy a rokonsági struktúrára épülő település, ahol egészen 1982-ig, a Derg reformok bevezetéséig a hagyományos, ágazati struktúrára épülő *tselmi* földhasználati rendszer volt használatban. Ebben a rendszerben a föld rotálódása és a földcímek osztása a kezdetekben íratlan, majd a századfordulón írásban rögzített szokásjog szerint működött. Jelentős vál-

tozás a rendszerben akkor történt, amikor 1975-ben a falut az etióp Derg felégette, minek következtében az, aki csak tehette, onnan elköltözött. Hét évvel később a Derg bevezette a *diessát*, a falutulajdont. A falusiak erre úgy emlékeznek vissza, mint egy kényszerű váltásra, ami csak azokat érintette, akiknek nem volt lehetősége a falu elhagyására.

A falu 1991 után újra benépesedett. Azok, akik ideiglenesen Aszmarában húzták meg magukat, visszaköltöztek, és apaági felmenőik után földet kaphattak immáron az újonnan bevezetett, fent bemutatott EPLF reformok jegyében. Ez a váltás leginkább az adminisztrációt érintette. A földet továbbra is a korábbiakkal megegyező módon művelték, az ágazatnak azonban többé nem volt szerepe és beleszólása a föld adminisztrálásába. Mégsem szűnt meg teljes mértékben a szerepük, ugyanis mind a mai napig ahhoz, hogy valaki földet kapjon, igazolnia kell, hogy apaági felmenői a faluból származnak. Ezt pedig az az ágazat igazolhatja, melyhez a család tartozik. Hasonlóan, mind a mai napig az ágazatokat külön felkérik, számolják össze, hogy az aktuális törvény szerint hány földre jogosult egyén tartozik hozzájuk, és ez alapján határozzák meg, hogy hány egyenlő részre kell felosztani a földterületeket, amelyeket viszont már az ágazatoktól függetlenül osztanak ki.

A földreform teljes bevezetése, mint mindenütt az országban, várat magára. A földosztást és földrotációt egyelőre nem érintette a reform, vagyis az élethosszig tartó haszonélvezeti jog még nem került bevezetésre. Jelentős változás érte azonban a földre jogosultság kritériumait. A korábbi gyakorlat szerint a háztelek megszerzéséről az érintett klán három arra kijelölt férfi tagja döntött, feltétele pedig az volt, hogy az igénylő nős ember legyen, és a legtöbb ágazat esetében azt is előírták, hogy a ház megépítéséhez szükséges meghatározott mennyiségű cinklappal és fagerendával rendelkezzen. Ha a földet igénylő férfi a feltételeknek eleget tett, és a *shumagelle*, vagyis a bizottság jóváhagyta kérését, az ágazat által lakott területen kijelölték számára a telket, ahol három éven belül fel kellett építenie saját házát. Ezzel a gyakorlattal szemben 2007-ben a Föld-, Víz, és Környezetügyi Minisztériumhoz tartozó Földügyi Osztály a hatályos törvények figyelembe vételével döntött az igénylők jogosultságáról, és egy-egy 500 m^2-es telket juttatott nekik, a falu közösnek megítélt földjéből, mely korábban az egyes ágazatok tulajdonában volt. Így ma azok a családos vagy alkalmasint nem családos férfiak és nők kaphatnak háztelket, akik letöltötték nemzeti szolgálatukat, vagy akik felmentést kaptak e szolgálat alól, mint például a külföldön élő eritreai állampolgárok. Ily módon a földhöz való jog eltávolodott a falusi lokális adminisztrációtól, és az állami, központi döntési kompetenciába került.

Más jellegű, azonban hasonlóan jelentős változásokra hívják fel mindazok a példák a figyelmünket, melyek a korábban fennálló konfliktusok más perspektívába való helyezéséről szólnak. A földreform egyik kimondott célja, hogy segítse tisztázni és elfeledtetni a múltban gyökerező földvitákat. Két példát is szolgáltat erre Beleza. Egy földterület hovatartozása vitatott volt Beleza és a szomszédos Adi

Nefasz között. A probléma az olaszok idejéig nyúlik vissza, amikor egy földterületet az olasz közigazgatás kisajátított Beleza földjéből, és cserébe Adi Nefasz földjét ajánlotta fel, míg ez utóbbi falu annak megfelelő nagyságú földet kapott területének másik oldalán. Később Adi Nefasz visszakövetelte földjét, amelyen a kormány a függetlenség után kormányépületeket emelt, ezzel lezárva a konfliktust. A másik vita egy szintén Adi Nefasz és Beleza közti földterület kapcsán robbant ki akkor, amikor a Derg bevezette a falutulajdont és az addig közösen birtokolt föld hovatartozása kérdésessé vált. Ezt a konfliktust olyan férfiak közbenjárására rendezték 2006-ban, akik a faluban születtek, de ma Aszmarában, s legtöbben közülük a közigazgatásban dolgoznak.

A szomszédos falvakat érintő viták mellett számos ágazati konfliktusra is sor került, leggyakrabban a szomszédos földterületeken gazdálkodó egyének között, melyek viszont nem ritkán a szóban forgó ágazatokra is átterjedtek. Az ágazatokról megőrzött történetek szerint a *szegmentált* társadalmakra jellemző egybeolvadó, illetve kettéváló mechanizmus itt is nyomon követhető volt, és a számon tartott közös őstől származó *unilineáris* csoportok a közrefogott egyének gazdasági érdekei miatt összetartó, korporális egységeket alkottak. A gazdasági alap felszámolásával az ágazati összetartozás gyakorlati bázisa szűnhet meg.

Az ágazatok társadalmi szerepbefolyásának csökkenése ugyanakkor nem egyértelmű, és nem is tulajdonítható kizárólag a földhasználatot ért változásoknak. Értesültem olyan ágazatról, mely a *diessa* bevezetése után kettévált, de olyanról is, mely a *diessa* bevezetése miatt maradt egyben. Egyes ágazatok alcsoportjai saját összejöveteleket tartanak, és saját sátorral rendelkeznek, melyet tagjaik jelesebb alkalmakon használhatnak. Egyik adatközlőm, akinek ágazatán belül egy kisebb csoport így önállósította magát, az ágazat valaha létezett összetartását siratta. Ugyanakkor az ágazatok továbbra is *exogám* csoportokat alkotnak. Mindemellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a *national service* és az iskolai oktatás elszívja a fiatalokat a falvakból. Az igény a továbbtanulásra és a városi munkára a lokális kötődések lazulásához vezethet. A fiatalok gyakran elvágyódnak, és városon, illetve külföldön remélnek könnyebb megélhetést. Ez olyan tendenciákra mutat rá, melyek hosszútávon az ágazati rendszer átalakulásához vezethetnek.

HAGYOMÁNY ÉS MODERNIZÁCIÓ

A magasföldi *tigrinja* ágazati rendszer jellemzően a helyi kapcsolatrendszerekre épül. Ahogyan a lakhely a falutérképen, úgy a rokoni hálózatban elfoglalt hely a kognitív társadalmi térképen határozza meg az egyén helyét. Pozíciója a múlthoz köti, nagybátyáit az „apánk földjét" és „apáink törvényeit" örökli. Ezáltal válik minden férfi és nő az ágazati, azon keresztül a falusi és kerületi, végül pedig a *tigrinja* közösség tagjává. Ily módon a rendszer reproduktív elemei a múltban erednek, őrzője pedig a törvényeket utódaira hagyományozó közös ős leszármazottainak

közössége. Vagyis ez a közösség felel az öröklött rend fenntartásáért. Így például az általánosan elfogadott gyakorlat szerint a *resti/tselmi* földhasználati rendszerekben a közösség, vagyis a leszármazottak pontosan vissza tudják vezetni apjukon keresztül felmenőik sorát az első földfoglalóig, vagyis "közös atyjukig". (Pontosabban általában egy falusi ember az ágazat ősére, aki nem mint földfoglaló, hanem mint apja után a föld jogos használója jelenik meg, tudja visszavezetni férfi őseit, és már csak néhány idős ember ismeri a falu alapítójáig a férfi ősök nevét.) Ennek az ismeretnek a birtokában kirajzolódnak az ágazat határai. Az elszármazott, aki meggyőzően bizonyítani tudta, hogy családja a faluban élt, és ott támogatókra is lelt, földcímekre pályázhatott. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a szokásokkal együtt a családi és ágazati történetek is transzgenerációs utakon öröklődtek, melyekben a földcímek megszerzéséről, rokonok elköltözéséről és beköltözéséről, összeveszésekről és egyéb eseményekről is megemlékeztek. A későbbiekben azonban ezek a közösségek által őrzött történetek, azontúl, hogy a közösségi értékek és normák közvetítői, bizonyítékul szolgálhatnak a vitás ügyekben.

Mindazonáltal a földreform arra kényszeríti a közösségeket, hogy megváljanak apáik hagyományaitól azzal, hogy elveszi tőlük a föld adminisztrálásának jogát. A már említett *tiesa* jogok juttatása és a művelés alatt álló földek kiosztását ért változások mellett a földreform további nagyhatású modernizációs intézkedése az is, hogy immáron a faluhoz tartozó földek kereskedelmi célokra bérbe adhatók. Ennek értelmében Beleza bérbe adott egy földterületet, melyet jelenleg mezőgazdasági célokra használnak. A falu részben a bérleti díjból fedezi középületeinek és főútjának karbantartását. A bérlők pedig a kiépített szivattyúrendszernek és a trágyázásnak köszönhetően a föld eddigi legjobb kihasználását érték el. Sokan a falusiak közül azonban a fenti hagyományos földhasználat ismertetése után érthető módon ellenzik ezt a gyakorlatot, ugyanis szívesebben látnák azt a területet a falusiaknak alanyi jogon járó, rotációban birtokolt földtelkek között. A falu adminisztrátora egy alkalommal arról számolt be, hogy a falusiak a föld semmilyen célra történő bérbeadását vagy értékesítését nem nézik jó szemmel. Még az ellen is tiltakoznak – mondta –, hogy a gyermekeiknek iskolát építsenek a falu területén.

A földnek a falusi használatban tehát elsősorban a megélhetést kell biztosítania. Erre épült a falu hagyományos szerkezete is, ami a termékeny földeket művelés alatt tartotta, míg a sziklás, kavicsos területeken minden talpalatnyi helyet kihasználva építkeztek.

Ez a falusi településszerkezet a magasföldi viszonyok között nem kedvezett az erdőségeknek, fáknak sem. Extenzív természetéből adódóan mind több és több földterületet vontak megművelés alá. Idősebb adatközlőim arról számoltak be, hogy gyermekkorukban a falu határában még sűrű erdőségek és bozótosok voltak, amelyeket az évtizedek során a falu terjeszkedése, a tüzelőgyűjtés és a harcok alatt barikádok, lövészárkok építése, és a jobb területi ellenőrzés miatt megritkítottak. Ennek következtében ma már ritka kincs a fa. A falu közvetlen környezetében és területén

ez 50-60 éve sem lehetett másként, ahogyan Sylvia Pankhurst a XX. század közepén tett látogatása után azt az eritreai magasföldről megállapította:

„A fennsíkon szinte egyáltalán nincsenek fák, az eső kiszámíthatatlanul érkezik júliusban és augusztusban, egy kevés márciusban és áprilisban, míg szinte semmi az év többi részében. De a hőmérséklet állandó, és azoknak, akik bírják a magasságot, Aszmara egészséges és mentes a maláriától. A mezőgazdasági termelés a talajerózió miatt még a jó években is csak szerény eredményt hozhat, melynek jót tett volna a fásítás, amit az olaszok ötven évig tartó itt létük alatt nagyon elhanyagoltak." (1953: 25)

Hasonló megállapítást tesz Nadel is, amikor megjegyzi, hogy a magasföld „nagyrészt sziklás és terméketlen," (1946: 1) és jellemző a föld relatív soványsága és népességhez mért szűkössége (1946:2), melyet Trevaskis is megerősít (1960: 55). Ehhez teszi hozzá Nadel, hogy „a mindennapos megfigyelések bizonyítják, hogy a magasföld népessége szaporodik és növekszik" (1946: 3). A népességnövekedést és a földtelkek méreteinek zsugorodását a falu idős tagjai is megerősítették.

Ezzel együtt csökkent az erdőségek területe is, aminek megfelelően a fa értéke megnőtt. Fára ugyanakkor ma is nagy szükség van egyrészt a hétköznapokban, hiszen a legtöbb falusi konyhában fát használnak, másrészt a nagyobb ünnepeken, köztük esküvőkön, vallási ünnepeken és ma már a fiatalok diplomaosztóján is, amikor a család megvendégeli ismerőseit, rokonait. Egy-egy nagyobb esemény alkalmával 2-3 fát használnak fel a főzéshez. Ma azonban a kormány tiltja mindenfajta fa kivágását, a főzéshez ezért elsősorban szárazgallyakat és tehéntrágyát gyűjtenek. A jeles napokon szükséges fák kivágásának pedig szigorú menete van. Ahogyan a földhasználat, úgy az ősök által ültetett fa is a leszármazottakat illeti meg. Így volt ez már akkor is, amikor az olasz kormányzat kisajátította a falu egy jól termő részét annak fáival együtt, és az érintettek a földért földet, és a fákért kártérítést követeltek, és kaptak is. Ma már azonban ahhoz, hogy a családi fákat kivághassák, egyrészt az azokra jogot formáló utódok beleegyezése, másrészt pedig a helyi adminisztráció engedélye kell. Vitás ügyekben, amikor a rokonok nem tudnak megegyezni a fák tulajdonjogáról, az adminisztráció döntését szokták elfogadni.

Említést érdemel, hogy a nagy ünnepeken történő bőséges vendéglátásra fektetett hangsúly tekintetében nincs számottevő különbség a városi és falusi lakosság között. Mindkét helyszínen a közeli és távoli rokonok, szomszédok és barátok meglátogatják egymást a neves alkalmakon. Újabban szokásban van a meghívók szétosztása, azonban még mindig vannak olyan események, mint a *ngdet* (a falu vagy körzet szentjének tiszteletére tartott összejövetel), amelyről mindenki értesül anélkül, hogy külön szólnának neki.

A városi és falusi ünnepek közötti eltérés azonban abban kimutatható, hogy városon az ünnepi étkek elkészítése már nem elsősorban az otthon, vagyis a közösen birtokolt földeken megtermelt javakból készül, és nem az apáktól örökölt fák szolgálnak tüzelőként, hanem a család keresi meg a pénzt a hozzávalókra, köztük

gázra és petróleumra. Jelzem azonban, hogy ez egy elméleti különbségtétel, ugyanis a vendéglátás módjában hosszú látogatásaim során eltéréseket nem tapasztaltam.

A nők itt is, ott is kiszolgálják a vendégeket. Ez a szerep mindenhol a gyengébb nemre hárul attól függetlenül, hogy városi, magát és gyermekeit egyedül eltartó nőről, vagy falusi földműves asszonyról van szó. Ha az otthoni szerepek terén nem is változott a nők helyzete, a politikai életben, állami-jogi pozíciójukat tekintve mindenképpen. Ez elsősorban az EPLF-ben nőként betöltött nélkülözhetetlen szerepüknek tulajdonítható. A háború alatt a harcszínterek ugyanolyan aktív résztvevői voltak, mint férfi társaik. Az EPLF győzelmével a korábban harcoló nőknek lehetőségük nyílt a *női egyenjogúsítás* elfogadtatása jegyében megalapítani a NUEW (National Union of Eritrean Women) egyesületet, ami ma falun és városon egyaránt kifejti tevékenységét. Vidéken elsősorban a nők egyenjogúsításáért küzdenek, némi sikerrel. Ma már van olyan falusi nő, aki traktorvezetőként munkát vállal a környező falvakban, olyan, aki a városi divat szerint öltözik, minden nap beutazik a fővárosba, és kávézóban dolgozik. Ugyanakkor a föld, annak adminisztrálása és a szántás még továbbra is elsősorban férfifeladatok. Holott ma már a kormány rendelkezéseinek értelmében lehetne nő is a falu adminisztrátora, vagy pozíciót tölthetne be a különböző bizottságokban. Ennek ellenére nőket nem találunk a belezai bizottságokban. A férfi és női otthoni és gazdasági szerepek is elkülönülnek, és ha ma egy nő a földreform intézkedéseinek köszönhetően földhöz jut, akkor azt általában a betakarított termés 2/3-áért cserébe egy férfirokona szántja és műveli. (Erről lásd Tesfay 2008)

Vitathatatlan, hogy a földhasználatban bekövetkezett változások, melyeket nagyrészt az aktuális hatalmak vezettek be, hatással voltak a falusi életre, életmódra, hétköznapokra. Ezek a változások a változtatások velejárói, és nem mindig mutatnak az intézkedések remélt céljaival egy irányba. Így például a földreform egyik nem titkolt célja, hogy ösztönözze a falusi földműveseket földjeik jobb művelésére és fejlesztésére. Ennek egyelőre nem sok jele van. Az anyagi forrásokat, ha marad a létszükségletek és társadalmi kötelezettségek fedezése után, nem annyira a földre, hanem inkább a házra és annak felszereltségére fordítják. A fiatalok sem tekintenek általában a földre mint megélhetésük elsődleges forrására, hiszen jobb megélhetést remélnek városban akár fizikai munkásként, akár eladóként, vagy ha tanult, akkor irodai dolgozóként. Jelenleg is, a legtöbb belezai családnak van egy-két olyan tagja, aki a közeli fővárosban dolgozik, 20-30 embert meg a faluszéli hőerőmű alkalmaz. A megtermelt javak mellett a megélhetéshez pénz is kell, ugyanis a ma már alapszükségletnek számító elektromos áram, csapvíz, kenyér stb. anélkül nem beszerezhető. Minél többen részesei a város kínálta munkáknak, annál inkább alapszükségletté válik a pénz. Minél erőteljesebben függ Beleza a fővárostól, az ott adódó lehetőségektől, annál erőteljesebben csökken a föld szerepe. Tehát amíg a földreform a vidék fejlesztését a naturális gazdálkodásokra épülve és átalakítva látja megvalósíthatónak, addig a falusiak önmaguk jobb megélhetését máshol, már megteremtett körülmények között remélik elérni.

A FÖLDREFORM VÁRHATÓ EREDMÉNYEI

A fentiek összegzéseként a modernizációs törekvések, köztük a földreform hatása nyomán feltárulkozó *alternatív* tendenciák felvázolására vállalkozom. Ahogyan az eddigiekben utaltam rá, az állam közvetlen beavatkozásával széles körben kimozdítja a gazdálkodást társadalmi és kulturális beágyazottságából, így az egyén, illetve a gazdálkodó többé már nem lokális közösségének tagjaként, hanem nemzetének tagjaként műveli földjét. Ezzel együtt a program az egyén-föld viszonyát racionális és pusztán gazdasági alapokra történő helyezését célozza meg. Gazdasági szempontból az egyén ily módon egyenesen a politikai, nemzeti apparátusnak lesz alárendelve, és feltételezhetően csökken a lokalitáshoz, a helyi társadalmi struktúrához való kötődése.

Ugyanakkor mindez azt is előrevetíti, hogy az eddigiekkel szemben, amíg a közösségek gondját viselték a földnek, amit a szokásjog, a környezettel fenntartott szükségszerű szimbiózis megkövetelt, addig ebben a modernizációs rendszerben az államnak és az egyénnek kell mindezt átvállalnia. Ma, ha valaki földet igényel, akár befektetési szándékkal, akár családi gazdaság létrehozása céljából, az állam bizonyos éves adó megfizetésére kötelezi, továbbá előírja, hogy a föld kiutalásakor meghatározott célokra kell a földet használnia. Ha a birtokló ennek nem tesz eleget, és nem végzi a meghatározott tevékenységet, az állam elveheti tőle a földet, vagyis úgy viselkedik, mint a földek teljes ura és legfőbb tulajdonosa. Az egyének azt csak használatra kaphatják meg, amiben nagyon hasonlít a korábbi rendszerekhez, amikor a földek adás-vétele szintén csak kivételes esetekben történhetett meg. Akkor is és a földreform értelmében is a földnek elsősorban *használati értékét* ismerték el.

Tehát a program egy *hagyományos* alapokra épülő, ám mégis *modern* nemzeti gazdaságot vizionál. Ezen keresztül az eritreai vidéki gazdaságok önellátását remélik megvalósítani úgy, hogy közben a gazdaságok technikai és infrastrukturális fejlesztését várják. Bár a reform célja, hogy önellátó gazdaságokra épüljön a vidéki társadalom, visszaszorítsák a külföldi segélyek és import hangsúlyos szerepét, és ezáltal önálló, stabil eritreai gazdaságot építsenek fel, egyelőre még kérdéses, hogy be tudja-e váltani a hozzáfűzött reményeket.

Másfelől viszont a falusi lakosság reakciója az újonnan teremtett feltételekre több rétegű. Jelentősebb változások a korábban erőteljes rokoni bázist érintik, és nem elhanyagolható az sem, hogy az országos szinten jelentkező lehetőségek új alternatívákat kínálnak a falusiaknak. A döntések és lehetőségek hálója tehát szerteágazó, annak irányvonalait felvázolva csak bizonyos tendenciákra mutattam rá, amire az állami törekvések bemutatása után tettem kísérletet.

JEGYZETEK

[1] A magasföldi tigrinják rokoni struktúráját agnatikus ágazatok alkotják. Az egyének férfi őseiken keresztül kapcsolódnak az ágazatokhoz. Egy-egy ilyen rokoni csoport közös őse és ma élő leszármazottai között 3-4, de akár 10-12 generáció is eltelhetett. A legtöbb magasföldi falu egy ősnek és annak fiainak tulajdonítja a település megalapítását. A gazdasági előnyök kihasználása miatt, főleg a gyakorolt földhasználati modellekhez igazodva az alapító ős egyre növekvő leszármazási csoportja idővel szegmentálódik, és kisebb ágazatokra oszlik, melyek külön korporális egységeket alkotnak a nagyobb ágazaton belül. Rendszerint az ő leszármazottaik a falu teljes jogú tagjai, szemben azokkal, akik későbbi betelepültek gyermekei.

[2] Eritreát az olasz hatalom 1889-ben, az etióp császárral együtt aláírt szerződés értelmében, hozza létre. 1941-ig olasz gyarmat, majd 1952-ig brit fennhatóság alatt áll. 1952-ben föderációra léptetik Etiópiával, és 1961-ben Hailé Szelasszié annektálja.

[3] Az ország 2005-ös hivatalosan közzétett adataira támaszkodom.

[4] Akszum a Kr.e. I-II századtól a Kr.u. VIII. századig fennálló királyság a mai Etiópia és Eritrea területén.

[5] EPLF: Eritrean People's Liberation Front. Az 1961-ben alakult ELF-ből vált ki, majd 1991-ben a harminc évig tartó Eritreai Függetlenségi Harcokból az EPLF került ki győztesen. Jogutódja, a People's Front for Democracy and Justice ma az egyetlen és egyben kormánypárt.

[6] Az etióp Derg vagy Dergue az 1974-ben hatalomra jutott maoista elveket valló katonai rezsim.

[7] He does not possess his land but is possessed by it.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Favali, L., Pateman, R. (2003): *Blood, Land and Sex: Legal and Political Pluralism in Eritrea*. Bloomington: Indiana University Press.

Firebrace, J., Holland, S. (1984): *Never Kneel Down: Drought, Development and Liberation in Eritrea*. Nottingham: Spokesman.

Land Proclamation 1994/58.

Nadel, S. F. (1946): Land Tenure on the Eritrean Plateau; Africa 16. évf. 1. szám, 1-22; 16. évf. 2. szám, p. 99–109.

Naty, A. (2002): Environment, Society and the State in Western Eritrea; Africa 72. évf. 4. szám, p. 569–597.

The Constitution of Eritrea

Pankhurst, S. (1953) *Ethiopia and Eritrea: The Last Phase of the Reunion Struggle, 1941-1952*. Essex: Lalibela House.

Pateman, R. (1988): Drought, Famine and Development; In *The Long Struggle of Eritrea for Independence and Constructive Peace*. Cliffe, L. és Davidson, B. (szerk.) Nottingham: Spokesman. p. 163–186.

Pateman, R. (2000): *Eritrea: Even the Stones are Burning*. Lawrenceville NJ: Red Sea Press.

Tesfai, Alemseged (é.n.): Property Rights, Land Tenure and the Constitution: The Eritrean Challenge.

Tesfay S. (2008): „Eritreai nők a fronton" In: *Határtalan nők*. Bakó B. és Tóth Eszter Zsófia (szerk.) Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó.

Trevaskis, G. K. N. (1960) *Eritrea, a Colony in Transition: 1941–1952*. London: Oxford University Press.

Tronvoll, K. (1998a): *Mai Weini*. Asmara: The Red Sea Press.

Tronvoll, K. (1998b): The Process of Nation-Building in Post-War Eritrea: Created from below or Directed from above?; The Journal of Modern African Studies; 36. évf. 3. szám, p. 461–482.

Zekarias, A. (1966): *Land Tenure in Eritrea*. Addis Abeba: Addis Printing Press.

Núbiai „valóság” a színpadon

Turizmus, autenticitás, sztereotípiák egy Nílus-parti faluban

Jasper Kata

BEVEZETÉS

2006 februárja és 2007 nyara között több ízben végeztem kutatást Egyiptomban egy olyan, Asszuánhoz közel fekvő faluban, Garb Szehelben, ahol núbiai etnikum él a Nílus partján, az asszuáni gáthoz (el-Hazan) közel. Kutatásom fő célja a közösség belső viszonyainak megértésén túl a változások vizsgálata volt. A térhasználat és az etno-esztétikai tartalmak bemutatásán keresztül egy korábbi írásomban arra kerestem a választ, hogy a modernizáció és a turizmus hatására milyen belső változások következtek be a falu életében, értékrendszerében, hogyan adaptálódott mindehhez a garb szeheli kultúra.[1] A kutatás egy későbbi szakaszában a lakodalom került figyelmem középpontjába, amihez kapcsolódóan elsősorban az anyagi javak mozgását vizsgáltam, de ez a kutatási szakasz még nem zárult le.

Jelen írásom szerkezeti ívét a turizmus hatásainak vizsgálata fogja képezni, a korábbiaknál részletesebben, több irányból megközelítve kívánom bemutatni az iparág mikrotársadalomra, vagyis Garb Szehel lakóinak életére gyakorolt hatását. Arra kísérlek meg választ adni, milyen stratégiák alakultak ki a falun belül a turizmussal járó gazdasági haszon kiaknázása érdekében. Hogyan alakította mindez a közösség kollektív reprezentációját, azaz a turistáknak közösségi szinten megkonstruált núbiai „valóságot”? Milyen képet alkotnak ők a turistákról? Milyen etnikai tartalmak fogalmazódnak meg ennek során? Milyen adaptív értékek figyelhetők meg a művészetben? Milyen változásokat okozott az idegenforgalom a közösség belső viszonyrendszerében?

A NÚBIAI ETNIKAI TURIZMUS MEGKÖZELÍTÉSE

A hagyományok, a kulturális adaptáció és a belső társadalmi viszonyok mélyebb összefüggéseinek turizmus tükrében való bemutatása azért is bírhat nagy fontossággal, mert a núbiaiakkal foglalkozó tanulmányok legnagyobb része a két asszuáni gát építése révén létrejött etnográfiai mentés kapcsán íródott.[2] Az általam ismert,

egyiptomi társadalmi változásokkal foglakozó tanulmányok sokkal szélesebb perspektívában elemzik a változásokat, kitérve az identitás, a politikai és gazdasági változások, a vallás, a társadalomszervezet kérdéseire.[3] Egyedül Sandrine Gamblin írása elemzi az egyiptomi turizmus egyik fő úti célja, Luxor esetében a helyi lakosság együttélését a turisták világával.[4] A turizmus núbiai közösségre gyakorolt hatásáról Anne M. Jennings amerikai antropológus írt könyvében, ami azonban több mint tíz éve jelent meg, és az 1982-ben, illetve 1986-ban végzett terepmunka tapasztalatait mutatja be.[5] Az akkorihoz képest jóval több turista érkezik napjainkban a falvakba, az emberek életére is nagyobb hatást gyakorolva. A növekvő idegenforgalom okozta változások vizsgálatának fontosságát (az egyre bővülő turisztikai szakirodalom mellett) Kiss Márta is hangsúlyozza az énlakai identitásról, önreprezentációról és sztereotípiákról szóló antropológiai írásában, amelyben kimerítően elemzi a közösség értékrendjében és jövőbeni megélhetési stratégiáiban megfigyelhető átalakulást.[6]

A turizmuselméletekkel kapcsolatos szakirodalom[7] legtöbb esetben a turisták és a turizmus szemszögéből közelíti meg a kérdést, arra keresve a választ, milyen motivációk vezérlik az egyes embert szabadideje eltöltésében, hogyan épül fel a szolgáltatás-rendszer. Sokan és sokféleképpen írnak a globális fogyasztói kultúra *versus* autentikusság kérdésköréről is, és többször említik azt a szimbolikus „üvegalagutat"[8] vagy „buborékot",[9] amelyen belül a turisták mozognak, s amely egy romantikus tradíciót kíván feleleveníteni, vagy épp kreálni a kalandvágyó, egzotikumot kereső külföldiek számára. Szeljak György azt írja ezzel kapcsolatban: „MacCannel korai, híres tanulmánya[10] szerint a modern turisták egyik vágya, hogy helyreállítsák azokat a struktúrákat, amelyekről úgy vélik, hogy a modernitás a saját környezetükben szétrombolta őket. A természetközeliséget, a harmóniát, a békét, az eredendő spiritualitást, egységet pedig térben a centrumtól távoli periférián, időben pedig gyakran egy premodern környezetben élő közösségben vélik megtalálni. A turistaút tehát egyfajta visszatérés az eredeti értékekkel teli, autentikus világba, ahol a természethez közel élők még tudnak valami olyat, amit a modernitás útvesztőiben eltévedt emberek már elfelejtettek."[11]

Az autenticitásra és etnicitásra építő turizmus egy példáját fogom bemutatni egy konkrét faluban megfigyelhető jelenségek értelmezésén keresztül, amely során a hangsúlyt a reprezentációra, a változásokra, a kultúra adaptációjára valamint a helyiek és a turisták ehhez való viszonyára helyezem.

TEREPEN

Fent említett kutatásaimhoz egyetemi hallgatóként az iskolai szünetek bizonyultak a kiutazáshoz megfelelő időszaknak. Eddig közel kéthónapnyi időt töltöttem a közösségben, első alkalommal három hétig, 2007 februárjában két hétig, végül 2007 nyarán négy hétig kutattam Garb Szehelben.

Asszuáni ismerősöm egyik rokona jóvoltából egy családnál laktam a családfő „lányaként", ami egyrészt a közösség számára legálissá tette ott tartózkodásomat és védelmet jelentett, másrészt pedig nagyban meghatározta azok körét, akikkel érintkezhettem. Annak köszönhetően, hogy angol tolmácsra volt szükségem, akire főleg az első időszakban, de azt követően is rászorultam, „eredeti családomon" túl egy másik garb szeheli család és azok tágabb rokonságának „belső kategóriáin" keresztül sikerült képet alkotnom a falu kulturális sajátosságairól.

A közösség megismerésén túl önmagam elfogadtatása is célom volt, az irántam való bizalom megalapozásához pedig időre volt szükségem. Meg kellett ismernem a közösség normáit, amelyek, lévén rejtettek, legtöbbször csupán akkor nyilvánulnak meg, amikor az egyén megszegi őket, ez pedig egyértelműen konfliktusokhoz vezet, a feszültséget pedig tovább növeli az, hogy a kutató lépten-nyomon szembesül saját korlátaival és gyengeségeivel.[12]

Elsődleges módszerem ennél fogva a résztvevő megfigyelés, azaz „a tartós együttéléssel elérhető megismerés, megtanulás és megértés" volt.[13] Mindez azért volt fontos, mert – Malinowski szavaival – „számos olyan fontos jelenség létezik, amelyet nem lehetséges pusztán a kérdezősködés vagy a dokumentált adatok számolgatása útján feljegyezni, hanem teljes valójában kell megfigyelni. Nevezzük ezeket a való élet apró részleteinek."[14] A terepmunka során folyamatosan készült fotódokumentáció is, amely keretében nagy hangsúly került az adaptív értékeket hordozó tárgyak és épületek vizuális rögzítésére. A későbbiekben, leginkább a harmadik terepmunka során a megfigyelt, kulturális tartalommal bíró események, beszédek és cselekedetek lejegyzését már félig strukturált interjúk is kiegészítették. A kutatás alatt szembesülnöm kellett azzal, mennyire nincs tisztában azzal a kutatott közösség, hogyan kell egy kutatás „jó" tárgyaiként viselkedni. Különböző okok miatt a beszélgetésekhez nem lehetett nyugodt légkört kialakítani, azokat folyton megzavarták, a tolmács gyakran saját meglátásait is beleszőtte az interjúalany mondandójába, csak saját rokonai és barátai számra lehetett rávenni fordításra, más „idegen" falubelivel való beszélgetés így nem volt lehetséges, ami a családi kapcsolatok erősségére és alapvető fontosságára utal. Nem volt lehetőség továbbá interjú-időpont megbeszélésére sem, mert beszélgetőtársaimnak ilyenkor folyton más dolga akadt, ami pedig az időhöz való más viszonyulásra mutat rá.[15]

Miután sikerült (e viszonylag rövidebb időszakban is) többször is visszatérnem a terepre, tanúja lehettem a közösség életében végbemenő változásoknak, így vizsgálhatóvá váltak az adaptáció következményei, az értékek átalakulásának vagy teremtésének folyamatai.[16] A következőkben szeretném röviden bemutatni kutatásom helyszínét és a vizsgált közösséget.

GARB SZEHEL, EGY FALU A NÍLUS NYUGATI PARTJÁN

Robert A. Fernea, amerikai antropológus szerint „a núbiainak hívott emberek azok, akiknek eredeti falvaik a Nílus mentén húzódtak az Asszuánnál lévő első kataraktá-

tól délre, Szudánon át Dongola vidékéig."[17] Minthogy a Középső-Nílus-völgy lakossága Kr.e. 3000-től napjainkig stabil összetételűnek tűnik, és csak kis változatosságot mutat,[18] a mai núbiaiak őseiről elmondható, hogy már az ókorban is ebben a térségben éltek. A núbiaiak és az egyiptomiak közti, már az ókortól kimutatható kapcsolatból az utolsó kb. kétszáz év története fontos igazán témánk megértéséhez.

1820-tól, a török-egyiptomi vagy ottomán kor kezdetétől megnőtt a jólét a Középső-Nílus-völgyben, és a népesség is gyarapodni kezdett. A népességnövekedés azonban a változatlan erőforrás-mennyiség miatt életszínvonalbeli csökkenéshez vezetett, ami arra ösztönözte a núbiaiakat, hogy a pamut-export és a fellendülő turizmus miatt prosperáló Egyiptomban vállaljanak munkát, például hotelekben kiszolgáló-személyzetként.[19]

A két, Asszuánnál felépített gát, az „Asszuáni-gát" (el-Hazan) és a „Nagy-gát" (el-Saad el-Ali) építése - előbbit 1898 és 1934 között építették többszöri megnagyobbítással, utóbbi 1960 és 1971 között épült fel - hozott alapvető változást Núbia lakóinak életében. Közel százezer lakos kényszerült otthona elhagyására. Az északi területeken élőket Egyiptomba telepítették át, a délen élők pedig Szudán területén leltek új hazára. Egyiptomban az ország déli részén, Asszuán és Eszna között, valamint a nagyvárosokban él a núbiaiak többsége.[20]

Garb Szehel első lakói a helyiek elmondása alapján az asszuáni gát közelében, attól kissé délre éltek. 1902-ben költöztek ide az első lakók az első áttelepítési hullám során. Mintegy 50-60 fő érkezett ekkor a faluba, amely lakossága nem csupán demográfiai okokból, de a gát többszöri megnagyobbítása miatti folyamatos költözések révén is egyre gyarapodott. Az áttelepülők első hulláma Asszuánt és környékét célozta meg, a város közvetlen közelében több falut is alapítottak az idők során, amilyen a várostól nyugatra található Garb Asszuán, az Elephantiné szigeten lévő Geziret Asszuán, az asszuáni gát keleti lábánál fekvő Koror, a Szehel-szigeten Szehel, és a tőle nyugatra lévő Garb Szehel.

Az Asszuánnál élő núbiaiak túlnyomó többsége *kenzi*, amely etnikai és nyelvi alcsoportot is jelöl. A kenzi núbiaiak eredetileg Asszuán és Esz-Szebua között éltek, és eredendően egy kereskedő kolónia tagjaiként az Asszuánnál lévő kereskedelmet és hajózást felügyelték. Az egyes núbiai etnikai csoportok nem csupán nyelvükben különböznek egymástól, hanem – minthogy eltérő földrajzi adottságaik és a történelmi körülmények más-más szociokulturális kontextust határoztak meg számukra – társadalomszervezetük, gazdasági, politikai és rokonsági rendszerük is különbözhet, az eltérő vallási szokásokhoz hasonlóan.[21]

A kenzik, így a kutatott falu lakói is *patrilineáris* alapon meghatározott törzsekben élnek, amely nagyon közeli rokonságot mutat a nomád arab törzsekkel. Többnyire núbiai házastársat választanak a fiatal férfiak, legalábbis első feleségként. A mára kb. 2500 lelkes faluban két núbiai-egyiptomi házasságról van tudomásom. Egyik esetben a férj núbiai, a feleség pedig egyiptomi. Munkahelyükön kialakult szerelmük vezetett a családjaik által sokáig ellenzett házassághoz. A másik esetben

ugyanakkor a feleség a falubéli, a férj pedig egy szaidi, azaz felső-egyiptomi[22] férfi. Az arab világra jellemző párhuzamos unokatestvér-házasság, azaz az apai nagybácsi lányának feleségül vétele nagy számban megfigyelhető ugyan, de ugyanolyan gyakori az egyéb rokon lánnyal való házasságkötés, a szülők ugyanakkor már egyre nagyobb számban beleegyeznek a családon kívüli, szerelmi házasságba is. A házasságok többsége Asszuán és a környező falvak lakosai közt köttetik, így szinte minden családnak él rokona a városban vagy valamely szomszédos faluban. A fiatal házasok házasságuk első időszakát a feleség családjánál töltik, ahol a lakóépületen belül kialakított, önálló egységként funkcionáló, az esküvő napjára már bútorokkal berendezett épületrészbe költöznek, vagy a városban felépült lakóházak egyikében vesznek lakást. Ezt követően a férj falujában építenek saját házat.

A család fenntartója a férfi. A nők nemcsak azért nem dolgoznak, mert évekig le vannak kötve gyermekeik – nem ritkán négy-öt gyermek – felnevelésével, hanem azért sem, mert a magas munkanélküliség miatt nem kapnak állást. Egyre több nő szerez érettségi bizonyítványt és tanul tovább felsőoktatási intézményben, munkát azonban már nem talál mindegyikük. Több családnak is van kisebb-nagyobb területen földbirtoka, de a földrajzi adottságok nem tesznek lehetővé nagyobb arányú földművelést, így a férfiak többsége a környékbeli állami vállalatoknál vagy a turizmus valamely ágában helyezkedik el, de sokan vállalnak munkát valamely közel-keleti olajállamban is. Ebben az esetben csak évente néhány hétre vagy hónapra látogatnak haza, így a család irányításában sokkal nagyobb szerep és felelősség hárul a feleségre.

A Nagy-gát is sok embernek biztosít munkalehetőséget. Az itt dolgozók jó része egy, a gát közelében felépült városban, Szahari City-ben él azokban a házakban, amelyeket eredetileg a gát építésén dolgozó mérnökök számára építettek. Itt núbiaiak és egyiptomiak egymás mellett laknak. Az engem befogadó család is itt élt a családfő aktív évei alatt, a faluból kiszakadva, egyiptomiak között, és csak nyugdíjas éveikben költöztek vissza a faluba. Ennélfogva gyerekeik nem beszélik a kenzi dialektust, míg azok a gyermekek, akik núbiai környezetben nőttek föl, egymás közt a kenzi dialektust, míg a többségi társadalom tagjaival érintkezve az arab nyelv felső-egyiptomi dialektusát beszélik. A núbiai nyelvet alkalmanként kiszorítja az arab nyelv az egymásközti társalgásban is, ettől függetlenül igaz azonban, hogy ott, ahol homogén etnikai közösség él együtt – egy városnegyedben vagy egy faluban –, a núbiai lakosság élőnyelvként használja saját dialektusát.

A város sok tekintetben vonzó a falubeliek számára. Nem csupán munkalehetőséget biztosít, de infrastruktúrája is sokkal kedvezőbb a faluénál. Garb Szehelt betonozott út köti ugyan össze Asszuánnal, és rendszeresen járnak kabbutok[23] vagy mikrobuszok a falu és a város között, az utazás azonban igen hosszadalmas, történjen az szárazföldi járművön vagy motorcsónakon, és mindezt nem ritkán hosszú várakozás előzi meg. A falu közösségi házában délutánonként van ugyan háziorvosi ügyelet, akinek viszont szakorvosi ellátásra van szüksége, szintén a városba kell

utaznia. Alapvető élelmiszerekhez is hozzá lehet jutni a faluban, mégis sokan járnak a városi piacokra és boltokba vásárolni. Internetkapcsolat van az egyes házakban, de bizonyos engedélyek megtagadása miatt közösségi internet kávézó – más falvakkal ellentétben, mint Geziret Asszuán – eddig még nem nyílt. Sokan panaszkodnak tehát arra, mennyivel megerőltetőbb az élet Garb Szehelben, mint Asszuánban, ez azonban eddig keveseket sarkallt elköltözésre.

A falu vezetője, ahogy a helyiek nevezték angolul, *president*, egy kilencfős testülettel közösen irányítja a közösség ügyeit. Ezeket a tisztviselőket a falu felnőtt korú, családos férfitagjai választják. Az elnök az asszuáni polgármesternek tartozik beszámolással, a falu ügyeinek vitele azonban elsősorban az ő feladata, így földekkel, házakkal, vízzel vagy örökléssel kapcsolatos konfliktusok orvoslása először az ő hatáskörébe tartozik, s csak ezt követően fordulnak az asszuáni hatóságokhoz.

A vezetők lehetőségükhöz mérten megtesznek mindent a falu élhetővé tételéért: közösségi házat tartanak fenn, benne a tanácskozó termeken kívül orvosi szobával, számítógépteremmel, lányszobával, az épület közösségi rendezvények vagy lakodalmak megtartására is alkalmas, és falai közt működik az óvoda is, míg az iskola valamivel távolabb helyezkedik el. Falun belül, tudtommal, az első hat osztály elvégzésére van lehetőség, ezt követően városi iskolákba járnak a diákok. A közösségi ház bizonyos termeiben turistákat is fogadnak, ahol az arab ábécét valamint arab és núbiai számokat tanítanak a „tanárnők".

A falu lakói életszínvonalának növekedésében és a falu fejlődésében fontos szerepe van a turizmusnak. A faluvezetés az idegenforgalmi bevételből és a falu gazdagabb lakóinak – akik nagy számban kerülnek ki az idegenforgalomban dolgozók közül – adományaiból tartja fenn a közösségi házat, és segíti Garb Szehel szegényeit.

A következőkben azt szeretném bemutatni, hogyan van jelen az idegenforgalom a falu életében, milyen stratégiák alakultak ki a benne rejlő lehetőségek kiaknázására.

GARB SZEHEL, A TURISTÁK „NÚBIAI FALUJA"

A helyiek elmondása szerint tizenöt éve jelent meg az első turista a faluban. Azóta Garb Szehel lett az utazási irodák egyik legnépszerűbb célpontja. Geziret Asszuánba is sok csoport látogat el, a városhoz való közelsége miatt ezt a falut lehet legegyszerűbben megközelíteni, és praktikus lehetne a kirándulást összekötni az ókori település ott található romjainak megtekintésével, ennek ellenére az ókori maradványokat többnyire a sziget körbehajózása során mutatják meg a turistáknak. Szehel és Garb Szehel azonos távolságra fekszik az asszuáni kikötőtől, motorcsónakkal 20-30 perc alatt érhető el, homokdűnékkel szegélyezett part mentén. A garb szeheli kikötőnél mégis több csónak várja utasait, mint Szehelnél, ami nem feltétlen annak eredménye, hogy az itteni lakosok jobb kapcsolatot tudtak kiépíteni az utazási iro-

dákkal, inkább a falu kedvezőbb földrajzi adottságai befolyásolták. Garb Szehel a Nílus nyugati partján fekszik, a falutól párszáz méterre, északra pedig egy viszonylag lankás, homokos partszakasz húzódik, ahol a csónakokkal ki lehet kötni, a vállalkozó kedvű turisták tudnak fürdeni a folyóban, de ennél sokkal többen vannak, akik itt tevére szállva teszik meg a fennmaradó utat a faluba, festőien szép homokdűnéken haladva. Szehel-sziget nem rendelkezik ezzel az adottsággal, ahogyan nem dicsekedhet a parton húzódó, élénkszínűre festett házakkal sem, lévén, a falu egy domb tetejére épült, a folyóról kevésbé jól látható helyen. Garb Szehel kedvező helyzetét Szehel még a rajta található ókori kőbányával sem képes felülmúlni.

A faluba érkezve – történjen az teveháton vagy csónakon – asszonyok és gyerekek rohanják meg a csoportokat fabábukat, nyakláncokat, sálakat árulva. Ezen a gyűrűn átverekedve magukat egy-egy házba látogatnak el. A ház lehet egy turistákat fogadó család otthona vagy egy erre a célra fenntartott „skanzen", ahol falubeliek vagy Asszuánból érkező házigazdák fogadnak vendégeket. A turisták számára megnyitott házak a falu északi határától a Közösségi házig terjedő öt-hatszáz méter hosszú területen fekszenek.

A faluban három-négy – ahogy beszélgetőtársam fogalmazott – „híres" család van, akik elsők közt alakítottak ki kapcsolatot idegenvezetőkkel, és fogadtak turistákat. Ők azok, akik jövedelme alapvetően a turizmusra épül, és egész napjukat lefoglalja a csoportok érkezése. Többen közülük már a turizmus mélyebb rétegeibe is behatoltak, és például utasszállítás terén is részt vesznek a turizmusban. Több falubeli bérbe adja vagy eladja megüresedett házát utazási irodák vagy magánszemélyek számára. Az ilyen házak gazdái számára szintén a turizmus a fő bevételi forrás. Ők reggeltől estig, az utolsó csoport távozásáig tartózkodnak „munkahelyükön", majd hazatérnek többnyire asszuáni, esetleg a falu más területén fekvő otthonukba. A házak közt húzódó bazársor árusainak többsége is Asszuánban él. Újdonságnak számít a faluban, hogy az egyik garb szeheli férfi külföldiekkel közösen szállodát nyitott a falu szélén, ahová a téli hónapokban napfényre és nyugalomra vágyó turistákat várják.

Az idő folyamán Garb Szehel „híres" családjait követve egyre többen döntöttek úgy, hogy otthonukat megnyitják az idegenforgalom számára. Az ilyen családok legtöbbje számára a turizmus csak kiegészítő kereseti forrás, és a csoportok érkezése nem fedi le a teljes napot. Mindkét család, akikkel szoros kapcsolatban voltam, ilyen. Az idős Mohamed,[24] „családom" feje, aktív korában – mint már említettem – a Nagy-gátnál állt alkalmazásban, és ennek megfelelően, családjával együtt Szahari City-ben élt nyugdíjazásáig. Ezt követően költözött vissza szülőfalujába, és hamarosan úgy döntött, jó jövedelemkiegészítésnek bizonyul a turizmus.Egyik gyermeke, Atallah azt mesélte, amikor édesapja elkezdte saját családi házuk építését, tudatosan törekedett arra, hogy háza „modern" része mellé „tradicionális" épületrészeket emeljen, és szülei házából származó, régi darabokkal rendezze be otthonát. Ez később, a csoportok érkezése idején, jó alapnak bizonyult a turisták fogadá-

sához. Nem talált ugyanis semmi rosszat abban, hogy turisták járkálnak a házába, ha emellett családja valamennyi mellékjövedelemhez jut.

Az idegenvezetőkkel való kapcsolatfelvételnek alapvetően két módja létezik. Egyik esetben a háziak kezdeményezik a kapcsolatot, fotókkal, névjegykártya átadásával hívják fel az utazási irodák figyelmét otthonaikra. A kapcsolati tőke nagy fontossággal bír e téren, hisz a helyi idegenvezetők sokkal nagyobb eséllyel visznek „ismerős" házba csoportokat. Gyakran az emberi kapcsolatok felülírják a ház dekoratív értékeit is, és egy jóbarát a turisták számára kevésbé tetszetős, autentikusságot kevésbé sugárzó ház tulajdonosaihoz viszi csoportjait.

Ellenkező esetben az idegenvezető figyel fel egy házra, annak jó elhelyezkedése vagy tetszetős dekorációja miatt, és a házigazdákkal egyeztetve következő alkalommal már odaviszi csoportjait. Innentől kezdve már csak egy lépés kell ahhoz, hogy az idegenvezetők egymásnak ajánlják a különböző lakóházakat.

A núbiai házak piacán tehát egyértelműen *versenyről* beszélhetünk, ahol helyzeti előnyben van az, aki idejekorán bekapcsolódott a turizmusba, vagy aki megfelelően erős kapcsolatokkal rendelkezik. A verseny pedig folyamatos *innovációra* készteti a lakóházak tulajdonosait, hogy egyre dekoratívabb térben lássák vendégül a csoportokat, időről időre bővülő szolgáltatásokat nyújtva nekik.

Felmerül hát a kérdés, mitől is lesz egy lakóház kellően dekoratív, kellően autentikus, kellően „núbiai", hogyan kell piacképessé tenni a núbiai otthonok idegenforgalmi piacán. A következő fejezetekben erre kísérlek meg választ adni, nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy egy *mítoszteremtő* folyamat során miként válik kielégíteni a helybéliek, és miként az idegenvezetők, a turisták autentikusság utáni vágyát.

„EGY NÚBIAI HÁZBAN NŐTTEM FEL"

A hagyományos núbiai ház a környező hegyekből fejtett terméskőből épült, habarcs gyanánt vályogot vagy a folyó hordalékát használták. A kocka alaprajzú épületek tetőzete lapos vagy boltozatos, bejárata gazdagon díszített, teteje csipkézett volt, építészeti stílusa – a közösség kulturális identitását kifejezve[25] – különbözött a felső-egyiptomitól. Az épület falát a háztartás asszonyai és lányai gazdagon dekorálták. A falakon nem csupán az őket körülvevő világ jelent meg növényi vagy geometriai minták formájában, rajzaik referáltak a közösség hiedelemvilágára is. A házak falán lévő véres tenyérnyom vagy a repülő skorpió elűzték a gonosz erőket és a rontást, miként az épületek ajtaja fölé akasztott állati szarvak is védelmet biztosítottak.[26] Emellett a mekkai Kába szentély falra festése minden arra járó számára hirdette, hogy a ház lakója már részt vett a Zarándoklaton.

Az idő folyamán a díszítőelemek lényeges leegyszerűsödése következett be, részben az áttelepítéseket követő *akkulturációs* folyamat, részben az egyiptomiak irányából jövő *asszimilációs* törekvések eredményeként.[27] A házak teteje

többé már nem csipkézett, eltűnt a díszes bejárat és néhány virágmintától, valamint a Kába-ábrázolástól eltekintve a gazdag dekoráció is. A főbb építészeti elemek viszont, amilyen a központi udvar és a köré rendeződő szobák, a kupolás tetőzet, megmaradtak egy átlagos családi ház esetében.

A turizmus a tradicionális lakóházdíszítés megújulását eredményezte, ami során a régi, tradicionális motívumvilág új jelentéstartalmakat is hordozva éledt újjá. A repertoár a hagyományos motívumok felelevenítésén túl így illeszkedik az arab – és benne az egyiptomi és núbiai – világról kialakult, romantikus mítoszba. Az autentikus arab világból megjelenik a vízipipázó férfi a tevések és a hastáncosnő képével, a falusi idill beszélgető férfiakkal, nőkkel, gyerekekkel és állatokkal, a dicső, több ezer évre visszamenő múlt egyiptomi hieroglifákkal és templomi jelenetek másolataival, látható továbbá a modern Asszuán és egyben a turisták világa a várostól északra található híddal, a Philae-szigettel, a Níluson fel-alá járó motorcsónakokkal és felukkákkal. Itt-ott felbukkan Bakkar, az egyiptomi rajzfilmek állandóan nevetség tárgyává váló núbiai mesehőse is, aki mindezek ellenére a *núbiai identitás* fontos elemét képezi, és valamilyen formában jelen van a nem-reprezentációs célra készült terekben is. A núbiai falvakban szerzett élményekre utalnak a krokodilok képei – lévén, egy magára valamit is adó házigazda legalább egy kézbe vehető kiskrokodilt tart házában – és az olyan jelenetek, amelyeken helyiek turistáknak hennatetoválást festenek. Nem hiányoznak azonban a hagyományos növényi és geometrikus díszítőelemek sem, a „változás esztétikájának"[28] megfelelően azonban a motívumok zsúfoltabbak, az egyes elemek arányai megnőttek vagy elnagyoltabbak lettek.

Az imént leírt etno-esztétikai *revival* jelenség a lakóház reprezentációs részét jellemzi. Az ilyen épület az, amit egyik beszélgetőtársam, Atallah, „a" núbiai háznak nevezett e fejezet címéül választott mondatában. Korábban említettem már, hogy az ő házuk az idegenforgalom térnyerése előtt is autenticitást sugárzott. Kijelentése pedig, miszerint ő egy núbiai házban nőtt fel, arra referál, hogy a közösség az autentikust tartja az etnikai alapon létrejövő, eredeti, valódi lakóháznak. A nem ilyen épületeket a modern jelzővel illetik. A „núbiai ház" kategória feltehetően az etnikai turizmus terméke, hiszen korábban nem volt szükség ilyen jellegű, explicit különbségtételre.

A NÚBIAI MÍTOSZ MEGKONSTRUÁLÁSA

A vendégek tehát egy színes, sokat sejtető világba érkeznek. „*Először is a csoportok megérkeznek, nekünk köszöntenünk kell őket, bemutatkozunk nekik, welcome drinkkel kedveskedünk, núbiai tradíció, hogy itallal és harapnivalóval szolgálunk, és az idegenvezető elkezd mesélni nekik a núbiai életről, arról, hogy élnek a núbiaiak, a szokásokról, meg ilyesmi*…" – meséli egy helybéli.

A vendégek fogadása bizonyos előkészületeket igényel a háziak részéről. Először is ki kell alakítaniuk a csoportok fogadására alkalmas teret, ami általában a nyitott udvar, ahol körben ülőalkalmatosságokat helyeztek el, és ahol helye lesz a házi bazárnak is. Rendelkezniük kell elegendő mennyiségű pohárral, teáskannával, tálcákkal, feketeteával és karkadéval (hibiszkusztea), szénsavas üdítővel és ásványvízzel, különösen a nyári forróság idején, kenyérrel, mézzel és hennával.

A család részéről bizonyos fokú munkamegosztás is szükséges a feladatok gördülékeny végzéséhez. Az asszonyok és a fiatal lányok szokták felszolgálni az ételt-italt, ugyanők festik a hennatetoválást is, míg a férfiak a kiskrokodilokat mutogatják, és adják az érdeklődők kezébe.

A csoportok megvendégelését követően az idegenvezetők elmesélik utasaiknak a núbiaiak áttelepítésének történetét, beszélnek a helyi szokásokról, a núbiai nyelvről, vagyis egy békés és vendégszerető képet festenek a helyiekről. Legtöbbjük beszédében megjelenik az autentikusság motívuma. Vendégeiknek egy letűnt kor romantikáját igyekeznek megfesteni azzal, hogy olyan világba helyezik őket, ahol megállt az idő, ahol színesre festett falak, régi bútorok, vendégszeretet várja őket egy békés nép között, amelyet még nem rontott meg a televízió és az internet világa. Többen kifejezetten kérni szokták Atallah-t, hogy ottlétük idejére zárja be szobája ajtaját, ahol számítógépe található. Egyébiránt az elektronikus készülékek sehol sem képezik a reprezentáció részét, azok a turisták számára nyilvánossá tett téren kívül helyezkednek el.

A turista elé táruló összkép az a valóság, amelyet a helyiek és az idegenvezetők közösen konstruálnak. A helyiek szolgáltatják a külsőségekben megmutatkozó keretet, amivel egyben megszabják azt a határt, ameddig a turisták betekinthetnek életükbe, az idegenvezető feladata pedig e keret tartalommal és jelentéssel való megtöltése. Az így megteremtett núbiai-mítosz jól illeszkedik a turizmus kapcsán az *autenticitás* vs. *modernitás* témakörben írt irodalomba.[29] Az effajta „mítoszképzés központi kategóriája többek közt az elzártságból eredő autenticitás fennmaradása, a természetközelség, a társadalmi és természeti viszonyokban megnyilvánuló szakralitás, a morális rend, a homogenitás és a közösségi szolidaritás, illetve a mindezekkel együtt járó nyugalom, béke, boldogság."[30] Másrészről pedig a fáraónikus hagyományok egyfajta továbbélésének kifejezésre juttatása is megfogalmazódik, amiről alább szeretnék bővebben szólni. A mítosz tehát a modern embernek az autentikus utáni vágyára, azaz az emberiségnek a szakrális utáni vágyának modern változatára épít.[31]

Felvetődhet ezzel kapcsolatban az Urry által is vizsgált kérdés, valóban csak erről lenne-e szó, vagy a poszt-modern turista már nagyon is tudatában van annak, hogy egy „színpadra állított autenticitást"[32] élvez, és ennek a játéknak tudatosan lesz részese? A látogatók helyiekhez és hozzám intézett kérdései alapján azt gondolom, a kép ennél árnyaltabb.

Minthogy a turisták elsők között érdeklődnek afelől, hogy az őket kiszolgálók valóban a ház lakói-e, úgy gondolom, valamennyien észlelik, hogy a környezet, ami fogadja őket, egy *konstruált* valóság. Ezzel már az előtt találkozhatnak, hogy belépnének egy otthonba, hiszen még ha nem is látnak egész ottlétük alatt televíziót vagy számítógépet, a házak falán elhelyezett parabolaantennák a technika jelenlétéről árulkodnak.

Ennek ellenére mégsem tűnik úgy, hogy elvonatkoztatnának a „primitív núbiai" képéhez kapcsolódó sztereotípiáktól. Ez elég nyilvánvalóan kifejeződött akkor, amikor az egyiptomi idegenvezető megkérdezte tőlem, nem találom-e túl primitívnek az ottani életet, és mit vagyok képes hetekig csinálni a faluban. A helyiekhez intézett első kérdések közt szerepel az is, járnak-e a gyerekek iskolába, és nem kis meglepetésükre szolgál az, amikor megtudják, többen járnak főiskolára vagy egyetemre is a faluból. A falu határain kívül is merészkedő, tanult núbiai képe nem illik hát a faluról kialakított elképzelések közé. A fiatal lányokat vőlegényük, az asszonyokat gyermekeik száma felől szokták kérdezni. Az ilyen és hasonló kérdések is arra utalnak, a turisták rendelkeznek valamiféle, mások által tudatosan konstruált tudáskészlettel a helyiek életét illetően. Ennek elemei azonban sokszor évtizedekkel korábbi állapotokból merítenek. Földessy Edina is hasonló attitűdre hívja fel a figyelmet egy turistáknak szánt, rajzolt térkép elemzése kapcsán.[33] A núbiaiak archaikus, természetközeli, békés és primitív életéről alkotott elképzelés legtisztábban egy külföldi nő beszédében jelenik meg: „*ezek a legkedvesebb emberek, akikkel valaha találkoztam, nagyon nyugodtak, nincs bennük feszültség. Olyan természetes itt minden, nincs tévé, mindenki törődik mindenkivel, az emberek beszélgetnek egymással, a nők elégedettek, otthon nevelik gyerekeiket, és nem tartózkodhatnak egy térben a férfiakkal*." Emellett nem felejtik el az „egész életét gyermekeinek szentelő", ugyanakkor „nyilvánvalóan primitív és nyugati nevelésre szoruló" anyát figyelmeztetni arra, mossa meg fia fogát, miután megette a tőlük kapott édességet.

A külföldieknél nem sokkal tájékozottabbak az egyiptomi turisták sem. Az egyiptomiak turistaútjainak vizsgálata során szem előtt kell tartanuk, hogy Felső-Egyiptom és Alsó-Egyiptom két nagy területe között figyelemreméltó földrajzi és ökológiai különbségek vannak, amelyek következtében a fejlődés külön úton haladt a történelem folyamán, egy fejlettebb északot és egy elmaradottabb, archaikusabb délt eredményezve. A Földközi-tengerhez közel lévő, nedvesebb és sokkal szélesebb területen fekvő deltavidék és Kairó lakói számára a hosszú, keskeny és sivatagos Nílus-völgy egy „távoli régiónak", merőben más világnak számít. A déli országrész a történelem folyamán mindig is sokkal elzártabb volt, változások kevésbé érintették, így sokkal archaikusabb társadalomszerkezet konzerválódott a szaidi régióban, ahol emellett az oktatás, egészségügy, munkanélküliség és szegénység területén egyaránt elmaradottság jellemző.[34] Minderre számos sztereotípia is épül, amely következtében a szaidi szóhoz a naivitás, szűklátókörűség, keményfejűség jelentései társíthatók, átitatva törzsiséggel, vérbosszúval és forróvérűséggel.[35] Az észak-

ról és a nagyvárosból érkező egyiptomiak számára tehát szintén rengeteg újdonságot rejt Felső-Egyiptom, de a núbiai falvak még a felső-egyiptomi egyiptomiaknak is idegen környezetnek számítanak. Az egyiptomiakat általában a núbiai nyelv és dialektusai érdeklik, de szintén rácsodálkoznak arra, hogy a falusiak közül néhányan főiskolai hallgatók.

„LÁTOD, MONDTAM, HOGY A KÜLFÖLDIEK NEM CSINÁLNAK AKKORA FELFORDULÁST!"

A garb szeheliek számára mind a külföldi, mind az egyiptomi látogató turistának számít, létezik azonban egy fontos törésvonal, ami mentén a közösség elkülöníti a két csoportot. Ez a házigazdáknak okozott többlet munkában és állandó bosszankodásban mérhető leginkább.

„*Az egyiptomiak, ha sokan vannak, pillanatokon belül felfordítják az egész udvart.*" – mondja Marua, egyik állandó beszélgetőtársam és barátnőm, aki nagyon tartott egy előző nap bejelentkezett egyiptomi csoport érkezésétől. A csoport távozása után valóban meg kellett állapítanom, hogy kiborított italaikkal összekoszolták a terítőt, leejtettek néhány poharat a földre, és valóban nagyon zajosak voltak. További állandó problémaforrást jelent az egyiptomiak fölényeskedő magatartása házigazdáikkal szemben, ami sokszor abban is megnyilvánul, hogy nem hajlandók kifizetni a kívánt összeget a helyiek szolgáltatásaiért. Ennek egyik oka az, hogy ők sokkal inkább hozzá vannak szokva ahhoz, hogy a piacon mindenért alkudni kell. Másrészt nem szabad elfeledkeznünk az elmaradott szaidi régióhoz fűződő *sztereotípiákról* sem.

Az említett viszonyulási minták következtében az egyiptomi turista átlépi a számára kijelölt határokat. Mert bár igaz, amit Benedek H. János állít, miszerint „a látogatót olyan – feltehetőleg tehetős – idegennek tekintik, aki azt csinál, amit akar és ez bizonyos fokig ebben a faluban is megengedett neki. Nincsenek jogai és nincsenek kötelezettségei sem."[36] Ennek megfelelően eltűrik például, hogy a külföldi turista a helyi normákkal ellentétes, túl sok testrészt láttató ruhákban járja körbe házaikat, a határok ugyanis nem az erkölcsi normák mentén jönnek létre elsősorban, sokkal inkább a látogatók fogadóikhoz való viszonyulása képezi alapját. Ezt a határt átlépik ugyan a külföldiek is, de legtöbbször nem látogatások alkalmával, házigazdáikkal szemben. Szintén Marua osztotta meg velem, mennyire rosszul esett neki, amikor az utcán járva köszönt a turistáknak és megkérdezte, hogy vannak (Hi, how are you?), azok pedig emberszámba sem vették. Az említett eset valóban naponta megesik, és a turisták reakcióinak nyilvánvaló oka az, hogy az utcán járva állandó zaklatásnak vannak kitéve, az incidens ellenben ismét rávilágít arra, mennyire meghatározó a turisták megítélésében a közösség tagjai számára az idegenek hozzájuk való pozitív viszonyulása.

Abban, hogy a külföldi turista összességében szívesebben látott vendég a núbiai otthonokban, kimondva vagy kimondatlanul, gazdasági érdek is húzódik. Nemcsak az a jó turistacsoport, amelyik illedelmesen tud viselkedni a házigazdákkal szemben, hanem az is, amely tagjai vagy idegenvezetői sok pénzt hagynak a háziaknál. A külföldiek e téren egyértelműen előnyben vannak.

A turizmus kapcsán tehát körvonalazódni látszik egy *sztereotípia-rendszer*, amelyen belül elég világosan megfogalmazódik a „„szabott árat sokalló, bajkeverő egyiptomi" képe. Emellett fontosnak tartom megvizsgálni a núbiai etnikai identitás mélyebb rétegeit is.

A LEGBARÁTSÁGOSABB NÉP EGYIPTOMBAN

„Az etnicitás rendszerint éppen ott válik fontos és meghatározó tényezővé, ahol a csoportok kulturálisan egymáshoz közel helyezkednek el, és gyakran lépnek kapcsolatba egymással. (…) Az etnicitás jelensége akkor merül fel, amikor a kulturális különbségek relevánssá válnak az ilyen interakciókban." – mondja Eriksen.[37] Kulturális különbség alatt pedig – Fredrik Barth után – a csoportok belső kategóriáit értjük, amelyek alapján saját különállásukat és határaikat megfogalmazzák.[38]

A vizsgált közösség ennek kapcsán így jellemezhető: minden megkérdezett falubéli egyetértett abban, hogy a núbiai a legbarátságosabb etnikum, békés, őszinte és tisztaszívű emberek, ők azok, akik valóban az embert látják a másikban, akik feltétel és hátsó szándék nélkül segítenek, elsősorban nem a pénz a fontos számukra, mert tudják, a pénz nem boldogít. Az egyiptomiak ellenben képmutatók és csak a pénz érdekli őket, amit a közösség számára többek közt az egyiptomi turistáktól szerzett tapasztalatok alapoznak meg.

Ugyanennek a kérdésnek másik oldalán az egyiptomiak azt fogalmazták meg a núbiaiakkal kapcsolatban, hogy azok túlságosan primitívek (egyiptomi ismerőseim azt kérdezték tőlem, a földön alszom-e a faluban, és van-e mivel takaróznom), ugyanakkor megbízhatatlanok is, sok köztük a drogárusításban érintett bűnöző, ami miatt szerintük veszélynek voltam kitéve a faluban. Ez utóbbi sztereotípia valószínűleg a kb. tíz éve kirobbant korori drogbotrányból fakad, amikor az asszuáni gát lábánál fekvő faluban, ahol nagy számban élnek núbiaiak, számos családból kerültek börtönbe drogterjesztés miatt, ami, miután az egész országra jellemző jelenség, semmiképp nem nevezhető etnikum-specifikusnak.

Ha még mélyebbre ásunk azt illetően, milyen kulturális sajátosságokat tulajdonít magának a núbiai közösség, Michael Moermanéhoz hasonló következtetést vonhatunk le, aki a thaiföldi etnikai kapcsolatokat vizsgálva azt mutatta ki, hogy „adatközlőinek többsége saját társadalmának jellegzetes vonásaként olyan kulturális ismertetőjegyeket írt le, amelyek valójában a szomszédos közösségnél is jelentkeztek."[39] Az ilyen elemek közé különböző ételek tartoznak, továbbá a hagyományos núbiai vendégszeretet, amelyet már a turizmussal kapcsolatban említettem, és

amely nyilvánvaló része az egyiptomi kultúrának is. Egy núbiai lakodalom kellékei és forgatókönyve sem tér el különösebben az egyiptomitól, azt leszámítva, hogy a zenekar núbiai zenét játszik. A lakodalom előkészületei kapcsán megfogalmazódott az is, hogy az a jó a núbiaiakban, hogy az ilyen és hasonló alkalmakkor az egész falu részt vesz az előkészületekben. Azt gondolom, ez sokkal inkább a falusi közeg velejárója, ahol a rokonok – legtöbbször a falu lakosságának jó része – kölcsönösen segítik egymást, és természetesen az utcákon elhelyezett ivóhelyek sem a núbiai nép szomjas szegény járókelőkkel szemben megnyilvánuló szolidaritását jelzi, hiszen más településeken is megtalálhatók.

Ehhez kissé hasonló módon formálódik az *emlékezet*, *identitás* és *történelem* témakörébe tartozó felfogás az ősi, fáraónikussal összefonódó núbiai kultúra folytonosságával, valamint több óegyiptomi kulturális elem núbiai eredetével kapcsolatban. A két elgondolás több ponton is összekapcsolódik. Egyrészt azon a vélekedésen alapul, mely szerint az ókori Egyiptom első fáraói núbiaiak voltak, és a birodalom létrehozója is núbiai származású volt.[40] Ezeket az uralkodókat a mai núbiaiak az őseikként tartják számon. A kontinuitás számos mítoszban is megfogalmazódik, ezek közül egyik az Asúra eredetmítoszát képezi.

„Az Asúra egy muszlim ünnep, amelyben megemlékeznek Mohamed próféta unokája, Husszein meggyilkolásáról, akit számos követőjével együtt végeztek ki az iraki Kerbalában Kr.u. 680-ban, azaz a muszlim időszámítás szerinti 61. évben. Az Asúra ma elsősorban síita ünnep Muharram hónap 10. napján, s főként Irakban és Iránban tartják, de Egyiptomban és Núbiában is megünneplik. Husszein feje ma feltehetően Kairóban van, ahová a Fatimida Kalifátus idején került (969-1161).”[41] Az ókorra visszamenő núbiai hagyomány szerint a fáraónikus korban a bőséges áradás reményében minden évben feláldozták Egyiptom legszebb szűzét, a Nílus menyasszonyát Hapinak, az áradás istenének, aki az Asszuánnál található első katarakta sziklái közt lakott. A hagyomány szerint egyszer egy gazdag férfi beleszeretett a lányba, és mielőtt föláldozhatták volna, elvette feleségül, a nép között pedig kárpótlásképpen a lány súlyának megfelelő mennyiségű aranyat osztott szét, aki örömében datolyából készített áldozatot Hapinak, és pálmaleveleket meggyújtva ünnepelt. Beszélgetőtársam szerint ezért dobnak ételt a folyóba a nők Asúra éjszakáján, és ezért világítanak nekik a gyerekek a pálmafa meggyújtott termésével.

A mítosz kapcsán is felmerült, de más kontextusban is szóba került, hogy a közösség, főként annak férfitagjai az óegyiptomi kifejezések etimológiáját a núbiai nyelvből vezetik le. Ennél fogva Hapi neve, mint az áradás okozója, *hozni* vagy *hozó* jelentéssel bír, míg a Nílus szó a núbiai *ni* vagyis inni főnévi igenévből ered. Ehhez hasonlóan a helyiek ismerik több híres fáraó (Tutanhamon, Ramszesz) vagy királyné (Nofertiti) nevének núbiai jelentését.

A kulturális identitás e vetülete sokkal inkább a közösség, azon belül is elsősorban a férfiak tudáskészletének, mintsem a reprezentáció része, noha van szerepe abban: az idegenvezetők megemlíthetik történeteikben, a házak falán szerepelnek

egyiptomi hieroglifák és más ókori jelenetek, sőt, második terepmunkám alatt már létezett a faluban egy Taharka-bazár is, az egyiptomi XXV. Dinasztia (716-656) núbiai eredetű fáraójára utalva. Ám a núbiai etnikai turizmus mégsem elsősorban az ókori civilizáció kontinuus létezésére épül, hanem inkább egy békés, autentikus életmód bemutatására.

A garb szeheli turizmus főbb vonásainak bemutatását követően a turizmus falubeliek életére, viszonyrendszereire gyakorolt néhány hatását fogom röviden érinteni. A turistákkal való kapcsolat egyrészt nagyobb anyagi jólétet eredményez a helyiek számára, másrészt sokrétű betekintést enged a „fejlett nyugati" kultúrába, ami a helyeik szerint a turisták által kevésbé frekventált helyeken kisebb mértékben jellemző.

„SOKKAL INKÁBB ÖSSZEKÖTTETÉSBEN ÁLLUNK A VILÁGGAL"

A turisták igényeit időben felismerő és azt ügyesen kielégítő családok számára a csoportok fogadása magas bevételt eredményezett, ami idővel a jövedelmi különbségek megnövekedéséhez vezetett. A legnagyobb haszon nyilvánvalóan abból származik, ha valaki teljesen a turizmusra „szakosodik", és ez egyenes arányban csökken akkor, ha egy családnak kevesebb csoport fogadására van lehetősége vagy hajlandósága. Legkisebb nyeresége azoknak van, akik nem a csoportok fogadásából élnek, hanem az utcán árulják néhány egyiptomi fontért vagy euróért portékáikat. Közöttük sok gyerek is akad, akik szegényebb családok sarjaiként így próbálnak pénzhez jutni, és akiket „családom" idősebb tagjai iskolakerülőnek neveztek.

A turizmus révén létrejövő jövedelemkülönbségek és így életszínvonalbeli különbségek egy kis közösségen belül irigységet és pletykákat szülnek. Marua panaszkodott erről legutóbbi terepmunkám utolsó napján, amikor elmondta, hogy a turisták csak problémát okoznak. Korábban, amikor a faluban még nem jártak csoportok, mindenkinek egyforma lehetősége volt pénzhez jutni, és mindenki szerette a másikat. Ma azonban a faluban az a beszéd járja, hogy az ő családja gazdag, és folyamatosan megszólják és kibeszélik őket az emberek, pedig hozzájuk a turisták még nem is jönnek olyan sűrűn, mint más házakhoz, édesapja pedig Szaúd-Arábiában keményen és sokáig dolgozott azért, hogy családjának viszonylagos jólétet teremtsen. Marua állítása nyilvánvalóan túlzó arra vonatkozóan, hogy korábban mindenki egyenlőnek számított, hiszen akkoriban is kellett lenniük bizonyos jövedelmi különbségeknek, de ezeket az idegenforgalom betörése még élesebbé tette.

A turizmus hatásának egy másik vetülete az, hogy az idegenek látogatása során nem csupán a turista szerez benyomást a számára egzotikus másikról, hanem a helybéliek is kapcsolatba kerülnek a világ számos országának kultúrájával. Ezt a célt szolgálja a televízió és az internet is, amit a külföldiekkel való közvetlen kapcsolat csak elmélyít. Az általános kép, azt gondolom, a szabadsággal és a szabadossággal jellemezhető. Európa és az Egyesült Államok mint a legtöbbet emlegetett,

leginkább idealizált és sztereotípiákkal övezett kultúrák egyrészt a magasabb életszínvonalat és nagyobb szabadságot jelentik a helyiek számára („*nem kell a szüleidtől engedélyt kérned, ha szórakozni akarsz*"), másrészt viszont egy erkölcsileg romlott („*nem találsz olyan lányt, aki szűzen menne férjhez"* vagy *„már házasságkötés előtt megszületik a baba*"), értékvesztett világot („*nálunk a gyerek nem mer feleselni a szüleivel*, *és ez így helyes*"), ahol a nők szemérmetlenek, bármikor megkaphatók, a családok szétesnek, a barátságok pedig érdekeken alapulnak.[42] A nyugati világban munkalehetőséget és pénzforrást látnak, és ezzel egy időben egy olyan kultúrát is, amely tökéletes ellentéte az olyan helybéli normáknak, amelyek következtében az egyén állandó társadalmi kontroll alatt áll, és ahol rendkívüli fontossággal bír a családon belüli szülői tekintély és a lányok szüzessége.

ÖSSZEGZÉS

Az Asszuán melletti Garb Szehelben végzett terepmunkám tapasztalatai közül jelen írásomban a turizmushoz kapcsolódó jelenségek, jelentéstartalmak bemutatására törekedtem. Az „Asszuáni-gát" építése után, betelepülőkből létrejött faluban tizenöt éve megjelenő *etnikai turizmus* mára folyamatosan fejlődő, virágzó iparágnak számít, amelybe mind több helyi kapcsolódik be részidős vagy teljes idős specialistaként. Ez egyrészt megnövelte a faluban a jövedelmi különbségeket, másrészt közvetlen kapcsolatot teremtett a „nyugati kultúra" képviselőivel. A rendszer középpontjában az autenticitás áll, amely fizikai keretét a közösség tagjai teremtik meg házaik díszítésével és berendezésével, jelentéssel pedig az utazási irodák idegenvezetői töltik meg interpretációik révén. A közösség ókori kultúrához való viszonya szintén a reprezentáció részét alkotja, ám nem a leghangsúlyosabb helyen. Az idegenforgalom kapcsán számos sztereotípia is megfogalmazódik akár külföldi-núbiai relációban, a „békés természeti nép" képét megfestve, akár egyiptomi-núbiai viszonylatban, amelyben az „*elmaradott*" núbiai és a „*képmutató*" egyiptomi állnak egymással szemben.

JEGYZETEK

[1] Erről szóló írásom a közeljövőben fog megjelenni Núbiaiak Garb Szehelben. Terepmunka egy Asszuán melletti núbiai faluban címen.
[2] Fernea 1973, Herzog 1957, Kennedy 1978, Wenzel 1972.
[3] Hopkins-Saad 2004.
[4] Gamblin 2004.
[5] Jennings 1995.
[6] Kiss 2007, 151.
[7] Ezalatt elsősorban a következő köteteket értem: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rensdszer*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1998., Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgyai(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2003. Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt: *Turizmus és*

kommunikáció. Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum, 2000., Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.) *Az egzotikum*. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék 2008.

[8] Benedek H. 1998, 105.

[9] Urry, John: *The Tourist Gaze. Leasure an Travel in Contemporary Societies*. London, Sage 1990, idézi: Bódis 1998, 190.

[10] MacCannel, Dean: *The Tourist: A New Theory of the Leasure Class*. New York: Schocken 1976. Idézi Szeljak 2008, 237.

[11] Szeljak 2008, 237.

[12] Egy antropológus terepen való létének nehézségeiről (oly sok más antropológiai írás mellett) színes képet kaphatunk Malinowski naplójából. (Malinowski 2001.)

[13] Borsányi 2000, 80.

[14] Malinowski 2000, 53.

[15] Ezekhez nagyon hasonló szituációkról számol be többek közt Nigel Barley is, a *doajók* közti terepmunkájáról írt őszinte, mulatságos és nagyon tanulságos beszámolójában. (Barley 2006, 76 és 90.)

[16] Vö. Boglár 2001,10.

[17] Fernea 1973, 4.

[18] Török 1997, 43.

[19] Fernea 1973: 36-42.

[20] Keating 1980, 9-23.

[21] Bővebben lásd: Jasper (megjelenés előtt) II.3. Kik a núbiaiak? című fejezet.

[22] Az el-Sa'id szó Felső-Egyiptomot jelöli (Miller 2004, 29), így a szaidi kifejezés elvileg minden felső-egyiptomira vonatkozna, de a közösség tagjai beszédeikben mint núbiaiak megkülönböztetik magukat a szaidiktól, ennél fogva a szaidi kifejezés Felső-Egyiptomban lakó egyiptomit fog jelölni.

[23] A *kabbut* személyszállításra alkalmas kisteherautó. A kabbutok állandó útvonalon járnak, ülőhely a plató két hosszabbik szélén található. A sofőr addig nem indul el, míg a teherautó hátsó része teljesen meg nem telik utassal, és a leszállási szándékot az útvonal mentén bárhol lehet számára jelezni.

[24] A tanulmányban megnevezett személyek neve fiktív, kitalált név.

[25] El-Hakim 1999, 38.

[26] Wenzel 1972, 159-160.

[27] Utóbbiról lásd: el-Hakim 1999, 60.

[28] Boglár 2001, 45-50.

[29] Elsősorban A.Gergely 2003, Biczó 2008, Bódis 1998, Földessy 2008 valamint Szeljak 2000 és 2008 írásait kötöm ide.

[30] Szeljak 2000, 202.

[31] Urry 1990, idézi: Bódis 1998, 191.

[32] Urry 1990, idézi: Bódis 1998, 191.

[33] Földessy 2008, 228.

[34] Miller 2004, 28-29.

[35] El-Aswad 2004, 61.

[36] Benedek H. 1998, 105.

[37] Eriksen 2006, 329.

[38] Barth 1996, 4.

[39] Moerman, Michael: Who are the Lue? Ethnic Identification in a Complex Civilisation: *American Anthropologist 67*, 1965, 1215-1229. Idézi: Eriksen 2006, 329-330.

[40] A koncepció ilyen formában ugyan nem bizonyítható, ellenben az Egyiptom és Núbia közti kapcsolat régészetileg kimutatható a Kr.e. IV. évezred első felétől. Ezzel kapcsolatban lásd: Edwards 2004, 69-74 és Török 2009, 23-48.

[41] Kennedy 1978: 13.

[42] Hasonló megállapításokat tett Nagy Terézia is magyarországi afrikai bevándorlók közt végzett terepmunkája alapján. (Nagy 2008, 177-179.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

A. Gergely András: Az autenticitástól az identitásig. Térségi turizmus Tunéziában: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.) *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. Budapest: Néprajzi Múzeum 2003, 180–197.

El-Aswad, el-Sayed: Viewing the World through Upper Egyptian Eyes: From Regional Crisis to Global Blessing. In Hopkins, Nikolas és Reem, Saad (szerk.): *Upper Egypt. Identity and Change*. Cairo – New York: The American University in Cairo Press 2004, 55–78.

Barley, Nigel: *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból.* Budapest: Typotex 2006.

Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás kérdésében: *Regio 1996*, 1:3-25.

Benedek H. János: Turizmus és helyi társadalom. A faluturizmus esélyei a Székelyföldön egy konkrét példa tükrében. In Fejős Zoltán (szerk.) *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest: Néprajzi Múzeum 1998, 103–110.

Biczó Gábor: A „félreértett" egzotikum. Megjegyzések „egy gyimesi diszkó" példáján. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.) *Az egzotikum*. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék 2008, 103–112.

Bódis Krisztina: Posztmodern turizmus. In Fejős Zoltán (szerk.) *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest: Néprajzi Múzeum 1998, 189–196.

Boglár Lajos: *A kultúra arcai*. Budapest: Napvilág 2001.

Borsányi László: A megfigyelés az antropológiai terepmunkában. In *Kultúra és Közösség, 2001/1*, 77–85.

Edwards, David N. *The Nubian Past: An Archaeology of the Sudan*. London-New York: Routledge 2004.

Eriksen, Thomas Hylland: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálantropológiába*. Budapest: Gondolat 2006.

Fernea, Robert A.: *Nubians in Egypt*. Austin, Texas: University of Texas Press 1973.

Földessy Edina: Rajzolt egzotikum. Egy dzserbai képes turistatérkép elemzése. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.) *Az egzotikum*. Budapest – Szeged: Néprajzi

Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék 2008, 213–231.

Gamblin, Sandrine: Luxor: A Tale of Two Cities. In Hopkins, Nikolas és Reem, Saad (szerk.) *Upper Egypt. Identity and Change*. Cairo -New York: The AUC Press 2004, 267–284.

Hakim, Omar M. El: *Nubian Architecture*. Cairo: The Palm Press 1999.

Herzog, Rolf: *Die Nubier: Untersuchungen und Beobachtungen zur Gruppengliederung, Gesellschaftsform und Wirtschaftsweise*. Berlin: Akademie Verlag 1957.

Hopkins, NIcholas – Saad, Reem (szerk.): *Upper Egypt. Identity and Change*. Cairo – New York: The American University in Cairo Press 2004.

Jasper Kata: Núbiaiak Garb Szehelben. Terepmunka egy Asszuán melletti núbiai faluban: Hajnal Virág-Papp Richárd (szerk.) *„Így kutatunk mi…" V. – az antropológiai terepmunka módszereihez*. (Megjelenés előtt) Budapest, ELTE, Szimbiózis.

Jennings, Anne M.: *The Nubians of West Aswan*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers 1995.

Keating, Rex: *Mentőakció Núbiában*. Budapest: Gondolat 1980.

Kennedy, John G.: *Nubian Ceremonial Life*. Berkeley - Los Angeles - New York: The University of California Press, Cairo: The American University in Cairo Press 1978.

Kiss Márta: „A tündérkirály lakhelyén, a legendák földjén…" Lokális identitás, önreprezentáció és sztereotípiák. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.) *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Tér és terep 5. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest: Balassi 2007, 150–176.

Malinowski, Bronislaw: A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái: *Café Bábel, 36,* 2000, 43–57.

Malinowski, Bronislaw: Napló, a szó szoros értelmében: *Café Bábel 41,* 2001, 81–93.

Miller, Catherine: Between Myth and Reality: The Construction of a Sa'idi Identity in Cairo. In Hopkins, Nikolas és Reem, Saad (szerk.): *Upper Egypt. Identity and Change*. Cairo – New York: The American University in Cairo Press 2004, 25–54.

Nagy Terézia: Relatív egzotikum. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.) *Az egzotikum*. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék 2008, 173–188.

Szeljak György: Turistamítoszok, indiánok, etnikai turizmus Mexikóban. In Fejős Zoltán - Szijártó Zsolt (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum 2000, 201–215.

Szeljak György: Az indián arcai. Etnikai képeslapok Guatemalából. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.) *Az egzotikum*. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék 2008, 232–248.

Török László: *The Kingdom of Kush, Handbook of the Napatan-Meroitic Civilisation*. Leiden – New York – Köln: Brill 1997.

Török László: *Between Two Worlds. The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500.* Leiden – Boston: Brill 2009.

Wenzel, Marian: *House Decoration in Nubia*. University of Toronto Press 1972.

Alexandriától Alexandriáig

Szénászky Mária

1. BEVEZETÉS

Afrika könyvtárügyéről keveset tudunk hazánkban. A megismerés érdekében olyan angol nyelvű szakmai folyóiratokat kezdtem olvasni, melyben az afrikai könyvtárosok tájékoztatnak az ottani könyvtárügy helyzetéről. Egyre világosabbá vált számomra, tulajdonképpen lehetetlen feladatra vállalkozik az, aki általánosságban Afrika könyvtárügyével akar foglalkozni. Miért? Azért, mert Afrika hatalmas kontinens, hatalmas ellentmondásokkal, s ezt tükrözi vissza a könyvtárak helyzete is. Az írástudatlan tömegek kiszolgálásától a tudományos elit elektronikus információval való ellátására is találunk példát. Be szeretném mutatni az afrikai könyvtárak olyan sajátosságait, melyek hazánkban – szerencsére – már nem aktuális feladatok, milyen elképzeléseik vannak a fejlesztésről, milyen korszerű információforrások állnak a kutatók rendelkezésére.

Sokakban még mindig pejoratív jelzőként él a fekete Afrika kifejezés, pedig azon kívül, hogy az ott élő emberek bőre sötétebb, nem vonható le az a következtetés, hogy akkor kultúrájuk is az. Ezt a tévhitet szeretném megcáfolni, majd bemutatni, néhány olyan segédletet, amely hozzásegíti a kutatókat az afrikai könyvtárak állományának megismeréséhez.

2. NEMZETKÖZI IRÁNYELVEK A KÖNYVTÁRAKRA VONATKOZÓAN

Nemzetközi irányelvek határozzák meg a világon, így Afrikában is a könyvtárak működését. Saját könyvtáraik, az országos könyvtári hálózatok, a könyvtári törvények, a könyvtári szolgáltatások demokratikus biztosításához, az információhoz való hozzáférés lehetővé tételéhez vezérfonalául szolgálnak ezen elvek és gondolatok.

Vajon a nemzetközi dokumentumok valóban köthetők-e a könyvtárak kérdéséhez, vagy lényegükből adódóan távol állnak attól? Igen, természetes módon kapcsolódnak, hiszen az Afrika fejlődésével kapcsolatos trendek, gondolatok, az oktatás, egészségügy, infrastruktúra fejlesztése lehetetlen az információt gyűjtő, feltáró, szolgáltató intézmények, a könyvtárak nélkül. A kisembertől a nagy politikusig, az analfabétától a tudósig, csak akkor tud helyesen cselekedni, ha a neki szükséges tudás a birtokában van.

3. AFRIKA KÖNYVTÁRÜGYE

3.1. A múlt

Az alapítás

Az alexandriai könyvtár nem csak könyvtár volt, hanem része egy olyan tudományos, kulturális centrumnak, a Museionnak, amely alapítása után rövid idő alatt olyan eredményeket tudott felmutatni, amelyeket több mint 2000 év eltelte után is tisztelettel emlegetünk.

A hellenisztikus világ legnagyobb kulturális központjára vonatkozóan rendelkezünk írásos forrásokkal. Ezek mind az alexandriai Museionnak és Könyvtárnak a kultúrában betöltött fontos szerepét hangsúlyozzák. Alexandria palotakomplexumában a hellenisztikus kor korai időszakában létrehoztak egy tudósokból álló közösséget, a Museiont, ehhez kapcsolódóan pedig a híres könyvtárat. Az épületegyüttesről először Sztrabón munkájában olvashatunk.

A Kr. e. 3. században létrehozott intézmény egyik feladata az addig a templomokban gyűjtött tekercsek egy helyen történő őrzésének megvalósítása volt, másik rendeltetése pedig, a könyvek gyűjtése mellett, a Museionban dolgozó tudósok munkájának segítése volt. A könyvtárban nem csak gyűjtő, hanem másolási tevékenység is folyt, azaz az írnokok másolatokat is készítettek az ott gyűjtött könyvekről. Ezen kívül még munkájukhoz tartozott a görög irodalom kiemelkedő műveinek javítása, gondozása, kommentálása.

A könyvtár alapítója Ptolemaiosz Szótér (I. Ptolemaiosz) volt, aki fontos feladatának tartotta, hogy görög tudósoknak otthont adjon, s segítse kutatásaikat. Lehet, hogy birodalmának nagyhatalmi pozícióit akarta erősíteni, vagy saját hatalmát legitimálni, vagy csak meg akart felelni a kor követelményének, mely szerint „illett" segíteni a kultúrával foglalkozókat, de lényeg az eredmény: Alexandriát az akkori világ kulturális központjává tette. Maga is írt, nevéhez fűződik Nagy Sándor hadjáratainak megírása. A könyvtár állományának összegyűjtésében az Arisztotelész tanítvány, phaléroni Démétriosz tanácsaira támaszkodott. Szobra most az új könyvtár előcsarnokában található.

A Museion és így a könyvtár is állami intézmény volt, a működéséhez szükséges anyagi alapokat is a királyi kincstár biztosította.

Az uralkodó utódai, akik mind igyekeztek gyarapítani a könyvtár állományát, néha elég furcsa gyűjteményépítési politikát folytattak. A források szerint III. Ptolemaiosz rendeletet adott ki, mely szerint minden beérkező hajót át kellett kutatni, s minden ott talált könyvről másolatot kellett készíteni. Ezeket aztán a könyvtárban az eredeti művektől külön tárolták. Egyesek szerint sok esetben nem is az eredeti művet adták vissza, hanem a másolatot. Így jutottak Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész eredeti műveihez!

Az uralkodók minden görög könyvet igyekeztek megszerezni a könyvtárnak, a beérkező munkákat aztán a tudós könyvtárosok katalogizálták, rendszerezték.

A könyvtár állománya

Sztrabón utalt arra is, hogy a könyvtárat Arisztotelész saját könyvtárának mintájára rendezték be. Az alexandriai könyvtárban elsősorban görög nyelvű tekercseket őriztek, de más népek meséi, vallásos szövegeit is gyűjtötték, ezeket aztán le is fordították görögre. Így készült az első görög nyelvű Ószövetség-fordítás is, a Septuaginta.

A könyvtár kiemelkedő könyvtárosa, Kallimakhosz által készített katalógus szerint 400 000 olyan tekercs volt, amelyen több azonos, vagy különböző szerzőtől származó mű szerepelt, és 90 000 olyan tekercs, amely kizárólag egy művet tartalmazott. Ezeken a könyveken (tekercseken) kívül, még 42 000 további könyvet tartottak számon a Serepeumban elhelyezett könyvekről.

A Museion és a könyvtár jelentőségét mutatja, hogy a pergamoni Attalidák megpróbálták utánozni, ők is könyvtárat alapítottak Pergamonban, Athénben középületet emeltek, sőt még magukhoz akarták csábítani az alexandriai tudósokat is – igaz, nem sok sikerrel. Valóságos "kulturális háború" robbant ki, amelynek örvendetes eredménye, hogy rég elfeledett, eredeti kéziratok kerültek elő, ugyanis mindkét könyvtár egyedi munkákkal igyekezett büszkélkedni.

E "kulturális harcban" titkos fegyver volt a papirusz. Az idősebb Pliniusz megemlíti, hogy a Ptolemaioszok betiltották a papirusz kivitelét. Ez a pergamoniakat arra késztette, hogy papirusz helyett finoman kidolgozott kecskebőrt használjanak.

Könyvtárosok

Az első ismert könyvtáros, aki az alexandriai könyvtárban működött, phaléroni Démétriosz volt. Kr. e. 290 és 282 között tevékenykedett, a könyvtár eredeti elrendezésén segédkezett. Őt követte epheszoszi Zenodotosz, aki I. Ptolemaiosz uralkodásának utolsó éveiben került a könyvtár élére, és egészen Kr. e. 260-ig állt a könyvtár szolgálatában. Utóda a legismertebb könyvtáros, kürénei Kallimakhosz, költő, a hellenisztikus elégia megteremtője volt.

Kallimakhosz állította össze a százhúsz kötetből álló, Pinakeszt azaz a könyvtár részletes katalógusát. A katalógus a műveket különböző osztályokba sorolta, ezek a: történelem, jog, orvoslás, filozófia, lírikus költészet, tragédiák, imák és vegyes írások voltak. A Pinakesz több mint ezer tekercsből állt, és a részletes katalógus mellett, tartalmazta az egyes szerzők életrajzi adatait, műveik hosszát. A katalógus tehát egyúttal életrajzi lexikonként is szolgált. A könyvtáros szakma mindezért a tevékenységéért az első „igazi" könyvtárosnak is őt tekinti.

Kiemelkedik a könyvtárosok sorából Eratosztenész, aki a Tetagmenosz epiteisz Megaleisz Bibliothekeisz-t, azaz „A Nagy Könyvespolcok Szerkezetét" állította össze**.** Eratosztenész sokoldalú tevékenységet folytatott, ezért „Pentatlosz", vagyis Öttusázó néven is említették. Az ő munkája a „Geographica" című háromkötetes mű, melynek megjelenésétől a „földrajz" kifejezés származik. Térképszerkesztési elvei meghatározóak voltak, viszonylag pontosan állapította meg csillagászati módszerekkel a Föld kerületének hosszát.

Meg kell még említeni a könyvtárosok között a bizánci Arisztophanész nevét, aki a Pinakeszt naprakészre frissítette.

Abból az időből, miután Egyiptom római uralom alá került, kevésbé maradt feljegyzés a könyvtárosokról és tevékenységükről.

A könyvtár pusztulása

Az Alexandriai Könyvtár először Kr. e 48–47-ben, az alexandriai háború idején égett le. Az elkövetkező években, a folyamatos római támadások következtében többször (262-ben, majd 272 -ben, és végül 296–97-ben) is megsérült. Egyes források szerint (Benke) a végső pusztulás 391-ben, mások szerint 640-642 között következett be, amikor Amr ibn el-Asz seregei legyőzték Alexandriát. Tény, hogy Omár kalifa parancsára,ha a könyvek azt tartalmazták, mint a Korán, feleslegesekké váltak, ha meg nem, akkor meg el kellett pusztítani őket, mert káros tanokat tartalmaznak.

3.2. Afrika mai könyvtárügyének jellemzői

Afrika könyvtárügyének kialakulása az afrikai függetlenséggel egyidősek. Mint mindenhol itt is függvényei az adott ország oktatási politikájának, s mint ahogy egy neves etiópiai könyvtáros szakember megjegyzi, nem tartozik a sikertörténetek közé. Ezeket figyelembe véve áttekintem a legfontosabb akadályozó tényezőket, de azért „sikertörténeteket" is tudok bemutatni.

Itt valójában sokkal később kezdődött meg a könyvtárak kialakulása, de rohamléptekkel halad a fejlődés. Ez az egyik jellemző, de ugyanakkor rengeteg visszahúzó tényezőt is figyelembe kell venniük. Ilyen, a hatalmas írástudatlan tömeg, az infrastrukturális ellátás hiánya, egyenetlensége. A korszerű könyvtári szolgáltatások, a gépesítés elterjedésének egyik legnagyobb problémája az energiaellátás megoldatlansága. Egyik forrás szerint az számít különlegességnek Afrika bizonyos részein, ha egy órán át folyamatos az elektromos energiaszolgáltatás! Alig van telefonhálózat, a postai szolgáltatás megbízhatatlan. A levél egy országon belül hetekig „utazik", míg a címzetthez elér. Ha az IFLA elveit felidézzük, a szolgáltatások biztosítása terén, látható, mennyire nehezítik ezek a körülmények az információforrásokhoz való akadálytalan hozzáférés megvalósítását.

Az információhoz való hozzájutás kérdését háttérbe szorítja az általános szegénység, a rossz gazdasági körülmények miatt, a mindennapi alapvető létszükségletek előteremtése. A fegyveres konfliktusok, politikai instabilitás nem kedvezett a könyvtárügynek.

Ezek a körülmények nem teszik lehetővé mindazok az elveknek a megvalósulását, melyek az információhoz való szabad hozzáférést biztosítják minden afrikai polgár számára.

A papír és nyomdaipar is csak nagy késéssel indult meg Afrikában. Etiópiában pl. 1868-ban(!) helyezték üzembe az első nyomdagépet, a nyomdászat csak a huszadik században kezdett elterjedni.

Sokáig nem fogadták el azt, ami a nyugati világból származott, úgy vélték, hogy a modern ismeretek idegenek az afrikai emberektől. Ugyanez a szemlélet jellemezte a munkaerőpiacot is. Erős volt a kézműipar iránti ragaszkodás, s ez nem igényelte a modern tudományokban való jártasságot.

3.2.1. Szakmai szerveződések

Minden nehézség ellenére itt is megjelentek azok a szerveződések, amelyek működése egybecseng a nemzetközi elvekkel: együttműködés területi vagy szakterületi elv alapján,nagy országos könyvtárak működése.

A könyvtárak együttműködése kongresszusok tartásában és könyvtárközi kölcsönzésben is megvalósul.

Felismerték az együttműködés szükségességét a dokumentum-és információcsere érdekében, a források megosztására a kooperáció jelentőségére tekintettel különösen nagy az információs technológiák terén való együttműködés. Ennek eredménye a *GAELIC* (nem a gael nyelv!). Az adatbázisokhoz való konzorciális hozzáférés és a könyvtárközi kölcsönzés, azaz a dokumentumhoz való széleskörű hozzáférést is célul tűzték ki.

3.2.2. Könyvtáros egyesületek

Az együttműködés szép példái az országos könyvtáros egyesületek. Az 1973-ban alakult Tanzániai Könyvtárosok Egyesülete összefog minden könyvtárral és információval foglakozó személyt.

A Dél-Afrikai Könyvtáros Egyesület (LIASA – Library and Information Association of South Africa) példa a fejlődésre: 1930-ban alakult meg, majd 1963-ban három részre – fekete, fehér és egyéb – szakadt. A belpolitika helyzet radiális megváltozása után vagy az apartheid-rezsim megszűnése után felismerték az egység szükségességét. 1997-ben megalakult a LIASA, melynek jelentése a liyasa szónak megfelelően: hajnal/kezdet! Weblapjukon a „szegények egyetemének" nevezik a könyvtárat.

3.2.3. Regionális szerveződések

Az együttműködés szélesebb körét teszik ki a regionális szerveződések. Erre két példát említek: a Nyugat-Afrikai Könyvtáros Szövetséget (WALA) és a Kelet-Afrikai Könyvtáros Szövetséget (EALA).

Ezek a szervezetek foglakoznak a szakmai fejlődés kérdéseivel. Beleolvasva kiadványaikba, láthatjuk, hogy ugyanazok a kérdések foglalkoztatják őket, mint bármely könyvtárat a világban: a hagyományos és új könyvtárkép helyes arányának megtalálása. Náluk is kiemelt terület a hátrányos helyzetű olvasók segítése.

Rendszeres találkozókat szerveznek valamennyi könyvtár-és információtudománnyal foglalkozó szervezetek (SCEACSAL) számára. A konferenciák anyagáról kiadvány, online tájékoztató készül.

3.2.4. Szakterületi együttműködés

A gyűjteményszervezési kongresszus (*SALAC*) megszervezése a szakterületi együttműködés szép példája.

Az első gyűjteményszervezési konferencián a könyvtárosok mellett könyvkiadók, könyvterjesztők is részt vettek.

3.3. Könyvtártípusok

Afrikában is kialakultak a különböző könyvtártípusok. Legelterjedtebbek az iskolai könyvtárak. Az 1950-es évekre tehető az egyetemi és közkönyvtárak megalakulása. Ezek állománya: 5-15 000 kötetre tehető, s csak részben képesek kielégíteni az igényeket. Az elhelyezés sokszor nem kifejezetten könyvtári célokat szolgáló épületben történt, hanem inkább művelődési házakban.

A gyermekek könyvtári használatra szoktatására még az oktatási rendszer nem tesz eleget: nem alakult ki a többkönyvűségre szoktatás, a gyerekkönyvek színvonala nem megfelelő.

A könyvtárosok képzését meg kell oldani. Ebben sokat segíthetnek a fejlett országok. Igaz vannak hirtelenjében lefordított könyvtári segédletek, amelyeket a helyi adottságok beépítése nélkül alkalmaznak. Jogi hátteret kell teremteni a működéshez. Pl.: Etiópia: három kötelespéldány a nemzeti könyvtár részére.

3.4. Speciális problémák a könyvtárak használatában és megoldásuk

Itt egyelőre nem is a digitális írástudatlanok ellátása, hanem az írástudatlanok információval való ellátásának megoldása a fő cél. Ezek az emberek főleg a rurális övezetben élnek, távol a nagyváros adta kényelmi lehetőségektől. A könyvtárak és könyvtárosok felelőssége nagy. Megoldási javaslatokként „kapuőr”-ök alkalma-

zása mutatkozik. Olyan a közösségben mérvadó személyt kell megnyerni erre a feladatra, aki képes közvetíteni az írástudatlanok felé a könyvtártól kapott információt, illetve elfogadják tőle, hogy forduljanak a könyvtároshoz, aki az írott/elektronikus források közvetítésével segít releváns válaszhoz jutni.

Nincs mód minden kis faluban könyvtárat létesíteni, de létre kell hozni olyan körzeti könyvtárakat, amelyek el vannak látva olyan eszközökkel, amelyekkel a vidék elérhetővé válik. Falusi, körzeti és mozgókönyvtárak szükségesek az elszórtan élő lakosság könyvtári igényeinek kielégítésére.

A könyvtáraknak nagy felelőssége van az olvasás megszerettetésében, illetve annak felismertetésében, hogy mennyi előnyt jelent az olvasási készség megszerzése az egyén és a társadalom életében.

A *nyelvi* sokféleség is megnehezíti az információhoz való hozzáférést, hisz az adatbázisok zöme angol nyelvű. A keresőkérdést tehát angol nyelvűre kell lefordítani ahhoz, hogy egyáltalán elinduljon az információszerzés folyamata. Dél-Afrikában például két nyelven beszél és publikál a szerző, de 11 hivatalos nyelv létezik. A jelentős könyvtári és információs szakirodalom azonban csak angol és afrikaans nyelven található meg.. A többi nyelven nincs e tudományterületnek megfelelő terminológiája és olvasóközönsége sem.

A nyelvi sokféleség nem csak a keresést nehezíti, hanem a tudományosan elismert adatbázisokban való megjelenést is. Nem ismeretlen ez a jelenség számunkra, magyaroknak sem, hisz a kisnyelven publikálóknak ez közös sorsa. A világnyelveket használói nem írnak és olvasnak más nyelven. Az adatbázisokban is főleg az angol nyelvű irodalmat referálják.

Sőt az állományfejlesztés költségeit is megterheli az, hogy az egyes dokumentumokból tekintettel a nyelvi sokféleségre többes példányokat kell beszerezni a területen használt nyelveken íródott dokumentumokból.

Az infrastruktúra fejletlensége miatt a dokumentumtípusok körében nagyon népszerűek a *CD-ROM-ok*. Nem kell magyaráznunk ennek okát olyan világban, ahol a jó telefonhálózat hiánya, az energiaellátás akadozása megnehezíti a könyvtárak gépesítését és hálózatban való üzemeltetését.

Speciális, egymással szorosan együttműködő, szakinformációs központok kialakítására van szükség (alternatív energiaellátás, egészségügy, oktatás, bányászat, mezőgazdaság stb. terén). A már említett fenntartható fejlődés is csak ezek segítségével érhető el Afrikában is.Vannak erre példák Közép- és Dél Afrika országaiban. A kormányoknak fel kell ismerniük az országos könyvtári és informatikai rendszer létrehozásának szükségességét.

3.5. Modern források a tudományos kutatás szolgálatában

3.5.1. African Virtual Library and Information Network (AVLIN)

Az ENSZ Információfejlesztési Bizottsága (CODI) 2001 szeptemberében javasolta az AVLIN létrehozását a kontinensen bárhol élők számára az információforrásokhoz való hozzáférés megvalósítása érdekében.

Az Afrikai Virtuális Könyvtári és Információs Hálózat célja, hogy összekapcsolja a könyvtárakat, információs központokat, szakkönyvtárakat, speciális hálózatokat, s ezáltal a régió lakosai számára elérhetővé tegyék az őket érdeklő információkat, segítsék az afrikai, illetve az Afrikával foglalkozó kutatók, döntéshozók munkáját. A híd szerepét töltheti be ez a hálózat Afrika és a fejlett világ között. Közös projekt, melyben részt vesz az ECA (Afrikáért Gazdasági Bizottság) és különböző érdekelt regionális intézmények és afrikai könyvtárak közössége.

3.5.2. Az afrikai digitális könyvtár

3.5.2.1. Az afrikai digitális könyvtár (African Digital Library)

A digitális könyvtár használata minden Afrikában élő számára ingyenes regisztráció után elérhető. Linkekkel számos egyéb online könyvtár elérését is biztosítják, de felhívják a figyelmet, hogy ezek között vannak olyanok, amelyek csak regisztrációs-, illetve tagdíj ellenében használhatók.

3.5.2.2. Afrikai Online Digitális Könyvtár 2

Az African Online Digital Library (AODL) célja, hogy a tanulókat, kutatókat, intézményeket a lehető legszélesebb körben ellássa többféle nyelven, különböző multimédiás anyagokkal elsősorban Nyugat- és Dél -Afrikában, afrikai és más, elsősorban amerikai kutatók számára. Az amerikai kedvező digitalizálási tapasztalatokat igyekeznek afrikai környezetben alkalmazni, átültetni.

3.5.3. Egészségügyi információk

Forrása az AMREF, melynek központja Nairobiban van, forrásközpontja pedig Dar-es-Salaamban, Tanzániában. Több, mint 6000 nemzetközi folyóiratot, 7500 elektronikus könyvet tartalmaz. Korlátlan hozzáférést biztosít minden egészségügyi szakember illetve egészségügy iránt érdeklődő számára.

3.5.4. Zenei információforrás

*ILAM***,** a szubszaharai övezet legnagyobb zenei gyűjteménye.

3.5.5. Régészeti információforrás

A „The African- Archaeology"**,** az Anthropology Recources on the Internetből fejlődött ki 1995-től.

Tagjai afrikai intézmények, egyetemek, illetve afrikai régészettel foglalkozó intézmények a világ minden tájáról. Dokumentumai között régi térképek, könyvek, bibliográfiák, adatbázisok, kézikönyvek, folyóiratok találhatók.

3.5.6. Egy példa a modern egyetemi könyvtárra: Ghana

Ha arra gondolunk, hogy Etiópiában 1950-ben született meg az első egyetemi könyvtár, akkor megfelel a valóságnak az az állításunk, mely szerint rohamléptékű a fejlődés. Az egyetem weblapján találhatunk e-hírlevelet, melyben éppen a legutolsó hír egy olvasással kapcsolatos konferencia. Láthatjuk, hogy nem ismeretlen fogalom előttük az e-learning sem.

3.5.7. WiderNet.Org

Az egyetemek nagy problémája a felsőoktatás és kutatás számára szükséges források elérése. Ezt az akadályt hárítja el a műholdon elérhető anyagokhoz való hozzáférés a WiderNeten keresztül. Ez egy nonprofit projekt az Iowa University-n az országok közötti digitális kommunikáció fejlesztésére.

A rendszer egyébként a könyvtárosokat is megtanítja arra, hogyan digitalizálhatják és tehetik elérhetővé anyagaikat az afrikai és Afrikát kutató érdeklődők számára.

Minden résztvevő egyetemet ellátnak az eGranary Digital Library anyagával, melynek segítségével professzorok és diákok dokumentumok millióihoz jutnak nagy sebességgel és alacsony áron. Előnye: megtanít kezelni az információs technológiát, információs tartalom létrehozását segíti, fejleszti az internet-használatot, a közös munkában való részvételt, segíti a publikációk gyors közzétételét.

3.5.8. Vakok online könyvtára, a BLINDLIB

Az esélyegyenlőség biztosítására való törekvés példája, nemcsak a hátrányos térségekbe való eljuttatása az információnak, hanem a fizikai hátránnyal küszködők segítése. Erre is találtam példát.

A könyvtár küldetése, hogy nemzeti vagy annál szélesebb szinten is ellássa információval vagy dokumentummal mindazokat, aki nem képesek a nyomtatott műveket elolvasni. Számukra is lehetővé válik, hogy az általuk igényelt mű, azon a nyelven, abban a környezetben, ahol ér, elérhető legyen. Dél-Afrikában illetve a Szahara- alatti övezetben ingyenesen postai úton is szolgáltatnak ilyen dokumentumokat.

3.5.9. Elektronikus dokumentumtípus

Az elektronikus folyóiratok adatbázisának, az African Journals Online hihetetlen gyors fejlődését nyomon követve láthatjuk, hogy 1998-tól napjainkig az egyik legfontosabb információforrássá nőtte ki magát. Kezdetben csak tartalomjegyzék-szolgáltatást nyújtott. 2000-ben már 50 angol nyelven kiadott afrikai folyóiratot figyelt, a mezőgazdaság, technika, egészségügy és társadalomtudományok köréből. A tartalomjegyzéken túl referátumot is készítettek, s fénymásolatban cikkek megküldésére is vállalkoztak. 2003-ban már 175 folyóiratot figyeltek, francia nyelvűeket is 21 afrikai országból. 2004-re pedig, mint az egyik legnagyobb adatbázis-forgalmazó, weben keresztüli elérést és fulltextes hozzáférést is biztosít.

Valójában kereskedelmi cég működteti, de non-profit szervezetként elsődleges szempont az információhoz való széleskörű hozzáférés biztosítása.

A mi szakmánkat az African Journal of Libray, Archive and Informatin Science című lap képviseli.

3.5.10. SABINET

22 éve jött létre elektronikus információk közvetítésére: tartalmaz online folyóiratokat, jogi adatbázist, fulltexes hozzáférést, online referenszt, és segíti a könyvtárközi kölcsönzést.

Itt érhető el a NetLaw, amely 700 törvény szövegét tartalmazza.

3.6. A KÖNYVTÁRAK FELELŐSSÉGE AZ AFRIKÁRÓL KIALAKULT KÉPÉRT

Afrika sokat tud adni a világnak és sokat tud kapni a világtól. A könyvtárosoknak e gondolat jegyében kell tevékenykedniük. A híd szerepét kell betölteniük a világ és a lakosság között. Mutassák meg intézményük segítségével mindazokat az értékeket, amivel ez a kontinens bír. Ne mindig csak az árnyoldalról beszéljenek, hanem mutassák meg a kontinens pozitív oldalát is.

3.7. AZ ÚJ ALEXANDRIAI KÖNYVTÁR

Tekintettel arra, hogy személyesen nem volt alkalmam látni a könyvtárat, bemutatásakor a *http://www.bibalex.org/Libraries/Presentation/Static/15210.aspx?dummy=0* elérhetőségű weblap információira támaszkodom.

Három kontinens – Ázsia, Afrika, Európa – találkozásánál volt tehát a civilizáció bölcsője: Alexandriában. A könyvtár, a tudás tárháza elpusztult, de az egyiptomi kormány az UNESCO segítségével elhatározta egy új Alexandriai Könyvtár megépítését, hogy fontos kulturális, oktatási és tudományos célokat szolgáljon. Az ötlet 1974-ben vetődött fel.

A tervezés csaknem 30 évig tartott, de megérte a várakozás, mert 2002 októberében egy hatalmas, világszínvonalon álló intézményt sikerült létrehozni. Az épület nagyjából azon a helyen áll, ahol az ókori könyvtár épült 2000 évvel ezelőtt. Az új intézmény célja az UNESCO szerint segíteni a fejlődést és tudásmegosztást, megerősíteni a kulturális azonosságot és sokféleséget, a civilizációk közötti párbeszédet.

A mai Bibliotheca Alexandriát, éppúgy, mint elődjét, a kultúra, a természettudomány, a kutatás központjának szánták, könyvtárral, múzeummal, planetáriummal, kiállítóterekkel, oktatási és konferencia terekkel.

Weblapján utal a küldetésésre: ablak a világra, a világnak Egyiptomra, a digitális kor kihívásainak való megfelelés eszköze, emberek, népek és civilizációk közötti párbeszéd központja kíván lenni.

2002. október 28-án avatták fel az új könyvtárat, mely kisugárzásában vetekedni kíván ókori elődjéével. Hoszni Mubarak egyiptomi elnök közel 800 vezető politikust, tudóst, köztük 14 Nobel-díjast hívott meg az ünnepségre, melyet eredetileg korábbra terveztek, de a palesztínokkal való szolidaritás miatt későbbre halasztották.

Az épület

A könyvtár hét évi munkával, másfél millió euró költséggel épült újjá a Földközitenger partján, a Nílus deltájában fekvő nagyváros peremvidékén, megközelítően azon a helyen, ahol ókori elődje állt. 1989-ben az egyiptomi kormány nyílt versenypályázatot írt ki az újjáépítendő Alexandriai Könyvtár terveinek elkészítésére. 650 pályamű érkezett, s óriási meglepetésre a Snøhetta nevű építésziroda nyerte el a megbízást. Ennek a kis norvég cégnek, amely korábban csak néhány nagyobb volumenű épületet tervezett, és hasonló pályázaton még soha nem nyert, sikerült olyan egyszerű, de nagyszerű épületet létrehozni, ami a világ építészeink elismerését is elnyerte.

A könyvtár épülete 11 szintes, 85 405 m^2 üvegből és betonból készült. Korong alakú tetőzete a felkelő napot jelképezi, utalva az ókori Egyiptom kultúrájának egyetemes jellegére és annak egész világra kiterjedő kisugárzására.

„Az épület lényegét tekintve egy átlósan kettémetszett álló henger, melynek világos térgeometriája sok rokon vonást mutat az ókori Egyiptom építészeti csodáival. A hengerpalástba oldalról ékelődő egyenes vonal valójában gyaloghíd, amely a könyvtárat déli irányban köti össze az Alexandriai Egyetemmel. A híd egy forgalmas utca felett csatlakozik a könyvtár második emeletéhez és a tenger felé halad tovább az épület északi oldalánál fekvő köztérig.

A gyaloghídtól nyugatra eső részen bemélyedést vágtak a hengerbe, és az így létrejött tág térben alakították ki a könyvtár főbejáratát. A főbejárat egy régebben épült konferenciaterem ajtajára néz, mintegy jelképéül az idősebb szomszéd iránti tiszteletnek. A két épület között kockakővel burkolt tér nyílik, ennek talajába pedig egy planetáriumnak otthont adó hatalmas gömböt süllyesztettek.

A tervezők egy ferde darabot kivágtak a henger alakú konstrukcióból. Ez általában elliptikus felületet eredményezne, de ennél az épületnél már a kiindulópont is egy megdöntött elliptikus henger volt, így a földszint felülete és a tető lejtős síkja tökéletes kört formál. A könyvtár ferde dőlésszögű falai kivétel nélkül észak felé, a tenger irányába mutatnak, akárcsak a tetőkorong szerkezetének lejtése. A szabályos henger statikus test, a könyvtár rendhagyó geometriája viszont mozgást sugall – ezt az érzést erősíti a tízemeletes épület függőleges kiterjedése is: talajszint alatti tízméteres mélységből emelkedik 32 méteres magasságig.

A henger délre néző falait gránitlapok borítják, melyeket nem fűrészszel vágtak méretre, hanem nagyobb tömbökből hasítottak ki. Az egyenetlen, ám lágy körvonalú felülettel rendelkező gránitlapokra az ábécé betűit vésték a világ minden tájáról.

*A nap állásából adódó fényjelenségek és az épülethez illeszkedő medence vízfelszínén tükröződő elektromos világítás miatt a gránitba vésett szimbólumokon élénk árnyjáték figyelhető meg, mintha csak egy ősi egyiptomi templom falait szemlélnénk. A könyvtár monumentális aulája markáns belső teret képez 160 méter átmérőjű félkörével. Az ívelt fal nyílt függőleges csatlakozásokkal ellátott betonelemekből készült, míg az egyenes falat Zimbabwéből származó csiszolt feketekővel burkolták. A padlót hét lépcsőzetes szintre osztották, melyek észak felé, a Földközi-tenger irányába lejtenek***."***

A forrás szerzője: Norvég Építészeti Múzeum

Olvasóterme jelenleg a világ legnagyobb olvasói tere.

Gyűjtemény

Gyűjteménye máris Közép-Kelet és Afrika legnagyobb gyűjteményének tekinthető. Állománya 240.000 könyv, 1.500 időszaki kiadvány.

„*A nyitás időpontjára hozzávetőleg 240 ezer kötet gyűlt össze a könyvtár állományában, de az intézmény vezetői azt tervezik, remélik, hogy öt éven belül nyolcmillió kötet otthona lesz az alexandriai könyvtár. Az építők szerint e bibliotéka olvasóterme a legnagyobb a világon*." – adta hírül a korabeli sajtó.

A régi könyvtár állománya 100-120.000 mai könyv állományának felelne meg. Technikai felszerelése: 5000 számítógép. Az új épület 8 millió dokumentum befogadására lesz alkalmas.

A weblap alapján 480.000 dokumentum található a Bibliotheca Alexandriában különféle dokumentumtípus formájában!

4. AFRIKA KÖNYVTÁRÜGYÉNEK SEGÍTÉSE: KÖNYVTÁRÉPÍTÉSI PROJEKT, AZ UNESCO TÁMOGATÁSA A DIGITALIZÁLÁS TERÉN, KÖNYVTÁROSOK, INFORMÁCIÓS SZAKEMBEREK KÉPZÉSE

4.1. AZ AFRICAN LIBRARY PROJECT

A könyvtárépítési programok, a nyomtatott dokumentumok minden digitalizálási projekt ellenére fontosak maradnak, ugyanis nem tudható, hogy a digitalizált tartalmak meddig tárolhatók. Egyelőre nincs tapasztalat, mennyi ideig maradnak meg az információhordozókon, vagy a folyamatosan fejlődő szoftverek és hardverek nem teszik-e lehetetlenné a megjelenítést, s hogy nem fordul-e elő, hogy a megmentendő digitalizált tartalom hamarabb elvész, mint az eredeti!

Az írástudás képességének kialakítására, gyakorlására, hasznának felismertetésére szükség van könyvtárak létrehozására, építésére. A projekt eddigi eredménye több, mint 100 új könyvtár építése, 48 partneri kapcsolat kiépítése az adományozók és a helyiek között.

4.2. A NEPAD PROGRAM (NEW PARTNERSHIP FOR AFRICA'S DEVELOPMENT)

A program célja, hogy kiszabadítsa Afrikát jelenlegi helyzetéből. Afrika államai is minden tőlük telhetőt megtesznek a cél érdekében, de újfajta együttműködésre számítanak az ENSZ, a G8-ak és a különböző fejlettebb országok részéről. A NEPAD fő céljai között szerepel többek között a fizikai infrastruktúra, az utak, az energiaellátás, az információs- és kommunikációs technológia, a humánerőforrások, a képzés fejlesztése. Ezek megvalósulása jótékonyan hat majd a könyvtárak és szolgáltatásaik fejlődésére.

A program megvalósulásra egy példa: internet segíti a tanulást, s az információhoz való hozzáférést egy kis ugandai faluban. Az energia folyamatosságát egyelőre generátor segítségével biztosítják. Az e-school lehetővé teszi, hogy az elmaradott térségben élők is bekapcsolódjanak a világhálóba. Mintegy 600.000 általános és középiskola ellátását tervezik megvalósítani.

Ennek a programnak a könyvtárak szempontjából azért van nagy jelentősége, mert a könyvtártípusok közül az iskolai könyvtárak fedik le legjobban, legegyenletesebben a földrajzi teret. Ez a megoldás segítheti a rural övezetben élők felzárkóztatását, ahol nagyon sok jó képességű fiatal csak azért nem tud előrejutni, mert szegény. A NEPAD e-schools hálózat összekapcsolja a diákokat a világgal**.**

5. VILÁG EMLÉKEZETE

A Világemlékezet Program célja, hogy a világ értékes levéltári anyagait, könyvtári gyűjteményeit regisztrálja, megőrizze a pusztulástól, illetve széles körben hozzáférhetővé tegye. A világ dokumentum öröksége mindenkié, meg kell őrizni, s akadálytalan és egyenlő hozzáférést kell biztosítani elérésükhöz. Azaz az egyetemes hozzáférés lehetőségét kell megteremteni.(Lásd: UAP!) Ebben azonban figyelembe kell venni a szerzői jogokra vonatkozó szabályokat és bizonyos helyi indíttatású korlátozásokat. A megőrzéshez sokszor megfelelő technikai feltételek biztosítása esetén van csak mód.

Mikor azt mondtuk, sokat tanulhat a világ Afrikától, említsük meg, hogy az UNESCO Világ emlékezete programja is bizonyítja ezt. A Nemzetközi Tanácsadó Bizottság legutolsó ülése 2007. június 11-15. között éppen Afrikában, Pretoriában volt. A program által megőrzésre, elérhetőségre érdemes dokumentumok száma Afrikában folyamatosan nő, de még így is elmarad más földrészekétől. Oka lehet a tradicionális íráskultúra, esetleg a megfelelő tudatosság hiánya, illetve a megőrzési technikai feltételeinek biztosításának nehézségei. A Program igyekszik a hátrányos helyzetű országokat anyagilag segíteni e téren.

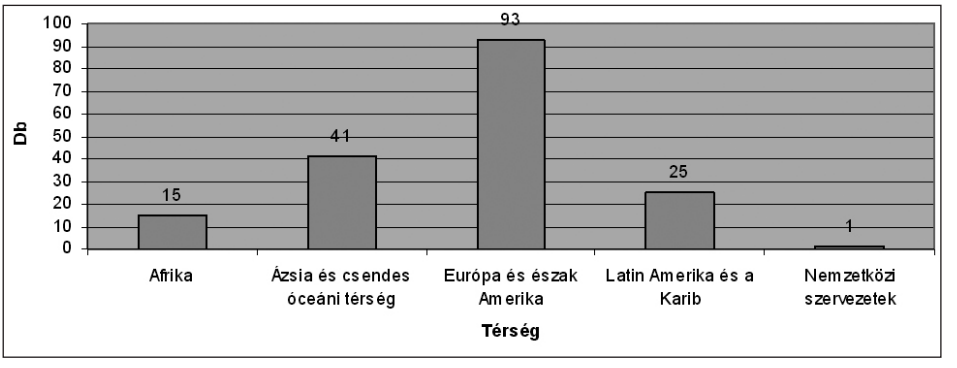
5.1. AFRIKA- VILÁGEMLÉKEZET PROGRAM AFRIKÁBAN

Africa - Christopher Okigbo Collection (2007)
Benin - Colonial archives (1997)
Egypt:
- The Memory of the Suez Canal (1997)
- Deeds of Sultans and Princes (2005)
- Persian Illustrated and Illuminated Manuscripts (2007)

Ethiopia - Treasures from National Archives and Library Organizations (1997)
Mauritius - Records of French Occupation of Mauritius (1997)
Namibia - Letter Journals of Hendrik Witbooi (2005)

Senegal - Afrique occidentale française, AOF (1997)
South Africa
- The Bleek collection (1997)
- Archives of the Dutch East India Company (2003)
- Criminal Court Case No. 253/1963 (State Versus N Mandela and Others) (2007)
- Liberation Struggle Living Archive Collection (2007)

Tanzania
- German Records of the National Archives (1997)
- Collection of Arabic Manuscripts and Books (2003)

Készítette az UNESCO adatai alapján annyi módosítással, hogy az Arab félsziget országait nem Afrikához soroltuk: Szénászky Mária

A grafikonon látható, hogy Afrika a többi térséghez képest még mindig kevesebb figyelmet kap, mint amennyit az ottani értékek megérdemelnének.

6. MAGYARORSZÁG ÉS AFRIKA KULTURÁLIS KAPCSOLATA

Az Euro-Arab Task Force keretében négy magyar projekt-tervezet (Bartók Béla algériai zenei-néprajzi gyűjteményének tudományos feldolgozása, az Alexandriai Könyvtár szakembereinek magyarországi informatikai továbbképzése, az oktatás minőségbiztosítása terén elért hazai eredmények terjesztése, a Magyar Iszlám Intézet kapcsolatépítése) megvalósítását továbbra is szorgalmazzuk.

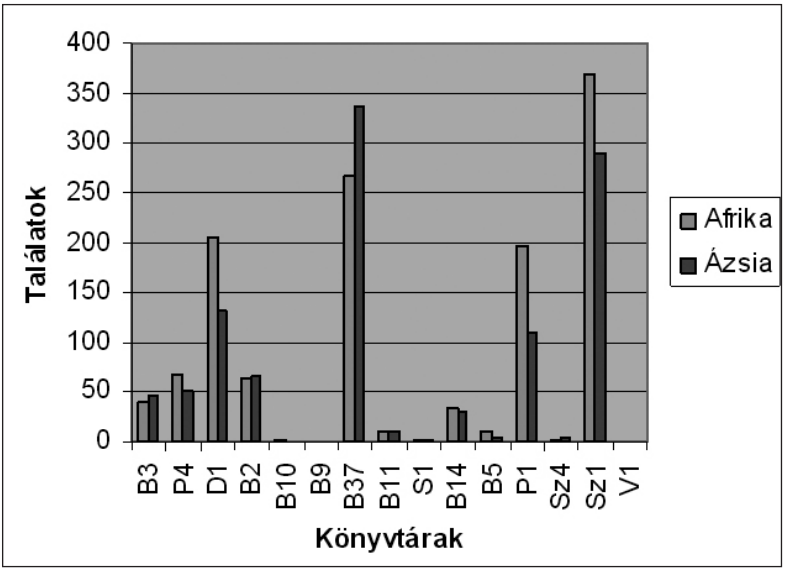
7. MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÁRAK AFRIKA REKORDJAINAK SZÁMA

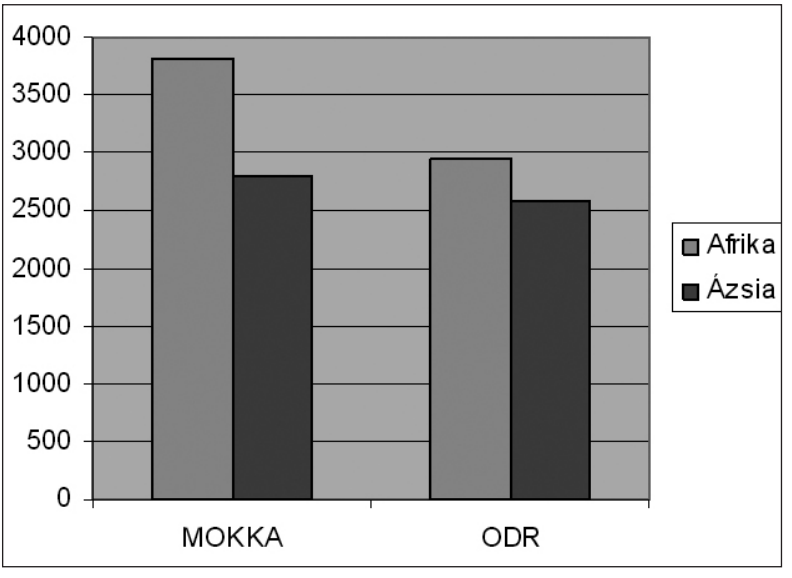
Az adatok nem mutatják a magyarországi könyvtárakban található művek teljes számát, csak jelzésértékűek. Könyvtárhasználókat kérdeztem meg, mit gondolnak, a magyar könyvtárak állományában Afrikáról vagy Ázsiáról találunk több művet? Gondolomra kivétel nélkül mindenki, Ázsiát jelölte meg. (én is). Ezután megnéz-

tem a két nagy adatbázist MOKKA-t és az ODR-t, illetve néhány nagy gyűjteménynyel rendelkező könyvtárat, s bizony Afrikáról több találatot kaptam. A könyvtárak tehát gyűjtenek információt, s valószínű éppen azért, mert az olvasók igénylik ezt. Vagyis Afrika nem is esik olyan messze tőlünk, érdeklődési körünktől, mint azt első pillanatban gondolnánk.

	Afrika	**Ázsia**
B3	40	47
P4	67	50
D1	206	131
B2	63	65
B10	2	1
B9	0	0
B37	267	337
B11	11	11
S1	3	3
B14	34	29
B5	11	5
P1	197	109
Sz4	3	5
Sz1	368	291
V1	0	0
MOKKA	3807	2957
ODR	2810	2586

A könyvtárakban található Afrikával és Ázsiával foglalkozó rekordok számának összehasonlítása

400
350
300
250
200
150
100
50
0
Találatok
B3
P4
D1
B2
B10
B9
B37
B11
S1
B14
B5
P1
Sz4
Sz1
V1
Könyvtárak
Afrika
Ázsia

4000
3500
3000
2500
2000
1500
1000
500
0
MOKKA
ODR
Afrika
Ázsia

Akadémia Könyvtár	B3
Baranya Megyei Könyvtár	P4
Debrecen	D1
Eötvös Loránd Tudományegyetem	B2
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár	B10
Központi Statisztikai Hivatal	B9
Magyar Tudományos Akadémia	B37
Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	B11
Nyugat-Magyarországi Egyetem	S1
Országos Idegennyelvű Könyvtár	B14
Országos Mezőgazdasági Könyvtár	B5
Pécsi Tudományegyetem Könyvtára	P1
Somogyi Könyvtár, Szeged	Sz4
Szegedi Egyetemi Könyvtár	Sz1
Veszprémi Egyetemi Könyvtár	V1
Magyar Országos Közös Katalógus	MOKKA
Országos Dokumentum-ellátási rendszer	ODR

Könyvtárak kódjainak feloldása

MELLÉKLETEK

NEMZETKÖZI DOKUMENTUMOK

1. A FÖLD CHARTA

A Charta előszavából kiderül,. hogy világméretű összefogással tudjuk biztosítani Földünk fennmaradását:

„Sorsdöntő, világtörténelmi fontosságú pillanathoz érkeztünk: az emberiségnek meg kell választania jövőjét. Világunk egyre törékenyebbé válik, egyre inkább egymásra vagyunk utalva – a jövő szép ígéreteket hordoz, és óriási veszélyeket rejt. Ha tovább akarunk lépni, fel kell ismernünk, hogy az életformák és kultúrák csodálatos forgatagában is egyetlen nagy család tagjai, közös sorson osztozó közösség is vagyunk. Össze kell fognunk egy egész világra kiterjedő, fenntartható társadalom megvalósításáért, amelynek alapja a természet tisztelete, az egyetemes emberi jogok, gazdasági igazságosság és a béke kultúrája. Ezen cél érdekében rendkívül fontos, hogy mi, a Föld népei, egyértelműen kifejezésre juttassuk felelősségérzetünket egymás, nagyobb életközösségünk és a jövő nemzedékei iránt." A Charta harmadik – a társadalmi és gazdasági igazságossággal –, illetve a negyedik – a demokrácia, erőszakmentesség és béke megvalósulásának fontosságával foglalkozó – fejezete kapcsolódik a könyvárakhoz.

2. ENSZ JOHANNESBURGI VILÁGTALÁLKOZÓ

Az ENSZ-nek kötelessége az előbbi elvek megvalósulása érdekében lehetőséget adni a fejlődő országok számára.

52. „Segítsék a fejlődő országokat és az átalakuló gazdaságú országokat a digitális szakadék csökkentésében, a digitális lehetőségek megteremtésében, valamint a fejlődés érdekében az információs és kommunikációs technológiák által nyújtott lehetőségek kihasználásában a technológiák átadásával a kölcsönösen elfogadott feltételek szerint, továbbá pénzügyi és szakmai segítség biztosításával; ebben az összefüggésben támogassák az Információs Társadalmi Világtalálkozót."

2.1. A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS AFRIKA SZÁMÁRA

A kiemelt gondolatok ugyan az afrikaiak minden tevékenységét átfogják, de van bennük egy közös mozzanat: mindegyik megvalósításához szükség van arra, hogy a fejlődést lehetővé tevő információk (módszerek, tudás…) eljussanak az érintettekhez, ehhez pedig szükség van azokra az intézményekre, melyek azokat tárolják, s az ott élő népesség számára legérhetőbb módon szolgáltatják is.

„62. Az Egyesült Nemzetek Környezet és Fejlődés Konferenciája óta a fenntartható fejlődés továbbra is megfoghatatlan maradt számos afrikai ország számára. A szegénység nagy kihívás maradt és a kontinens országainak többsége nem tudott teljes mértékben részesedni a globalizáció lehetőségeiből, amely tovább súlyosbította a kontinens marginalizálódását. Afrika fenntartható fejlődésre irányuló erőfeszítéseit jelentős mértékben akadályozták konfliktusok, a nem kellő mértékű beruházások, a korlátozott piacra jutási lehetőségek és az ellátói oldalról jelentkező korlátok, a fenntarthatatlan adósságterhek, a régóta csökkenő hivatalos fejlesztési segélyezési szintek, valamint a HIV/AIDS hatása. A Fenntartható Fejlődés Világtalálkozónak újra életre kell keltenie a nemzetközi közösség kötelezettségvállalását e sajátságos kihívások kezelésére és egy új jövőképet foganatosítani a „Feladatok a XXI. századra" program végrehajtására irányuló, Afrikában megvalósítandó konkrét intézkedések alapján. Az Új Partnerség Afrika Fejlődéséért (NEPAD) az afrikai vezetők által elfogadott, Afrika népeinek tett kötelezettségvállalását jelenti. Ennek keretében elismerik azt, hogy az afrikai országok közötti, valamint a köztük és a nemzetközi közösség közötti partnerségek kulcsfontosságú elemei egy mindenki által elfogadott és közös jövőképnek a szegénység felszámolására, továbbá ennek célja az, hogy országaikat mind egyénileg, mind együttesen a fenntartott gazdasági fejlődés és a fenntartható fejlődés útján indítsák el, miközben a világ gazdaságának és közösségének aktív résztvevői."

Jó néhány alpontban részletezik a fenntartható fejlődés eléréséhez szükséges intézkedéseket. Ezek közé tartozik a technológia fejlesztése, afrikai kiválóságközpontok és kutatási intézmények létrehozása és fejlesztése, amelyek alkalmasak a világszínvonalon álló technológiák alkalmazására. Oktatási programok kidolgozása, a fiúk és a lányok közötti különbségek eltörlése, megfelelő tudással rendelkező munkaerő képzése fontos feladat. Mindezekhez szükség van megfelelő oktatási, kulturális intézmények, azaz iskolák és könyvtárak fenntartására.

Az ipar és energiaellátás fejlesztése, az energiához való hozzáférés biztosítása, megfizethető közlekedési rendszerek és infrastruktúra nélkül az előbbi célok nem valósíthatók meg. Az afrikai országok egymás közötti kapcsolattartása, az országon belüli információáramlás megvalósítása nélkül nem tud eredményesen működni a kontinens.A technikai háttér mellett olyan intézményhálózat kialakítását is meg kell valósítani, amely közvetíteni képes a megfelelő információt a lakosság számára. Ez a hálózat jól felszerelt könyvtárak hálózata.

3. UNESCO DIGITÁLIS ÖRÖKSÉG VÉDELME

A digitális örökség védelmével kapcsolatos Charta állásfoglalás (Magyar UNESCO Bizottság nem hivatalos fordítása elfogadva) az UNESCO Közgyűlésének 32. ülésszakán, 2003. október tizenhetedikei ülésén a közgyűlés:

„- megfontolva, hogy az örökség eltűnése, bármilyen formában is legyen, minden nemzet örökségének szegényedését jelenti,

- emlékeztetve arra, hogy az UNESCO Alkotmánya kimondja, hogy a Szervezetnek fenn kell tartania, növelnie és terjesztenie kell a tudást, biztosítania kell a világ könyvei, művészeti alkotásai, történelmi épületei, és tudományos eredményei örökségének fennmaradását és megóvását, valamint arra, hogy az „Információ Mindenki Számára" Program cselekvési és vitafórumot biztosít az információs politikák és a rögzített tudás megőrzése számára, és arra, hogy a „Világemlékezet Program" a világ dokumentum örökségének megőrzését és mindenki számára történő hozzáférhetőségét célozza meg...." Tekintettel arra, hogy a nyomtatott örökség megőrzésének alappillére a könyvtár, a digitális örökség megőrzésében is fontos szerepet kell vállalnia. A digitális tartalmak jelentősége, hogy a *digitális örökséget nem korlátozza az idő, a földrajzi elhelyezkedés, a kultúra, vagy a formátum. Kultúra-specifikus, de minden ember számára potenciálisan elérhető. A kisebbségek beszélhetnek a többségekkel, az egyén a globális hallgatósággal. Minden régió, ország, közösség digitális örökségét meg kell védeni, és hozzáférhetővé kell tenni, hogy biztosítani lehessen az egyes népek, nemzetek, kultúrák és nyelvek képviseletét hosszú időn keresztül."*

4. A KÖNYVTÁROS SZAKMA NEMZETKÖZI IRÁNYELVEI

Hogyan jelennek meg ezek az elvek a szakmánkban? Ezeket az elveket a könyvtárosok nemzetközi szervezetei határozzák meg, illetve alkalmazzák.

4.1. AZ IFLA KÖZKÖNYVTÁRAKRA VONATKOZÓ IRÁNYELVEI

A közkönyvtár meghatározása

A közkönyvtárak a világ minden táján megjelentek. Előfordulnak különféle társadalmakban, különböző kultúrákban és a fejlődés más-más szakaszaiban. Noha működésük változatos körülményei elkerülhetetlenül különbségekhez vezetnek szolgáltatásaikban és a szolgáltatás módjában, természetszerűen közös jellegzetességeik vannak, amelyeket az alábbiak szerint lehet meghatározni.

"A közkönyvtár olyan intézmény, amelyet a közösség alapít meg, tart fenn és finanszíroz akár a helyi, regionális vagy országos közigazgatás, akár a közösség más szervezeti formája által.

Hozzáférést biztosít a tudáshoz, információhoz és művészeti alkotásokhoz egy sor forrás és szolgáltatás révén, s egyaránt rendelkezésére áll a *közösség minden tagjának*, tekintet nélkül fajra, [származásra – a ford.], nemzetiségre, korra, nemre, vallásra, nyelvre, fogyatékosságra, gazdasági helyzetre, munkaviszonyra és képzettségre.

A közkönyvtár elsődleges célja, hogy változatos hordozókon megjelenő forrásokkal és szolgáltatásokkal elégítse ki az egyének és csoportok tanulmányi, információs és önmegvalósításukkal kapcsolatos igényeit, beleértve a szórakozást és kikapcsolódást is. Azzal, hogy az egyén számára hozzáférést nyújtanak a tudás, a gondolatok és vélemények széles és változatos köréhez, fontos szerepük van a demokratikus társadalom kialakításában és fenntartásában".

A közkönyvtár tehát segíti az oktatást, az információhoz való szabad hozzáférést, az önmegvalósítás eszköze, különös tekintettel figyel a gyerekekre és fiatalokra. A közkönyvtáraknak nagy szerepe van egy nemzet kulturális és társadalmi életének fejlődésében. Amennyiben megfelelően működik, a változás előmozdítója lehet az adott közösségben. Az egyik legdemokratikusabb intézményként figyel a helyi közösségi igényekre, a szükséges információt mindenki számára korlátozás nélkül rendelkezésre bocsátja. Ehhez megfelelő épület és működtetési forrás szüksége, hogy az adott földrajzi térben akár falak nélküli, virtuális könyvtárként juttassa el az információt és dokumentumot az érintettekhez.

Ehhez az alábbi állományfejlesztési elveket kell betartania a használók igényeinek kielégítése érdekében:

"*Speciális szolgáltatásokról és dokumentumokról* kell gondoskodni azok számára, akik bármilyen okból képtelenek élni a szokásos szolgáltatásokkal és dokumentumokkal, így például a nyelvi kisebbségek tagjainak, a fogyatékkal élőknek, a kórházi ápoltaknak vagy a börtönök foglyainak.

Minden korosztály találjon benne a maga igényeit kielégítő anyagot.

Gyűjteményei és szolgáltatásai foglalják magukba az alkalmas ismerethordozók és *korszerű technológiák* minden fajtáját, csakúgy, mint a *hagyományos* dokumentumokat. Alapvető fontosságú a *kiváló minőség,* valamint a *helyi igényeknek* és körülményeknek való megfelelés. A gyűjtemény egyaránt tükrözze az aktuális irányzatokat és a társadalom fejlődését, valamint az emberi törekvések és képzelet emlékeit.

A gyűjteményeket és szolgáltatásokat *nem szabad alávetni semmiféle ideológiai, politikai vagy vallási cenzúrának, sem gazdasági nyomásgyakorlásnak*."

(Forrás: Az IFLA/UNESCO közkönyvtári nyilatkozata, 1994)

A használók igényeinek kielégítése érdekében

"A közkönyvtár szolgáltatásait a *hozzáférés egyenlősége* alapján nyújtja mindenki számára, tekintet nélkül korra, származásra (fajra), nemre, vallásra, nemzetiségre, nyelvre vagy társadalmi helyzetre.

Az egész országra kiterjedő könyvtári koordináció és együttműködés érdekében a törvényalkotásnak és a stratégiai terveknek egy olyan *országos könyvtári hálózatot* kell meghatározniuk és támogatniuk, amely általánosan elfogadott szolgáltatási normatívákon alapszik.

A közkönyvtárak hálózatát a nemzeti, regionális, tudományos és szakkönyvtárakkal, valamint az iskolai, főiskolai és egyetemi könyvtárakkal *összehangolva* kell kialakítani.

A szolgáltatások legyenek *fizikailag hozzáférhetők* a közösség minden tagja számára.

Ez a követelmény jól telepített *könyvtárépületeket*, jó olvasási és tanulási körülményeket és segédeszközöket, megfelelő *technológiákat* és elegendő, a használók *időbeosztásához igazodó* nyitva tartást kíván meg. Azokhoz, akik nem képesek felkeresni a könyvtárat, a *könyvtár falain túlnyúló* szolgáltatásokkal kell eljutni.

A könyvtári szolgáltatásokat a falusi és a városi *közösségek eltérő igényeihez* kell hozzáigazítani."

(Forrás: Az IFLA/UNESCO közkönyvtári nyilatkozata, 1994)

4.2. AZ ELVEK MEGVALÓSULÁSÁT SEGÍTŐ PROGRAMOK, SZERVEZETEK

4.2.1.UBC Program (1973)

Az egyetemes bibliográfia számbavétel világméretű megvalósítása. Afrikában az utóbbi éveknek köszönhető, hogy megjelennek a kurrens nemzeti bibliográfiák. Pl.: Namíbia

4.2.2.UAP Program (1982)

A dokumentumokhoz való egyetemes hozzáférés biztosítása – Könyvtárközi kölcsönzés

A legtöbbet kölcsönző országok között szerepel Dél-Afrika.

Mindezeknek a programokba való bekapcsolódás megkönnyítésére éppen Nairobiban (1984) tartott konferencián határozta el a szervezet egy a harmadik világ könyvtárügyének előmozdítása nevű program (ALP) elindítását.

1976-ban megalakított regionális szekcióban az afrikai országok száma 1995-ben: 88, 2002-ben: 133.

4.2.3.UDT (1985)

Egyetemes adatáramlás és telekommunikáció segítésére létrehozott szervezet.

Preservation and Conversation (PAC) (1986- hat regionális központtal)

A párizsi nemzetközi központ egyúttal Nyugat-Európa, Közép-Kelet és Afrika regionális központja.

Kék Pajzs (védelem háború, természeti csapás esetén) nyújt segítséget.

4.2.4. FID (Nemzetközi Információs és Dokumentációs Szövetség)

„Mint egy valódi nemzetközi, nem kormányzati szervezetnek, a FID érdeklődése kiterjed a világ valamennyi országában folyó információs tevékenységre. Hat regionális bizottságának (a Szaharától délre fekvő Afrika; Ázsia és Óceánia; a Karib-térség és Észak-Amerika; Európa; Latin-Amerika; Közép-Kelet és Észak-Afrika) az a célja, hogy előmozdítsa és koordinálja a FID tevékenységét a különböző régiókban. A FID tisztában van azzal, hogy a szegényebb országokban kevés intézmény vagy személy engedheti meg magának, hogy kifizesse a tagdíjat. Próbálkozás történt annak a szakmai elszigeteltségnek a feloldására, amelyet oly gyakran tapasztaltak a kollégák ezekben az országokban: különlegesen alacsony tagdíjak léptek érvénybe 1999-ben az intézményi és egyéni tagok számára az ENSZ által legkevésbé fejlettnek tekintett 48 országban. Ugyanakkor intézkedtek, hogy a FID-tagok, fejlesztési segítséget nyújtó ügynökségek és mások is szponzorálhassanak új tagokat ezekben és más fejlődő országokban." (Papp I. 2000.)

A FID speciális projekteket is indít. Ilyen volt az International Development Research Centre (IDRC) által végzett tevékenység, melynek célja fejlődő országok kormányainak nyújtott segítség országuk környezeti információs rendszereinek fejlesztéséhez vagy a nemzeti információs politikák és stratégiák kialakításának vagy az emberi jogi dokumentumok digitalizálásának segítése. 1995-ben megalakult a Globális Információs Szövetség, melynek célja, hogy összehangoltan emeljen szót az információs társadalom fejlődésével kapcsolatosan.

A két szervezet (az IFLA és a FID) a szegényebb országok számára lehetővé teszi, hogy csökkentett tagdíj ellenében mindkét szervezetbe beléphessenek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alemie, Leulseged (1993): „Etiópia könyvtári és információs infrastruktúrája". Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, Vol. 40., No. 11-12. 462–465. pp.

Alemie, Leulseged (1995): „Könyvtárak és információs rendszerek Közép- és Dél-Afrikában". Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. Vol. 42., évfolyam, No. 10. 384–389. pp.

Benke József (2006): Az ó- és középkor egyetemei. Budapest, Hét Krajcár Kiadó

Cosijn, Erica, – Keskustalo, Heikki, – Pirkola, Ari et al.(2004): „Afrikaans – English cross-language information retrieva". In: Proceedings of 3rd biennel DISSAnet Conference, Pretoria, 28-29 October 2004. Pretoria: Infuse.

Faragó T. (szerk.) (2002): „Világtalálkozó a fenntartható fejlődésről: A találkozó programja, résztvevői, dokumentumai és értékelése". Fenntartható Fejlődés Bizottság, 148 p.

Marton Katalin: „Kritikai gondolatok a könyvtár- és információtudományi folyóiratokról – a szerző szemszögéből". Peter Johan Lor az IFLA 64. Általános Konferenciáján elhangzott előadása. 46. évf. TMT, 1999 4. 135–138. p.

Campbell, Harry C. (2002): „IFLA L Library universality in a divided world". In: IFLA Journal, Vol. 28., No.. 3. pp. 118–135.

Kenneth Ivo Ngozi Nwalo(2000): „Managing information for development int he 21st century: prospect for African librarries, challenges to the world" .=In: 66th IFLA Council and General Conference, Jerusalem, Israel, 2000. 13-18 August.

Kiss Zsófia: „A dokumentumörökség védelme az UNESCO keretein belül. Világemlékezet Program". Szakdolgozat. BGF KF 2003.

Kuny, T. – Cleveland, G.(1999): „The digital library . myth and challenges. A digitális könyvtár: mítoszok és kihívások". TMT Vol. 46., .No 4. 149–152. pp. Ford. Horváth Péter IFLA Journal, 24. köt. 2. sz. p. 107–113.

Lor, Petr Johan (1998): „LIASA: The Birth and Develpoment of South Africa's New Library Association". In: 64th IFLA Council and General Conference, Amsterdam, 1998. 16-21 August.

Maróth Miklós(2006): „Az arabok és a görög hagyomány". História, 2006. No.3. pp. 6–12.

Marton Katalin(1999):„Kritikai gondolatok a könyvtár- és információtudományi folyóiratokról – a szerző szemszögéből". Peter Johan Lor az IFLA 64. Általános Konferenciáján elhangzott előadása. TMT, Vol.46., No.4. 135–138. pp.

Massawe, J. J. – Ncongwane, G. M. (1999): „Towards a democratic and co-ordinated library an information service sin South Africa" .In: LIASA Conference, 21-23 September 1999. Cape Town.

Ngulube, Patrick(2004):" A double-edged sword: Challenges and opportunities offered by the digital age to the African information society". In: Proceedings of 3rd biennel DISSAnet Conference, Pretoria, 28-29 October 2004. Pretoria: Infuse.

Nwalo, Kenneth Ivo Ngozi (2000): „Managing information for development int he 21st century: prospect for African librarries, challenges to the world" . In: 66th IFLA Council and General Conference, Jerusalem, Israel, 2000. 13-18 August.

Papp István (2000):"A FID tevékenysége: eredmények és tervek." TMT. Vol. 47., No 5. pp. 224–226.

Papp István (ford.) (2005): „A közkönyvtári szolgálat. : Az IFLA/UNESCO közkönyvtári nyilatkozata." Forrás:http://www.ifla.org/VII/s8/news/pg01-hu.pdf

Viszocsekné Péteri Éva(2002): „A nemzetközi forrásmegosztás fő akadályai és az OCLC törekvései elhárításukra". TMT. Vol. 49., No. 10-11. pp.447–449.

INTERNETES FORRÁSOK, CIKKBEN EMLÍTETT ADATBÁZISOK ELÉRHETŐSÉGEI AZ ANYAGGYŰJTÉS IDŐPONTJÁBAN):

http://www.bibalex.org/
http://www.gaelic.ac.za/
http://www.liasa.org.za/index.php
http://www.tla.or.tz/index.htm
http://www.uneca.org/disd/library/AVLIN/main.htm
http://www.africandl.org.za/index.htm
http://www.amref.org/
http://ilam.ru.ac.za/
http://www.african-archaeology.net/
http://www.ug.edu.gh/
http://widernet.org/
http://www.blindlib.org.za/
http://www.ajol.info
http://www.sabinet.co.za/
http://www.africanlibraryproject.org/
http://www.un.org/ecosocdev/geninfo/afrec/vol21no1/211-nepad-e-schools.html
http://www.rec.hu/
http://www.rec.hu/foldcharta
http://www.mult-kor.hu (2007.11.22.)

IV. FEJEZET

NYELV, NYELVPOLITIKÁK ÉS IRODALMI REPREZENTÁCIÓK

Nyelv, politika, nyelvpolitika: az 1990-es évek nyelvi egységesítő törekvései Algériában

Varga Róbert

A Maghreb-országok avatottabb ismerői számára ismert tény, hogy a térség egykori francia gyarmataiban a „hivatalos nyelv", „nemzeti nyelv", „kisebbségi nyelv" fogalmának egymáshoz való, meglehetősen ellentmondásos viszonyáról a mai napig viták folynak. Ezek közül is kiemelkednek az utóbbi húsz év nyelvi *egységesítő* törekvései, melyek szorosan kapcsolódnak az 1990-es évek elejének polgárháborúba trokolló társadalmi-politikai történéseihez. Ennek egyik oka, hogy ekkorra – legalábbis az ideológusok fejében – lezárulni látszott az első, a francia gyarmati rendszer felszámolását követő folyamat, melynek során az ún. Kis-Maghreb országaiban (Algéria mellett Tunézia és Marokkó) az irodalmi arab (*fuszhaa*) a franciával szemben az oktatás és a közigazgatás hivatalos nyelvévé válhatott. Másrészt azért, mert éppen erre az időre vált egyértelművé, hogy ez a látszólag nyelvpolitikai rendezési folyamat, elsősorban Algériában és Marokkóban, nem mindig produkált valódi eredményeket: legfeljebb nemzeti egységteremtés címén kínált valamiféle elégtételt a társadalom egyes jól körülhatárolható, a mindenkori hatalmi elit politikai bázisát alkotó csoportjai számára.[1]

Kiemelt kérdést jelent ezen belül is a nyelvi reform algériai „sikerültsége", melyet az oráni egyetem professzora, Rabeh Sebaa szavaival, „csak jó nagy adag eufemizmussal nevezhetünk"[2] igazi arabizációs politikának, s ami az 1990-es években is masszívan érezteti utóhatásait.[3] Ezért sem véletlen, hogy a másik két szomszédos országgal szemben a 90-es években elsősorban Algériában történnek – többségében az avatatlan külső szemlélő számára mindmáig irracionálisnak és erőszakosnak ható – erősen centralizáló nyelvpolitikai döntések. Algériában ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy, egyébként Marokkóhoz hasonlóan, az előző évtizedtől kezdve újra és újra fellángolnak a legóvatosabb becslések szerint is nagyjából húsz százalékosra tehető berber kisebbség nyelvi-kulturális autonómia-követelései, hanem ugyanebben az időszakban ismételten radikalizálódik a francia nyelv használatát ellenző politikai álláspont is. Míg ez utóbbi esetében Marokkóban és Tunéziában gyakorlatilag már évek, sőt évtizedek óta lezárt kérdésről beszélhetünk, Algériában mind a francia, mind a berber nyelvvel szemben jelentős igények maradnak kielégítetlenül.

AZ ALGÉRIAI PÉLDA SAJÁTOSSÁGAI

Algéria esetével azért is tűnik érdemesnek külön foglalkozni, mert az elmúlt évtized nyelvpolitikai történései egy belpolitikailag jól körülhatárolható időszakkal (a katonai junta-kormány hatalomra kerülése és Liamine Zeroual tábornok regnálásának időszaka) esnek egybe. Ez az 1988. októberi megmozdulásokkal, vagyis a népköztársasági kormányzás destabilizációjának első látványos jeleivel kezdődik, amit az 1991-től folyamatosan érlelődő, s a következő év januári katonai hatalomátvétellel nyíltan kirajzolódó polgárháborús helyzet követ. S bár az 1999-ben hatalomra került Bouteflika elnök által meghirdetett, referendummal szentesített nemzeti megbékélési program a polgárháborús konfliktust formálisan is lezárta, csak a teljes évtized és a 21. század első éveinek ismeretében nyílik arra lehetőség, hogy a – néha a cinikusság határait súroló – nyelvpolitikai döntéseket egy nagyobb bel- és külpolitikai összefüggésrendszerbe ágyazva értelmezzük.

Annak bizonyítására, hogy az 1990-es évekre Algéria nyelvpolitikai helyzete két nyelv (francia és berber) szempontjából is jelentős konfliktusokat generál, álljon itt három tényadat: az első a gyarmatosítás kora és az azutáni periódus nyelvi konfigurációjával kapcsolatos különbségekre vonatkozik, míg a másik kettőből – a 90-es évek nyelvi térképéből és szociolingvisztikai felmérések eredményéből – a hivatalos és beszélt nyelvek tényleges használatának arányára következtethetünk (ld. függelék).[4] E három szempontot azért is érdemes rögzíteni, mert pontosan ez az a három reália, amit az algériai nyelvtörvény-alkotás politikai szándékai rendre figyelmen kívül hagytak. S bár az *arabizáció* mértéke alapvetően megváltozott az 1960-as évek eleje óta, amikor egy – Gilbert Grandguillaume kifejezésével élve, valódi „nyelvi tervgazdálkodásnak" köszönhetően – az akut káderhiány miatt a Közel-Keletről kellett tízezres nagyságrendben tanárokat „importálni" az irodalmi arab nyelvű iskoláztatás újraindításához, a célok és a módszerek aligha. Hogy megértsük e döntések politikai motiváló erejét, vissza kell tehát mennünk egészen a függetlenségi háborút közvetlenül megelőző időszakra, amikortól kezdve – a 800 éves királyi dinasztia mítoszát ápoló Marokkóban ugyanúgy, mint a demokratikus népköztársasági Algériában vagy akár Tunéziában – a nyelv a *nemzetállami egység* és a *pánarab eszme* jelképévé vált. Ennek egyik első megfogalmazása volt Ben Badis sejk híres jelmondata („hazám Algéria, nyelvem az arab, vallásom az iszlám"), amelyet az 1930-as évektől az uléma-mozgalom zászlajára tűzött, s amelyet az FLN (az országot azóta is kormányzó Nemzeti Felszabadítási Front) saját ideológiai képére gyúrva, csendben magáévá tett a függetlenségi harc során. Így az „egy nyelv, egy vallás" elv továbbra is a függetlenségi ideológia központi gondolata maradt, miközben az uléma-mozgalmak, a többi kisebb ideológiai csoporttal együtt, már rég felmorzsolódtak az algériai ellenállás belső hatalmi harcaiban.

Jellemző módon a mindenkori hatalom a független Algériában (is) az egységes algériai nemzet legitimációját látja a nyelvválasztás szimbolikus aktusában: az

1962 utáni, immár törvényileg is hivatalossá tett nyelv a Korán szent nyelvének, a koranikus arabnak a modernizált változata lett. Abdou Elimam kifejezésével élve azonban a modern világi állam keretein belül az irodalmi arab a vallás s*zent* nyelvéből az 1962 utáni hatalmat *felszentelő* nyelvvé is válik, annak szentségét, egységét és oszthatatlanságát is megtestesítve. A politikai hatalom által szakralizált irodalmi nyelv lényegét Elimam három jelzővel írja le (*tiszta*, *szent* és *szép*), ami a nyelvnek a hatalommal alkotott viszonyában a következőképp interpretálható:

„*Tiszta*, s így az uralkodó hatalom tiszta és legitim, a nemzeti függetlenségi harcon alapuló voltát közvetíti.

Szent, s ezáltal annak a politikai centrumnak a szentségét és sérthetetlenségét hordozza, amely védelmezi a vallást és annak szent nyelvét.

Szép, mert a rend és a törvény által biztosított összhangot képviseli."[5]

A korabeli hatalmi filozófia, legalábbis a nyelvpolitika terén, kétféle választ adhatott a gyarmati uralom alól frissen felszabadult államokban megnyilvánuló *többnyelvűség* társadalmi valóságára: vagy egy, a fennálló nyelvi alapokon szerveződő kodifikált népnyelv (*koiné*) megteremtésével (ez volt a helyzet Egyiptomban, de az 1960-as évek végén Tunéziában is történtek hasonló kísérletek), vagy éppen ellenkezőleg, e különbségek mesterséges elfojtásával. Gyaníthatóan – s az 1990-es évek Algériája esetében ez utóbbi igazolódik – súlyosabbak a tétek, ha ehhez a többnyelvű valósághoz több etnikum valódi jelenléte is társul, melynek következménye, Rebah Sebaa megfogalmazásában „*azon kisebbségi vagy regionális nyelvek létének figyelmen kívül hagyása, melyek pedig már mind a konvencionális arab, mind a francia nyelv megjelenése előtt jelen voltak. Más szóval a többnyelvű jelleg s így az algériai társadalom multikulturalitásának tagadása is, a nyelvi homogeneitás politikai eszközökkel történő megteremtése*". Az ilyen „reform" eredménye, melynek során Sebaa szerint úgymond „a gyereket kiöntik a fürdővízzel", a kezdetektől erőteljesen kétséges volt.[6] Különösen igaz ez az 1991-től, majd 1996-ban a törvény erejével ellehetetleni próbált francia nyelv esetében, amely nem egyszerűen napi szinten használatos az algériai lakosság több mint felének körében, hanem máig a technika, a tudomány nyelve is.

NYELVI TÖRÉSVONALAK – HATALMI VÁLASZTÓVONALAK

A magyarázat a különböző – többségi vagy kisebbségi – nyelvek használatának szimbolikus jelentéséhez kapcsolódik. Az 1990-es évek Algériájában ennek megfelelően a nyelvi elkülönülésnek nagyjából három paradigmája érvényesül, ami háromféle típusú hatalmi választóvonalat is jelent a „hatalmat gyakorlók" és a „*alattvalók*" között. Az első kettő jól ismert történelmi-társadalmi okokkal magyarázható: ilyen szembenállás figyelhető meg egyrészt a francia (a „*hajdani gyarmatosító nyelve*") és a *az országot ma magáénak tudó nemzet nyelve* között, másrészt

az arab nyelvet beszélő *többségi nemzet* és a berber (*tamazight*) nyelveket beszélő *kisebbség* között. Az ország belpolitikai állapota tekintetében azonban a legsokatmondóbb ebben a periódusban mégis az a *mesterséges* nyelvi-hatalmi törésvonal, amellyel hivatalos megnyilatkozásaiban az új nemzetállam hatalmát gyakorló, magát sérthetetlenként tételező elit („*uralkodó osztály*") választja el magát mesterségesen az uralma alatt tartott, megnyilatkozásaiban az algériai arab dialektusokat használó *„néptől*". S hogy ez nem egyszerűen nyelvi különbségtétel, jól mutatja az a kifejezés (*hogra*, azaz 'megvetés'), mellyel a népi szóhasználat már évtizedek óta jellemezte a hatalomnak ezt a nyelvi kérdéseken messze túlmutató gesztusát.[7]

A „*másként beszélő*" tehát elkerülhetetlenül a hatalom által megvetett és kirekesztett „*másként gondolkodó*" szinonimája lesz. S ha a végső cél – vagyis az algériai *nemzetállam* lényegéről másként gondolkodók *kirekesztése* a hatalom környezetéből – nem is, de az eszközök és a pillanatnyi belpolitikai érdekek mégis különböznek az 1980-as évek végén és egy évtizeddel azután. Az 1988-at követő évek alapján, mikor Algériában nemcsak az ország gazdasága, hanem az addig felépített nemzeti egység mítosza és a kormánypárt (FLN) tekintélye is romokban hevert,[8] az a benyomásunk, mintha a nyelvpolitikai intézkedések elsősorban a hatalmi centrum addigi fő kritikusa, a *francia* orientációjú értelmiség ellen irányulna, s csak másodlagosan a berber kisebbség vagy a szélesebb tömegek ellen. A *represszió* politikája azonban sikertelen az ebben az időszakban már javában formálódó másik erővel, az Abassi Madani vezetésével szerveződő ellenzékkel, az Iszlám Üdvfront Pártjával (FIS) szemben. Ezért fontos megjegyezni, hogy bár a nyugati elemzők az 1991. januári nyelvtörvényt[9] első olvasatban egy Nyugat-ellenes, kifejezetten a francia nyelv használatának adminisztratív és köznyelvi visszaszorítására irányuló gesztusként értelmezik, a helyzet ennél összetettebb. Egyrészt, három évtizeddel a francia fennhatóság megszűnése után, a kormányzó hatalom a szimbolikus gyarmatosítás effajta végső, adminisztratív lezárásával igyekszik végképp legitimálni önmagát, másrészt viszont ugyanezzel a törvénnyel az országos szinten fenyegető elégedetlenségi hullámot lecsendesítendő, a megállíthatatlanul előretörő másik ellenzéki erő, a Nyugat-ellenes populista FIS-szel is mintha közös nevezőt igyekezne találni.

Az, hogy ezek a kísérletek végül is elégtelennek bizonyulnak, egy fontos belpolitikai fordulatnak köszönhető, mivel fél évvel korábban, 1990. júniusában, a kormány hatalommegtartó kísérletei ellenében kikényszerített helyhatósági választások után, valódi *kettős hatalom* jön létre. Miközben az FLN a kormányon próbálja a töredező nemzeti egység látszatát kelteni, a helyhatóságok nagy részét az iszlamista erők irányítják. A radikális iszlám párt törvényen kívül helyezése és az 1991-es rendkívüli állapot bejelentése pedig egyértelműen a kormányzó erő katonai szárnyának megerősödését jelenti. Az erősödő represszió dacára, ugyanezen év decemberében a FIS a parlamenti választások első fordulóját is fölényesen, abszolút többséggel nyeri. A politikai alku lehetősége a kormány számára tehát végképp elúszik: a választás második fordulója helyett kihirdetett *rendkívüli állapot* és az azt követő

polgárháborús helyzet pedig arról tanúskodik, hogy a közvetett politikai eszközök helyett – így az 1991-es nyelvtörvény is, melynek alkalmazása és betartatása, bár arról több cikkely rendelkezik[10], meglehetősen kétséges – a nemzeti egységpolitika megvalósítására immár a közvetlen *katonai megoldások* kerülnek előtérbe.

A hadsereg és a katonai kormány polgárháborús konfliktusban tanúsított szerepvállalásáról mára azonban erőteljesen megoszlanak a vélemények. Az utóbbi évek értékelései ugyanis jelentősen különböznek attól az egyoldalú képtől, melynek mediatizálásával a hatalmi gépezet propagandája, elsősorban a terrorista merényletek körüli hisztériakeltéssel, éveken keresztül *manipulálta* a külföldi közvéleményt, egyes esetekben ráadásul a Nyugat tudtával vagy netán annak asszisztálása mellett.[11] A polgárháborús helyzet elhárultával óvatosan megfogalmazott – s cáfolhatatlanul talán nem is bizonyítható – vádak hangzottak el azzal kapcsolatban is, hogy a hivatalos politikai álláspont szerint a „láthatatlan ellenség", azaz az iszlám szélsőségesek ellen folyó állandó katonai akciók részben az ártatlan lakosság megbüntetésére irányultak volna. Sőt, egyes elemzők látni vélték, hogy az „iszlám dzsihád által elkövetett merényletek" néha földrajzilag is jól körülhatárolható helyszínei láttán, esetenként egyenesen a hadsereg részéről titokban elkövetett politikai-etnikai tisztogatás gyanúja merülhetett fel.[12] A hasonló találgatások mellett vitathatatlan tény azonban, hogy az 1991-es nyelvtörvény jelentősége jóval túlmutat a korábbi (1966-os, 1968-as és 1976-os stb.) törvényi szabályozásokén. Főleg a későbbi történések fényében, sokkal kevésbé tűnik a korábbi „nyelvi tervgazdálkodás" befejező állomásának, mint, az FLN hatalommegtartó játéka részeként, egy első, visszafogott kísérletnek az etnikailag nem egységes, történetileg többkultúrájú algériai nemzetet felülről, akár a nyílt erőszak árán történő *mesterséges* egységesítésére.

Zeroual tábornok 1995-ös elnökké választása, miközben a hatalmi centrum távlati céljai változatlanok maradtak és az erőszakos cselekmények tovább zajlottak, átmenetileg megteremtette a feltételeket a törvényi keretekhez történő visszatéréshez. Ennek eredményeként születhetett meg 1996 decemberében az 1991-es törvény – a kormány szerepét ellátó Nemzeti Átmeneti Tanács által – „újratöltött" változata, a hírhedt 96-30-as rendelet. Ez minden nem irodalmi arab nyelven folyó nyilvános érintkezést egyszerűen *tilosnak* nyilvánított, s a rendelkezés teljes életbe léptetésére irreálisan szűk, körülbelül másfél éves (a felsőoktatás, addig szigorúan technikai okokból, franciául zajló területein pedig nagyjából három éves) határidőt szabott.

A NYELVKÉRDÉS MINT A POLGÁRHÁBORÚ UTÁNI ETNIKAI RENDEZÉS ZÁLOGA

Az 1996. decemberi rendelkezés utóélete, habár az valamennyi kisebbségben lévő, akár írott, akár beszélt nyelvet egyformán érvénytelenné nyilvánított a hivatalos kommunikációban, mégis más és más a berber és a francia nyelv esetében. 1999-től

a Liamine Zeroualt követő, az FLN „régi" katonai szárnya számára kompromisszumot jelentő Abdelaziz Bouteflika köztársasági elnök nem csak a *nemzeti megbékélés* tervét viszi keresztül a megválasztását követő két éven belül, hanem a francia nyelvvel kapcsolatban egy tulajdonképpen mindig is betarthatatlannak bizonyuló törvényt – az 1998-ban véglegesen életbe lépő, vissza pedig hivatalosan soha nem vont 1996-os törvényt – tesz zárójelbe. Országa nemzetközi elszigeteltségének csökkenését remélve, 2001-ben részt vesz a Yaoundéban rendezett francia-afrikai csúcson, majd 2002-ben Bejrútba utazik az Algéria által 1986 óta rendre bojkottált Frankofón Csúcsra[13]. A részvételével keltett meglepetést csak fokozza forró hangvételű beszédében, ugyanis egyértelműen hitet tesz a francia nyelv hasznossága mellett: „*Tudomásul vesszük, hogy a francia nyelv használata lehetővé teszi országunk fiataljainak, hogy látómezejüket kiszélesítsék, és hogy a modern világ előrehaladásában részt vállaljanak.*"[14]

Ezzel szemben a *berber* nyelvvel és kultúrával szembeni stratégiaváltás közvetlen külpolitikai hozadéka minimális, így, bár a berberkérdés a térségben nem speciálisan algériai probléma – a kérdés megoldása Marokkóban sem tekinthető megoldottnak ebben az időben, ahol pedig az arab és a francia nyelv viszonyát és az arab nyelv státusát *de jure* csupán az 1996-os alkotmány egy félmondatával „szabályozták" – ezen a téren csak lassú elmozdulás történik az évtized végéig. Ennek ellenére az 1990-es évek algériai nyelvpolitikai vitái az (elsősorban *kabíliai*) berber kisebbségről is szólnak, amely komoly *politikai* tényező a maga 20-30 százalékával, s Algír szemében az etnikai alapú lázadás folyamatos kockázatát jelenti. Az 1980-as évek gazdaságilag és politikailag omladozó nemzetállamában pedig a berber ellenállási mozgalom is új lendületet kap: az első komolyabb megmozdulás az 1980-as, ún. „*berber tavasz*" kapcsán bontakozik ki, amely azonban nyelvpolitikai követeléseiben (a berber nyelv használata az oktatásban és a közigazgatásban nem ér célt. Sőt, egészen 1989-ig hivatalból *büntetendő* cselekménynek számított a berber kulturális egyesületek működése vagy berber nyelvű könyvek kiadása.

Az 1991-es nyelvtörvény nem pusztán ezeket a reményeket foszlatta szét, hanem azokat a számításokat is keresztülhúzta, hogy Algír a berbereket, akár kulturális, akár politikai értelemben, valaha is államalkotó nemzetnek ismerje el. Bár, részben a közoktatás 1994-es kabíliai bojkottjának nyomán, egy évvel később létrejön az Országos Berberügyi Tanács és az 1996. novemberi alkotmányreform-tervezet úgy fogalmaz, hogy Algéria „*identitásának alapvető alkotóelemei az iszlám vallás, az arabság és a berberség*", még nyelvpolitikai előrelépés sem történik a témában, sőt az 1996-os államtanácsi rendelet az addigi állapotokat konzerválja. Történik mindez abban az időszakban, amikor jelentős változások zajlanak a *tamazight* nyelv modernizációja terén: megszületik a latin karakterekkel írott, egységesített és kodifikált berber nyelv, az első számítógépes szövegszerkesztő program, valamint az első teljesen berber nyelvű mozifilm (Mouloud Mammeri *La colline oubliée (Az elfeljetett domb)* c. regényének adaptációja).

Nyelvkérdésben viszont az időközben elfogadott 2002-es alkotmánymódosítás (ld. a függelékben), sem fogalmaz egyértelműen, hiszen az alkotmány megfelelő, immár módosított cikkelyében a berber (tamazight) nyelvet „nemzeti nyelvként" ismeri el, ami viszont semmiképpen nem jelenti a berber nyelv hivatalos használatának engedélyezését. S bár a 2000-től kidolgozott oktatási reform következtében, 2003. szeptembertől már néhány iskolában tanítható az immár kodifikált berber nyelv, Bouteflika elnök 2005. október 4-i constantine-i beszédében mégis a következőképpen fogalmaz: „*Nincs a világon egy olyan ország sem, ahol egynél több hivatalos nyelv van, és Algéria, ahol az Alkotmány az egyetlen arab nyelv hivatalos voltát szentesíti, sem lesz ilyen*." Tekintve, hogy ez a megállapítás téves - hiszen mintegy 40 ilyen ország van a világon (így Kanada, a híres 101/77-es törvényével, valamint Finnország, Belgium, és összesen 16 afrikai, 8 ázsiai, 7 európai, 2 amerikai és 7 óceániai állam) - így az 1990-es évek meddő próbálkozásai után Algériában is kérdés, hol áll meg ez a folyamat. Megelégszik-e a *berber kisebbség* a neki biztosított szűkös oktatási jogokkal, vagy továbbra is céljának tekinti átfogó nyelvi jogok kivívását? A jelenlegi állapotot tekintve mindenesetre, bármekkora fejlődés is történne az oktatás vagy a média terén, a hivatalos nyelvként történő elismerés nincs napirenden.

A kor nyelvpolitikáját vizsgáló nyelvészeket pedig minden bizonnyal keserédes nevetésre ingerli a már idézett Abdou Elimem-tanulmány címadó szójátékának kicsengése: eszerint ugyanis ha az 1990-es évtizedben az algériai kormányzat saját intézkedéseit *nyelvpolitikának* nevezi, nem kellene-e azt leginkább (a persze nem létező és abszurd) *politikai nyelvészet* elnevezésre módosítani?

FÜGGELÉK

I. Adatok Algériáról (forrás: www.tlfq.ulaval.ca, www.jeuneafrique.com)

- ***Népesség:*** 32,3 millió fő (2004-es becslés)
- ***Hivatalos nyelv:*** irodalmi arab (fuszhaa)
- ***Többségi nyelvcsoportok:*** arab dialektusok (83,2 %), melyből az algériai arab (kb. 60 %)
- ***Kisebbségi nyelvek:*** berber nyelvek (tamazight) (27,4 %), francia, hausza, cigány, tadaksahak
- ***Alkotmányos rendelkezések a nyelvről:*** 1996-ban módosított alkotmány (preambulum és 3. Cikkely)
- ***Főbb nyelvi törvények és rendeletek:***
  - 66-154 és 66-155. sz. törvényerejű rendelet (1966. június 8) az igazságszolgáltatás nyelvéről
  - 1968. április 26-i rendelet a tisztviselők kötelező arabnyelv-ismeretéről

- 1976. júliusi belügyminiszteri rendelet a plakátolásról
- 91-05 sz. törvény (1991. január 16) az arab nyelv általános használatáról
- 96-30 sz. törvényerejű rendelet (1996. december 21)

II. Nyelvi konfigurációk a Maghreb-országokban (1962-90)

	Beszélt nyelvek (köznapi érintkezésben használt)		Hivatalos nyelv (nyilvános nyelvhasználat)
1962 előtt	Dialektális arab	Berber dialektusok (tamazight)	francia
1962 után	Dialektális arab	Berber dialektusok (tamazight)	irodalmi arab

III. A Maghreb-országok nyelvföldrajzi helyzete (forrás: www.tlfq.ulaval.ca)

IV. 1999-es felmérések, algériai egyetemisták nyelvhasználati szokásairól (forrás: Yacine Derradji, La langue française en Algérie. Étude sociolinguistique et particularités lexicales, akadémiai doktori értekezés, Constantine, 2000.)

	Francia	Dialektális arab	Irodalmi arab	Tamazight
otthon	84,66	46,59	3,40	5,11
barátokkal	87,5	60,22	6,81	2,84
egyetemen	85,22	64,2	8,52	1,13

V. Részletek a 91-05 sz., „Az arab nyelv általános használatáról" szóló törvényből (1991. január 16. Forrás: www.tlfq.ulaval.ca)

I. FEJEZET – ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK

1. cikkely

Jelen törvény célja az arab nyelv használatára, előremozdítására és védelmére vonatkozó általános szabályok lefektetése a nemzet életének különböző területein.

2. cikkely

1) Az arab nyelv az autentikus nemzeti egyéniség alkotóeleme és a nemzet változhatatlan jellemvonása.

2) Használata a szuverenitást jelképezi. Használata általánosan kötelező.

3. cikkely

1) Valamennyi intézmény kötelessége az arab nyelv előmozdítása és védelme, valamint tisztaságának és helyes használatának óvása.

2) Az arab nyelv nem arab karakterekkel történő átírása szigorúan tilos.

II. FEJEZET – ALKALMAZÁSOK

4. cikkely

A közigazgatás, az intézmények, vállalatok, egyesületek természetüktől függetlenül valamennyi tevékenységük során kötelesek kizárólag az arab nyelvet használni, így a kommunikációban, az adminisztrációs munkában, a gazdasági, műszaki, művészeti ügyvitelben.

15. cikkely

Az oktatás és nevelés, valamint a szakképzés minden szinten, területen és szakon arab nyelven történik, az idegennyelv-oktatás lehetőségének a fenntartásával.

19. cikkely

1) A hirdetések és reklámok jellegüktől függetlenül arab nyelven történnek

20. cikkely

1) Esztétikus és korrekt átírhatóság esetén a cégérek, jelzőtáblák, jelmondatok, hirdetőtáblák, továbbá bármilyen intézményt, szervezetet, vállalatot, valamely tevékenységet folytató helyiséget jelölő világító, domborformázott vagy vésett feliratok kizárólagosan arabul jelenhetnek meg.

2) Kiemelt turisztikai övezetekben az arab nyelvű felirat mellett idegen nyelvű információ is elhelyezhető.

III. FEJEZET – A VÉGREHAJTÓ, FELÜGYELETI ÉS TÁMOGATÓ SZERVEKRŐL

23. cikkely

1) A kormányfő felügyelete alá tartozó nemzeti szervet hoz létre a törvényben foglaltak alkalmazásának végrehajtására és betartatására.

26. cikkely

Az Algériai Arab Nyelvi Akadémia feladata az arab nyelv gazdagítása, előmozdítása és fejlődése, annak kisugárzását segítendő.
28. cikkely
1) Az Állam kitüntetésben részesíti a legkiválóbb, arab nyelven történő kutatásokat folytató tudósokat.

IV. FEJEZET – BÜNTETŐJOGI RENDELKEZÉSEK
29. cikkely
1) Valamennyi, nem arab nyelven szerkesztett hivatalos dokumentum semmissé nyilváníttatik.
2) Az ilyen dokumentumokat szerkesztő vagy hitelesítő felek következményük teljes büntetőjogi felelősségét vállalják.
30. cikkely
Jelen törvény rendelkezéseinek megszegése súlyos vétségnek minősül és eljárást von maga után.
31. cikkely
A 17, 18, 19, 20, 21. és 22. cikkelyekben foglaltak megsértése 5000-10 000 dinár bírsággal sújthatók.
32. cikkely
1) A nem arab nyelven szerkesztett dokumentumot aláíró hivatalos funkciót gyakorló személy 1000-5000 dinárig terjedő bírsággal sújtható.
2) Külföldi használatra szánt, lefordított dokumentumok aláírása megengedett.
33. cikkely
1) Magánvállalatok vezetői, valamint a kereskedők és kisiparosok vétségük esetén 1000-5000 dinárig terjedő bírsággal sújtható.
2) Visszaesőként elkövetett vétség esetén a visszaesők vállalkozásuk, illetve telephelyük időleges vagy végleges bezárásával büntethetők.

VI. Részletek a 96-30 sz. törvényerejű rendeletből (1996. december 21.

Forrás: www.tlfq.ulaval.ca)

11. cikkely
1) A levelezésnek és a kommunikációnak valamennyi közigazgatási intézményben, vállalatnál, egyesületnél, azok természetétől függetlenül, arab nyelven kell folynia
2) Külföldi féllel történő kapcsolattartás esetén az intézményekben és egyesületeknél a nemzetközi szokások a mérvadóak.
18. cikkely
1) Minden nyilatkozatnak, felszólalásnak, előadásnak és televíziós adásnak arab nyelven kell folynia.
2) Amennyiben ezek idegen nyelven folynak, arabra fordításuk kötelező.
23. cikkely

1) A köztársasági elnök létrehozza a felügyelete alá tartozó Arab Nyelvi Legfelsőbb Tanácsot, melynek feladata:

- jelen és minden, az arab nyelv használatáról és védelméről hozott törvény betartatása, az arab nyelv előremozdítása és fejlesztése
- az arab nyelv használatát és védelmét felügyelő valamennyi szerv koordinálása
- ezek munkájának értékelése

[...]

- éves jelentés készítése a köztársasági elnök felé az arab nyelv általános használatáról

VII. A 02-03. sz. törvény az Alkotmány módosításáról (2002. április 10. Forrás: http://www.apn-dz.org)

1. cikkely

(az Alkotmány szövegéhez) az alábbi, 3b cikkely járul: „3. b) cikkely. -A tamazight (berber) szintén nemzeti nyelv. Az Állam területén figyelemmel kíséri annak és minden nyelvváltozatának fejlesztését és előmozdítását"

Algír, 1423 Moharram 27.

Abdelaziz BOUTEFLIKA

JEGYZETEK

[1] Gilbert Grandguillaume, „Comment a-t-on pu en arriver là ?", in *Esprit*, 1995/1.

[2] Rabeh Sebaa, „La langue et la culture françaises dans le plurilinguisme en Algérie", in *Trans. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, http://www.inst.at/trans/13Nr/sebaa13.htm.

[3] Gilbert Grandguillaume, *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*, Maisonneuve et Larose, 1983.

[4] „*A vizsgálat adatait tekintve a legszembetűnőbb tény az, hogy az algériai háztartások 60 százaléka, vagyis több mint 2,5 millió család érti vagy használja a francia nyelvet, ez pedig a 16 évesnél idősebb lakosság körében 14 millió főt jelent*." (A *Le français dans le monde* jelentése a francia nyelv algériai helyzetéről, 2003 október).

[5] Elimam, Abdou, „Politique linguistique ou linguistique politique", in http://www.u-picardie.fr/LESCLaP/spip.php

[6] Sebaa, op. cit.

[7] Gilbert Grandguillaume, „Arabisation et démagogie en Algérie", in *Le Monde diplomatique*, 1997. február.

[8] Rachid Boudjedra, *FIS de la haine*, Denoel, 1992.

[9] A 91-05-ös sz. „*Törvény az arab nyelv általános használatáról*" van szó.

[10] Ld. az 1991-es törvény III. fejezetét.

[11] Arnaud Dubus, „Abdelkader Tigha laché par la France", *Libération*, 2002. december 23.

[12] Habib Souaidia, *La sale guerre*, Gallimard, 2001. Ld. még az Amnesty International Algériáról szóló, 1997. november 18-i jelentését.
[13] 2006-os OIF-csúcson viszont már ismét nem vesz részt.
[14] Elhangzott október 18-án, Bejrútban. Vö. Khaled Elraz, „Euphorie à Beyrouth. Une Francophonie revitalisée", www.afrik.com.

FELHASZNÁLT IRODALOM

„Algérie : un système éducatif en mouvement", in *Le français dans le monde*, 2003/330.

Amnesty International, *Algeria: Civilian population caught in a spiral of violence*, http://asiapacific.amnesty.org

Boudjedra, Rachid, *FIS de la haine*, Denoël, 1992.

Dubus, Arnaud, „Abdelkader Tigha laché par la France", in *Libération*, 2002. december 23.

Elimam, Abdou, „Politique linguistique ou linguistique politique", in http://www.u-picardie.fr/LESCLaP/spip.php

Elraz, Khaled, „Euphorie à Beyrouth. Une Francophonie revitalisée", http://www.afrik.com.

Grandguillaume, Gilbert, „Arabisation et démagogie en Algérie", in *Le Monde diplomatique*, 1997. február.

Grandguillaume, Gilbert, „Comment a-t-on pu en arriver là ? ", in *Esprit*, 1995/1.

Grandguillaume, Gilbert, *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*, Maisonneuve et Larose, 1983.

Khalfoune, Tahar, „La face cachée de l'Algérie - Langues, identité et constitution", in Bistolfi, Robert- Giordan, Henri (szerk.), *Confluences Méditerranée. Les langues de la Méditerranée*, L'Harmattan, 2003, 169–189.

Ramonet, Ignacio, „Kabylie", in *Le Monde diplomatique*, 2001. július.

Sebaa, Rabeh, „La langue et la culture françaises dans le plurilinguisme en Algérie", in *Trans. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, http://www.inst.at/trans/13Nr/sebaa13.htm.

Souaidia, Habib, *La sale guerre*, Gallimard, 2001.

A Dél-afrikai Köztársaság nyelvpolitikájának tanulságai*

Gúti Erika

BEVEZETÉS

A Dél-afrikai Köztársaságban az apartheid rendszer megszűnésével felbomlott a hagyományos államkeret, amely a gyarmati rendszer továbbélésén alapult, annál fogva, hogy a helyi fehér gyarmatosítók mintegy belső gyarmatként tekintettek a fekete és a színes közösségekre. Ennek következtében az „új" Dél-Afrikának meg kellett teremtenie saját, új államkereteit, nemzeti filozófiáját.

Jelenleg Dél-Afrika a nemzetépítés útján halad, amelynek végső célja az ún. szivárvány-nemzet létrehozása: ez azt jelenti, hogy a különböző etnikai csoportok megtarthatják kultúrájukat, nyelvüket és vallásukat. Ma a Dél-afrikai Köztársaság egy olyan laboratóriumnak tekinthető, amely mintaként szolgálhat az etnikai problémák megoldásához: azonban az államnak csak akkor van esélye, ha képes lesz rendezni az etnikai sokféleség és a nemzeti egység közötti ellentmondást.

A DÉL-AFRIKAI KÖZTÁRSASÁG JOGI KÖRNYEZETE

Nyelvi emberi jogi deklarációk Afrikában

A Dél-afrikai Köztársaságban a jelenlegi társadalmi és politikai változások jóval demokratikusabb irányba mutatnak, ahol a nyelvi emberi jogok iránti igény valószínű nőni fog. A nyelvi emberi jogok biztosítását kontinentális szinten az Ember és Népek Jogainak Afrikai Chartája garantálja, amelynek 1981-es ajánlásait az ENSZ pártfogásában 1986 óta az afrikai államok többsége ratifikálta. A chartát az Afrikai Egységszervezet fogadta el, és máig 49 afrikai állam írta alá. A charta diszkriminációt tiltó záradékának 2. cikkelyében több kritérium mellett a nyelvi kritérium is szerepel. A 17. cikkelyben az egyén oktatáshoz való jogát olvashatjuk, azonban nincs leszögezve, hogy mely nyelven kell ennek folynia, illetve számos cikkely – például a 20. és a 29. – tartalmazza a bennszülött kulturális értékek megtartásának fontosságát, de az afrikai nyelvi örökség megőrzésére nem utal. Vagyis a charta

oktatásról szóló szakaszai a burkolt asszimiláció-orientált tűrésen nem lépnek túl (Buergenthal, 2001: 190-204; Skutnabb-Kangas – Phillipson, 1995: 345).

Az afrikai nyelvek státuszának megerősítésére utaló szándék jut kifejezésre a Harare Nyilatkozatban is, amelyet 1997. március 20-21-én fogadott el az Afrikai Nyelvpolitikák Minisztereinek Kormányközi Konferenciája. Ugyancsak az afrikai nyelvi ökológiát támogató szándék vezérelte az Aszmarai Nyilatkozat/Deklaráció készítőit is, amelynek megfogalmazására 2000. január 11-17-én az *Against All Odds: African Languages and Literatures into the 21th Century* (=Minden, véletlenszerű rossz kilátás ellenére: afrikai nyelvek és az irodalom a 21. század küszöbén) konferencián került sor. A résztvevők megállapították, hogy az új évezred küszöbén Afrikának vissza kell térnie a gyökerekhez, és le kell győznie a kolonializmus árnyát, ami még mindig kísérti és blokkolja a kontinens lakóinak gondolkodását. Kijelentették, hogy fontosnak tartják az afrikai nyelveket az afrikai tudat dekolonizációjában, és fontosnak tartják az afrikai nyelvekre vonatkozó kutatásokat. Hangsúlyozták, hogy minden afrikai gyermeknek elidegeníthetetlen joga az, hogy iskolába járjon, és anyanyelvén tanuljon lehetőleg az oktatás bármely szintjén. Egyúttal a résztvevők egyetemes együttműködésre szólítottak fel az afrikai nyelvek által kifejezésre jutó afrikai identitás, az emberi méltóság és kulturális értékek megőrzésének érdekében (http://www.outreach.psu.edu/C&I/AllOdds/declaration.html).

Az alkotmány nyelvi vonatkozásai és bírálata

A Dél-afrikai Köztársaság alkotmánya – amely a fenti szellemet tükrözi – tartalmazza az államiság alapelveit, amelyek az alábbiak:

- a demokrácia megszilárdítása;
- az emberi jogok és a jogegyenlőség támogatása;
- az állampolgárok iskolázottsági szintjének emelése;
- hatékony kormányzás;
- a nemzeti integráció elmélyítése; a különböző kulturális, nyelvi, vallási, társadalmi és politikai csoportok közötti kölcsönös tolerancia támogatása;
- az állam nyelvi és kulturális sokszínűségének megőrzése.

A kérdés az, hogy az állam, miként tudja garantálni a fenti irányelvek megvalósulását?

A Dél-afrikai Köztársaságban a kormány két nyelvpolitikai dokumentumban vállal garanciákat:

(a) az alkotmány nyelvi vonatkozásaiban;

(b) és a Dél-afrikai Nyelvi Törvénytervezetben, amely az alkotmány kritikai bírálatából született.

(a) az alkotmány nyelvi vonatkozásai

6.

(1) Az állam hivatalos nyelvei a sepedi, seszoto, secsvana, siszvázi, tschivenda, xiconga, afrikaans, angol, isindebele, isixhosza és az isizulu. (1.ábra)

(2) Felismerve a bennszülött nyelvek fontosságát, az államnak gyakorlatban is megvalósuló, pozitív intézkedéseket kell hozni státuszuk emelése, és használatuk elősegítése érdekében.

(3)

(a) A nemzeti kormány és a tartományok kormányai bármely, de legalább két hivatalos nyelvet használhatnak kormányzati célokra, figyelembe véve a praktikusságot, a költségeket, a regionális körülményeket, mérlegelve a populáció egészének igényeit és elsőbbségi jogát.

(b) Az önkormányzatoknak figyelembe kell venni a lakosok nyelvhasználatát és azt, hogy mely nyelveket preferálják.

(4) A nemzeti kormánynak és a tartományok kormányainak jogszabályi szinten kell szabályozni és ellenőrizni a hivatalos nyelvek használatát; minden hivatalos nyelvet egyenlőnek kell kezelni és tisztelni.

(5) Az Össz-Dél-afrikai Nyelvi Tanácsnak (=Pan South African Language Board)

(a) támogatnia kell, és megfelelő feltételeket kell teremtenie

(i) minden hivatalos nyelv;

(ii) a khoi, nama és san nyelvek;

(iii) valamint a jelnyelvek használatára; és

(b) elő kell segíteni, valamint biztosítani kell a tiszteletét

(i) minden nyelvnek, amelyeket a Dél-afrikai Köztársaságban a közösségek használnak, beleértve a német, a görög, a gudzsarati, hindi, portugál, tamil, telugu és urdu nyelveket, valamint

(ii) az arab, héber, szanszkrit és más nyelveket, amelyeket vallásos céllal használnak (The Constitution of the Republic of South Africa, 1996).

Vagyis, a törvényhozás elismeri a sokszínűség alapelvét, és az alkotmányos alapelvekben a politikai pluralizmus filozófiája nyilvánul meg.

1996-ban a kormány egy bizottságot jelölt ki, amelynek feladata egy átfogó nyelvpolitikai keretterv kidolgozása volt. A bizottságot Langtag-nak nevezték el (=*Language Plan Task Group* =Nyelvtervezési Csoport). Egyidejűleg megalakult a Nemzeti Nyelvi Tervezési Tanácsadó Testület (=*Advisory Body*) is, amely 2000 márciusában a kormány elé terjesztette a Dél-afrikai Nyelvi Törvénytervezetet (Webb, 2002).

Ebben a törvénytervezetben a testület többek között bírálta az alkotmány nyelvekre vonatkozó cikkelyeit. Legfőbb kifogása az volt, hogy a 11 hivatalos nyelv bevezetésének gyakorlati kivitelezése financiális okokból megoldhatatlan (Webb,

2002). A kritikák nyilván feltételezték annak az alkotmányban is lefektetett szándéknak a betartását, hogy mind a 11 hivatalos nyelvet, minden funkcióban használni kell, azonban kétségkívül nem ez volt a törvényalkotók szándéka és célja, lásd az alkotmány 6. cikkelyének 3. pontját.

Az alkotmányt bírálók másik kifogása az volt, hogy tapasztalatok szerint az állami intézmények a gyakorlatban egyre inkább egynyelvűvé válnak – elangolosodnak –, tehát a méltányosság, az egyenlő tisztelet alapelvei konfliktusban állnak az ún. mérlegelési szempontokkal (a nemzeti kormány és a tartományok kormányai döntenek arról, hogy mely nyelveket használják a költségek, a regionális körülmények, a lakosság preferenciáinak, valamint az igények figyelembevételével), vagyis lehetőség van arra, hogy az állami intézmények az alkotmány szelleme ellenére cselekedjenek (Webb, 2002).

Ezért a Nemzeti Nyelvi Tervezési Tanácsadó Testület új törvénytervezettel állt elő, amelyben a következő (nyelv)politikai döntések meghozatalára tett javaslatot:

- a nemzeti kormány használjon nem kevesebb mint 4 nyelvet hivatali munkája során;
- ezeket a nyelveket a hivatalos nyelvek 4 kategóriájából szelektálja rotációs alapon, vagyis válasszon egyet minden csoportból a
  - nguni nyelvek (ndebele, szvázi, xhosza, zulu)
  - szoto nyelvek (pedi, szoto és csvana)
  - a venda és conga/shangaan
  - az afrikaans és az angol közül.
- tartományi és helyi szinteken minden intézmény, amely állami funkciót lát el, alanya a törvényjavaslat általános rendelkezéseinek;
- a nemzeti kormány minden minisztériumában, továbbá minden tartományban megfigyelő csoportokat kell felállítani, amelyek feladata annak ellenőrzése, hogy az adott rendelkezések a gyakorlatban működőképesek-e, és végrehajtják-e azokat, illetve mi a valóban működőképes nyelvpolitikai modell? (Webb, 2002).

A törvénytervezetben javaslatot tettek egy kivitelezési terv elkészítésére is, amely részletesen tartalmazná a tevékenységi körök leírását, a költségtervezetet stb. Vagyis a törvénytervezet valójában egy olyan keretterv, amely felvázolja a további fejlődési irányvonalakat, és rámutat arra, hogy minden egyes szinten szükséges az egyediesítés a funkciók figyelembevételével. Egy hatékony politika kivitelezése természetesen sok időt vesz igénybe, függ az állami vezetés politikai elkötelezettségétől, a nemzeti és tartományi költségvetés korlátaitól.

Szükségesnek tartom azonban megjegyezni, hogy a fent vázoltak jelenleg csupán javaslatok, és nem elég kifejtettek ahhoz, hogy a stratégiai célokat a gyakorlatban valóban alkalmazzák. Tehát a törvényjavaslat akkor töltené be szerepét, ha felvázolná a teljes tervezési folyamatot a céloktól a kivitelezésig, a megvalósítás minden lépcsőjét magában foglalva.

A DÉL-AFRIKAI KÖZTÁRSASÁG NYELVSTRATÉGIÁJA

A nyelvstratégiát befolyásoló belső és külső tényezők

Egy állam nyelvstratégiájának megtervezése során természetesen figyelembe kell venni a belső környezet alkotóit, vagyis meg kell vizsgálni, hogy egy államban milyen etnikumok élnek, milyen nyelven beszélnek, mennyi az anyanyelvi beszélők száma; milyen a nyelvek társadalmi megítélése; továbbá melyek a nyelvvel kapcsolatos problémák? Ez utóbbi problémákban, bár nem nyelvi természetűek, a nyelv mégis fontos szerepet játszik. Például a dél-afrikai feketék arányukhoz mérten méltánytalan részvétele a politikai életben részben a nem megfelelő szintű angol nyelvismeretnek tudható be, hiszen a lakosság nagy többségének angol nyelvi ismerete az alapszintet sem haladja meg, holott a politikai diskurzusok fő nyelve az angol. A megfelelő nyelvismeret hiányával magyarázható az is, hogy a fekete munkások többségének teljesítménye nem versenyképes. Vagyis, a problémák oka túlnyomórészt a nem megfelelő szintű nyelvtudás, illetve a nyelvet nem tudás. Ezt igazolja az Össz-Dél-afrikai Nyelvi Tanács által készített 2001-es szociolingvisztikai felmérés is. A felmérés készítői arra kérték a különböző bantu közösségek képviselőit, hogy nyilatkozzanak arról, hány százalékát tudják követni az angol nyelvű rádió- vagy tévéműsoroknak? A következő eredmények születtek: a szotók az adások 28%; a csvanák 14%; a pedik 19%; a szvázik 27%; a ndebelék 3%; a xhoszák 24%; a zuluk 32%; a vendák 0%!; a congák 24% tudják követni. Ez pedig kevés ahhoz, hogy a bantuk össztársadalmi szinten gazdasági lehetőségekhez jussanak, és megfelelően legyenek képviselve az érdekeik.

A Dél-afrikai Köztársaságban az apartheid egyik nyelvi következménye az, hogy minden nyelvnek politikai többletjelentése van: az angol nyelv jelenleg magas presztízsű, az afrikaans nyelv stigmatizált, a bantu nyelveknek kevés a gazdaságban és az oktatásban az „értéke". A dél-afrikai nyelvek a hatalom szempontjából aszimmetrikus viszonyban állnak egymással: a tengely egyik végpontján az angol nyelv, a másik végpontján a bantu nyelvek állnak, az afrikaans pedig a két végpont között oszcillál.

Funkció szempontjából az angol nyelv a leghatékonyabb nyelv az államban, mivel a formális kontextusok többségében az egyetlen nyelv; az afrikaans nyelvvel együtt a munkahelyeken általában használt nyelv. A bantu nyelvek funkcionális használata korlátozott, majdhogynem csak családi, hétköznapi szinten, a személyes interakcióban és vallásgyakorlásra használt nyelvek. Bár a bantu nyelvek – hasonlóan az afrikaanshoz – a beszélők számát tekintve „nagy nyelvek", nyelvpolitikai értelemben azonban kisebbségiek. A bantu nyelveket főleg a fekete dél-afrikaiak beszélik anyanyelvként, jól körülhatárolható földrajzi területen, a korábbi etnikai *homeland*ekben. A dél-afrikai feketék funkcionálisan többnyelvűek, funkcionális többnyelvűségük több nyelv hiányos ismeretén alapszik.

A Dél-afrikai Köztársaságban az elmúlt fél évszázadban a hivatalos politika az angol-afrikaans kétnyelvűségen alapult, és az apartheid „oszd meg és uralkodj" politikájában a fekete nyelvek speciális szerepet játszottak. Ebben a periódusban a nacionalista nyelvtervezés az apartheid rezsim beépült része volt. Ez időben az afrikaans nyelv a kormány és a közélet nyelvévé vált, az angol nyelv pedig a gazdasági életben jutott szerephez. A fekete nyelvek leértékelődtek, az állam a többnyelvűséget problémaként kezelte (ehelyütt nem térek ki a búr oktatáspolitika tárgyalására, mert nincs rá tér).

A jelenlegi kormány politikájában a demokrácia növelésére és a feketék helyzetének javítására törekszik. A kormány céljai között a különböző kulturális, vallási, társadalmi és politikai csoportok közötti kölcsönös tolerancia, valamint a nyelvi tolerancia növelése; az állam etnolingvisztikai sokszínűségének megőrzése; az emberi jogok, az emberi nyelvi jogok betartatása, és annak a tudatosítása szerepel, hogy a különböző dél-afrikai nyelvek a nemzeti nyereség szempontjából is hasznos befektetésnek számítanak. Továbbá a bantu nyelvek iránti negatív magatartás megváltoztatása; a bantu nyelvek presztízsének, státuszának emelése, a bantu nyelvek sztenderdizációjának támogatása; a bantu anyanyelvi beszélők írás- és olvasáskészségének fejlesztése, valamint azoknak a nem feketék számának a növelése, akik második nyelvként tanulják, vagy szeretnék tanulni a bantu nyelveket. Az azonban kétségtelen, hogy ahhoz, hogy a bantuk a Dél-afrikai Köztársaság gazdasági és politikai vérkeringésébe bekapcsolódjanak, a korábbi „gyarmatosító" nyelvek ismerete és magas szintű birtoklása elengedhetetlen.

Ugyanakkor a globalizáció, a nyugatiasodás, a technikai modernizáció, valamint azoknak az államoknak és intézményeknek az ereje és befolyása, amelyek a globális világgazdaságot uralják, egyrészt túlmutatnak a Dél-afrikai Köztársaság ellenőrzési jogkörén, másrészt mégis közvetlen hatással vannak a nyelvi tervezésre; egyúttal akadályai is a többnyelvű politika kivitelezésének.

Jelenleg az angol nyelv terjesztését és egyedüliségét követeli az üzleti és kereskedelmi szektor, a Dél-afrikai Telekommunikációs Társaság (SABC= *South-African Broadcasting Corporation*), a Dél-afrikai Védelmi Erő (de Kadt, 1998), valamint a Világbank és a Nemzetközi Monetáris Unió (Coquery-Vidrovitch, 1997: 56). Ezt a tervet támogatja a Dél-afrikai Angol Akadémia is. Szakértőinek véleménye az, hogy a kaotikus nyelvi állapot megoldása az angol uralmának bevezetése, amíg a többi nyelv a közélet különböző szintjein kapna hivatalos státuszt földrajzi helyzetének figyelembe vételével (The English Academy, 1992: 186). Ennek az elgondolásnak praktikus oka is van, hiszen az angol nyelv egyedüli *lingua franca*ként való bevezetése jóval olcsóbb, mint a többnyelvűség. Azonban ez nem deklarált politikai lépés, és ellentmond az alkotmánynak.

Ezzel szemben a többnyelvűség megvalósítását és fenntartását, amely a gazdasági különbségek kiegyensúlyozását és a demokrácia érvényesülését segíti elő, jelenleg két minisztérium, az Oktatásügyi, valamint a Művészeti, Kulturális és

Tudományos Minisztérium támogatja, mögöttük áll az Össz-Dél-afrikai Nyelvi Tanács, a Kulturális Jogokat Támogató és Védelmező Bizottság, valamint a Vallási és Nyelvi Bizottság. Az angol egynyelvűség elleni érveik a következők: (a) az alkotmány minden nyelv igazságos/méltányos kezelését írja elő; (b) az anyanyelvhasználat alapvető emberi jog; (c) az anyanyelvnek elsődleges szerepe van az oktatásban, ami a gyerekek kognitív fejlődése szempontjából kulcsfontosságú; (d) az egynyelvűség negatívan hat a gazdaságra és a nemzet fejlődésére egy multikulturális, többnyelvű államban; (e) a kis nyelvek ismerete hasznossá válhat a nemzetközi kereskedelemben és turizmusban; (f) az angol paradigma terjedése asszimilálja a világkultúrát. Szerintük egy additív többnyelvű megközelítés lenne a megoldás, amely hozzájárulhatna az angol nyelvi készségek fejlődéséhez is (de Kadt, 1998).

A Nyelvtervezési Csoport is azt hangsúlyozza – ez a megoldás a leghelyénvalóbb –, hogy az angol hegemóniája rövid életű, de ugyanakkor közép- és hosszú távon szükséges a funkcionális többnyelvűség általános bevezetéséhez, ugyanis a többnyelvűség átfogó nyelvi szolgáltatói infrastruktúrát feltételez, ami jelenleg nem létezik Dél-Afrikában (Langtag, 1996).

KONKLÚZIÓ

A Dél-afrikai Köztársaság példájából a következő (általános) nyelvpolitikai megállapításokat vonhatjuk le, a teljesség igénye nélkül:

1. A nyelvpolitikai döntések nyomán akkor következnek be változások, és ezek a változások akkor sikeresek, ha egy nagyobb társadalompolitikai döntéssorba, nemzeti stratégiába ágyazódnak. Így a stratégiatervezés részeként a nyelvi tervezés nem más, mint az állam emberi erőforrás-fejlesztésének eszköze.
2. Egy már megszilárdult struktúra, valamint a belső és a külső érdekek sok esetben akadályozhatják egy korábbi helyzet vagy állapot megváltoztatását.
3. Nyereségként kell tekinteni a (az afrikai) többnyelvűségre. Meg kell vizsgálni a többnyelvűségből fakadó kognitív és kulturális előnyöket, és elemezni kell annak gazdasági vetületeit, valamint külkapcsolati hozadékait.
4. Többnyelvű környezetben a „trifokális", vagyis a háromnyelvű modell megléte inkább szabály mint kivétel. Ez a konfiguráció olyan minta is, amely egy-egy kísérletnek feleltethető meg az egyes államokban, és amellyel kielégítő szinten a többnyelvűség állapota tartható fenn. A háromnyelvű mintát a következőképpen modellezhetjük:

nemzet → további nyelv

közösség, régió → lingua franca

helyi, közvetlen közösség, otthon, család → anyanyelv, vernakuláris nyelv

Ez a nyelvi konfiguráció terjedt el a szub-szaharai Afrikában; ezt alkalmazzák Észak-Nigériában (helyi nyelv, hausza, angol); Tanzániában (helyi nyelv, szuahéli, angol) vagy Kenyában (vernakuláris nyelv, szuahéli, angol); de a modell más szubkontinensen, például Indiában sem ismeretlen (vernakuláris nyelv, hindi a nem hindi anyanyelvűeknek és egy nagy indiai nyelv a hindi anyanyelvűeknek, angol) (Brann, 1981). Amennyiben a többnyelvű középkori Európára visszagondolunk, ugyanezt a modellt találjuk (dialektus, a megszülető nemzeti nyelv, latin, később a francia). Ma az EU-ban ugyanennek a konfigurációnak a térnyerése figyelhető meg (regionális nyelv, nemzeti nyelv, egy további európai nyelv) (Szépe, 2001).

5. Többnyelvű kontextusban fontos a nyelvi emberi jogok megjelenése és elismerése. A nyelvpolitika oktatási, társadalmi és gazdasági dimenziói a jogok és erőforrások tekintetében erősít(het)ik a nyelvi kompetencia és a kulturális kompetencia létjogosultságát, ami nagyobb társadalmi igazságossághoz vezethet.
6. Az a nyelvpolitika, amely a fennálló gazdasági és politikai helyzetet a társadalmi változások ellenére a társadalom akaratának ellenszelében kívánja megvalósítani, elhibázott, így „negatív nyelvpolitikának" tekinthető.
7. A nyelvpolitikai döntéseknek szilárd szociolingvisztikai kutatási eredményeken kell/ kellene alapulniuk.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a nyelvpolitikai modellek, nyelvi tervezési minták kutatásával a gazdasági és a társadalmi, valamint a kulturális fejlődés előremozdításához járulhatunk hozzá, amely közös társadalmi érdek, bármely régióról legyen szó.

FELHASZNÁLT IRODALOM

* Az alábbi írás a szerző egy korábbi tanulmányának [Nyelvhasználat és nyelvi jogok a Dél-afrikai Köztársaságban. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): Nyelvi közösségek - nyelvi jogok. Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár. 2006. 116-130] módosított változata.

„Asmarai Nyilatkozat". http://www.outreach.psu.edu/C & I/AllOdds/declaration.html

Bekker, I. (2003): „Using historical data to explain language attitudes: A South African case study". AILA Review. Vol. 16. 62–77. pp.

Bord, C. – Serrurier, C. (1993): „Language in South Africa". Moderna Språk. Vol. 87. No. 2. 121–127. pp.

Brann, C.M.B. (1981): Trilingualism in language planning for education in subsaharan Africa. Division of structures, content, methods and tehniques of education. Paris, Unesco.

Buergenthal, T. (2001): Nemzetközi emberi jogok. Budapest, Helikon Kiadó.

Búr Gábor (2002): „Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában". In: Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: Nemzet és nacionalizmus. Budapest, Korona Kiadó. 287–405 pp.

„The Constitution of the Republic of South Africa" (1996): One law for one nation. Published by the Ministry of Home Affairs.

Coquery-Vidrovitch, C. (1997): „The exportation of the European idea of the Nation-State to Africa". European Rewiew. Vol. 5. 55–73. pp.

The English Academy (1992): „A submission to Codesa". In: Douglas, Y. (szerk.): Access to english in a post-apartheid South Africa. Cape Town, English Academy of South Africa. 186–187. pp.

Fodor István (szerk.) (2000): A világ nyelvei. Budapest, Akadémiai Kiadó.

„Harare Nyilatkozat". New Language Planning Newsletter. 1997. június 11. 4. p.

de Kadt, E. (1996): „Language and Apartheid: The Power and Minorities". Alternation. Vol. 3. No. 2. 184–194. pp.

de Kadt, E. (1998): „McWorld versus local cultures: English in South Africa at the turn of the millenium". In: Forman, M. – Smith, L. (szerk.): Literary Studies: East and West. Univ. of Hawaii Press. Vol. 14. (xerox).

Langtag (=Language Plan Task Group) (1996): Towards a National Language Plan for South Africa. Pretoria, Department of Arts, Culture, Science and Technology.

Lanham, L. W. (1995): „Which English?" In: Lanham, L. W. – Langhan, D. – Blacquiere, A. és Wright, L. (szerk.): Getting the message in South Africa: Intelligibility, readability, comprehensibility. Howick: Brevitas. 12–41. pp.

Skutnabb-Kangas, T. – Phillipson R. (1995): Language rights in postcolonical Africa. In: Skutnabb-Kangas, T. – Phillipson, R. (szerk.): Linguistic Human Rights, Overcoming Linguistic Discrimination. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 335–345. pp.

Szépe György (2001): „Világnyelv – regionális nyelv és néhány egyéb nyelvpolitikai kérdés". In: Drescher J. Attila – Herr Judit (szerk): Válogatás a IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Veszprém) nemzetiségi tárgyú előadásaiból. Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti Füzetek 1. Szekszárd. 7–16. pp.

Webb, V. N. (1996): „English and language planning for South Africa". In: de Klerk, V. (szerk.): Focus on South Africa. Amsterdam, John Benjamins. 175–190. pp.

Webb, V. N. (2002): Language policy development in South Africa. World Congress on Language Policies. Barcelona, Linguapax Institute.

Wright, L. (1996): „The standardisation question in black south african english". In: de Klerk, V. (szerk.): Focus on South Africa. Amsterdam, John Benjamins. 149–163. pp.

Nigériai írók a joruba hagyományok vonzásában

Az afrikai irodalomtörténet-írói szemlélet megújításának szükségszerűsége

Kármán Marianna

BEVEZETÉS

Az afrikai irodalmak kutatásával kapcsolatban az egyik legfontosabb és legkevésbé tárgyalt probléma: az irodalomtörténet-írás. Az utóbbi években egyre erősödő afrikai irodalomkutatásban a modern afrikai irodalom kiszélesedése mellett egyre jobban hiányzik az európai rendszerlátás, az európai strukturális irodalomszemlélet. Természetesen ennek hiánya több szempontból is megindokolható. A mai angol és amerikai irodalomkutatásban, illetve az elmúlt években uralkodó posztmodern irodalomszemléletben nincs helye ennek a rendszerességnek, az afrikai irodalomkutatásban (általában az afrikai szemléletekben) pedig sohasem volt. Az afrikai irodalomkutatók elsősorban egyfajta elmélyült posztmodernséggel inkább önmagukban vizsgálják irodalmi alkotásaikat, illetve a mára már kiforrt, saját irodalmi viszonylatukban, de mélyebb történetiségtől mentesen.

Bár számtalan irodalomtörténet született a huszadik század során az afrikai irodalmakkal kapcsolatban, az alábbiakban röviden rá fogok világítani az ezekkel kapcsolatos nagyobb problémákra, illetve a mostanra kialakult egyik legnagyobb kérdésre, miért lenne szükség az afrikai folklór beemelésére az afrikai irodalmak történetének tárgyalásakor. Ezeket a példákat önkényesen saját szakterületemről, a nigériai joruba irodalomból válogattam.

I. AZ AFRIKAI IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKÁK STRUKTURÁLIS ASPEKTUSAI

Jahn, Janheinz: Geschichte der neoafrikanischen Literatur, Eine Einführung, Düsseldorf-Köln, Diederichs, 1966 [286 p]

Jahn munkája volt az első jelentős német nyelvű afrikai irodalomtörténet, mely sokban meghatározta a közép-európai afrikai irodalomtörténetírás alapjait. A kötet megjelent két angol nyelvű formában is:

a) Jahn, Janheinz, *A History of Neo-African Literature, Writing in Two Continents,* London, Faber and Faber, 1968 [301 p]
b) Jahn, Janheinz, *Neo-African Literature: A History of Black Writin*g, trans. O. Coburn, U. Lehrburger, Grove Press, 1969 [302 p]

Munkája elején Jahn meghatározza, mit ért afrikai irodalom alatt, illetve megalkotja a sokat vitatott *agisymba* fogalmát.

A fogalmi bevezető után rövid fejezeteket ír az afro-amerikai, az afrikai orális és az arab nyelvű afrikai irodalmakról. Irodalomtörténetéből nem marad ki a mitológiai és vallási háttér bemutatása sem, sőt olyan kitérőket is megenged magának, melyek során egy-egy fejezet erejéig bemutatja a bluest vagy a spirituálékat, mint irodalmi formákat. A tizennégy fejezetből mindössze négy szól a klasszikus értelemben vett afrikai irodalmakról, itt is elsősorban a négritude-ről.

A *Geschichte der neoafrikanischen Literatur* című munkán erősen érződik a német irodalomtörténeti felfogás, mely a 19. században hazánkat is beárnyékolta. Jahn mintegy végigkarcolja az afrikai irodalom felületét, valóban – az alcímhez hűen – mindössze rövid bevezetést nyújt az afrikai irodalmak megismeréséhez, elemzéséhez.

Alig egy évvel később, mintha nem is ugyanabból a korból származna a munka, mint Jahn irodalomtörténete, megjelent Ulli Beier *Introduction to African Literature: An Anthology of Critical Writing on African and Afro-American Literature and Oral Tradition* című irodalomelméleti tanulmányokat tartalmazó kötete, mely nem gyerekcipőben járó, primitív irodalomként mutatja be az afrikai irodalmakat, hanem aktuális és érdekes irodalomelméleti problémákat tárgyal.

Nem véletlen, hogy Jahn munkája számos irodalmár esetében mély ellenszenvnek adott hangot, de egyúttal a bírálói között egyhangúan pozitív véleményt

vált ki Jahn munkájának az a szemléleti kérdése, hogy az afrikai irodalmakat széleskörűen, a korábbiaktól, illetve az európai irodalomtörténetektől eltérő szempontok szerint kell bemutatni.

Keszthelyi Tibor: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig, Bp, Akadémiai, 1971 [303 p]

Nem sokkal Jahn német nyelvű irodalomtörténetét követően hazánkban is jelentős munkát foghattak kezükbe az olvasók. Világ szinten az elsők között Keszthelyi Tibor magyar nyelven adta elénk az afrikai irodalmak vázlatos és sokoldalú történetét. Munkájában külön fejezetet szentelt az afrikai orális irodalmaknak, a gyarmatosító nyelvek szerint rendezte az irodalmakat, szem előtt tartva egyúttal az aktuális országhatárok kultúraformáló erejét is. Bevezetőjében nem maradhat el az afrikai irodalom fogalmának definiálása sem.

Az angolszász és francia irodalomtörténetektől eltérően, Jahnhoz hasonlóan helyt ad az egyes irodalmilag meghatározó irányzatok bemutatásának, mint pl. a négritude, és ír az irodalmat kialakító és formáló tényezőkről, mint pl. afrikai folyóiratok.

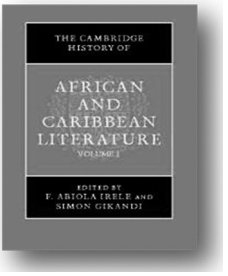
Keszthelyi Tibor az első, teljesség igényével megalkotott irodalomtörténeti munkát írja meg, azonban – ami nekünk hasznos, most hátrányként jelentkezik – magyar nyelve miatt a nemzetközi elismerést, sőt megismerést soha nem kaphatta meg, bár német nyelven is megjelent irodalomtörténete.

Dathorne, Oscar Ronald: The Black Mind: A History of African Literature, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1974 [xi + 527 p]

Az első afrikai szerző által írt afrikai irodalomtörténet a *Black Mind*. Szerkezetében egyértelműen az európai irodalomszemléleteket utánozza. Legmeghatározóbb kategorizálási elvei a nyelv, műfaj és a területi elhelyezkedés. Egyúttal a legtöbbször afrikai szerzők munkáiban megjelenő karibi irodalmat is bevonja az afrikai irodalom fogalmába, helyesebben a karibi irodalomban megjelenő Afrika-képet mutatja be egy zárófejezetben.

The Cambridge History of African and Caribbean Literature, I-II, ed. by F. Abiola Irele and Simon Gikandi, Cambridge, 2004 [xli+906 p].

A dathorne-i elveket követi a szintén fekete szerzőpáros szerkesztésében kiadott *The Cambridge History of African and Caribbean Literature (CHACL).* A két kötetes munka lényegesen eltér a korábbi irodalomtörténetektől abban, hogy elsősorban önállóan is helytálló tanulmányok füzéréből áll össze egy egésszé. Ez sajnos leginkább hátrányára válik a kötetnek. Egy másik fontos újításának tekinthetjük, hogy a karibi irodalmat egy munkában foglalja össze az afrikai irodalmakkal. Ez az első nyoma Dathorne hatásának, azonban a *CHACL* esetében már extrém példává és nehezen értékelhetővé válik a munka a karibi irodalom hozzátoldása miatt. A bírálók első kérdései és vádjai között szerepel e kitérő indokolatlan elhelyezése a műben. Míg Dathorne esetében az Afrika-kép vizsgálata érthetővé tette, és indokolta a karibi irodalom jelenlétét, Irele és Gikandi köteteiben ez erősen eltérő szemléletet mutat.

A *The Cambridge History of African and Caribbean Literature* tanulmányfüzér jellege miatt több problémának és szemléletnek is helyet adott: nyelvi, filozófiai problémák, orális/írott irodalom, területi és műnem szerinti megoszlás.

A huszadik század során keletkezett afrikai irodalomtörténetek napjainkra a több százas mennyiséget is elérték. Az összefoglaló, a jegyzeteimben „össz-afrikainak" titulált irodalomtörténetek ideje leáldozott. Mind az elsőrendű, mind a kritikai munkásság olyan méretekre duzzadt, mely megnehezíti a teljes, átfogó és mindenre kiterjedő, minden szempontnak megfelelő „össz-afrikai" irodalomtörténetek megírását. A feldolgozandó anyag mennyisége miatt egy több ezer oldalas munka elkészítésével kellene számolnia a szerzőnek.

Ezért is tűnik racionálisabbnak, egyszerűbbnek és népszerűbbnek az afrikai irodalmak egyes kategóriák szerinti tárgyalása. Az alábbiakban ezeket a szempontokat vázolom fel egy-egy példával tarkítva a csoportokat:

Az afrikai „irodalomtörténet-részletek” csoportosítási lehetőségei

Egy bizonyos időintervallum szerint
- Abrash, Barbara: *Black African Literature in English since: 1952: Works and Criticism*, New York, 1967.

Országok, illetve régiók szerint
- King, Bruce: *Introduction to the Nigerian Literature*, Lagos-London, 1971.
- *The Columbia Guide to East African Literaure in English Since* 1945, ed. by Simon Gikandi, Evan Mwangi, Columbia, 2007.

Etnikum szerint
- Dekker, Gerrit: *Afrikaans Literatuur-Geskiedenis*, Kaapstad, 1966.
- Gérard, Albert S. : *Four African Literatures: Xhosa, Sotho, Zulu, Amharic*, Los Angeles, 1971.

Nyelv szerint
- Kesteloot, Lilyan: *Les écrivans noirs de la langue française: naissance d'une littérature*, Brüsszel, 1963.
- Tibble, Anna: *African-English Literature*, London, 1965.
- Kane, Thomas Leiper: *Ethiopian Literature in Amharic*, Wiesbaden, 1975.
- *Literatures in African Languages: Theoretical Issues and Sample Surveys, ed.* by B. W. Andrzejewski; S. Piłaszewicz; W. Tyloch, Cambridge, 1985.
- Bertoncini, Elena Zubkova: *Outline of Swahili Literature: Prose Fiction and Drama,* Leiden, Brill, 1989.

Műnem szerint
- Etherton, Michael: *The Development of African Drama*, London, 1982.
- Booker, M. Keith: *The African Novel in English: An Introduction*, Heinemann, 1998.

Téma szerint
- *Faces of Islam in African Literature*, ed. by Harrow, Kenneth W, Heinemann, 1991.
- *The Marabout and the Muse: New Approaches to Islam in African Literature*, ed. by Harrow, Kenneth W, Heinemann, 1996 (Studies in African Literature Series)
- Okolo, M. S. C.:*African Literature as Political Philosophy*, Zed, 2007.

Nem szerint
- Arndt, Susan: *African Women's Literature: Orality and Intertextuality*, Bayreuth, 1998.

Szóbeli hagyományozás/műirodalom elkülönítése
- Finnegan, Ruth: *Oral Literature in Africa*, Oxford, 1970.

Bibliográfiák, enciklopédiák és segédkönyvek

- Páricsy Pál: *A New Bibliography of African Literature*, Bp, Akadémiai, 1969.
- Jahn, Janheinz: *Who's who in African literature: Biographies, works, commentaries,* Tubingen, H. Erdmann, 1972.
- *Encyclopedia of African Literature*, ed. by Simon Gikandi, Routledge, 2002.
- *The Companion to African Literatures*, ed. by Gordon Douglas Killiam, Ruth Rowe, Indiana, 2000.

Mindezek bemutatására azért volt szükség, hogy világossá tegyem: az elsőtől az utolsóig egyetlen irodalomtörténet sem – és értem ezalatt a bemutattakon túli számos irodalomtörténeti munkát, hiszen választhattam volna bármelyiket –, egy sem szán arányos részt a *folklór* bemutatására a *műirodalom* mellett. Bár – mint azt e tanulmány során be is bizonyítom – az afrikai irodalmak esetében (is) elengedhetetlen feltétel az irodalmak befogadásához és értékeléséhez elsősorban a *népi irodalom*, másodszor pedig a *hagyomány* ismerete, e kettő közül mégis az elsőt lenne érdemes beemelni egy afrikai irodalomtörténetbe, illetve figyelembe venni az etnikai kategóriákat a tradíciók írókat befolyásoló hatásának vizsgálatához. Az afrikai irodalmak történetírása során az afrikai irodalmakhoz hasonlóan multidiszciplináris eszközökhöz kell folyamodnunk olykor átlépve az irodalomtörténet határait az antropológia, néprajz vagy zene felé közeledve.

II. NÉPI HATÁS D. O. FAGUNWA ÉLETMŰVÉBEN

Daniel Olorunfemi Fagunwa a joruba nyelvű irodalom megteremtésének úttörője. Fagunwa regénye és Soyinka fordítása a legszebb példa az afrikai írók nyelvválasztási problémáinak bemutatására, melynek kapcsán számos nézetet sorakoztathatnánk fel. Itt azonban elsősorban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Fagunwa a legtöbbször oly népszerű angol (máshol francia, arab vagy portugál) nyelvvel szemben, az elsők közt választja írói munkásságának nyelvéül a jorubát. Ha aprócska strigulákat húzogatnánk a népi hatások javára, akkor ez az első, legvastagabb vonás Fagunwa munkásságában.

Fagunwa *Ogboju Ode Ninu Igbo Irunmale* című regényét, mely az első joruba, és egyben az első afrikai nyelvű regény, mélyen áthatja a joruba mitológia. Ennek megértésében már némi könnyebbséget jelent az átlag európai irodalomkritikus számára Wole Soyinka angol nyelvű Fagunwa-fordítása, a *The Forest of A Thousand Daemons*.

Bár a joruba mitológiai elemek ismerete még mindig szükséges a regény átható befogadásához. A legtöbb tudós szerint már a címek említése kapcsán felmerülne egy probléma, mely szerint Fagunwa címében a 401-es, Soyinka esetében pedig az 1001-es szám szerepel. Én itt egy kicsit hezitálnék, hiszen a *Ogboju Ode Ninu Igbo Irunmale* szóról szóra haladva azt jelenti: Ogboju – bátor, Ode – vadász, ninu – ban/ben, Igbo – erdő, Irunmale – istenek. Vagyis a jorubául *mokanlel ogorun merin* (401) vagy egyszerűen a *ogorun merin* (400) szavak esetleg az alcímben szerepelhetnek, melyet a joruba nyelvű munka elérhetőségének hiányában bizton nem állíthatok. A tény azonban az, hogy Fagunwa munkája során a 401-es rendszerről beszél.

A joruba embert istenek és szellemek veszik körül, akikkel az élők érintkeznek. A jorubák több száz istent tartanak számon, vannak, akik 401 istent említenek – ld. Fagunwa esetében, de Wole Soyinka és a ma legnépszerűbb közösségek elképzelései szerint 1001 isten van.

A jorubák hagyományos vallásában az isten- és szellemvilág lényei négyszintű rendszert alkotnak. A legfőbb isten *Olodumare*, más néven: *Olorun*, a teremtő, a király, a mindenható, a mindentudó és ismerő, a bíró, a halhatatlan, a láthatatlan és szent. Őt imádják a kisebb istenek – a második szint kisebb istenségei –, és a harmadik szinten levő istenné vált ősök, mint pl. Orisa Nla. A főisten Olodumare alatt, Esu, a zűrzavar, gonoszság és változás lelke, Şango, a villámlás, mennydörgés és elektromosság istene, Ibeji, az ikrek, Oya, a szél, Eleda, a végzet, Ifa, a jövendölés, Osanyin, a gyógyszerek és gyógyítás, Osun, a termékenység és a gyermekek istene vagy akár Sopona/Obaluwaiye, Erinle, Esumare és Soyinka kedvelt istene, Ogun következik. A negyedik szintet a természeti jelenségekhez – a földhöz (Ile), a folyókhoz, a hegyekhez, a fákhoz – kötődő szellemek zárják.

„A jorubák ugyan nem építenek templomokat vagy szentélyeket Olodumare tiszteletére, mégis gyakran szólítják meg, intéznek hozzá kéréseket és dicshimnuszokat. Ezzel szemben az alárendelt isteneknek és más szellemlényeknek megvannak a maguk papjai, templomai, szent helyei és oltárai.

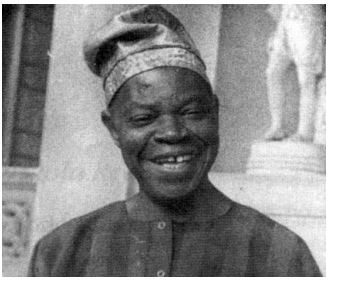
Az Oludamerét övező személyesebb, egyénibb imádat és a kisebb istenségekre irányuló közösségi kultuszok mellett a joruba vallás szerves részét alkotja az ősök tisztelete és a jövendölés is." (MURRAY 2003:38)

A joruba vallás és mitológia a kubai santería, az amerikai oyotunji és a brazil candomblé, umdanba és batuque vallások alapja. Mikor az Ojo Birodalomból rabszolgákat hurcoltak el az Újvilágba, ők magukkal vitték hitvilágukat, ez keveredett az idők során a kereszténység, a helyi amerikai mitológia és a spiritizmus elemeivel.

Fagunwa tehát a jorubák mitológai rendszerébe enged betekintést, mely egy joruba számára könnyen érthető, akárcsak az ókori görögök számára a thébai mondakör ismeretében az Antigoné és társai, de képzeljük el, milyen értelmezési hiányosságokat tapasztalna egy joruba az Antigoné színi előadásakor, illetve a számára befogadható anyag mennyivel kisebb lenne egy európai számára befogadható mennyiségnél.

III. NÉPI HATÁS AMOS TUTUOLA ÉLETMŰVÉBEN

Amos Tutuola könyvei a joruba népmesék történetein és eseményein alapulnak. Magyarországon mindössze a *Részeg a bozótban* (*The Palm-Wine Drinkard*) jelent meg – vitatható – magyar fordításban.

Tutuola munkáin jellemzően a nyelvi struktúrákban és a narrációs technikákban érhetjük nyomon a joruba elemeket.

A nigériai kritika eleinte kétkedve fogadta munkáit, sőt többen szégyelték magukat Tutuola „rossz" angolja miatt, és azzal kezdték vádolni, hogy munkái nem eredetiek, hanem Fagunwától kölcsönözte, azokat utánozza, ezért érződik rajta olyan erősen a joruba hatás. Persze ezek a kritikák alaptalanok és ingatagok voltak.

Tutuola nigériai recepciójában az 1958-as évszám jelentett fordulópontot, amikor Melville J. Herskovits azt találta mondani, hogy Tutuola munkáinak nagyszerűségét az adja, hogy saját népi tradíciójából merít, illetve dicsérte bátorságát, mellyel a külvilágnak bemutatta a joruba hagyományokat.

1958 után már számos követője és éltetője akadt, mint pl. Wole Soyinka, és a politikai légmozgás is engedte, sőt támogatta a hasonló írók gyors és pozitív recepcióját mind a kritikusok, mind az olvasók táborában.

Tutuola munkáiban tehát elsősorban három szinten jelentkezik a joruba népi hagyomány:

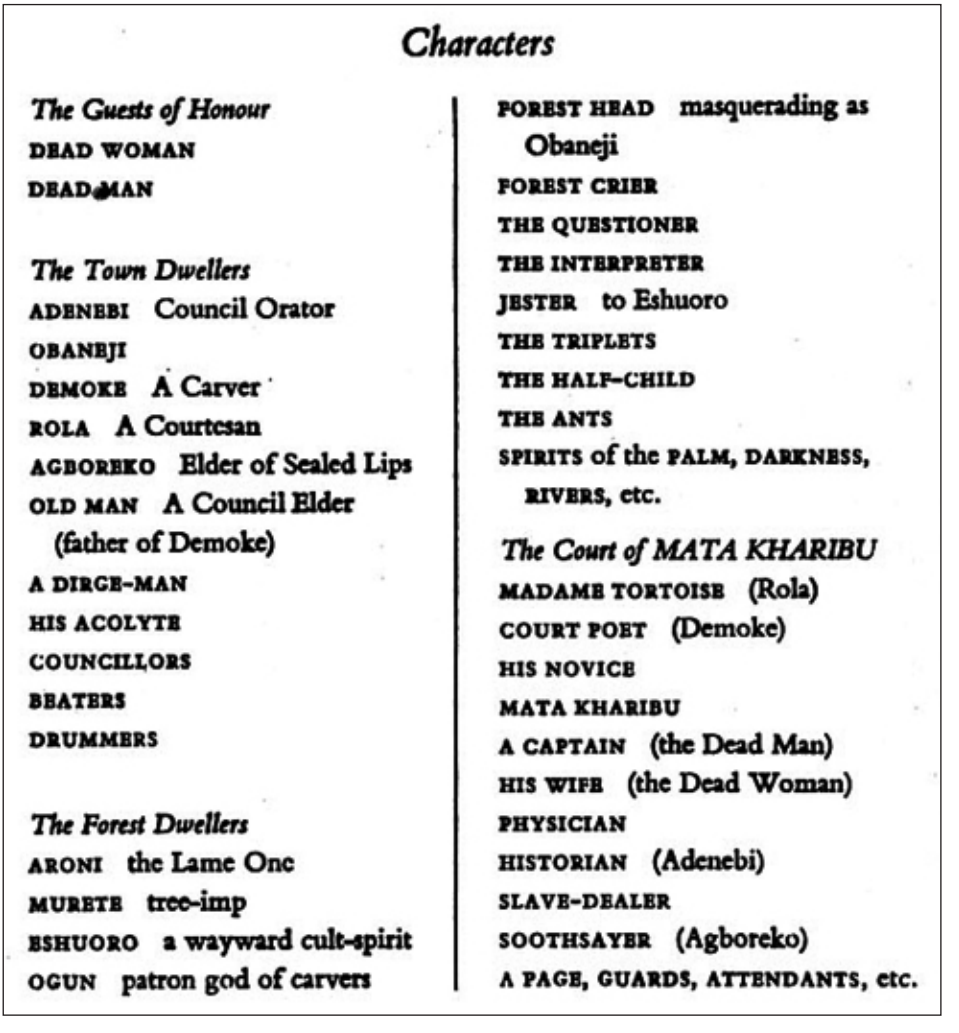
a) a narráció esetében
b) a témaválasztás szempontjából
c) nyelvében („jorubás angol"): ld. akár a címben szereplő *drinkard* kifejezést

IV. NÉPI HATÁS WOLE SOYINKA ÉLETMŰVÉBEN

1. Drámai munkásságában

Wole Soyinka drámáinak népies vonásait vaskos kötetekben szokás felsorolni, én itt pusztán felnyitom Soyinka legkedveltebb és legismertebb drámájának képzeletbeli kötetét: *Az erdő táncát*. Amint kinyílik kezünkben a kötet, a drámák elején szokásos szereplőlistát láthatjuk, melyek a gyanútlan olvasó számára rögtön temérdek információval szolgálnak.

De lássuk ezt az oldalt:

Characters

The Guests of Honour
DEAD WOMAN
DEAD MAN

The Town Dwellers
ADENEBI Council Orator
OBANEJI
DEMOKE A Carver
ROLA A Courtesan
AGBOREKO Elder of Sealed Lips
OLD MAN A Council Elder
(father of Demoke)
A DIRGE-MAN
HIS ACOLYTE
COUNCILLORS
BEATERS
DRUMMERS

The Forest Dwellers
ARONI the Lame One
MURETE tree-imp
ESHUORO a wayward cult-spirit
OGUN patron god of carvers
FOREST HEAD masquerading as
Obaneji
FOREST CRIER
THE QUESTIONER
THE INTERPRETER
JESTER to Eshuoro
THE TRIPLETS
THE HALF-CHILD
THE ANTS
SPIRITS of the PALM, DARKNESS,
RIVERS, etc.

The Court of MATA KHARIBU
MADAME TORTOISE (Rola)
COURT POET (Demoke)
HIS NOVICE
MATA KHARIBU
A CAPTAIN (the Dead Man)
HIS WIFE (the Dead Woman)
PHYSICIAN
HISTORIAN (Adenebi)
SLAVE-DEALER
SOOTHSAYER (Agboreko)
A PAGE, GUARDS, ATTENDANTS, etc.

Egyszerű: kiindulási pontom első alkalommal a jellemábrázolás népi, illetve mitológikus vonásai lesznek.

Aroni

A legelső személy, akivel megismerkedhetünk a dráma során: Aroni, a féllábú erdőlakó. Az orvoslás tudományával is rendelkezik, bár ez nem az ő speciális funkciója. A neve azt jelenti: „akinek elsorvadt végtagja van". Mindig emberi formában ábrázolják, de csak egy lábbal, kutyafejjel és kutyafarokkal.

Aroni elragadja és felfalja azt, aki megpróbál elmenekülni előle az erdőben, amikor meglátja; de ha az ember vakmerően szembefordul vele, és nem mutatja félelem jelét, a lakóhelyére vezeti, és két-három hónapig ott tartja, amíg megtanítja neki a növények és az ő gyógyítási sajátságainak titkait. Amikor a tanítványnak nincs már mit tanulnia tőle, elengedi őt, és ad neki egy szálat a farkából, hogy bizonyítsa a hitetlenkedőnek, hogy tényleg beavatott lett.

Egy szélörvényt, süvítést az erdőn keresztül és a lehullott levelek felkeveredését Aroni megnyilvánulásainak tartják.

Gerald Moore szerint (MOORE 1971:12) Aroni fontos szerepet játszik a jorubák Ogun szertartásaiban. Aroni az, aki lángra lobbantja a kihunyt tűzhelyeket, és ő újítja meg az isteni kapcsolatokat Ogunnal, aki a vadászok, harcosok és kovácsok tetteiért kezeskedik.

A hagyomány szerint Aroni Osanyin, az orvoslás istenének hírnöke és hírszerzője.

Kiss Tibor szerint (KISS 1984:697) Aroni elsősorban hírnök: az Erdőöregjének minden joggal felruházott küldötte, célja, hogy megtanítsa az embereket üdvözölni a holtakat, és megvédeni magukat velük szemben. Ebből a szempontból Aroni az igazságot keresi múltban és jelenben, akárcsak Demoke. Másodsorban Aroni és az Erdőöregje célja, hogy szembeállítsa az élőket a holtakkal, alapvetően azért, hogy felismerjék, rosszat tettek.

Eszerint az értelmezés szerint is – bár Kiss saját bevallása szerint nem jutott bővebb információkhoz Aroni mitológiai személyével kapcsolatban – Aroni főbb tulajdonságai – tanítás, küldetés, szembeállítás a félelmekkel, saját félelmeinkkel – mitológiai eredetűek.

Az európai elemzők véleményével élesen szembeállítható Oyin Ogunba véleménye Aroni személyével kapcsolatban:

Aroni az álnok hivatalnok megtestesítőjeként dicsekszik tettével, hogy az emberi közösséget becsapta. Mindenütt jelenvaló, kártékony és mindentudó szellem. Orikije (dicsőítési neve):

'Aroni gbe'le, gbe'gbe, gb'oko, gbe'ju, gbe'gi.'

'Aroni, aki a házban lakik, a bokorban lakik, az erdőkben lakik, a pusztaságban lakik, tulajdonképpen mindenhol.'

Aroni egy örökkévaló szellem, aki a múltat megdöbbentő részletességgel ismeri, és a jövőben messzire ellát. Ezáltal is a legtökéletesebb alak, akinek az író felöltheti alakját.

Murete

Murete mitológiai forrását nem találtam, személye sokkal inkább hasonlít azokhoz a tipikus drámaszereplőkhöz, akiket mindenki megvet, akit mindenki bántalmaz, rángat.

Murete talán éppen ezért fa-manó létének ellenére sokkal inkább az emberekhez hasonlít, hozzájuk kötődik: „Te napról napra emberibb leszel" – jegyzi meg Aroni (ERDŐ 127) is.

Ő az istenek legfontosabb információs forrása az emberi társadalomról, illetve az emberek közvetítője az istenek felé, bár korrupt, részeges és megbízhatatlan. Egyben Agboreko hiteltelenségét is mutatja, hogy Muretével tartja a kapcsolatot, miközben Demoke Ogun szolgája.

Erdőöregje/Obaneji

Nyilvánvalóan a legfontosabb spirituális személyiség a drámában Erdőöregje, akinek az emberi arca Obaneji, ahogyan a városlakók látják. Nincs ilyen isten a joruba mitológiában, személye legközelebb Olorunhoz/Olodumaréhoz vagy Obatalához áll.

Az Erdőöregjének – és egyben Obanejinek is – a legfontosabb célja az, hogy szembesítse a három emberi szereplőt önmagukkal. Végső szándéka, hogy rávegye az embereket, hogy felismerjék hibáikat, és hogy helytelenül jártak el a holt férfival és a holt asszonnyal mind a múltban, mind a jelenben. Amikor Obanejiként tűnik fel, ő az egyetlen emberi lény, aki ismeri és teljesen meg is érti a múlt és jelen hibáit. Így elég egyértelmű, hogy ő az igazság birtokosa, hogy mindentudó, képes látni minden tettet a földön, ahogy ezt egy főistentől várnánk.

Gerald Moore Erdőöregjét nem Olodumaréval, hanem Osanyinnal azonosítja Aroni személyéből kiindulva, hiszen mint korábban már említettem Aroni Osanyin küldötte. Igazolhatja a felvetést, hogy Obaneji az, aki az erdőben egyre mélyebbre vezeti az embereket, így főistenhez nem méltó feladatot lát el.

Az Erdőöregje azonban egyértelmű utalást tesz főisten voltára utolsó megszólalásában:

„ERDŐÖREGJE (*majdnemhogy magában*) Többé ne zaklassatok. E sületlenség, azoké, akiket kishíján a magam mintájára szabtam, fáraszt és elkeserít. És mégis, ki kell tartanom, mert tudom, hogy soha, semmi nem változik. Az én titkom az én örök terhem – lélekgyilkos szokások kérgét áttörni, tükörben megmutatni az őseredeti meztelenséget, tudván tudom, teljesen reménytelen. Meg kell tennem, és nem szabad megtennem soha többé, hisz beavatkoznom azt jelenti, hogy magamra vállalom az ellentmondás bűnét, megmaradnom észrevétlennek meg azt, hogy beteljesí-

tem régóta suttogott tehetetlenségemet; ha nagy kínnal önmaguk tudatára ébresztem őket, azt kell remélnem, hogy talán-talán, ha újra kezdik....[...]" (ERDŐ 198)

Erdőöregjének személye a joruba mitológiában valóban vitatott lehet, hiszen sokkal inkább a keresztény hit szerint ábrázolt jelleme van. Isten fájdalmas monológját írja meg Soyinka, egy olyan istenét, mely minden vallás legfőbb istene.

Eshuoro

Eshuoro személye mitológiai szempontból már magában a drámában is értelmezési problémát jelent, ezért maga Soyinka definiálja alakját Aroni bevezetőjében:

„Eshuoro Oro szeszélyes teste – Oroé, akinek tettei az állatot táplálják az emberben, s akit rettegést kelteni idéznek." (ERDŐ 119) Tehát Eshuoro két istenség keveréke Eshué és Oroé.

EÒu a joruba mitológiában absztrakt fogalom, a legfőbb gonosz hatalom. A gonosz ebben az értelemben magában foglalja a betegségeket, bajokat, szenvedést, szerencsétlenséget, baleseteket, súlyos csapásokat, vészt és katasztrófát. A jorubák bárminemű csapást neki tulajdonítanak, habár – ami a legrosszabb – hiszik, hogy EÒut lehet irányítani, ártását kérni az ellenségre, és képes szembeszegülni bármilyen rosszal, ami más forrásból származik. (OJO 1966:179)

Frobenius szerint (FROBENIUS 1913:234) sajátos alakja az égő láng, jellemző tartózkodási helye a föld alatt van, a hegyekben, melyekben barlang van, és tűzzel vannak töltve. Néha-néha felszakít egy dombot és az öreg Edju jön belőle elő. Ezek a legendás történetek néhány vulkanikus kitörés emlékéből eredhetnek.

Joruba nézet szerint a tűz a gonosz szimbóluma, és mint olyan EÒuval hozható kapcsolatba. Engedetlen istenség, amit a következő dolgok szimbolizálnak: nagyjából kúp alakú vasérc szikla, laterit domb, sárkupac és egy alján lyukas felfordított agyagedény. Más isteneknek készített jókora adag ételt, pálmaolajat, kagylópénzeket, házi állatok és madarak vérét ajánlanak fel neki, illetve a múltban az emberáldozat sem volt ritka. A bagoly neki van szentelve. Gonoszsága miatt EÒu szenthelyei sokszor a városon kívül, útkereszteződéseknél található. Néha kopott, ikínből készült zsúpfedeles kunyhókat állítottak a szenthelyekre. Egész Jorubaföldön, de legfőképpen Egbában és Ileshában tisztelik. (OJO 1966:179)

Obatala egyik ellenpárjának tartják, keresztény hatásra Obatala egyfajta krisztusi figura, míg Eshu lehetne a Sátán.

Oro a joruba mitológiában a bosszúálló, megtorló isten. A legtitkosabb kultusz a jorubák földjén. Kapcsolatban van a halál imádásával. A korábbi időkben az orók hóhérok voltak. (BEIER 1980:79)

Az *oro* szó vadságot, vihart vagy provokációt jelent. Oro a végrehajtó hatalmat testesíti meg. A falvakkal szomszédos erdőket szokta látogatni, közeledtét különös búgó-zúgó hang jelzi. Amint ezt meghallják, a nők bezárkóznak házaikba, és a halálfélelemtől nem mernek kinézni az ablakon. A joruba mitológiában ugyanis Orót gyakran gorillaként írják le, aki egyszer megerőszakolt egy asszonyt.

Orót az Ogboni közösség irányítja. A halálraítélt bűnözőket néha Orónak adják, és ez esetben soha többé nem látják őket viszont, csak a ruhájuk látszik a magas fák ágaiba gabalyodva, ahol Oro hagyta őket, mikor a levegőben szállt. Ilyen esetekben Oro felfalja áldozatait, máskor a városon kívül, az erdőben megtalálják a bűnöző fejetlen testét, de senki sem temetheti el.

Akárcsak az Egungun Oro is csak ünnepnapokon jelenik meg, mikor egy faluban Oro napja van. Ilyenkor Oro hangját éjjel-nappal hallani lehet, és minden asszony bezárkózik, míg Oro kagylókkal teleaggatott hosszú ruhában, fehérre festett fa maszkkal, vértől maszatos ajkakkal vonul végig a falun, nyomában követőivel.

A drámában Eshuoro, e két isten egysége, nemcsak gonosz és ördögi, de kicsinyes és szeszélyes is, sőt Ogunba az óvatosság és a lehetőség istenének nevezi. Legfőbb gondja a bosszúállás, amiért Demoke megcsonkította szent fáját és megölte szolgáját, Oremolét, másrészt azért, mert az emberek megbántották az isteneket:

> ESHUORO Hát nem látod, mivel ünneplik a törzsek gyülekezetét? Azzal, hogy minket elpusztítanak. Ma még arra is futotta a bátorságukból, hogy benzinbűzzel űzzék ki az erdei szellemeket. És nem látod, mekkora erdőt kiirtottak, hogy legyen hol devernyázzanak?

Ogun

Eshuoro ellenfele, ellenpárja Ogun, Soyinka kedvelt istensége. Apja Orungan, anyja Yemaja. Ogun nevének jelentése: „az, aki átszúr".

Az istenek közül egyedül Ogun, a vadász az, aki meglátogatta a földet korábban, aki tudta, hogyan kell megolvasztani a vasat, képes volt baltát készíteni és utat vágni a fejlődés felé. Az ő tette egyesítette az isteneket és az embereket, és őt tüntették ki azzal, hogy a „Vezető az istenek" között címet adták neki. De túl nyugtalan és erőszakos volt ahhoz, hogy az emberek között maradjon, és jobban szeretett a domb tetején élni, ahonnan vadászni és harcolni ment. Egyszer, mikor Ireért harcolt, részeg lett, és mindenkit megölt, nem törődve azzal, barát-e vagy ellenség. Ogun nemcsak alkot, de pusztít is.

Végül eldöntötte, hogy az emberek közé költözik, és letelepedett életet él, de az emberek elmenekültek előle, amikor tűz és vér formájában jelent meg köztük. Akkor Ogun pálmalevelekkel takarta el magát, belépett Irébe, és királlyá tették.

Ogun a vas, a háború és a művészetek istene, a vadászok, harcosok és fafaragók védelmezője. Követői manapság a taxisofőrök, vezetők, sofőrök: buszvezetők, teherautóvezetők stb. Ogun hozta el a jorubáknak a vasat, és ezért megvéd mindenkit, aki vassal vagy vaseszközökkel dolgozik. Mai napig a nemkeresztények sokszor esküsznek úgy, hogy kezüket a vasra teszik, a Biblia helyett. Bármely vasdarab használható Ogun szimbólumaként, Ogun meghallja az esküt. Még a földre is tehetnek esküt, hiszen a vasérc ott fordul elő.

Soyinka műveihez legközelebb áll az Ogun-fesztivál. Az író a joruba tragédia eredetét az Ogun-misztériumokhoz köti. Korábban Ogunt háborúk előtt és után ünnepelték, ma már évente, az első jam begyűjtésekor.

Napjainkban az ünnepség közös imával kezdődik, kérik az istenség segítségét, hogy megakadályozza a szörnyű baleseteket. Azután az Ogun-papok, vezetők, szerelők, kovácsok, mind jelmezbe öltözve vonulnak fel. Néhány hívő képeket hordoz az istenről, mások maszkokban jelennek meg. Mindenki dicsérőéneket énekel az istennek. Ilyeneket, mint például ez:

Isten ments, hogy Ogun
Sírhasson a jelenlétemben,
Mert amikor Ogun könnyezik,
Vért hullat...

A dobolás, tánc és ének több napig tart, majd a fesztivál csúcspontját egy kutya, Ogun áldozati állatának feláldozása jelenti. Ma már kutyákat áldoznak fel neki, innen van a mondás is: „egy öreg kutyát kell áldozni Ogunnak" – ha Ogunt dicsérik, korábban nem volt ritka az emberáldozat sem, különösen háborúk előtt. Ilyenkor az áldozatot különös tisztelet övezte. Halála előtt 24 óráig minden kívánságát teljesítették, majd halála után úgy vélték, királyként fog újjászületni.

Ogun Soyinka darabjaiban új dimenzióban tűnik fel. Soyinka az Ogun-mítosz interpretálásakor különös hangsúlyt ad annak, hogy Ogun az első felfedező egyéniség, harcias volta mellett. Azáltal, hogy utat vágott az alvilágból az emberek világába, megteremtette a harmonikus joruba világát, ahol istenek és emberek élnek egymás mellett. Jelleme – *A negyedik szín* szerint – három cselekedetében tárul fel a legtisztábban: „az ősi mocsár átszelése", „a végzetes háború az emberek pártján Irében" és „leszállása és letelepedése Irében". Bár Soyinka mindhárom tulajdonságára hivatkozik, mégis az első jellemvonását állítja a joruba drámák középpontjába.

Abiku

Az *abiku* jelentése: az, aki birtokolja a halált, az *iku*t; a halálra elrendelt. Ezt a kifejezést használják azoknak a gyerekeknek a lelkére, akik pubertás, vagyis 12 éves koruk elérése előtt meghalnak, illetve azoknak a gonosz szellemeknek az elnevezésére, akik egy gyerek halálát okozzák.

Az általános elképzelés szerint a lakatlan, elhagyatott területek gonosz szellemekben és démonokban bővelkednek, akik szenvednek az éhségtől, szomjúságtól és hidegtől, mivel senki sem ajánl fel nekik áldozatot és nincsenek templomaik. Úgy próbálnak javítani helyzetükön, hogy újszülöttek testébe költöznek. Csak egy darab abiku tud belépni és ott tartózkodni ugyanannak a gyereknek a testében, épp ezért az abikuk között nagy versengés szokott kialakulni. Ha egy abikunak sikerül belépnie egy gyermek testébe, előtte jobbára megígéri társainak, hogy cserébe el fogja látni őket is minden jóval, hogy teljes hatalma lehessen a gyermek felett.

Amikor egy abiku belép a gyermek testébe, az étel nagy részét, amit a gyermek eszik, az abiku és a társai kapják, ezért a kicsi hamar bágyadozni kezd, és sokat veszít súlyából. Ha egy olyan abiku lakik benne, aki nem köteles társait ellátni, nagy baj nem szokott történni, de ha egy olyan, aki ígéretet tett más gonosz szellemeknek is, a bennlakó abiku teljesen elpusztítja a gyermeket. Amikor egy gyerek nyűgös és nyugtalan, úgy tartják, hogy a kívül rekedt abikuk bántalmazzák azért, hogy a bennlakó abiku ellássa őket. Minden, amit a gyermek érez, azt a bennlakó abiku is érzi.

Az anyák ilyenkor élelmet tesznek ki az abikuknak, és amíg az abiku távol van a gyermektől, a gyerek vasból készült bokaláncot vagy nyakláncot kap, amin kis csengettyűk vannak, hogy azok csörgése távoltartsa a gonosz szellemeket. Ha ez sem segít, akkor az anya apró sebeket ejt gyermekén, hiszen ezt a fájdalmat az abiku is érzi. Mindezt addig csinálja, míg el nem hagyja a testet a gonosz szellem.

Ha a gyermek meghal, ha egyáltalán eltemetik, akkor mindenféle temetési szertartás nélkül teszik, a falu vagy város határán kívül vagy a bozótosban. Máskor a holttestet egyszerűen csak kidobják a bozótba, hogy megbüntessék az abikut. Néha az anya megveri a holttestet, hogy az abiku nehogy megpróbáljon visszatérni egy másik gyermekének a testébe vagy a még meg nem született gyermekeibe.

Hozzá kell tennem, hogy forrásom nagyjából a századfordulós állapotokat és szokásokat mutatja, mindez ma már nem pontosan így történik, viszont Soyinka életében, gyermekkorában még előfordultak hasonló precedensek, illetve a hit és a mítoszok napjainkig sem változtak.

Az erdő tánca című drámában a Megszületetlen Magzat egy ilyen abikuval azonosítható. Soyinka több írásában megjelenik ez az alak, például a már említett *Abiku* című versében is. Bár a Megszületetlen Magzat a történeti rész alapján még nem szabályszerűen abiku, de amint újjászületik, magán viseli az abiku jegyeit, és holtan születik:

„Engem, ki mindig anyára várok,
Kínoz a félsz –
Kínoz a félsz,
S csak menekülök megbélyegzett
Méhről megbélyegzett méhre,
Mely holtan szül –
Mely holtan szül.”

A Megszületetlen Magzat a halál hírnöke lesz akkor, mikor a veres ruhás alak legyőzi.

Az anya következő szavai is arra utalnak, hogy arra lett ítélve, hogy egy abiku anyja legyen az idők végezetéig:

„Jobb a szülést nem ismerni,
Jobb magzatot nem viselni.
Kinek méhe megbélyegzett,
Reszketek a büntetéstől,
Hogy a mellemet megfosztják,
És megint csak meg-megfosztják
Attól, ami szent joga."

A Megszületetlen Magzat egyszerre testesíti meg a jövőt és az erőszakos múltat, mikor édesanyját ártatlanul megölték. Az erőszak és a gátlástalan önérdek eredménye, szülötte, mely nem tud életet kapni, hiszen létének alapja halála. Az abiku a nemzetek életének és halálának, az új generációk reménytelen jövőjének szimbóluma, a dráma értelmezésének egyik legfontosabb kulcsa. A hagyományos elemek használata segíti Wole Soyinkát abban, hogy teljes hatást érjen el üzenete, a totális kiábrándulás: a bűnökkel teli múlt, az Ogun és Eshuoro ellenségeskedéseinek kiszolgáltatott jelen és az abiku általános érvényre jutatott jövője.

Ibeji

Gerald Moore és Margaret Laurence veti fel ezt a fogalmat a Megszületetlen Magzattal kapcsolatban, ezért utánanéztem az ibeji mitológiai alapjainak is.

Az erdő tánca című drámának kétféle befejezése van, a későbbi verzió szerint a Megszületetlen Magzatnak van egy ibeji bábuja:

„A gyermek közömbösen lóbál a kezében egy fa „ibedzsit" – kis ikerfigurát – amit azóta szorongat már, hogy a színpadra belépett. Eshuoro vár, amíg a gyermeket teljesen rabul nem ejti a bolond bohóckodása, akkor kikapja kezéből az ibedzsit, és odadobja a harmadik hármasikernek. Ettől a Megszületetlen Magzat fölriad révületéből és utánaszalad bábujának. A harmadik hármasiker, a tolmács és Eshuoro egymásnak hajigálják az ibedzsit, a gyerek meg kétségbeesetten szaladgál közöttük, megpróbálja visszaszerezni [...]" (ERDŐ 203)

Végül Demoke kapja el a bábut, és adja vissza a Megszületetlen Magzatnak.

Az *ibeji* (fonetikusan ibedzsi) szó a *bi* (= nemzeni) és az *eji* (= kettő) szavakból származik. Egy istenség neve, mely az ikrek oltalmazója, és a Hoho nevű istenségnek felel meg az *eve* népnél. Egy kis fekete majom, mely általában a mangrovefák [1] között él, Ibeji szent állata. Ezeknek az állatoknak ajánlanak fel gyümölcsöket, illetve e majmok húsát nem szokták fogyasztani ikrek vagy ikrek szülei. A majmot Edon dudunak vagy Edun oriokunnak nevezik, így az ikrek közül az egyiket általában Edunnak vagy Edonnak szokták említeni.

Az ikrek születése korábban sok balszerencsével járt, ezért különös utálat és gyűlölködés övezte a hármasikrek születését Nyugat-Afrikában csaknem mindenütt. Több területen az ikrek egyikét megölték, ha királyi családba születtek, vagy

eladták mindkettőt rabszolgának, ha egyszerű családban jöttek világra. Így cselekedtek az Ondo környéki jorubák is, de Jorubaföldön általában mégis nagy tisztelet és öröm fogadta az ikrek érkezését. Az ikrek nem voltak ritkák.

Ha az egyik gyerek az ikrek közül meghalt, az anya az élő gyermekkel egy kis faszobrocskát hordozott, hogy a gyermek ne sirassa elhunyt társát, és hogy a halott gyermek lelke beleléphessen a fabábu testébe, és ne zargassa élő testvérét. A kis fa figura általában 7-8 hüvelyk [2] hosszú, nagyjából ember formájú és az elhunyt gyermek nemét viseli. Ezek a figurák meztelenek, akár egy csecsemő, gyöngyökkel a derekukon.

A drámában az ibeji figura a halál jelképe. Sem Laurence, sem Moore nem magyarázza meg a kapcsolatot egyértelműen, és én sem próbálom megkísérelni e dolgozat során.

A jellemábrázolás népi vonásain túl számos más helyen is felfedezhetjük a joruba hagyományok nyomait, mint pl. a dráma szerkezete alapvetően egy joruba ünnepség tökéletes mintája. Egyben *Az erdő tánca* mérföldkő az angol nyelvű nigériai színjátszás történetében, mert ez az első dráma, melyben Soyinka megpróbálja egyesíteni a hagyományos színházi technikákat az angol nyelvű drámával. Mint például az európai kutatók által legnehezebben értelmezhető része a drámának, a törzsek gyülekezetének záró jelenete, mely az egungun szertartásra emlékeztet, és igazából egy egungun szertartás költői leírása.

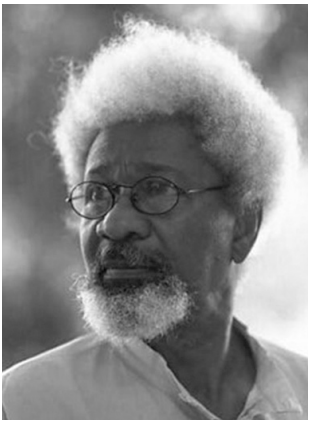
De megemlíthetjük még a zenei elemek szerepét, illetve a számtalan közmondást is, mely mint folklór anyag, a dráma szerves részét alkotja.

2. Prózai munkásságában

Soyinka regényei csaknem mind önéletírások. Mindegyik regény mind nyelvezetében, mind szimbólumaiban és témájában magán viseli a joruba hagyomány jegyeit, például „Ogun a *The Interpreters* című regényben is megjelenik, ezúttal a művész szimbólumaként – mint a hagyományok lerombolója és az új megteremtője. A regény alakjai mélyen gyökereznek a joruba istenségekben, úgy, ahogy Joyce *Ulysses*ének szereplői is a mitológiában gyökereznek. Az európai olvasónak nem szabad elfelejtenie, hogy Soyinka alakjai – sok nigériai munkásemberhez hasonlóan – hisznek Ogunban." (WÄSTBERG 1979:130)

Soyinka *Aké*jában az író retorikai fogásokkal igyekszik elérni a nagyobb narratív szépséget és élénkséget. Megpróbálja megvalósítani a kifejezés szépségét és a zenei szépséget a nyelv különleges használatával. (AFEJUKU 1992:274) Romanus Egudu kiemeli Soyinka nyelvhasználatának különleges ábrázolásmódját, másodszor pedig hangzását és ritmikáját. (EGUDU 1977:11-12) Nyelvhasználata egyben költői és érzelemkifejező, semmiképp sem mondható objektívnek az általa bemutatott tárgyakkal, eseményekkel és szereplőkkel szemben. (AFEJUKU 1992:267-268)

Az *Aké*ban az író leírásai bemutatják az afrikai ember kapcsolatát a spirituális világgal. Soyinka megmutatja nekünk sajátos nézeteivel kiszínezve az ősök és a spirituális jelenségek világát és az ő „nagyon szoros kapcsolatát" ezekkel a lényekkel, illetve emberekkel. Hogy valóssá tegye a két világ közötti kapcsolatot, olyan karaktereket vázol fel, mint például Bukola, Soyinka játszótársa vagy Sanya bácsi, anyai nagybátyja.

Az elbeszélés szerint mindkét személy a szellemvilág megnyilatkozásaival hozható kapcsolatba. Bukola egy abiku:

„Egyetlen lányuk, Bukola, nem erről a világról való volt. Mikor az Alsó Plébánia iskolafalának irányába kiáltottunk, és hallgattuk a távolból jövő visszhangot, úgy éreztem, hogy Bukola annak a másik világnak a lakója, ahonnan a megszűrt hangok csendesülő hullámokban visszaverődtek. Talizmánokat, karpereceket, csörgőket és sötét rézgyűrűket hordott a bokáján, ujjain, csuklóján és a derekán. Tudta magáról, hogy *àbikú*. Az arcán lévő két kis heg szintén a szellemek távoltartására szolgált. Mint minden *àbikú*, különös előjogokkal rendelkezett. Szülei nem merték nagyon megszidni." (AKÉ 29-30)

Soyinka apró részletességgel bemutatja egy abiku jellemét, leírja például, hogy milyenek voltak az elájulásai:

> „Kivételes, ritka lény volt, aki könnyedén közlekedett az egyik világból a másikba, nem úgy, mint Tinu meg én, vagy akár ezek a túlvilági játszótársai. Egyszer láttam, amikor elájult, a szeme fennakadt, fogait összeszorította, egész teste elernyedt. Mrs. B. egyfolytában kiáltozta:
>
> – Egbà mi, ara è ma ntutu! Ara èma ntutu! [Segítség, kihűl a teste, kihűl a teste!] – Elkeseredetten masszírozta Bukola végtagjait, hogy visszatérjen belé az élet. A könyvárus kirohant a boltból az oldalajtón, és szétfeszítette Bukola száját. A szolgáló felkapott egy üveget a pohárszék-

ről, és együttes erővel valamilyen folyadékot erőltettek le a torkán. Az *àbikú* nem tért rögtön magához, de hamar túl volt a veszélyen." (AKÉ 31)

Némileg a gyermek jelleméről kezd árulkodni a leírás vége felé, mikor a gyermek Soyinka arról faggatja Bukolát, hogy mikor szokott elájulni. Ő maga azt feltételezi, akkor, mikor a szellembarátai hívják, ahogy annak a hagyományok szerint is lennie kell, de a lány azt mondja, hogy főleg akkor, amikor a szülei felbosszantják. Bukola személyében igazából keveredik az abiku és az elkényeztetett gyerek jelleme.

„– Múltkor csak egy sàarà-t kértem. Az apám nem engedte. Azt mondta, nemrégen kaptam. Erre én elájultam. De igazából.

– Nem lehet mindennap sàarà-t kapni – ellenkezett Tinu.

– Nem is kapok mindennap – mondta Bukola. – És nem nekem kellett a sàarà, hanem az ismerőseimnek. Azt mondták, ha már nem megyek játszani velük, legalább csináltassak nekik egy sàarà-t. Mondtam az anyámnak, és bele is egyezett, de az apám azt mondta, hogy nem lehet. – Megvonta a vállát. – Ez történik, mikor a felnőttek olyan értetlenek. Papának le kellett vágni egy tyúkot, mert a szokásosnál nehezebben jöttem vissza." (AKÉ 33)

A másik misztikus alak, Sanya bácsi pedig egy oro volt:

„Nem, már senki sem kételkedett abban, hogy Sanya bácsi egy *òrò*. Vad Keresztény az idők folyamán többször is megbizonyosodott róla. Sanya bácsi barátai nyilvánvalóan jóindulatú szellemek, különben nemegyszer komoly veszélybe került volna, és J. J. oltalmazó Hite sem tudta volna megvédeni. Sanya bácsi ritkán volt velünk, nem tudtunk felvilágosítást kérni tőle azokban a kérdésekben, melyekben Vad Keresztény nem volt hajlandó nyilatkozni. Mikor legközelebb meglátogatott minket a plébánián, észrevettem, milyen furcsa a szeme; szinte soha nem pislogott, és mindig egyenesen a hátunk mögé nézett, még akkor is, amikor velünk beszélgetett." (AKÉ 23)

Soyinka azonban szelíden leplezi le a gyermekkor és a joruba mesék hitvilágát:

„Ugyanakkor *òrò* létére túlságosan tevékeny volt; hosszú ideig összetévesztettem egy helyi cserkészvezetővel, akinek Buzgó volt a beceneve. A Farkaskölykök csapata pedig nagyon hasonlított Sanya bácsi titokzatos gyermekkori barátaihoz." (AKÉ 23)

Soyinka nemcsak a mitológia világának alakjaihoz folyamodik segítségéért, hogy bemutassa a joruba hagyományokat. Számtalan joruba ételnek a nevét használja, melyek készítését olykor bemutatja, vagy csak a jegyzetben magyarázza meg, miről beszél, máskor pedig az olvasó ismereteire hagyatkozik.

Nemcsak az ételek nevei fordulnak elő jorubául a regényben, hanem a fent említett példához hasonlóan párbeszédek, leírások részletei, ráolvasások, versek vagy énekek is. Néhány példát hozok mindegyikre:

– ételek, italok nevei:

akará, jogi, moinmoin, leki, ogi, omi'kan, òri stb.

– néhány párbeszédekben elhangzó joruba kifejezés, mondat:

Bo o ló o yă mi, o di kítìpa kítìpa! – Vigyázz előlem, ha nem tudsz futni!
Nle o, omo Tisa Agba. – Tanár fia, légy üdvözölve!
Olorun Ku ise! – Hála istennek!
Wole, o to, o to! Meg akarod ölni? – kérdezte, furcsa benin akcentussal.

– egy példa a leírásokban előforduló joruba szóhasználatra:

„Bementünk, Ọdẹmo a térdére ültetett, és megkérdezte, hogy mi újság az iskolában. A többiek is felkiáltottak, mint mindig, A-ah, ọmọ Soyinka, wa nube wa gbowo [Kicsi Soyinka, gyere, fogjál velem is kezet], és felém nyújtották a kezüket."

– dalok, versek:

B' ina njo ma jẹ' ko	Ha ég a ház ennem kell
B' ole nja, ma jẹ' ko	Ha rabló jön, ennem kell
Eni ebi npa, ọmọ wi ti' rẹ.	Ha éhes a gyermek, bántani nem kell.
Osiki oko oniyan	Osiki, jamkása-árusok ura.
A ti nwa e, a ko ri e	Kerestünk téged, de nem találtunk sehol
Igba o l' ọwọ	A turbántöknek nincsen karja.
Tere gungun maja gungun tere	Tere gungun maja gungun tere.
Igba o lẹsẹ	A turbántöknek nincsen lába.
Tere gungun maja gungun tere	Tere gungun maja gungun tere.
Igba mi l' awun o	Mégis követi a teknőcöt.
Tere gungun maja gungun tere	Tere gungun maja gungun tere.
La-illah-il-allah	La-illah-il-allah
Anobi gb' owo o wa	Mi Urunk, hallgasd meg imánkat,
On' ise nla gb'owo o wa	Nagy tettek végrehajtója, hallgasd meg imánkat,
Anobi gb' owo o wa	Mi Urunk, hallgasd meg imánkat,
A te' le ni ma ya gb' owo o wa	Aki mindenütt velünk vagy, hallgasd meg imánkat,
Anobi gb' owo o wa	Mi Urunk, hallgasd meg imánkat,

fordítás nélkül:
Ogbon' jo September
April, June ati November
February ni meji din l' ogbon
Awon iyou le okan l'ogbon

– ráolvasások:
Én vagyok a mágus
Tudnotok kell
Mindenütt találkozni fogtok a híremmel
Mindenütt nagy betűvel írják a nevemet
A baromfiudvarban láthattok engemet
Anthony Peter Zachary White
Csodákat művelt amerre járt
Minden embernek ott van a helye
Mindenkit lenyűgöz bűvös ereje
Gyertek egytől egyig
Ezt látnotok kell
Fogadjátok műsoromat hangos jókedvvel...

Ogun Hitila d' Aké	Megjött a háború Akéba,
Eni la o pa Bọtẹ	Kardot döfök a Botéba.

A versek, dalok az *ijala* költészet remek példái. Az író minden apró részletet átad az olvasónak szülőföldje kultúrájából.

Wole Soyinka regényeiben a joruba nyelv és hagyomány őrzése fontos szerepet tölt be. Ez nemcsak a fenti példákból derül ki vagy a számtalan utalásból, hanem meg is fogalmazza a regényben véleményét azokról, akik nem ápolják a hagyományokat:

„Először azon csodálkoztam, hogy Joseph, aki benin volt, honnét szedte ezt a közönséges joruba argót. *Kobokobo* [3] volt, a jorubát még mindig idegen kiejtéssel beszélte, pedig már jó néhány éve nálunk lakott. És most minden nehézség nélkül a legeredetibb piaci modorban köszörüli rajtam a nyelvét. Ráadásul ok nélkül. Tátott szájjal bámultam rá." (AKÉ 155)

A népiesség ebben a regényben egyfajta eszköz a gyermeki lélek kifejezésére, a hagyományban való hit gyengülése pedig lassan a felnőttek világába vezeti be a gyermeket.

3. Lírai alkotásaiban

Wole Soyinka költészete formájában és számos utalásában az angol irodalom hatását mutatja, de nagyon sok versében kimutatható a joruba gondolkodásmód és hitvilág számtalan eleme is.

Soyinka valójában nagy „mítosz-író", és mint a legjobbak, ő is a már létező mitológiából kezdi példáit meríteni. Ezeket továbbfejleszti és frissíti azáltal, hogy idegen anyagot vesz bele. Soyinka mítosza nem csupán a költészet által teremtett, nem kizárólag a költészetnek készült, sem pedig valami, ami a költő életéhez kapcsolódik. Mítosza a jelenkori Afrikáról szól, vagy máskor még általánosabb dologról: az emberiségről.

Mítoszalkotásában Christopher Okigbóhoz és Okot p'Bitekhez hasonlítható, akik szintén angol nyelven írtak. Gyakran nehéz, tömör verseket ír, melyek megértéséhez meg kell tudnunk fejteni ezt a soyinkai mitológiát.

Az *Idanre and Other Poems* című kötet első versében egyértelműen utal az *asen*nek nevezett vasdárdára/vasbotra, mely Ogun legismertebb jelképe a joruba mitológiában. Soyinka verseinek uralkodó eleme Ogun, a vas és a kohászat istene, a Felfedező, a Művész, a Vadász, a háború istene, az utak őrzője, a teremtő lényeg. Ogun egy oriÒa, vagyis Olodumare minisztere.

Soyinka az *Idanre* kötet első öt versét Ogunnak szentelte, illetve a címadó verset is.

Soyinka „*Idanre* című verseskönyvének címadó költeménye valójában a nigériai – joruba – mítosz arról, hogy az emberek hogyan hívják le a hegyek közül Ogunt, a teremtés, a vas és a hadviselés istenét, és hogyan kérik segítségét a háborúban. Ogun, aki a teremtés befejezése után visszavonult, újra láthatóvá válik, és vértől megvakítva, különbség nélkül öl barátot és ellenséget. A vad erőket valamihez hozzá kell kötni, ez Soyinka témája: az elektromosságot a földhöz, az ipart a civilizációhoz, az agressziót a munkához, a férfit a nőhöz." (WÄSTBERG 1979:130)

Az *Idanre* című vers az egység és törés kérdését magyarázza mítoszok és szimbólumok segítségével. Az első és második részben számtalan utalást találhatunk Ogun és Sango teremtő egységére. Az első részben Ogun esőjét Sango villámai kísérik. Ogun vezeti a villámlást:

> Elkapja Sangót háromujjú kezével
> És lerohan vele a földre

Az eredmény nem rejt veszélyt Soyinka számára, aki a házából nézi a vihart. A borárus lány, aki az Idanre domb lábánál árulja a bort a pihenő zarándokoknak, egyértelműen Ogun híve, és később egyértelművé válik, hogy ő Oya, Ogun felesége. Oya később Sango felesége lett, de a borárus lány csak nehézségek árán viseli a terhet, hogy Sango felesége legyen. Mikor újra feltűnik a versben, még mindig Ogun híveként árulja a bort önfeláldozóan, szeretetet érezve Ogun iránt és az utazók csoportja iránt. (GOODWIN 1982:125)

Az uralkodó kép a versben Ogun és Sango egysége a második részben, ahol Ogun drótja hordozza Sango elektromosságát. A viharban pedig a drótok és lángok látványos tánca ünnepli ezt az egységet. De Soyinka továbbra is emlékeztet minket, hogy az egység szakadással jár.

Ugyanerre hoz példát Atunda mítoszán keresztül a vers további részeiben.

In Memory of Segun Awolowo című verse a kötet első két verséhez hasonló. Sírfelirat egy barátnak, Obafemi Awolowo főnök legidősebb fiának. Segun Awolowo balesetben halt meg, amit Soyinka Ogun hét útja közül az egyiknek tulajdonít. A mű nyugtalanul kóborló lelkek képével zárul („Szürke jelenségek... Sodródva az értelemtől), akik Ogun szeszélyességéről panaszkodnak. A vers egységet formál a kötet többi versével az út, a nap, az aratás, a vas és a halál képe által. (GOODWIN 1982:113)

Ogun mellett Soyinka verseiben a másik uralkodó elem az abiku. *A Cry in the Night, A First Deathday* és az *Abiku* című versekben – ahogy számtalan más versében is – egyértelműen megjelenik ez a mitológiai elem.

Soyinka, bár főleg Ogunnal és az abiku fogalmával foglalkozik verseiben, a joruba mitológia és hagyomány számos más elemét is felhasználja. Megjelenik nála a fesztivál képe és a rítusok elemei is.

V. KONKLÚZIÓ – AZ AFRIKAI IRODALOMKRITIKA SZÜKSÉGSZERŰ SZEMLÉLETVÁLTÁSÁNAK HÁROM TERÜLETE

Munkám során tehát szerettem volna bebizonyítani, hogy az afrikai irodalomtörténeteknek szem előtt kell tartaniuk a népi hagyományokat, és szükségszerűen meg kell említeniük hasonló részletességgel, mint a műirodalmakat.

További nehézségeket okoz, hogy a legfrissebb irodalomtörténeti munkákban sem találhatunk információt az aktuális, illetve a kis irodalmakról (ld. Burundi vagy Ruanda irodalmai). Hozzáteszem, mint fentebb már említettem, napjainkban talán csak egy többkötetes afrikai irodalomtörténeti munka esetében juthat hely minden szempont kielégítésére, mégis hiányolom az aktuális információkat, nem pedig a klasszikusokat szajkózó munkák jelenlétét.

Az európaiak irodalomszemléletében azonban nemcsak az irodalomtörténetírás kapcsán kell változást mutatni. Mintegy szoros következményeként a szövegek kiadását is új formákban kel megjelentetni, hiszen Európában az európai olvasóközönség teljes igényű kiszolgálása, és a munka befogadásának megkönnyítése miatt számos magyarázattal kellene ellátni az irodalmi műveket.

A harmadik legfontosabb pont pedig az irodalomkritikusok szemléletváltása, hiszen sokan kellő (nyelvi, interdiszciplináris, antropológiai) tudás nélkül alapvetően hibás következtetésekhez jutnak az egyes munkák elemzésekor, értelmezésekor.

Mindezek elsősorban tehát az európai irodalomkritikusokat érintik, és azokat az afrikaiakat – jobbára mindet –, akik az európai iskolákban tanulva, az afrikai irodalom kapcsán alkalmazhatatlan európai szemléletekhez ragaszkodnak

JEGYZETEK

[1] Rhizophora, más néven: gyertyafa vagy osztrigafa.
[2] kb. 18-21cm.
[3] Goromba kifejezés azok megjelölésére, aki nem beszélik a helyi nyelvet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az átolvasott afrikai irodalomtörténetek hosszú listáját hely hiányában elhagyom.

Afejuku, Tony E., *Language as Sensation: The Verse of Poetic and Exocative Language in Five African Autobiographies*, Neohelicon, 1992/1, 267–282.

Beier, Ulli, *Yoruba Myths*, Cambridge, 1980.

Egudu, Romanus N., *The Study of Poetry*, Oxford, 1977.

Fagunwa, D. O., The Forest of Thousand Daemons, Bp, 1968.

Frobenius, Leo, *Voice of Africa*, London, 1913.

Goodwin, Ken L., *Understanding African Poetry*, London, 1982.

Kiss Tibor, *The Role of Yoruba mythology in 'A dance of forests' (An Attempt to Interpret some Aspects of Wole Soyinka's Play) = Folklore in Africa Today: Proceedings of the International Workshop*, II, ed. Biernaczky Szilárd, Bp, 1984, 693–698.

Moore, Gerald, *Wole Soyinka*, London, 1971.

Murray, Jocelyn, *Az afrikai világ atlasza*, Bp, Helikon, 2003.

Ojo, Gabriel Jimoh Afolabi, *Yoruba Culture*, London, 1966.

Soyinka, Wole, Aké, A gyermekkor évei, Bp, Európa, 1987.

Soyinka, Wole, Az erdő tánca = W. S. Drámák, Bp, Európa, 1978, 113–204.

Tutuola, Amos, The Palm-Wine Drinkard, New York, 1953.

Wästberg, Per, *Témák a mai afrikai irodalomban*, Nagyvilág, 1979/1, 125–132.

Abū l-Qāsim aš-Šābbī, Tunézia nemzeti költője

Illés Zoltán

Az arab romantikus költészet egyik legnagyobb alakja, Tunézia első számú költője: *Abū l-Qāsim aš-Šābbī.* Rövid élete ellenére szerencsés csillagzat alatt született ahhoz, hogy verseivel megteremtse az észak-afrikai országban a magas színvonalú, érett romantikus költészetet és az egyiptomi Apolló-kör tagjaként néhány évre még az arab költészet fősodrába is bekapcsolódjon.

ŠĀBBĪ

1909-ben a dél-tunéziai Tozeur-ben született jómódú családban. Tizenegy évesen apja beiratta a tuniszi *Zaytūna* mecsetakadémiára, ahol arab- és világirodalmat, arab nyelvészetet és iszlám teológiát hallgatott. Soha nem tanult meg idegen nyelven, a nem arab műveket fordításokban olvasta. Tuniszi tanuló évei alatt kezdett el verselni és ekkor ismerkedett meg *Sanūsī*–val, a híres irodalomkritikussal és lapszerkesztővel. Ő közölte először *Šābbī* verseit az *an-Nahḍa* hasábjain, mutatta be a hazai olvasóknak a több fiatal költőt felvonultató versantológiájában[1] és mindvégig egyengette költői útját.

Mecsetakadémiai tanulmányai befejezése után 1928-ban beiratkozott a tuniszi jogi egyetemre. Ekkor már ismert volt irodalmi körökben, és a következő februárban megtartotta nagy visszhangot kiváltó első előadását *Ḥayāl aš-šiᶜrī ᶜinda l-ᶜarab* (A költői képzelőerő az araboknál) címmel[2]. Az előadás nagyrészt az arab költészet történetét átfogó negatív irodalomkritika volt, lázadás az elavult értékek ellen. Lázadásának alapja egy erős, tudatos vágy volt, hogy radikális kritikájával rákényszerítsen a tunéziai költészetre egy romantikus forradalmat (Jayyusi, 1977: 414). A nyomtatásban megjelent előadás a modern tunéziai irodalomkritika mérföldköve lett.

Jogi diplomája megszerzése és gyakornoki állása után visszatért szülővárosába, ahol családot alapított, ám nem tűnt el az irodalom porondjáról, hiszen verseit publikálta és aktívan levelezett. Levelezései eredményeképp vált a kairói Apollókör meghatározó tagjává.

Meredeken ívelő alkotói pályáját súlyos, minden bizonnyal reumatikus eredetű szívbetegsége és ebből eredő korai halála törte derékba. 1934-ben, mindössze huszonöt éves korában hunyt el.

A költő egyetlen verseskötete az *Aġānī l-ḥayāt* (Az élet dalai) halála után, 1955-ben jelent meg. Irodalomtörténeti szempontból a poszthumusz verseskötet azért nem jelent problémát, hisz *Šābbī* szinte minden verse már ismert volt élete során. A költő tudatosan tervezte a verseskötet megjelenését, ám a hosszú válogatási folyamat, illetve betegségének előrehaladottsága végül nem tette lehetővé, hogy *Az élet dalai* még életében megjelenhessen.

AZ ARAB ROMANTIKA

Az arab költészet évezredes múltra, az iszlám előtti ún. *pogánykorra* tekint vissza. A klasszikus kor arab irodalmárai az aranykort a 6. századra és a 7. század elejére tették, amikor az Arab-félsziget sivatagait és oázisait számos arab törzs lakta, melyek törzsfői és elöljárói versben énekelték meg életük vad szépségét és megpróbáltatásait.

Az arab költészet formavilágát szinte kizárólagosan a pogánykori költészet sémái határozták meg egészen a 20. század hajnaláig. A múlt ködös homályába vesző pogánykori költők és a Korán semmihez sem hasonlíthatósága után még az *omajjád* és a korai *abbászida* idők hoztak újat és tették gazdagabbá az arab költészetet. A késői abbászida kalifátus és a török idők álmos évszázadai után a 19. század végén kezdett újra érdemben mozdulni az arab irodalom és a költészet. A romantika a költészetben ezt a hullámot igyekezett meglovagolni a 20. század első évtizedeiben.

Az arab világban hiányzott egy afféle jól megalapozott kiindulópont a romantikához, mint amilyen Európában a polgári forradalmak sora volt. Ennek ellenére a többszintű változtatásra való igény és a múlttal való szakítás lázadó szellemisége a romantikus áramlat létrejöttét eredeményezte, az írók és költők ihletért az európai romantikához fordultak. Az arab romantika egyívású a 19. század végén feltűnt *arab nacionalizmus* jelenségével, de nem azonos azzal.

A hagyományos értékektől való elfordulás néha teljes elutasításba, sőt „képrombolásba" is torkollt, főleg az irodalomkritikában, például az 1921-ben megjelent egyiptomi kritikai írásgyűjteménynél: *al-ᶜAqqād* és *al-Māzinī*: *ad-Dīwān*[3]. A hagyományokkal való szakítás viszont visszás helyzetet teremtett, melyből az arab romantikus áramlat legnagyobb dilemmája következett. A múltat hátrahagyták, ám a haladás eszméiért csak Nyugat felé tudtak fordulni, afelé a Nyugat felé, amelyik gyarmatosította szülőföldjüket és merőben más kultúrát hordozott, mint az övék.

A romantika az arab irodalomban hirtelen érkezett és hirtelen változtatta meg az egész irodalmi színteret az 1920-as évek elején. A mozgalom legfontosabb üzenete a nyugati szellemiségből következett. Az egyén szentségét hangoztatták, és hitték, hogy minden egyes ember szerepet játszhat a közösség sorsának alakításában. A romantika volt az első hulláma annak a modern érzékenységnek, amely forradalmasította a 20. századi arab költészetet.

A romantika első hullámát[4] az arab világban az *al-ᶜAqqād*, *al-Māzinī* és *aš-Šukrī* triász, vagyis a *dīwān* költők jelentették, akik nevüket a már említett, 1921-ben Kairóban megjelent könyv címe után kapták, mely nem igazi irodalomkritikai mű, inkább szakítás a hagyományos gondolkodásmóddal. Erősen hatott rájuk az angol romantikus költészet, témáik letisztultak, lázadtak, de formai újítást nem hoztak.

A kairói ébredés után a romantika elterjedt az arab irodalomban, a költészetben. Két csúcspontja egyértelműen az észak-amerikai *emigrációs* költők munkássága és az Apolló-jelenség, amely egy újabb kairói irodalmi hullámból nőtte ki magát és határozta meg az 1930-as évek arab költészetét.

A MAHǦAR KÖLTŐK

Eszmei hátteret, ideológiát a romantikus mozgalomnak a *mahǧar*, azaz emigráns költők adtak. A 19. század végétől kezdve sok szír és libanoni, leginkább keresztény vallású ember emigrált az Újvilágba gazdasági és politikai nehézségek miatt. Az Amerikában letelepedett arabok belterjes kereskedő közösségeket hoztak létre az Atlanti óceán-parti nagyvárosokban. Ezen közösségekből kiemelkedő irodalmi élet bontakozott ki a New York-i diaszpórában, tagjai egységes csoportot alkottak az 1910-es és 1920-as években. Őket nevezzük az északi *mahǧar* költőknek (Badawi, 1992: 95).

Valójában az újságírás hozta össze őket, megalapították az *ar-Rābiṭa al-qalamiyya* (A Toll Szövetsége) társaságot, fórumuk pedig az *aṣ-Ṣā'ih* című folyóirat lett. Ez volt az első, tisztán irodalmi iskola a modern arab irodalomban, amely alapvető hatást gyakorolt az arab romantika fejlődésére. A társaság legjelentősebb tagjai *Ǧibrān Ḫalīl Ǧibrān*, a társaság elnöke és a mozgalom szellemi vezére, *Miḫā'īl Nuᶜayma*, a társaság titkára és a mozgalom teoretikusa, valamint *Ilyā Abū Māḍī*, a társaság legtehetségesebb költője voltak.

Úttörő mozgalmat hoztak létre, melynek eszmei indulása pozitív volt. Hittek a változás jobbító hatásában, melynek eszközéül a tanítást gondolták legcélravezetőbbnek, a közvetlen társadalmi változtatásokat kevéssé szorgalmazták. Irodalmuk univerzális tanításokat, filozofikus gondolatokat közölt. Megtehették, hogy egyetemes gondolatokkal foglalkozzanak, hiszen az USA-beli demokratikus társadalmi berendezkedés és szólásszabadság miatt nem voltak rákényszerítve aktív társadalmi szerepvállalásra a dolgok változtatásához (Jayyusi, 1977: 365).

Ǧibrān eszményképe a társadalom intézményeitől és kötöttségeitől mentes egyén, aki birtokában van a természetes bölcsességnek és erényességnek, azonban szükségszerűen számkivetett, magányos hang lesz a vadonban meg nem értettsége okán (Badawi, 1992: 97). Írásaiban a vadon, az erdő „Rousseau-i" minőségben tűnik fel, a tiszta és békés természet valóságaként, menedékként a társadalom elől.

Legfontosabb alapeszméje egyrészt az a *neoplatonikus*, dualista gondolat, amely szerint a lélek felette áll a tisztátalan testnek, amelynek börtönébe van zárva, másrészt az a gondolat, hogy a költő próféta, egy megvilágosodott egyén, akinek nézeteit képtelen felfogni a társadalom, ezért kirekeszti magából. Mindkét gondolat visszaköszön mind a többi *mahǧar* költőnél, mind az egész arab romantikus lírában, így *Šābbī*-nál is.

A *mahǧar* költészetet, és különösen *Ilyā Abū Māḍī* verselését a finom elégedetlenség, izgatottság, az álmodozó misztika és az erőteljes szimbolika jellemzi (*Kirrū*, 1984: 97). A létezés titkait kutatták, eközben az egyik legkiválóbb romantikus költészetet hozták létre. Mivel az óhazától elszakadva éltek, nem befolyásolták őket a kairói, damaszkuszi irodalmi áramlatok, ugyanakkor erőteljesen hatottak azokra. Meghatározták az 1920-as és 1930-as évek fő témáit az arab költészetben, *Šābbī* líráját is erőteljesen befolyásolták.

AZ APOLLÓ-KÖR

Az Apolló-kör, és elsődleges kiadványa, az Apolló folyóirat, a *mahǧar* költők eszmeiségét is magába olvasztó érett romantika kiteljesedését jelentette az arab világban. A társaságot *Aḥmad Ẓakī Abū Šādī* alapította 1932-ben, Kairóban. Az Apolló kör kizárólag a költészetért, az irodalomért alakult. Már létrejöttekor tagjai voltak az egyiptomi fiatal költők, irodalomkritikusok, versekről írók. A társaság titkára végig az alapító, *Abū Šādī* maradt. Havonta megjelenő irodalmi lapjuk egyedülállóan csak a költészetről szólt, verseket jelentetett meg és kapcsolódó témákról közölt írásokat. 1932 szeptemberétől 1934 decemberéig adták ki, 25 száma jelent meg. Célként tűzték ki, hogy az összes egyiptomi író és költő csatlakozzon a társaságba és írjon a folyóiratba függetlenül politikai nézetétől, irodalomszemléletétől, valamint hogy megindítsák és fenntartsák a párbeszédet más arab országok költőivel, íróival. Az Apolló nem állított semmiféle követelményt a megjelentetendő versekkel szemben: a klasszikus *qaṣīda*[5] éppúgy megfelelt, mint a témájában, vagy formájában kísérletező vers. Támogattak mindenféle újítást, még a radikális formaváltást is. Alapelvként az újítást és liberalizálást, a megkövesedett költészeti hagyományok felszámolását határozták meg. A költészet megszűnt önmagáért létezni, szükségszerűen üzenetet hordozott, végleg átlépett az érdektelen formai tobzódáson. A megújult költészet a kreativitás új szintjét célozta meg, nyugati mintákat keresett, hogy ötleteket merítsen belőlük, így vált a társaság sokféle irodalmi stílus és típus olvasztótégelyévé.

Egyszerű elvei és időszerű fellépése okán az Apolló-kör sok kiváló tehetséget tudhatott sorai között, néhányat Egyiptomon kívül is. *Šābbī* indulásától kezdve olvasta a lapot és figyelemmel kísérte a társaság életét. 1933 tavaszán a társaság meghatározó tagja és alapítójának személyes jóbarátja lett. A jelentős földrajzi távolság ellenére *Šābbī* – egyedüliként Tunéziából és az egész *maġrib*[6] térségből – is

formálta, alakította az Apolló folyóirat és kör arculatát és természetesen az ő munkáira is ihletően hatott néhány Apolló-költő téma- és formavilága.

A társaság és a lap ellenségei voltak a hagyományőrzők, akik bírálták a tagok formai „elhajlásait" a klasszikus szabályoktól, és nehezményezték a nyugati eszmék térhódítását, az új témák felbukkanását. *al-ᶜAqqād* és követői is hevesen támadták az Apolló-kört és lapjukat, mivel *al-ᶜAqqād* személyes ellensége volt *Abū Šādī*-nak részben politikai okokból, részben sértettsége okán, hiszen az Apolló megjelenésével elveszett hegemóniája újítóként a kairói irodalmi körökben. Végül ez az ellentét vezetett a folyóirat megszűnéséhez (Jayyusi, 1977: 387).

Az Apolló jelenség igazi szerepe és hatása az együttműködés légkörének létrehozása volt, valamint az, hogy tagjai révén a költészet önmagáért való kalanddá vált a romantikában, és végül az is az Apolló érdeme, hogy felmerült egy erőteljes igény egy új standard és koncepció iránt az irodalomban, leginkább pedig a költészetben. Túlmutatott önmagán, rövid élete ellenére meghatározó irányokat adott az arab költészetnek.

ŠĀBBĪ ÉS TUNÉZIA

Az előbbiekben láthattuk, milyen áramlatok formálták a romantikát az arab irodalomban. Kairó és Damaszkusz pezsgő irodalmi életével ellentétben Tunéziát a lassú ébredés jellemezte, az ország nyugodt egébe villámként csapott *Šābbī*.

A társadalmi változásokra való felhívás és az aktív értelmiség ellenére a költészet *Šābbī* fellépéséig nem tudott igazán eredeti alkotást létrehozni, épp ezért kortársai csaknem ismeretlenek maradtak. A neves tunéziai irodalomkritikus és lapszerkesztő, *Zayn al-ᶜĀbidīn as-Sanūsī* 1927-ben megjelent versantológiájában szereplő tizennégy költő versei, az ekkor tizennyolc éves *Šābbī* művein kívül, nem mutatnak számottevő kreativitást. Általános nyelvi és mondatszerkezeti hiányosságokkal küszködtek, egyszerűen egy „nagy" költő – mint amilyen az egyiptomi *Šawqī* – hiánya miatt. Amikor az 1920-as években megérkezett a *mašriq*-ból[7] az irodalmi romantika, hogy átformálja a klasszikus költészet elfogadott kifejezési módjait, a talaj nem volt előkészítve. Épp ezért *Šābbī* sem volt képes levetni bizonyos szerkesztésbeli gyengeségeit (Jayyusi, 1977: 410).

A tunéziai költészet megújulása nem állt stabil alapokon. A *mašriq*-kal ellentétben, ahol a modernizáció társadalmi, politikai mozgást, hátteret is hozott, Tunéziában a haladás lassan, igazi háttér nélkül kezdődött, és a francia-arab kulturális zavar csapdájába esett.

Šābbī emelte be a romantikus mozgalmat a tunéziai költészetbe, amely e *maġrib*-i országban melankolikus és kesergő hangot kapott az erőteljes francia elnyomás és az átélt törés miatt a haladó eszmék és a megkövesedett valóság között. Költészete az egyiptomi romantikára, a *mahğar* költők eszmeiségére, valamint, egynyelvűsége miatt, az arab nyelvre lefordított francia romantikusok verseire építkezett.

ŠĀBBĪ KÖLTÉSZETE

„*Šābbī* egy Kelet és Nyugat áramlataira nyitott irodalmi környezetben nőtt fel. Annak ellenére, hogy a kortárs költészetmegújító törekvések, a romantika mintái, a természet átélése, a befelé forduló álmodozás és a költő életet megtapasztaló és felfedező magatartása mind jelen voltak a korabeli Tuniszban; tehát annak ellenére, hogy *Šābbī* költészetének legtöbb jellemző vonása már jelen volt a tunéziai költészetben, teljesen egyedülálló jelenség és nagyság a modern tunéziai költészet történetében." (Jayyusi, 1977: 411).

Šābbī jó időben, jó helyen lépett fel tehetségével. A korabeli Tunisz az arab kelethez képest szunnyadó szellemi helyszín volt. Amikor a költő diákként a *Zaytūna* mecsetakadémiára érkezett, már élénk kulturális élet bontakozott ki a városban, ám sajnálatos módon igazi tehetség nélkül (Jayyusi, 1977: 410). Hamar felismerte a társadalmi berendezkedés kulturális buktatóit és a változtatás szükségszerűségét, ám mint sok kortársa az arab világban, igazi alternatívát nem talált a „nagy dilemmára": vajon tovább haladjon a *neoklasszicisták* által kijelölt úton, lemondva a valódi újításról, tökéletesítve az ezerháromszáz éves kötött versformát, megfűszerezve újszerű témákkal, avagy fordítson hátat minden hagyománynak költészetében és a radikális forma- és témaváltás felé induljon az európai avantgárd szószólóival.

A romantikus mozgalom 1920-as és 1930-as évekbeli képviselőinek többségéhez hasonlóan a két irány között egyensúlyozott. A Nyugat felé fordult, annak mintáit követte, modern eszméket épített be világába, mint pl. a francia romantika misztikusságát és a szimbolisták jelképiségét. A klasszikus arab mintákat tudatosan ugyan elvetette, mégis uralják verseit. Az irodalmi hagyományoktól korántsem volt olyan egyszerű megszabadulni, hisz az arab irodalmat túlságosan jól ismerte, az európairól viszont csak fordítások alapján, másodkézből szerzett információkat. Soha nem fordított teljesen hátat a hagyománynak, annak talajáról indult és annak talaján is maradt. Az arab költészeti hagyomány volt *Šābbī* „fehér papírja", melyre egész munkásságát megalkotta.

Šābbī legtöbb verse a klasszikus *qaṣīda* formát követi, formavilágában tehát hagyományőrző maradt. Verseiben azonban, főleg a *mahǧar* költők nyomdokain haladva, formai újításban is tett óvatos lépéseket. Próbálkozott azonos szerkezetű versszakokat használó verssel[8], játszott a verslábak számával[9] és cserélgette a rímet, illetve a rímbetűt[10]. A romantikus mozgalom 1920-as és 1930-as évekbeli képviselőinek többségéhez hasonlóan a formai újítások, tehát a szabadvers, azaz a *ši ʿr al-mutaḥarrir* felé tett lépések még *Šābbī*-nál is kezdetiek és bizonytalanok, ugyanakkor már előrevetítik a II. világháború után bekövetkező változásokat az arab költészetben (Badawi, 1992: 130).

Šābbī a *mahǧar* költőkhöz hasonlóan harmonikus együttest tudott létrehozni a személyes és a közösségi témákból, mozzanatokból. Néha személyes szenvedését a közösség érdekében, vagy a közösség helyett vállalta.

A későbbi években egyre inkább függetlenedett irodalmi mintáitól és kifejlődött egyéni hangja, melyet az átélt tragédiák megkeserítettek, hogy aztán élete vége felé igazi teljességében mutatkozzon meg verseiben. Verseinek egyik legerősebb vonása, hogy egyszerre személyesek és szubjektívek, és alkalmazhatóak örökérvényű igazságokként a társadalomra (Badawi, 1992: 129). Ilyenképpen lehet a több versében előforduló *hajnal*, *reggel* szimbólumának univerzális üzenete: Tunézia a költő korában francia elnyomás alatt szenvedett, át kellett törni a homályt, el kellett jutni a hajnali fényhez társadalmi, nemzeti szinten is.

Élete végéig változatlan hevességgel támadta a költészet hazai sekélyességét, azt a tényt, hogy még mindig nagy számú költő írt akkoriban dicsőítő verset, gratulációt a költészetet eszközként használva, pedig ez a fajta költészet *Šābbī* szerint egy szinten van a nyilvános beszéddel és a prédikációval és semmi köze a vershez. Hitte, hogy: „a költészet az élet maga […] gyönyörűségében és rútságában, csendjében és nyüzsgésében […] minden színében és formájában […]". Érett költészeti programja szerint a költő feladata, hogy túláradó érzelmeivel színesítse az életet és a szívét kövesse az esze helyett. A költőnek ki kell tárnia szívét a mindenség áramlására és fel kell fedeznie az élet titkait, hogy elmondhassa költészetével mindazokat (Jayyusi, 1977: 416).

Šābbī költői hangját és egyes verseinek hangulatát meghatározta a szellemileg elmaradott, mindenbe belenyugvó, mintegy kvietista általános tunéziai közeg. Kezdetben ez a háttér tette forradalmi gondolkodásúvá, ébresztette fel benne a *nacionalista* és a *modernista* eszméket, ezek miatt vállalta önként és tudatosan a közösségi költő szerepét. *Ṭannūs* szerint küldetéstudata igen erős volt, tulajdonképpen az egyetlen dolog a világon, amelynek alávetette magát (*Ṭannūs*, 2001: 32). Később egyre inkább tudatosult benne, hogy próbálkozása hiábavaló, nem tud változtatni azokon a dolgokon, amelyekre társadalmi érzékenysége sarkallta, ez tette dühössé, majd melankolikussá és kiábrándulttá. Egyre erősödött szívében az érzés, hogy ő „meg nem értett próféta". Nem talált azonos, vagy hasonló pontokat az emberek és önmaga között, eltekintve csekély számú barátjától.

Elindult az elidegenedés útján, értetlenül állt a közösség közönyével szemben és a haladó értelmiség szűk rétegéhez kezdett beszélni. Úgy érezte, egyedül ott van esély elhinteni eszméinek magjait, ám erőteljes kritikái és gyakorta erőszakos hangja miatt nem alakult ki számottevő párbeszéd közte és a hazai irodalmi körök között (*Ṭannūs*, 2001: 39). Elszigetelődését, radikalizálódását nagyban előremozdította híres és hírhedt előadása, a *Ḥayāl*.

Érzékelésében fejlődött, a hagyományos látásmódot lassanként egy sokkal erősebb és eredetibb érzékenységre cserélte: a mindenttudó, szónokias, illetve prófétikus megközelítést felváltotta az érzékeny, vizsgálódó egyén megközelítése.

A hazai társadalomból és az értelmiség maradiságából való kiábrándulását erősítették személyes tragédiái: apja halála és saját halálos betegségének felbukkanása. A két esemény egy éven belül történt. Apja halálával elvesztette legkedvesebb

szellemi társát, tanítóját, szívbetegségének felbukkanása pedig tudatosította benne, hogy fiatalon fog meghalni. A kiábrándulás és a tragédiák a költőt évekig magába forduló, önmarcangoló költővé változtatták.

Az ideák és a valóság törése pesszimistává és fatalistává tették, elveszítette értékeit és hitét, melyeket újra fel kellett építenie. Betegsége, szívének gyengesége az ember elesettségérzését erősítette benne, természetes, hogy ezekben az időkben gondolkodásában a sorsot az emberi akarat fölé helyezte (*Ṭannūs*, 2001: 51).

Ezen a mélyponton saját lelki megújulása, nézőpontváltása lendítette át. Az új hit a feltámadás eszméje, a megújulás hite, amely élete utolsó éveiben született verseiben gyakran feltűnik. Ez abból a felismerésből született, hogy kevés ideje maradt az evilágon az életre és az írásra, melyet maximálisan ki kell használnia. Ez a halállal szembeni „prométheuszi" hozzáállás legnyilvánvalóbban a *Našīd al-ǧabbār* (Az óriás dala) című versben érzékelhető:

Élni fogok a betegség és ellenségeim ellenére, / mint a sas fenn a büszke csúcson.
A világító Napba révedek, lenézve / a felhőket, az esőket és a viharokat,
nem nézem majd árnyékát a kétségbeesésnek, és nem nézem /
mi (rejtezik) a fekete poklok mélyén.

Az alkotás ereje a szenvedés áttöréséből fakadt. Élete végén újra hitt a küzdelem fontosságában.

Két alapvető beállítódás váltakozik tehát verseiben és életének szakaszaiban: egyrészt alávetette magát a sorsnak és egyetlen megoldásnak arra, hogy véget vessen evilági szenvedéseinek, a halálba menekülést tekintette, másrészt viszont szembeszállt a sorssal és a küzdelembe vetette magát. A küzdelem vége szintén a halál, ám nem mint menekülés, hanem mint feltámadás, az életre ébredés.

Šābbī-nál a természet, mint ihlető környezet alkalmas volt az előbb említett problémák megoldásán való merengésre és elmélkedésre, tisztította lelkét és megvilágosította elméjét, ugyanakkor az „erdő" menedékként is szolgált az emberek világa és a látszólag hiábavaló, sors elleni szélmalomharc elől. A merengést és a természetes passzív reakciót végül a küzdelem, az élet vágya váltotta fel, ki kellett élveznie utolsó cseppjeit az életnek.

Költészetében egymás mellett állnak az elvont témákról szóló versek, a költészet magasztalása, a gyermekkor, az anyaság, romantikus meditációi, befelé forduló álmodozásai és nagy versei személyes és közösségi élményeiről, rajongó szerelemről és dühös társadalmi lázadásról (Jayyusi, 1977: 417). Evilági létének korlátozott rabságából főleg későbbi verseiben emelkedik felül, elhagyva személyiségének korlátait az igaz létre ébredés látomásával, átérzésével. Képzeletében megpróbál kitörni személye határaiból és elérni a végtelen és idealisztikus „valódi létezést", melynek fényében az evilági élet csupán utánzat (Badawi, 1992: 127).

Egyike volt azon kevés romantikus költőnek, akik költői sikerüket érzelmeik hatásos kifejezésének, az ő esetében – elsődlegesen – hasonlatainak és analógiái-

nak köszönhetik. Metaforái és képei világosak, de nem zavaróan nyilvánvalóak. Megvilágítják érzéseit olyan tárgyat, eszmét, minőséget, vagy élőlényt mutatva be, amely kapcsolatba hozható a hasonlított dologgal. Költészetének egyéni vonása és jellemzője rajongása az eszmék elvonatkoztatásáért és a tárgyak, jelenségek megszemélyesítéséért (Masliyah, 1977: 81).

Šābbī szimbólumai általában természeti, csillagászati jelenségek: hajnal, reggel, este, éj, Nap, csillag, madár, barlang… Szimbólumai általában nem egyjelentésűek, különböző versekben, esetleg ugyanazon a versen belül is, utalhatnak más ideára, fogalomra, stb. Költői eszköztárában gyakran helyet kapott a jelzőhalmozás is, melynek célja a szó hangsúlyozása, a vers zeneiségének fokozása, vagy a rím szabályosságának elérése volt (*Ṭannūs*, 2001: 212).

Versei és sorai a fény és a homály jellemzőit hordozzák attól függően, hogy a leírt témához való viszonya és érzelmei negatívak vagy pozitívak, e kettősség meghatározza verseit. Bármennyire is nyilvánvaló és meghatározó azonban a *fény* és *homály* kettősségének jelenléte *Šābbī* verseiben, a kétpólusú elemzés mégis nehézkes, sőt olykor erőltetett lehet, különösen, ha személyiségét és lelki vívódásait is ketté próbáljuk választani egy képzeletbeli vonal mentén.

Négy fő témát különböztethetünk meg verseiben, ezek a *szerelem*, az *élet*, a *lázadás* és a *halál*. Mindegyik fő csoporton belül az egyes verseket különböző mértékben hatja át a fény és a homály princípiuma.

A természetnek nem szentelnék külön csoportot, hiszen a természet a háttér a költő lelkében és a világban dúló viharokhoz, jelenségei követik és megerősítik a költő hangulatát, lelkiállapotát. A természet kívül áll a csoportokon, *Šābbī* majd minden versét áthatja, valamint a természet szüli a fény és a homály szimbólumait.

A LÁZADÓ KÖLTŐ

A lázadás versei *Šābbī* témái közül a legaktuálisabb és talán a legmaradandóbb vonalat képviselik. Forrongó, érzelemtől túlfűtött lelke változást kívánt saját, az irodalom és a társadalom életében is. A költő sok versében előjön a változásra való igény, amely olykor a lázadás hangján szólal meg. A változást nem lépésről lépésre kívánta megvalósítani, hanem inkább valamiféle reveláció révén – a fény szavának követése, az elnyomás és az érzelmi vakság felszámolása után – egy csapásra. A lázadás versei az erő, a küzdelem és a hit eszméit zengik soraikban, ezért többnyire a szimbolikus fényt sugározzák, a homály ellen fordulnak és szembeszállnak vele a küzdelem erejével.

A lázadás verseit két alcsoportra oszthatjuk, az elsőbe tartoznak az egyéni lázadás alkotásai, amelyek az ember egyéni küzdelmeit mutatják be a költő szűrőin keresztül. Az evilági élet jobbításának kulcsfontosságú eszköze az érzékek felébresztése, a fény felé fordulás, és ezek előfeltétele és kísérő eleme: a folyamatos küzdelem. Az egyéni lázadás az aktív, cselekvő élet teljes átélését is jelenti[11].

A lázadás verseinek másik alcsoportját a közösségi lázadás versei alkotják. Ebbe az alcsoportba tartoznak *Šābbī* a társadalom megváltoztatásának igényét felismerő, jelenlegi problémáit ecsetelő és olykor dühösen gyökeres változtatásra buzdító versei. Ezek a művek a tetterőt, a cselekvés és a változtatás vágyát sugározzák. A költő a társadalmat hozzá akarta rendelni a korban folyó modernizációs áramlatokhoz, olvasó és változtatni merő embereket szeretett volna látni szerte szülőföldjén, és ehhez a változáshoz szerinte az alapvetően belenyugvó életszemlélet megváltozása lett volna a kulcs, a kezdet. A közösségi lázadás versei olykor magukban hordozzák a kiábrándulás érzését is, hiszen a költő csalódott a tunéziai népben és az értelmiségben, javaslataival és gondolataival gyakran ütközött falakba. Ebbe az alcsoportba tartoznak olyan versek, mint pl. az elnyomás ellen dühös szavakkal kiálló és a zsarnok pusztulásának víziójával fenyegető *Ilā Ṭuġāt al-ᶜālam* (A világ zsarnokaihoz), vagy a homályban és elnyomásban szenvedő néphez szóló, az érzékek ébresztésére és a fény felé indulásra felhívó, győzelemre törő *Ilā š-šaᶜb* (A néphez). A közösségi lázadás legkifejezőbb verse azonban az *an-Nabī al-maġhūl* (A fel nem ismert próféta).

A vers formailag majdnem tökéletes klasszikus *qaṣīda*[12], versmértéke *al-ḫafīf*, egyrímű alkotás, rímbetűje „*s*”, a vers 59 soros, nem tagolódik versszakokra, vagy bármilyen ismétlődő alakzatra. A szerző szerint a mű 1931. január 21-én keletkezett.

A vers a meg nem értett újító keserűségét meséli el, a prófétáét, kinek tanai nem találtak visszhangra és kivonult a társadalomból. A társadalom nem értette a jövő zengő hangját, ezért megbélyegezték, és ő a természetben, az erdőben talált menedékre és tisztult meg új életében.

an-Nabī al-maġhūl / A fel nem ismert próféta[13]

Ó nép! Bárcsak lennék / favágó, hogy kivágjam a tönköt fejszémmel!
Bárcsak lennék olyan, mint a vihar, amely ha /
kiárad, elmossa a sírokat kövestül, koporsóstul!
Bárcsak lennék olyan, mint a szél, hogy elsorvasszam /
mindazt, ami megfojtja a virágot, szenvedésemmel!
Bárcsak olyan lennék, mint a tél, befedném / mindazt, mit az ősz elszárított, fagyommal!
Bárcsak enyém lenne a vihar ereje, ó / népem, megmutatnám nektek lelkem indulatait!
Bárcsak enyém lenne a forgószelek ereje, amikor /
tombolnak, és az életet zengném neked szavammal.
Bárcsak enyém lenne a forgószelek ereje! Habár /
te, Isten, (úgyis) bevégzed az életet sírommal.
Te egy ostoba lélek vagy, utálod / a fényt, és életed idejét a kavargó éjben töltöd.
Te nem éred el az igazságokat, mikor / körüljár téged érintés és tapintás nélkül.
Az élet reggelén megtisztítottam / poharaimat és megtöltöttem azokat lelkem borával.
Aztán felajánlottam neked, de te visszautasítottad / nektárom, és eltapostad, ó nép, serlegem!
Szenvedtem ettől, de eltitkoltam fájdalmamat, / visszatartottam érzéseimet és érzelmeimet.

Később összeállítottam szívem virágaiból, /
egy csokrot, amit nem érintett egyetlen ember sem.
Aztán felajánlottam neked, de te széttépted /
virágaimat, és letapostad azokat, de miféle taposással!
Majd felöltöztettél a szomorúság ruhájába / és megkoronáztad fejem a hegyek tüskéjével.
Bizony én elvonulok az erdőbe, ó /
népem, hogy ott töltsem életem egyedül, kétségbeesésemben.
Bizony én elvonulok az erdőbe, egészen / az erdő szívébe és eltemetem bánatomat.
Aztán elfelejted azt, amire képes vagyok, és azt is, hogy /
te megérdemled boromat és poharamat.
Majd eléneklem a madaraknak / dalaimat és hirdetem nekik lelkem vágyait,
ők nem ismerik az élet értelmét, de tudják, / hogy a lelkek nemessége az éber érzelem.
Ottmaradok majd a sötét / éjszakában és elmesélem a mindenségnek bánatomat,
aztán a virágzó, édes fenyő alatt / megrajzolja sírgödröm a vihar.
A madarak örökké énekelnek / síromon és szellő dalol majd fölöttem suttogva,
az évszakok váltakoznak majd körülöttem / miképp tették ezt a múltban is boldogan.
Ó nép! Te kisgyermek vagy / a porban játszva a sötét éjben!
Te egy erő vagy a mindenségben, amit nem irányít / oly gondolat, mely emelkedett és szilárd,
te egy erő vagy a mindenségben, melyet vasra vert / a történelem sötétsége réges-régen…
Boldogtalan, boldogtalan ember, aki hozzám hasonló volt /
érzékenységben és lelke finomságában.
Így mondta egy költő, aki a kupát adta, / az élet nektárját egy gyönyörű kupában,
mire azok elfordultak a pohártól és dühödté váltak, / lenézték őt és mondták sajnálkozón:
Már lerombolta az érzékeket színpadán / a démonnak, mily szerencsétlen ő! Őrületet szerzett.
Mily gyakran beszél a vihar éjjel / és suttognak a halottak sok sírban.
Mily gyakran kíséri a sötétség az erdőt, / és üvöltenek mindenféle lelkek.
Mily gyakran beszélnek az ördögök / a völgyben, és énekelnek hangosan a szelekkel.
Bizony ő egy olyan varázsló, akinek varázstudományát tanították /
az ördögök minden napfelkeltekor.
Kiűzték a gonosz hitetlent / a templomból, mivel a gonoszság a mocsok forrása.
Űzzétek el őt, ne hallgassatok rá, / mert ő egy gonosz lélek, szerencsétlenség hordozója.
Ekképp mesélte egy költő, egy gondolkodó, / aki tudatlan népe közt élt, kétségbeesésben.
Nem értették az emberek lelkét és dalait, / érzéseit egyre jobban lebecsülték.
Ő a próféták életútján (járt), / és népe közt őrületbe zuhant.
Így mondta, majd elment / az erdőbe hogy élje a megvilágosodott, szent életet,
és messze, ott, az erdei szentélyben, / melyet nem árnyékol be semmi kétségbeesés,
az édes fenyő és olajfa árnyékában / tölti el életét boldogan, örökké.
A szép reggelen a madárral együtt dalol / s érző bódultságban sétál,
fújja furulyáját, s megremegnek körülötte / a tavasz minden fajtájú virágai.
Haja lobogó, játszik vele a szél / a vállain, mint a selyemmel,
a felderült madarak dalolnak körülötte, / csacsognak a magas fákon mindenfélék.

Nézed őt naplementekor / a kis pataknál, ő ott figyeli a bódult madarat,
vagy énekel a fenyők között, vagy / merengve nézi a megindító alkonyati sötétséget.
Mikor közeledett a sötétség, és eljött / a mindenség árnya a földre, hogy sötétbe öltöztesse,
volt a szép kunyhójában egy hely, (ahonnan) / kérdezte a mindenséget alázatos suttogással
az élet forrásáról ; vajon merre van iránya? / Az univerzum lényegéről ; mikor áll meg?
A virágok illatáról a völgyekben, / a madarak énekéről, amikor esteledik,
a szelek dübörgéséről a szorosokban / és az élet régmúlt időkben tett alkotásairól.
A pásztorok dalairól ; hova rejtik az életet, / az űr csendjéről ; mikor húny ki az élet??
Eképp magyarázta a költőnek az élet, és énekelte / az évek örökös, végtelen körforgását.
Ó, mily csodás élet, közepében / az erdőnek madarakkal reggeledni és esteledni!
Ó, mily csodás élet, melyet nem / szennyez az emberi lélek gonoszsággal és mocsokkal!
Ó, mily csodás élet, amely / a lét gyönyörű magjában, a szentség lényegében van!

A vers első fele a költő múltja és jelene, prófétai küldetésének felismerése, tudatos vállalása és a meg nem értettség okozta kiábrándulása. Második fele vágya a megtisztult, magányos életre. A vers két fele közti nagy váltást a narrátori szerep megjelenése és a prófétai szerepből való kilépés is mutatja. A vers *Šābbī* egyik legérdekesebb lázadó verse, amelyben a közösségi szerepvállalás kudarcát az egyéni megvilágosodás és lelki fejlődés erdei látomása kompenzálja és múlja felül.

ŠĀBBĪ ÖRÖKSÉGE

Šābbī halálakor Marokkótól Irakig, az egész arab világ irodalmi köreiben ismert költő volt. Könyv alakban ekkor még csak a *Hayāl* előadás jelent meg, versei nyomtatásban „csak" különböző irodalmi folyóiratokban és *Sanūsī* versantológiájában láttak napvilágot. Tragikus sorsa egyfajta romantikus, Tunéziában pedig szinte mítikus dicsfényt adott neki.

Hazájában az irodalmi közéletet hasonlóképp határozta meg halála után is, mint nálunk Petőfi. Hozzá hasonlóan *Šābbī*-t is másolók, utánzók hada követte, nimbusza az egekig nőtt, többek között korai halála miatt. A belföldi költészet sokáig nem szabadult árnyékától, a kritikusok évtizedekig hozzá mértek, az ő verseihez hasonlítottak minden alkotást[14]. Tunéziában a „*Šābbī*-kultusz" egészen a legutóbbi időkig tartott. Máig őt tartják a nemzet költőjének, a tunéziai nemzeti himnusz az egyik leghíresebb, az élet dicsőségét zengő verse, az *Irādat al-ḥayāt* első néhány sorának megzenésítése. Az ő arcképe szerepel a harminc dináros bankjegyen, amely a második legnagyobb címletű helyi papírpénz. Szinte minden városban van róla elnevezett utca, tér vagy intézmény, diákok ezrei tanulják verseit az iskolákban.

Šābbī géniusza és alkotásai önmagukban nem lettek volna képesek elfoglalni ezt az előkelő helyet, kivívni az arab világ csodálatát, ehhez nagyban közrejátszottak a következő körülmények:

a. korának gondolkodásbeli és irodalmi elmaradottsága Tunéziában,
b. korai halála,
c. *maġrib* és *mašriq* közötti gyér irodalmi és kulturális kapcsolatok.

A kulcsfontosságú esemény azonban, ami miatt híressé vált szerte az arab világban, természetesen az Apolló-körrel és *Abū Šādī*-val való kapcsolata volt.

Számtalan tanulmány, cikk és elemzés látott napvilágot az arab országok irodalommal foglalkozó tudósainak, bölcsészeinek tollából. Jelentőségét az európai nyelveken író arabisták is felismerték.

Nem arab nyelven először franciául jelentek meg *Šābbī* versei az IBLA című, tuniszi kiadású, francia nyelvű kulturális folyóiratban. Elsőként 1946-ban a *Qalb al-umm* (Anyai szív)[15] jelent meg a lapban, majd még három másik alkotás követte. Verseiből eközben és ezek után több európai nyelvre, leginkább angolra és franciára fordítottak antológiákba, válogatásokba, irodalmi lapokba. Magyar nyelven a költő két versének fordítása jelent meg Germanus Gyula versantológiájában (1961): az egyik *Szerelemért sírok* címmel az *Anā abkīka lil-ḥubb*, a másik *A világ zsarnokaihoz* címmel az *Ilā Ṭuġāt al-ᶜālam* versek.

JEGYZETEK

1 *aš-Šiᶜr at-tūnisī fī l-qarn ar-rābiᶜ ᶜašar* (A tunéziai költészet a tizennegyedik században). Az antológiában 27 vers látott napvilágot *Šābbī*-tól. Az antológia csoportosítja a szerzőket politikai és társadalmi nézeteik alapján, és egyenként bemutatja őket. A gyűjtemény költői nagyrészt *Sanūsī* barátai, ismerősei voltak. *Šābbī*-t dicséri, mivel úgy ismeri a kor témáit, eszmeáramlatait, hogy nem beszél idegen nyelven, és úgy vetette le a régi, elavult irodalmi témákat, hogy nem állt szolgálatában idegen eszméknek.

2 A továbbiakban *Ḥayāl*.

3 *Dīwān, kitāb fī l-naqd wa l-adab* (Kritikai és irodalmi díván). Kritikai írásgyűjtemény, melynek egyik írásában *al-ᶜAqqād* keményen támadta *Šawqī*-t, aki a többi neoklasszicista költővel együtt az arab vers klasszikus hagyományokon alapuló megújítását tekintette céljának.

4 A romantika közvetlen előzménye, a neoklasszikus irányzat szintén Egyiptomban jött létre. A neoklasszicisták célja – a valaha dicső arab költészet megújítása, régi dicsőségének visszaállítása – megkövesedett. Újjáélesztették az arab verset, visszahozták igazi minőségét és erejét, stabil értékekre építettek, etalonként a régi nagyok alkotásait használták, azokhoz mérték saját műveiket. Előfutárai voltak a romantikus lelkületnek, felébredt bennük a változtatás igénye, ám ezt ők nem a szakításban, hanem a régmúlt dicsőségének helyreállításában látták. Az irányzat két legjelentősebb költője *Aḥmad Šawqī* és *Ḥāfiẓ Ibrāhīm*, fénykoruk az 1910-es évek második felére és az 1920-as évek elejére tehető.

5 Klasszikus arab vers.

6 Arab nyugat.

7 Arab kelet.

8 Pl. *Ma'tam al-ḥubb* (A szerelem temetése), *al-Ka'ābat al-maǧhūla* (Az ismeretlen bánat).

9 *Az élet dalai*ban szereplő 91 vers közül 17 ún. *maǧzū'* (részleges) versmértékű, amely definíció szerint annyit tesz, hogy ezekben a verseiben is a szigorúan meghatározott tizenhat klasszikus versmérték valamelyikét alkalmazza, ám a versmérték hagyományos képletéhez képest egy versláb hiányzik minden félsorból.

[10] *Az élet dalai*ban szereplő 91 vers közül 28 „többrímű", azaz nem egy rímbetűre íródott, a klasszikus *qaṣīda*-val ellentétben.

[11] Ebbe a csoportba tartozó alkotások pl. *Našīd al-ǧabbār* (Az óriás dala) és az *aṣ-Ṣabāḥ al-ǧadīd* (Az új reggel).

[12] Az arab költészet formai sajátosságairól, a rím szabályairól, a tizenhat klasszikus versmérték bemutatásáról és pontos képleteiről ld. Wright, William: *A Grammar of the Arabic Language*. Cambridge, 1896-8, 350-368.

[13] A magyar fordítást e tanulmány írója végezte az arab eredetiből. A természetes módon felmerülő nyelvi akadályok közé sorolnám, hogy némely esetben a fordításban nem érzékelhető az arab nyelv sodró lendülete, a felsorolások magyar nyelven néhol unalmasaknak hatnak, pedig jelentős érzelmi töltetük, fokozó szerepük van a versben. A fordításban a szöveghűségre törekedtem, a vers sorszerkezetét, és ahol nyelvtanilag lehetséges volt, a félsorok szerkezetét is megtartottam. A sorok kezdetét nagybetű, a második félsor kezdetét pedig / jelöli. A központozást módosítottam a magyar mondat tagolásának megfelelően, amire szükség is volt, hisz az arab nyelvben bizonyos kötőszók mondatzáró elemekként állhatnak a pont helyett.
Az arab vers egyedülálló a rímhasználat tekintetében. A legtöbbször sorvégi összetett mássalhangzórímeket nem kíséreltem meg magyarra átültetni a nyelvek eltérő rímszerkezete miatt, de a magyar verstanban ismert rímfajták valamelyikét sem alkalmaztam, hogy a sorok fordításban összecsengjenek.

[14] A magyar irodalomban Petőfi kortársaként jelen volt még Arany János, aki valamelyest módosította ezt a kibillent egyensúlyt.

[15] *Cœur maternel*, IBLA, Vol. 9, 418-429.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Badawi, Mostafa M. (1992): *Modern Arabic Literature*, Cambridge.

Germanus Gyula (1961): *Arab költők a pogánykortól napjainkig*, Magyar Helikon, Budapest.

Jayyusi, Salma Khadra (1977): *Trends and Movements in Modern Arabic Poetry*, E. J. Brill, Leiden.

Kirrū, Abū al-Qāsim (1984): *aš-Šābbī, ḥayātuhu wa ši ᶜruhu*, Tunisz.

Masliyah, Sadok (1977): *Light and Darkness Imagery in The Poetry of Abu al Qasim ash-Shabbi (1909-34)*, IBLA, Vol. 40 (1977), 81–91.

aš-Šābbī, Abū al-Qāsim, *Dīwān Aġānī al-ḥayāt*, Dār al-Ǧīl, Bejrút, 2002.

Ṭannūs, Ǧān Naᶜᶜūm (2001): *Malāmiḥ al-mawt wa al-ḥayāt fī šaẖṣiyyat aš-Šābbī wa ši ᶜruhu*, Dār ᶜalā' ad-dīn, Damaszkusz.

Szerzőinkről

Ahmed, Szliman (Mauritánia): A Budapesti Műszaki Egyetemen végzett mérnök. A Szahara Kulturális Alapítvány elnöke.

Benkes Mihály: A történettudomány kandidátusa, az ELTE TáTK oktatója, a Politikai Tudományok Tanszék habilitált docense.

Besenyő János: Őrnagy, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem doktorandusz hallgatója.

Biernaczky Szilárd: Néprajzkutató, nyugalmazott egyetemi docens, kandidátus. A Mundus Magyar Egyetemi Kiadó igazgatója.

Búr Gábor: Történész, afrikanista, habilitált egyetemi docens az ELTE BTK-n. Az Afrika Tanulmányok folyóirat főszerkesztője.

Csizmadia Sándor: A filozófiatudományok kandidátusa, a politikatudomány habilitált doktora, egyetemi tanár. A Corvinus Egyetem és a PTE BTK oktatója, a pécsi Afrika Kutatóközpont vezetője.

Eyassu, Tadesse (Etiópia): Pszichológiát, szociológiát tanult, nemzetközi tanulmányokból doktorált a Corvinus Egyetemen. A Magyar-Etióp Baráti Társaság elnöke.

Fekete Mária: Tanszékvezető-helyettes, habilitált egyetemi docens a PTE BTK Történettudományi Intézet Ókortörténeti Tanszékén.

Gúti Erika: Nyelvész, a PTE Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi tanársegédje.

Illés Zoltán: Arabista, szakterülete az észak-afrikai modern irodalom, a Corvinus Egyetem nemzetközi kapcsolatok doktori iskola hallgatója.

Jasper Kata: Egyiptológus, antropológus; ELTE BTK Egyiptológia – Kulturális Antropológia.

Kármán Marianna: Irodalmár, fordító, arabista. Doktorandusz hallgató a PPKE BTK-n.

Langole, Stephen (Uganda): Oktató a gulu-i University Institute of Peace and Strategic Studies-ben.

Patty Petra: Projektmenedzser, 2008-ban végzett a Corvinus Egyetem nemzetközi tanulmányok szakán.

Senghore, Aboubacar Abdullah (Gambia): Tanszékvezető egyetemi tanár a University of The Gambia Társadalomtudományi Tanszékén. Szakterülete a nemzetközi jog.

Suha György: Gambia tiszteletbeli főkonzulja, főiskolai tanár a Wekerle Sándor Üzleti Főiskolán. A Magyar Köztársaságban Akkreditált Tiszteletbeli Konzuli Testület alapító elnöke.

Szabó Loránd: Történész, egyetemi adjunktus a PTE BTK Újkortörténeti Tanszékén.

Szénászky Mária: A PTE BTK-TTK kari könyvtárának igazgatója.

Tarrósy István: Politológus, Afrika-kutató, a PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszékének oktatója. Az Afrika Tanulmányok folyóirat alapítója, szerkesztő és kiadója.

Tesfay Sába: Az ELTE BTK néprajztudományok doktori iskola hallgatója.

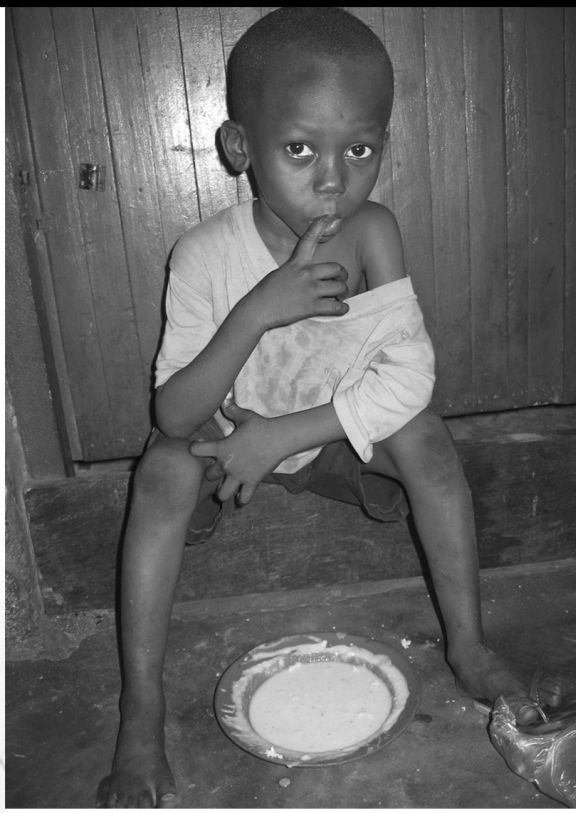
Varga Róbert: Nyelvész, a PTE Francia Tanszékének tudományos segédmunkatársa.

Vityi Dorottya: Kultúrantropológus, az ELTE BTK kulturális antropológia szakos hallgatója.

Az Afrikai-Magyar Egyesület célkitűzése

Az Afrikai-Magyar Egyesület (AHU) küldetése, hogy segítse és támogassa az afrikai rászorultakat mind a fekete kontinensen, mind Magyarországon hogy képessé váljanak sorsukat újra a saját kezükbe venni, és a jövőben ne legyenek kiszolgáltatva sem a segélyeknek, sem a lakhelyükön meglévő negatív hatásoknak.

Az Afrikai-Magyar Egyesület feladatai

Az AHU segélyezési és fejlesztési programokat tervez és hajt végre különböző afrikai államokban, elsősorban a közép-afrikai térségben. Emellett Magyarországon olyan Afrikához kapcsolódó programokat szervez, amik hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar társadalom minél több és hitelesebb információhoz jusson Afrikáról.

Az Afrikai-Magyar Egyesület elérhetőségei:

AFRIKAI-MAGYAR EGYESÜLET

H-1139 Budapest, Visegrádi utca 9. Telefon/Fax: +36 (1) 288-0080 Honlap: www.ahu.hu

Afrika Tanulmányok előfizetői ajánlat a 2010-es évre

MAGYARORSZÁG AFRIKA MAGAZINJA

FIZESSEN ELŐ A FOLYÓIRAT 2010-ES *ÉVFOLYAMÁRA* *(4 MEGJELENÉS) KEDVEZMÉNYES ÁRON* 3980 FT-ÉRT.

Megrendeléssel és előfizetéssel kapcsolatos információk:
www.afrikatanulmanyok.hu

Tel.: 06-72-522-624
Email: elofizetes@publikon.hu

PUBLIKON KIADÓ

publikon KIADÓ

JELENTESSE MEG KÖNYVÉT KEDVEZŐ FELTÉTELEKKEL!

Pécsi székhelyű kiadónk ***rövid határidővel*** és ***kedvező áron*** vállalja tanulmánykötetek, regények, esszék, útleírások, dokumentumgyűjtemények, szakdolgozatok, doktori értekezések kiadását.

A kiadási folyamat részét képező munkálatok összességét (kéziratgondozás, korrektúra, tördelés, borító- és belívtervezés, nyomdai előkészítés, nyomdai munkálatok, szállítás, terjesztés, árusítás) elvégezzük, igazodva az Ön igényeihez.

A hagyományos nyomdai szolgáltatások mellett modern gyorsnyomdai kapacitással is rendelkezünk, így kis példányszámban is ugyanolyan minőséget garantálunk, mint a nagyobb volumenű ofszet nyomás esetében.

Néhány hét alatt kezében lehet saját könyve! Miért szalasztaná el?

2009-ben megjelent könyveink

IDResearch Kutatási és Képzési Kft. / Publikon Kiadó
7624 Pécs, Ifjúság út 11.
Tel./Fax: +36 72 522 624
www.publikon.hu

ATDO
African Trade and Development Office

Afrikai Kereskedelmi és Fejlesztési Iroda

Szenvedélyünk Afrika

Küldetésünk

Az Afrikai Kereskedelmi és Fejlesztési Iroda (ATDO) küldetése, hogy elősegítse és támogassa elsődlegesen a magyar és közép-európai országok, de más EU-országok és nemzetközi régiók vállalatait is az afrikai piacon, legfőképp a Dél-Afrikai Fejlesztési Közösség (SADC) területén.

Fontos feladatának tekinti továbbá az afrikai vállalatok támogatását a nemzetközi piacokon, erősítve ezzel üzleti lehetőségeiket és kereskedelmi pozíciójukat.

Célkitűzésünk

A közép-európai vállalkozások, és más országok befektetői számára is keresünk új piacokat, másrészt elősegítjük, hogy tartósan megmaradjanak Afrikában.

Ennek megfelelően segítjük a térségbe irányuló befektetéseket, támogatjuk új vállalkozások létrejöttét, a portfóliók szélesítését és diverzifikációját.

Fontos számunkra, hogy Afrika partnereink kedvelt befektetési célpontjává váljon.

KÉPZETT SZAKMAI TANÁCSADÓK

GYAKORLATIAS, VEVŐORIENTÁLT SZOLGÁLTATÁSOK

FEJLETT KAPCSOLATRENDSZER KORMÁNYZATI ÉS NEMZETKÖZI SZINTEN

FENNTARTHATÓ ÉS JÖVEDELMEZŐ PROJEKTEK TÁMOGATÁSA

Cím: **Árpád Center, 1133 Budapest, Árbóc u. 6. IV. emelet**
Tel.: **(1) 430 2051** • *Fax:* **(1) 430 2051**
E-mail: **info@atdo.eu** • *web:* **www.atdo.eu**

A mai Afrika és az afrikai politikai-gazdasági viszonyok és átalakulások megértéséhez sokoldalú, diszciplínák közötti társadalomtudományi ismeretekre és tudásokra van szükség. Ezt figyelembe véve a Kutatóközpont a PTE valamennyi, Afrikával foglalkozó munkatársát, oktatási, kutatási egységét bevonja a munkába, universitas szinten egymással együttműködve, létrehozva a magyar felsőoktatásban az első ilyen jellegű kutatási centrumot. A meglévő egyéb központokkal karöltve válhat teljessé az Észak-Dél reláció és a globális világ kutatása, mindez, ilyen összetetten az országban egyedül a Pécsi Tudományegyetemen.

Az Afrika Kutatóközpont célja, hogy legyen hazánkban olyan kutatási potenciál, s ennek kifejlesztésével párhuzamosan olyan szakemberképzés, amely képes kinevelni olyan személyeket, akik értik és ismerik Afrika problémáit, egyben lehetőségeit.

Feladataink:

1. hazai és nemzetközi pályázatok benyújtása, lebonyolítása
2. társadalomtudományi kutatások és szakértői munkák végzése önállóan, konzorciumban, más projektek résztvevőiként
3. terepgyakorlatok szervezése és végzése
4. hazai és nemzetközi konferenciák rendezése, tanulmánykötetetek, szakmai folyóirat kiadása
5. együttműködés hazai és nemzetközi egyetemekkel, kutatóintézetekkel, civil szervezetekkel, kapcsolatépítés és -fejlesztés
6. afrikanisztika oktatási program indítása (BA minor), valamint együttműködés a Budapesten már akkreditált Afrikanisztika MA mesterprogrammal, és Szegeden az Észak-Afrikát kutatókkal
7. kapcsolattartás és -fejlesztés diplomáciai testületekkel
8. ismeretterjesztő tevékenység a széles publikum számára

Szolgáltatásaink:

1. Tanulmányok és fejlesztési koncepciók készítése, részvétel a magyar Afrika-stratégia kidolgozásában, többek között a magyar kormányzat és kormányzati háttérszervezetek felkérésére.
2. Szakmai képzési, emberi erőforrás-fejlesztési programok tananyagainak fejlesztése, képzési szolgáltatások végzése.
3. Hazai és nemzetközi tudományos, szakmai, valamint PPP jellegű együttműködések elősegítése/előmozdítása.
4. Elemző-értékelő kutatások végzése megbízók részére.
5. Hallgatói, oktatói, kutatói (csere)programok kidolgozása és menedzselése.
6. A pécsi Emberi Erőforrás Fejlesztése Afrikában Egyesület eldoreti tevékenységének szakmai támogatása.

AFRIKA KUTATÓKÖZPONT

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Prof. Dr. Csizmadia Sándor,
a központ vezetője

Dr. Tarrósy István,
a központ titkára, koordinátora

http://www.politologia.btk.pte.hu/afrika-kutatokoezpont

